एम.ए. इतिहास

सत्र - IV (CBCS)

अभ्यासपत्रिका क्र. ७

समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या

विषय संकेतांक - 91553

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्राध्यापक डॉ. डी. टी. शिर्के
स्थानापन्न कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्राचार्य डॉ. अजय भामरे
स्थानापन्न प्र-कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्राध्यापक प्रकाश महानवर
संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रकल्प समन्वयक : **प्रा. अनिल बनकर**
सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग व प्रमुख, मानव्यविद्याशाखा,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

अभ्यास समन्वयक : **प्रा. शिवदास चांगदेव घाडगे**
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

संपादक : **डॉ. अजयकुमार लोखंडे**
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
के. व्ही. पेंढारकर महाविद्यालय (स्वायत्त),
डोंबिवली (पू.), जि. ठाणे.

लेखक : **डॉ. मनोज इंगोले**
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ,
जळगाव - ४२५००१.

: **डॉ. गणेश वाघ**
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
स्व. बाबूरावजी काळे महाविद्यालय, अजिंठा,
ता. सिल्लोड, जि. औरंगाबाद - ४३१११७.

: **प्रा. नागसेन रामराव सोनुले**
इतिहास विभाग प्रमुख,
भारती कला आणि विज्ञान महाविद्यालय,
हदगाव, जि. नांदेड - ४३१७१२.

फेब्रुवारी २०२३, प्रथम मुद्रण

प्रकाशक
संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई - ४०००९८.

अक्षरजुळणी
मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय, सांताक्रुझ, मुंबई

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	प्रकरण	पृष्ठ क्रमांक
१.	भारतातील महिलांची स्थिती	१
२.	स्त्री शोषणाचे स्वरूप आणि प्रकार	१४
३.	महिलांवर होणारे अत्याचार	३०
४.	भारतातील अल्पसंख्याक	४८
५.	जमातवादाचा उदय आणि वाढ	६०
६.	जमातवादी हिंसाचार	७७
७.	मानवाधिकार आयोग	९४
८.	जातिव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये	१०५
९.	जातिभेदाचे स्वरूप आणि प्रकार	१२०
१०.	निवडक जातीभेद अत्याचार (ॲट्रॉसिटी) प्रकरणांचा अभ्यास	१३५
११.	संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगार	१५३
१२.	महिला कामगारांच्या समस्या	१८२
१३.	बालकामगारांच्या समस्या	२०५
१४.	उदारीकरणांचा प्रभाव	२२४
१५.	खाजगीकरण	२४०
१६.	जागतिकीकरण	२५८

*****

Paper-VII

Social Issues in Contemporary India

Objectives: To explore social issues of Depressed classes in India and develop awareness about constitutional safeguards. To understand forms of exploitation of depressed classes. To promote studies with regard to social issues.

Module

1. Women's Issues
(a) Status of Women in India
(b) Forms of Exploitation
(c) Atrocities on Women

2. Issues of Minorities
(a) Minorities in India
(b) Rise and growth of Communalism
(c) Communal Violence and Human Rights Commission

3. Caste Discrimination
(a) Features of Caste system
(b) Nature and forms of Discrimination
(c) Case studies of Atrocities

4. Issues of Labour
(a) Labour in Organized and Unorganized Sector
(b) Issues of Women and Child Labour
(c) Impact of Liberalization, Privatization and Globalization

References:

Ambedkar B.R., *Annihilation of Caste with Reply to Mahatma Gandhi*, Dr. Babasaheb Ambedkar Source Material Publication Committee Higher Education Department, Government of Maharashtra, Mumbai, 2013.

Gautam., Ashwani Kant, *Human rights and Justice system*, APH Publishing Corporation, New Delhi,2013.

Vadackumchery James., *Human rights friendly police: A myth or reality*, APH Publishing corporation, New Delhi,2015.

Meshram N G., *Tragedy of masses*, The Buddhist International Center, Mumbai, 2004.

Pandye P.K..*Human rights*, APH publishing corporation, New Delhi, 2012.

Ramashray Roy., *Dalits Development and Democracy*, Shipra publications, Delhi, 1999.

Krishna Sangeeta , *Women , Social Exclusion and inclusion*,Kalpaz publications, New Delhi,2015.

Kumar Vivek, *Caste and Democracy in India*, Gyan Publishing House, New Delhi,2014.

Wagh Sandesh M., *Socio-Political Conditions in the Nineteenth Century India*, Sandesh Publications, Mumbai, 2012.

Wankhede Deepak M., *Socio Economic Development of Scheduled Caste*, Gautam Book Centre, New edelhi,2008.

१

भारतातील महिलांची स्थिती

घटक रचना

१.० उद्दिष्टे
१.१ प्रस्तावना
१.२ भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती
१.३ भारतातील कर्तुत्ववान महिला
१.४ भारतीय महिलांसामोरील आव्हाने
१.५ उपाययोजना
१.६ सारांश
१.७ प्रश्न
१.८ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- समकालीन भारतातील सामाजिक समस्यांचा विद्यार्थ्यांना परिचय करून देणे.
- भारतीय स्त्री समस्यांवर प्रकाश टाकणे.
- भारतातील समाजातील स्त्रियांची स्थिती समजून घेणे.

१.१ प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, "कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप त्या समाजातील स्त्रियांच्या प्रगतीच्या आधारे केले जाते." म्हणजेच कोणत्याही राष्ट्रातील स्त्रियांची स्थिती त्या राष्ट्रातील सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक स्थिती दर्शवते. प्राचीन भारतीय समाज व संस्कृतीचा विचार केला असता, मातृसत्ताक समाज व्यवस्था जोपर्यंत अस्तित्वात होती तो पर्यंत समाजात स्त्री पुरुष असा भेद दिसून येत नाही मात्र आर्य संस्कृतीच्या प्रभावातून आलेल्या पितृसत्ताक व्यवस्थेकडून स्त्रियांना समानतेचे हक्क नाकारण्यात आले होते. त्यांना पुरुषांच्या तुलनेत विषम वागणूक दिली जात असे. आर्य संस्कृतीच्या पुरुषी प्रधानेतेने भारतीय समाजातील स्त्रियांचा समावेश शुद्र वर्णात करून त्याच्या नैसर्गिक अधिकारांवर बंधने लादली. पुढे भगवान बुधाच्या धम्म क्रांतीने स्त्री आणि शुद्र वर्णाला आपल्या शिकवणुकीचा भाग बनवून समता प्रथापित केली. मात्र त्यानंतर घडलेल्या प्रतीक्रांतीने मानुस्मृतीसारख्या हिंदू संहितांच्या आधारे शुद्र व स्त्रियांचे बंदिस्तीकरण केले. या प्रघातातून भारतीय समाजात स्त्री शोषणाच्या अनेक प्रथांचा जन्म

झाला. सतीप्रथा, बालविवाह, हुंडा, स्त्री भ्रूणहत्या यासारख्या सामाजिक प्रथांचा सुरुवातीच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर प्रसार झाला होता.

ब्रिटीश आगमनामुळे भारतात पुनर्जागरणाची चळवळ सुरु झाली. या चळवळीतून भारतात प्रबोधन युग अवतरले. प्रबोधन युगात स्त्री सुधारणा व स्त्री शिक्षण या सारख्या सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक समाज सुधारक पुढे आले. या काळातील प्रारंभिक फळीतील महात्मा फुले सोडता सर्व स्त्री सुधारकांचा सुधारणावाद धर्म शास्त्रांच्या जोखडात अडकलेला होता. पुढे डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्री व शुद्र वर्णाची गुलामीतून मुक्तता करण्याकरिता लढे उभारले. त्यांच्या या लढ्याचे सार त्यांनी लिहिलेल्या भारतीय संविधानात दिसून येते. भारतीय संविधानाने समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, न्याय या मुल्यांचा स्वीकार करून भातीय समाजातील स्त्री पुरुष विषमता झुगारून समता प्रस्थापित केली.

वर्तमान कालीन महिला सक्षम झाल्या आहेत. तसेच, त्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रगतिपथावर आरूढ झाल्या आहेत. मात्र खरे स्त्री स्वातंत्र्य तेव्हाच प्राप्त होते जेव्हा लोक स्त्रियांबद्दलची त्यांची प्रतिबंधात्मक वृत्ती आणि मानसिकता बदलतील.

आपली प्रगती तपासा:

१] भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान समाज आहे चर्चा करा?

____
____
____
____

२] भारतातील पुरुष आणि स्त्रियांच्या संदर्भात आकडेवारीचे परीक्षण करा.

____
____
____
____

१.२ भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती

भारतीय इतिहासाचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते कि, प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात स्त्रियांना दुय्यम लेखण्यात आले आहे. मानव उत्पती शास्त्रानुसार विचार केला असता स्त्री व पुरुष यांच्यामध्ये निसर्गतः शारीरिक भेद वगळता स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कोणत्याही क्षेत्रात कमी नाहीत असे दिसून येते. भारतीय समाज हा पुरुषसत्ताक असल्यामुळे प्राचीन काळापासून येथील धर्मव्यवस्थेने स्त्रियांना काही अपवाद वगळता कायम दुय्यम लेखले आहे. प्राचीन कालखंडातील पुनर्जागरणाच्या चळवळीने पुरुषी सत्तेला आव्हान उभे केले मात्र त्या नंतरच्या काही शतकांमध्ये स्त्रियांची परिस्थिती खालावत जाऊन त्यांना समाजात गौण स्थान प्राप्त झाले. पूर्वी स्त्रियांना घरकाम करणारी म्हणून संबोधले जायचे. स्त्रियांनी लग्न करणे, घर आणि सासरची काळजी घेणे आणि आपल्या

पती आणि मुलांची स्वप्ने साकार करण्यासाठी आपल्या सर्व आकांक्षा त्याग करणे. असा विचार केला गेला व तो पिढीदर पिढी इतरांपर्यंत पोचवला गेला.

शिवाय, पितृसत्तेची समाजावरील मक्तेदारी कायम ठेवण्याकरिता स्त्रीयांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले; कारण पितृसत्तेचा आधार असणाऱ्या कुटुंब संस्थेचा असा विश्वास होता की, केवळ मुलेच शिक्षित होण्यास पात्र आहेत. स्त्रीचे विश्व चूल आणि मुल एवढेच मर्यादित आहे. स्त्रियांवर नियंत्रण मिळविण्याकरिता बालवयात आणि कधीकधी त्यांच्या संमतीशिवाय त्यांची लग्ने लावून दिली जात असत. त्यांच्यावर मर्यादा घालण्यासाठी बनवलेल्या अनेक अमानवीय प्रथा, सामाजिक चालीरीती, धार्मिकविधी यांचाही उपयोग केला जात असे. एकूण या कालखंडात स्त्री ही मनुष्याऐवजी वस्तू मानली जात असे.

एकंदर भारतीय समाजाचा विचार केला असता, कामाचे स्वरूप आणि व्याप्ती, राजकीय सहभाग, शिक्षणाचे स्तर, आरोग्याची स्थिती, निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये प्रतिनिधित्व, मालमत्तेचा हक्क इ. बाबी समाजातील सदस्यांच्या स्थितीचे निर्देशक आहेत.

भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व अंतर्भूत केले आहे. राज्यघटना केवळ स्त्रियांना समानतेची हमी देत नाही तर त्यांचे एकत्रित सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय शोषण कमी करण्यासाठी स्त्रियांच्या बाजूने सकारात्मक उपाययोजना करण्याचे अधिकार राज्याला प्रदान करते. भारतीय घटनेच्या अनुच्छेद १५ नुसार लिंगाधारीत भेदभाव न करण्याचा मूलभूत अधिकार स्त्रियांना बहाल केला आहे. तसेच कलम १४ नुसार कायद्यानुसार समान संरक्षण मिळवून देते. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला अपमानित करणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे मूलभूत कर्तव्य देखील नमूद केले आहे.

आधुनिक काळात स्त्रियांचे समाजतील स्थान पूर्णपणे बदलले आहे, विशेषत: शहरी स्त्रिया केवळ गृहिणी बनण्यापासून आधुनिक काळातील मल्टीटास्किंग स्त्रिया, निर्भयपणे जबाबदारी सांभाळत आहेत. आजकालच्या स्त्रिया घरातील त्यांची कर्तव्ये आणि कामे सांभाळतात, घराबाहेर करिअर सांभाळतात, मुलांचे पालनपोषण करतात आणि कौटुंबिक जीवन त्यांच्या व्यवसायांसोबत संतुलित करतात. आज बहुतेक शहरी घरांमध्ये हेच दृश्य आहे. आधुनिक काळातील महिला स्वतंत्र आहेत, धैर्याने योग्य निर्णय घेतात, त्यांच्या हक्कांसाठी उभ्या राहतात आणि यशाच्या मार्गावर चालतात. कल्पना चावला, इंद्रा नूयी, किरण मुझुमदार शॉ आणि इतर अनेक महिला कर्तृत्ववान उदाहरणे आहेत.

ग्रामीण पार्श्वभूमीतील स्त्रियांना शहरी भागातील स्त्रियांच्या तुलनेत अजून बरेच काही मिळविणे बाकी आहे. याचा अर्थ ग्रामीण स्त्रिया मागास आहेत असे नाही, परंतु शहरी स्त्रियांमध्ये जे बदल आणि परिवर्तन दिसून येते ते ग्रामीण स्त्रियांच्या बाबतीत नक्कीच थोडे कमी आहे. आधुनिक काळात स्त्रियांच्या स्थितीत सातत्याने विकास होत आहे. भारतामध्ये अनेक महिला सुधारक होऊन गेले, ज्यांनी स्त्री वर्गाच्या उन्नतीसाठी आणि सुधारण्यासाठी कार्य केले. याच काळात स्त्रीशिक्षणाचे उदात्तीकरण झाले. ब्रिटीश प्रभावामुळे भारतीय समाजात विविध स्त्री लेखिका उदयास आल्या. आधुनिक काळात, भारतातील स्त्रियांनी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, समानता व शिक्षणाचा अधिकार यासारखे स्वातंत्र्य आणि अधिकार दिले गेल्यामुळे, स्त्रिया विविध क्षेत्रातील 'लेडीज फर्स्ट' ची सुविधा ते उपभोगत आहेत.

तथापि, हुंडा, घरगुती हिंसाचार, लैंगिक अत्याचार, गर्भपात, स्त्रीभ्रूणहत्या अशा काही समस्या अजूनही आपल्या समाजात प्रचलित आहेत.

समकालीन समाजातील विद्यमान सामाजिक समस्यांबद्दल जागरुकता, कौटुंबिक समस्या, मुलांसाठी चांगल्या शिक्षणाची योजना आखणे आणि प्रोत्साहन देणे, वृद्ध आणि मुलांच्या आरोग्याची काळजी घेणे यासह सामाजिक फायद्यांबद्दल स्त्रियांना शिक्षित केले जाते. सध्या बहुतांश महिलांना पदवीपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करण्याची संधी दिली जाते.

अशा विविध शिष्यवृत्ती योजना आहेत, ज्याचा फायदा भारतातील स्त्रियांना विविध प्रशिक्षण संस्थाच्या माध्यमातून आपले करिअर साध्य करण्यासाठी होतो, जिथे त्या त्यांचे शिक्षण पुढे करू शकतात. भारतातील अनेक स्वयंसेवी संस्था महिलांना शिक्षणात फायदा व्हावा म्हणून त्यांना पाठिंबा देतात. भारत सरकार तसेच राज्य सरकारे महिला सक्षमिकरणासाठी निधी राखून ठेवत आहेत. ज्या महिलांना त्यांचे जीवन सुधारण्याची इच्छा आहे त्यांना उच्च शिक्षणासह सक्षम करण्यासाठी सरकार आणि स्वयंसेवी संस्थांकडून अनुदान स्वण्य्त देण्यात येते.

भारत सरकारने काही ठराविक रक्कम महिलांच्या व्यावसाईक उन्नतीसाठी राखून ठेवली आहे. या राक्कमेतून महिलांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी कर्ज दिले जाते. स्त्रियांना स्वतःचे उत्पन्नाचे साधन मिळावे म्हणून लहान व्यवसाय सुरु करण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. विविध खाजगी व स्वयंसेवी संस्था देखील भारतातील स्त्रियांना आर्थिक सहाय्य देतात आणि त्यांना विविध व्यावसायिक क्षेत्रामध्ये कौशल्य निर्माण करण्यासाठी प्रोत्साहित करतात. त्यामुळे समकालिन भारतीय महिलांच्या स्थितीत सुधारणा घडून आली आहे. आज अनेक महिला आहेत ज्या सरकारी कार्यालये आणि खाजगी कंपन्यांमध्ये उच्च आणि प्रतिष्ठित पदावर विराजमान आहेत. भारतातील सध्याच्या अर्थव्यवस्थेच्या सर्व बाजूंनी महिलांचे कार्य महत्वाचेआहे. यावरून हे सिद्ध झाले आहे की, महिलांना संधी दिली तर पुरुषापेक्षाही सरस ठरू शकतात. भारतातील केंद्र आणि राज्य सरकारने महिलांना त्यांच्या पुरुष समकक्षांप्रमाणे समान संधी उपलब्ध करून दिल्यामुळे हा बदल घडून आला आहे.

जागतीक महिला दिन हा केवळ महिलांच्या कार्याचा गौरव करण्यासाठी नाही तर, महिलांच्या सुरक्षेबाबत लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी साजरा केला जातो. महिलांनी त्यांची आंतरिक शक्ती निर्माण करून स्वतःला बळकट बनवण्याची गरज आहे. त्यांनी आपली नैतिक ताकद वाढवण्याचे काम केले पाहिजे आणि न घाबरता जगाला सामोरे जावे. आधुनिकतेच्या या काळात स्त्रियांना धाडसी आणि बाहेर जाण्यास शिकवले आहे.

स्वातंत्र भारतातील स्त्रियांची स्थिती:

लिंग समानता:

आज महिला व्यवसाय आणि काम करण्यास उत्सुक आहेत. त्यामुळे त्यांना कुटुंबात समान आदर आणि प्रतिष्ठा मिळते. स्वतंत्र भारतातील महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत समान कामासाठी समान वेतन मिळते. तसेच, त्यांच्यासाठी प्रसूती रजेची तरतूद करण्यात आली

आहे. शिवाय, भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १६ अन्वये महिलांना दर्जाची आणि संधीची समानता प्रदान करण्यात आली आहे.

शैक्षणिक स्थिती:

शहरी भागातील मुली शिक्षणात मुलांच्या बरोबरीने आहेत. परंतु ग्रामीण भागात महिलांची संख्या कमी आहे. याचा परिणाम ग्रामीण भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासावरही झाला आहे. शाळेतील निकृष्ट (स्वच्छता सुविधा) सुविधा आणि महिला कर्मचाऱ्यांची कमतरता यामुळे शिक्षणावर याचा परिणाम झाला आहे. मात्र केरळ आणि मिझोराममध्ये सार्वधिक साक्षरता दर दिसून आला आहे.

महिला आणि राजकारण:

जगात सर्वाधिक महिला राजकारणी भारतातील आहेत. राष्ट्रपती, पंतप्रधान, लोकसभेचे अध्यक्ष आणि इतर उच्च पदे महिलांनी भूषवली आहेत. इंदिरा गांधी ह्या भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान होत्या, ज्यांनी अनेक वर्षे पंतप्रधानपद भूषवले. श्रीमती प्रतिभा पाटील या भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती होत्या. संसदेच्या स्पीकर म्हणून मीरा कुमार यांनी कार्य केले. तसेच नुकतीच द्रौपदी मुर्मू यांची भारताच्या राष्ट्रपतीपदी निवड झाली आहे.

महिला हिंसाचार:

भारतातील महिलांवरील हिंसाचारामध्ये हुंड्यासाठी जाळणे, लैंगिक अत्याचार, बलात्काराची प्रकरणे, वेश्याव्यवसाय, ॲसिड हल्ला यांचा समावेश होतो. तसेच बालविवाह यासारख्या घटना आजही मोठ्या प्रमाणावर घडतांना दिसून येतात. स्त्री भ्रूणहत्या आणि ऑनर किलिंग सारख्या घटनामुळे महिलांच्या दु:खात अधिक भर पडली आहे. तसेच, लिंग-निवडक, गर्भपात या सारख्या समाज मानसिकतेत रुजलेल्या वाईट प्रथांमुळे लिंग गुणोत्तरामध्ये असमानता निर्माण झली. याचा परिणाम महिला हिंसाचाराच्या वृद्धित घडून आला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती:

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजातील स्त्रिया घराबाहेर पडू लागल्या. या काळात स्त्रियांच्या मोठ्या संख्येला शिक्षण घेण्याची संधी उपलब्ध झाली. सध्या भारतात वैद्यकीय, तांत्रिक, अध्यापन, कायदीय किंवा इतर कोणत्याही व्यवसायात महिलांची कमतरता नाही. भारतामध्ये विविध कार्यालये आणि संस्थांमध्ये उच्च पदांवर असलेल्या सशक्त महिलांच्या संख्येत देखील वाढ झाली आहे.

महिला विविध व्यवसायांमध्ये अग्रगणी आहेत आणि तंत्रज्ञान, कायदा, प्रशासन, अध्यापन इत्यादी विविध विषयांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्पर्धा करत आहेत. पारंपारिक व्यवसायां व्यतिरिक्त, खेळांमध्ये देखील स्त्रियांनी मोलाची कामगिरी केली आहे, जसे पी.टी. उषा, सानिया मिर्झा, पी.व्ही. सिंधू, मिताली राज, मेरी कोम, सायना नेहवाल, दीपा कर्माकर आणि इतर, ज्यांनी भारतातील अनेक महत्वाकांक्षी क्रीडा क्षेत्रात महिलांचे प्रतिनिधित्व केले आहे. त्याचबरोबर भारतात अशा स्त्रिया देखील आहेत ज्यांनी आपला कला आणि

मनोरंजन उद्योगांवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकला आहे. इंदिरा गांधी, विजय लक्ष्मी पंडित, ॲनी बेझंट, महादेवी वर्मा, नीता अंबानी, सचेत कृपलानी, अमृता प्रीतम, सुषमा स्वराज, पद्मजा नायडू, कल्पना चावला, मदर तेरेसा, सुभद्रा कुमारी चौहान, आणि इतर काही महान भारतीय महिला नेत्या, सामाजिक सुधारक, सामाजिक कार्यकर्ते, प्रशासक आणि साहित्यिक स्त्रियांनी भारतीय स्त्रीयांच्या स्थितीत लक्षणीय बदल घडून आला आहे.

आपली प्रगती तपासा:

१] प्राचीन भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या स्थितीचे वर्णन करा.

____

____

____

____

२] सद्यकालीन भारतीय स्त्रियांच्या स्थितीचा आढावा घ्या.

____

____

____

____

१.३ भारतातील कर्तुत्ववान महिला

वर्षानुवर्षे महिलांनी समाजाचा अन्याय आणि पूर्वग्रह सहन केला आहे. पण आज बदलत्या काळानुसार त्यांनी स्वतःचे नाव कमावले आहे. त्यांनी लैंगिक रूढींच्या बेड्या तोडून आपली स्वप्ने आणि ध्येये साध्य करण्यासाठी प्रयत्न केला आहे. २०२१ मध्ये पद्मश्री पुरस्कार प्राप्त सामाजिक कार्यकर्त्या सिंधुताई सपकाळ यांचे उदाहरण आपल्यासमोर आहे. त्यांनी अनाथ मुलांचे संगोपन करून समाजासाठी योगदान दिले आहे. पर्यावरणाच्या क्षेत्रात २०२१ मध्ये पद्मश्री पुरस्कार प्राप्त पर्यावरणवादी तुलसी गोडवा यांची चमकदार कहाणी आहे. त्यांना वन विश्वकोश म्हणून ओळखले जाते.

या पद्धतीने संरक्षण क्षेत्रात अवनी चतुर्वेदीचे नाव डोळ्यासमोर येते. एकल लढाऊ विमान (मिग-२१ बायसन) उडवणारी ती पहिली भारतीय महिला आहे. क्रीडा क्षेत्रात मेरी कोम यांनी ऑलिम्पिकमध्ये बॉक्सिंग क्रीडा प्रकारात पदक जिंकणारी ती देशातील पहिली महिला ठरली. पी. व्ही. सिंधू ही दोन ऑलिम्पिक पदके (कांस्य- टोकियो २०२०) आणि (रौप्य- रिओ २०१६) जिंकणारी पहिली भारतीय महिला होय. कॉमनवेल्थ गेम्स २०२२ मधील सांघिक खेळांमध्ये भारतीय महिला क्रिकेट संघ अंतिम फेरीत पोहोचला होता.

आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या क्षेत्रातही भारतीय महिला मागे नाहीत. गीता गोपीनाथ यांनीIMF (आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी) मधील पहिली महिला मुख्य अर्थशास्त्रज्ञ होण्याचा मान मिळाला आहे. अग्नी-५ क्षेपणास्त्र प्रकल्पातील भूमिकेसाठी स्पेस टेक्नॉलॉजीच्या क्षेत्रात टेसी थॉमस यांना भारताची मिसाइल वुमन म्हणून ओळखले जाते. शैक्षणिक क्षेत्रातही आमच्याकडे सुपर

वूमन अचिव्हर्स आहेत. शकुंतला देवी यांच्या नावावर सर्वात वेगवान मानवी गणनेचा गिनीज वर्ल्ड रेकॉर्ड आहे.

शानन ढाका हिनॅशनल डिफेन्स अकादमी प्रवेश परीक्षेत (NDA ची पहिली महिला बॅच) पहिली आली. UPSC नागरी सेवा परीक्षा २०२१मध्ये महिला उमेदवारांनी टॉप ३ अखिल भारतीय रँक प्राप्त केली.

आपली प्रगती तपासा:

१] भारतातील संरक्षण क्षेत्रात यश संपादन करणाऱ्या महिलांची नावे सांगा.

____

____

____

____

२] आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये यश मिळवणाऱ्यांची भारतीय महिलाची माहिती लिहा.

____

____

____

____

१.४ भारतीय महिलांसमोरील आव्हाने

भारतात महिलांसाठी अनेक क्षेत्रत आव्हाने उभी आहेत. भारतीय समाजातील सर्व स्तरातील महिलांचे सक्षमीकरण हे अजूनही दूरचे स्वप्न आहे. सशक्तीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे जी व्यक्तींमध्ये त्यांच्या स्वतःच्या जीवनावर, समाजावर आणि त्यांच्या समुदायावर शक्ती निर्माण करते. शिक्षण, व्यवसाय आणि जीवनशैली यासारख्या मर्यादा आणि निर्बंधांशिवाय त्यांच्यासाठी उपलब्ध संधीं प्राप्त करण्यास सक्षम असणारे लोक सक्षम होतात.

ब्रिटिश काळात, शिक्षण, रोजगार, सामाजिक आणि राजकीय अधिकारांच्या बाबतीत स्त्री-पुरुष असमानता दूर करण्यासाठी काही भरीव कार्य केले गेले. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि शिक्षणाचा प्रसार या बदलत्या समाज जीवनामुळे महिलांच्या सामाजिक स्थितीवर विविध प्रकारे परिणाम झाला. महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी शिक्षण हे प्रमुख साधन म्हणून आहे, याची जाणीव प्रारंभिक समाज सुधारकांनी निर्माण करून दिली. महात्मा फुले, राजा राम मोहन राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांसारख्या काही समाजसुधारकांनीही स्त्री शिक्षणावर भर दिला. त्यांच्या आस्थेवाईक प्रयत्नांमुळे काही प्रमाणात सामाजिक कुप्रथा दूर होण्यास मदत झाली.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१, द प्रोव्हिजन ऑफ द प्रोटेक्शन ऑफ वुमन फ्रॉम डोमेस्टिक व्हायोलन्स ऍक्ट २००५, असे अनेक कायदे लागू करण्यात आले आहेत. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा

लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा (२०१३) हा महिलांना सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील, संघटित किंवा असंघटित अशा सर्व कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळापासून संरक्षण प्रदान करतो. भारतीय संविधान देखील लैंगिक समानतेवर भर देत, महिलांच्या बाजूने सकारात्मक भेदभावाचे उपाय अवलंबण्याचे अधिकार राज्याला प्रदान करते. कलम १५(३) हे अशा तरतुदींपैकी एक उदाहरण आहे. कलम १६, महिला आणि पुरुष दोघांनाही रोजगाराच्या बाबतीत समान संधी प्रदान करते.

इतके कायदे असूनही भारतात महिला अजूनही सुरक्षित नाही. भारतीय समाजात आजही महिलांवरील विविधजन्य गुन्हे प्रचलित आहेत. द नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरो (NCRB) द्वारे जारी करण्यात आलेल्या भारतातील वार्षिक गुन्हे अहवाल २०१७ नुसार भारतात महिलांविरुद्ध एकूण ३,५९,८४९ प्रकरणे नोंदवली गेली. यामध्ये बलात्कार आणि लैंगिक अत्याचारासारख्या भीषण घटनांनी मुली आणि महिलांना असुरक्षित केले आहे. या गुन्ह्यांपासून महिला सुरक्षित करण्यासाठी कायदिया तरतुदी आणि विविध उपक्रम वर्तमान भारतीय प्रशासनाकडून राबविले जाता असले तरी, अशा जघन्य गुन्ह्यांमधील गुन्हेगारांना शिक्षा होण्याचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. त्यामुळे, गुन्हेगार त्या घटनांची पुनरावृत्ती करण्यास प्रोत्साहन पाप्त होतांना दिसून येते.

आज बलात्कारासारख्या गुन्ह्यांमध्ये सातत्याने वाढ होत असल्याने आणि अशा इतर घटनांमुळे महिलांच्या मनात नेहमीच असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते ज्यामुळे त्यांना नोकरी, व्यवसाय किंवा इतर कामे करण्यास पुढे येण्यास विरोध होतो. नोव्हेंबर २०१९ मध्ये कामावरून परतत असताना एका पशुवैद्यकीय डॉक्टरवर बलात्कार करून तिची हत्या करण्यात आल्याची हैदराबाद मध्ये घडलेली घटना म्हणजे भारतात नोकरी करण्यासाठीही महिला सुरक्षित नाहीत याचा पुरावा आहे. अशा घटनांमुळे इतर महिलांना नोकरी किंवा करिअर करण्यापूर्वी दोनदा विचार करायला लावतात. ज्या देशाच्या राजधानीत एका मुलीवर बलात्कार करून तिची निर्घृण हत्या केली जाते आणि तिच्या कुटुंबातील सदस्यांना आपल्या मुलीला न्याय मिळवून देण्यासाठी सात वर्षांहून अधिक काळ रात्रंदिवस झगडावे लागते, अशा देशासाठीही हि लज्जास्पद बाब आहे. न्याय विलंब म्हणजे न्याय नाकारणे अशी एक म्हण आहे. सुस्त न्यायव्यवस्था न्यायव्यवस्थेवरील लोकांचा विश्वास पुन्हा निर्माण करण्यात कमालीची अपयशी ठरली आहे. न्यायपालिकेच्या खराब कामकाजामुळे भारतातही सवयीचे गुन्हे करणाऱ्यांची संख्या वाढली आहे. या वाईट परिस्थितींमुळे कुटुंबातील सदस्यांना देखील कधीकधी त्यांच्या मुलींना त्यांच्या स्वप्नांचा आणि करिअरचा पाठपुरावा करण्यासाठी त्यांचे मूळ शहर किंवा गाव सोडण्याची परवानगी देण्याची धमकी दिली जाते ज्यामुळे त्यांचा यशाचा मार्ग अधिक संघर्षपूर्ण आणि कठीण बनतो. अशी वाईट परिस्थिती असतानाही काही महिलांनी धाडस दाखवून समाजात आपले स्थान निर्माण केले आहे, तरी खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरणासाठी भारताला अजून मोठा पल्ला गाठायचा आहे.

भारतातील महिला साक्षरतेचे प्रमाण:

आपल्या समाजात स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही शिक्षणाच्या संधीची समानता सुनिश्चित करण्याचा सरकारचा प्रयत्न असूनही, भारतातील, विशेषत: ग्रामीण भागातील महिलांचा

साक्षरता दर अजूनही खूपच कमी आहे. ग्रामीण भारतातील शाळा बऱ्याच अंतरावर आहेत, शैक्षणिक सुव्यवस्थेच्या अभावी, महिलांना शालेय शिक्षणासाठी लांबचा प्रवास करणे या मुळे त्यांच्या सुरक्षिततेची जोखीम वाढते. याचा परिणाम स्त्री शिक्षणावर घडून येतो. स्त्रीभ्रूण हत्या, हुंडाबळी आणि बालविवाह यासारख्या पारंपारिक प्रथा देखील या समस्येला कारणीभूत आहेत; कारण अनेक कुटुंबांना मुलीला शिक्षण देणे आर्थिकदृष्ट्या अव्यवहार्य वाटते.

समाजीकरण प्रक्रियेत फरक:

भारताच्या ग्रामीण भागात, अजूनही पुरुष आणि स्त्रियांसाठी भिन्न समाजीकरण मानदंड निर्धारित केली जातात. भारतीय समाजात महिलांनी मृदुभाषी, शांत आणि संयमी असणे अपेक्षित आहे. स्त्रियांचे चालणे, बोलणे, बसणे विशिष्ट पद्धतीने असले पाहिजे असे मानले जाते. तर पुरुषांनी आत्मविश्वास, मोठ्या आवाजात आणि त्यांच्या इच्छेनुसार कोणतेही वर्तन प्रदर्शित करण्यास मुभा दिली जाते.

संसदेत महिलांचे प्रतिनिधित्व:

भारतभर विविध विधान मंडळांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. इंटर-पार्लियामेंटरी युनियन (IPU) आणि UN Women च्या अहवालानुसार, संसदेत निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींच्या संख्येत भारत १९३ देशांमध्ये १४८व्या क्रमांकावर आहे.

सुरक्षितता:

भारतात महिला सुरक्षिततेच्या क्षेत्रात सतत प्रयत्न करूनही, महिलांना भ्रूणहत्या, कौटुंबिक हिंसाचार, बलात्कार, तस्करी, जबरदस्ती वेश्याव्यवसाय, ऑनर किलिंग, कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ इ. विविध कृत्यांमुळे भारतातील महिला कायम असुरक्षित राहिली आहे.

आपली प्रगती तपासा:

१] भारतातील महिला साक्षरतेचे प्रमाण कमी का यावर चर्चा करा.

____

____

____

____

२] संसदेत महिलांच्या प्रतिनिधीत्वाच्या संदर्भात भारतातील परिस्थितीची चर्चा करा.

____

____

____

____

१.५ उपाययोजना

उत्तम शिक्षणाच्या संधी:

स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे संपूर्ण कुटुंबाला शिक्षण देणे होय. स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यात शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची आहे. शिक्षण हे मानवाला समाजात त्यांची स्थिती बदलण्यास सक्षम बनविते. शिक्षण व्यक्तीला अधिक चांगल्या पद्धतीने निर्णय घेण्यास सक्षम बनविते. मुलींना शिक्षणाचा अधिकार आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये भेदभावापासून मुक्त राहण्याचा हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी शिक्षण धोरण अधिक समावेशक असण्याची गरज आहे. तसेच, शिक्षण धोरणाने तरुण पुरुष आणि मुलांनी मुली आणि महिलांबद्दलचा दृष्टिकोन सकारात्मक बनविण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

स्किलिंग आणि मायक्रो फायनान्सिंग:

स्किलिंग आणि मायक्रो फायनान्सिंगमुळे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्थिरता मिळू शकते. आर्थिक स्थैर्य मुले स्त्रियांची समाजातील परावलंबिता नाहीसी होईल. स्त्रियांना बाजार मागणीसह अपारंपरिक कौशल्यांमध्ये प्रशिक्षण देणे, महिलांसाठी अधिक सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील नोकऱ्या निर्माण करणे आर्थिक सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाचे आहे.

महिलांची सुरक्षा:

देशभरातील महिलांची सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी सध्याच्या सरकारी उपक्रमांबद्दल आणि यंत्रणांबद्दल महिलांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी बहु-क्षेत्रीय धोरण आखले गरजेचे आहे. पॅनिक बटण, निर्भया पोलिस पथक ही महिलांच्या सुरक्षेच्या दिशेने उचललेली काही चांगली पावले आहेत. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, २०१३ महिलांसाठी सुरक्षित कामाच्या जागा सुनिश्चित करण्यासाठी आणि महिलांच्या समानतेच्या दर्जाच्या आणि संधीच्या अधिकाराचा आदर करणारे सक्षम वातावरण तयार करण्यासाठी लागू करण्यात आला आहे. त्याची योग्य ति अंमलबजावणी करणे.

शासनाच्या सर्वात खालच्या स्तरावर विनिर्दिष्ट कृती:

शासनाच्या सर्वात खालच्या स्तरावर प्रकल्प आखणे, समर्थन देणे आणि प्रोत्साहन देणे, शासनामध्ये अधिक समावेशकता आणणे आणि भारतातील महिलांची स्थिती सुधारणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ:

स्वागतम नंदिनी (कटनी, मध्य प्रदेश):

मुलींचा जन्म साजरा करण्याच्या उद्देशाने हा उपक्रम सुरू करण्यात आला. मुलीच्या आगमनाचा आनंद साजरा करण्यासाठी छोट्या मिरवणुकीने, लाडली लक्ष्मी योजनेंतर्गत नवजात बालकांच्या पालकांचा बेबी किट देऊन सत्कार केला जातो.

नन्हे चिन्ह (पंचकुला, हरियाणा):

अंगणवाडी सेविकांनी (AWW) प्रोत्साहन दिल्याने, लहान मुलींना त्यांच्या कुटुंबियांनी स्थानिक अंगणवाडीत आणले. त्यांच्या पावलांचे ठसे एका चार्ट पेपरवर रेखाटलेले आहेत आणि AWC च्या भिंतीवर आई आणि लहान मुलींच्या नावांसह लावले आहेत.

शिक्षणातील प्रोत्साहन:

मुलींमधील उच्च गळतीचे प्रमाण रोखण्यासाठी, उच्च शिक्षणासाठी तुलनेने उच्च आर्थिक प्रोत्साहन देण्याची गरज आहे. शिक्षण, माहिती आणि संपर्क मोहिमेद्वारे समान बाल लिंग गुणोत्तर गाठण्यासाठी सक्षम असलेल्या गावांना/जिल्ह्यांना पुरस्कार देण्यात यावे. ई-गव्हर्नन्सवर अधिक भर द्यायला हवा, जेणेकरून केंद्र आणि विविध राज्य सरकारांनी मुलींच्या शिष्यवृत्तीसाठी जाहीर केलेल्या खर्चाची वेळेवर तपासणी होईल.

ग्रामीण स्तरावर मूलभूत सुविधांमध्ये सुधारणा:

मूलभूत/ पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा केल्यास घरगुती कामाचा भार कमी होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, ग्रामीण महिलांसाठी घरगुती कामामध्ये पाणी आणि इंधन आणणे यासारखी कठीण कामे असतात. नळाद्वारे पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छ नैसर्गिक वायू या सारख्या उपाय योजना स्त्रियांना सक्षम बनविण्यासाठी प्रोत्साहित करतात.

महिलांच्या नेतृत्वाखालील विकास:

महिलांच्या नेतृत्वाखालील विकासाचे परिणाम निर्विवाद आहेत कारण एक शिक्षित आणि सशक्त महिला भविष्यातील पिढ्यांसाठी शिक्षण आणि सक्षमीकरण सुनिश्चित करेते.

सरकारने महिलांच्या बाजूने अनेक नियम आणि कायदे स्वीकारले आहेत. भारत सरकारने देशातील महिलांचे सक्षमीकरण करण्याच्या उद्देशाने अनेक उपक्रम सुरू केले. यातील प्रत्येक योजना महिला आणि त्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन तयार करण्यात आली आहे, जेणेकरून भारतीय महिला, जगभरातील महिलांप्रमाणे, त्यांची सर्व उद्दिष्टे साध्य करू शकतील आणि समान दर्जाच्या जीवनाचा आस्वाद घेऊ शकतील. सर्वात सुप्रसिद्ध योजनांपैकी आहेत:

- बेटी बचाओ बेटी पढाओ
- महिला हेल्पलाइन योजना
- नारी शक्ती पुरस्कार
- निर्भया
- महिला पोलीस स्वयंसेविका
- महिला शक्ती केंद्रे (MSK)

आपली प्रगती तपासा:

१] भारतातील महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी आधारभूत काही उपायांचे वर्णन करा.

२] महिला साक्षमिकरणासाठी शासकीय स्तरावर सुरु करण्यात आलेल्या योजनांचा थोडक्यात आढावा घ्या.

१.६ सारांश

शिक्षण आणि इतर सामाजिक प्रगतीमुळे भारतिया स्त्रियांचा समाजतील दर्जा स्थान उंचावला आहे. स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचे आणि त्यांची नोकरी करण्याचे (आर्थिक सक्षम बनण्याचे) उद्दिष्टे प्रत्यक्षात आणण्याचे स्वातंत्र्य वर्तमान समाजात प्राप्त झाले आहे. आज भारतातील महिलांना त्यांच्या हक्काची जाणीव झाल्यामुळे त्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक किंवा शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या राहिल्या नाहीत. त्यांना इतरांप्रमाणेच संधी आणि अधिकार प्राप्त झाले आहेत. त्यामुळे समाज जीवनात स्त्रिया कोणतेही स्थान किंवा दर्जा प्राप्त करण्यास सक्षम बनल्या आहेत.

भारतीय समाज जीवनाच्या पूर्वीच्या काळाच्या तुलनेत महिलांच्या स्थितीत सातत्याने बदल होत जाऊन, आज स्त्रिया राजकारण, लष्करी क्षेत्रे, आर्थिक सेवा आणि तंत्रज्ञान क्षेत्र यासारख्या क्षेत्रात महत्वपूर्ण जबाबदाऱ्या पार पाडतांना दिसून येतात. शिवाय, त्यांचे क्रीडा क्षेत्रातही महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. अशा प्रकारे, समकालीन भारतीय समाजात स्त्रियांनी कुटुंब आणि समाजात एक सन्माननीय स्थान प्राप्त केले आहे.

मात्र, महिलांविरोधातील गुन्हे संपूर्णपणे संपवणे, हे अजूनही मोठे आव्हान आहे. भारतातील महिलांच्या अधिकारांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली असली तरीही, बलात्कार, लैंगिक भेदभाव (लिंगभाव) यासारख्या विविध मार्गांनी स्त्रियांचे शोषण केले जाते. महिलांची स्वायत्तता सुनिश्चित करून, कौटुंबिक आणि सार्वजनिक जीवनात स्त्रियांचा सहभाग, निर्णय घेण्याची क्षमता वाढवून स्त्री शोषणावर प्रतिबंध केला जाऊ शकतो.

१.५ प्रश्न

१. भारतातील महिलांच्या स्थितीचे विश्लेषण करा.

२. भारतातील महिलांच्या आव्हानक्षेत्रांची चर्चा करा.

३. भारतातील महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजनांचे परीक्षण करा.

१.८ संदर्भ

- भागवत विद्युत (अनु.), लिंगभाव आणि अनेकविध लैंगिकता परीप्रेक्ष्ये आणि प्रश्न, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यासकेंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे, २०१३.
- समस्या सोडविताांना, स्त्रीमुक्ती संघटना प्रकाशन, मुंबई, २०१३.
- डॉ. पांगुळ – बाराहाते नंदा, महिलांवरील लैंगिक अत्याचार, आर. बी. प्रकाशन नागपूर, २०१४.
- जाधव निर्मला (संपा.), भारतीय स्त्रीप्रश्न आकलनाच्या दिशेने, ताराबाई शिंदे स्त्री अभ्यास केंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, २०१५.
- शर्मा राम, एम. के. मिश्रा, भारतीय नारी वर्तमान समस्याएँ और भावी समाधान, अर्जुन पब्लीशिंग हाऊस, नई दिल्ली. २०१०.
- Barnali Barman, Women Empowerment: A Distant Dream in India, https://www.sentinelassam.com/north-east-india-news/assam-news/women-empowerment-a-distant-dream-in-india/
- Gunin Borah, Status of Women in Indian societyhttps://www.sentinelassam.com/north-east-india-news/assam-news/status-of-women-in-indian-society/
- https://vikaspedia.in/social-welfare/women-and-child-development/women-development-१/status-of-women-in-india#:~:text=Related%२0resources-,Population,are%२0949%२0and%२09२9%२0respectively.
- https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-editorials/status-of-women-in-india

*****

२

स्त्री शोषणाचे स्वरूप आणि प्रकार

घटक रचना

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ भारतातील स्त्री शोषणाचे विविध प्रकार

२.३ मी टू चळवळ

२.४ महिला सुरक्षा आणि उपाय

२.५ भारतातील महिलांसाठी कायदे

२.६ सारांश

२.७ प्रश्न

२.८ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- समकालीन भारतातील सामाजिक समस्यांचा विद्यार्थ्यांना परिचय करून देणे.
- समकालीन भारतातील स्त्री समस्यांवर प्रकाश टाकणे.
- भारतातील स्त्रियांच्या शोषणाचे विविध प्रकार अभ्यासणे.

२.१ प्रस्तावना

भारतीय संमाजात स्त्रियांची स्थिती विरोधाभासी आहे. एकीकडे त्यांची देवी म्हणून पूजा केली जाते, तर दुसरीकडे हुंड्यासाठी जाळले जाते. भारतीय समाजात मुलांकडे म्हातारपणात आधार म्हणून पाहिले जाते, कुटुंब, वंश चालविण्यासाठी मुलगा आवश्यक मानला जातो. याउलट, मुलगी दुर्लक्षित असूनही कुटुंबाच्या 'सन्मानाला' मूर्त स्वरूप देते. मुली किंवा स्त्रियांसाठी हे दुहेरी बंधन आहे कारण त्यांना समाजात केवळ हा कौटुंबिक 'सन्मान' जपायचा नाही, तर अत्याचार, हिंसाचार, बलात्कार, बाल विवाह असे विविध अत्याचार घडतात तेव्हा गप्प बसायला शिकविले जाते. स्त्री आणि पुरुष हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. दोघेही एकमेकांना पूर्ण करतात. व्युत्पत्ति शास्त्रानुसार, 'स्त्री' या शब्दाचा अर्थ - पुरुषाचा अर्धा. स्त्री-पुरुष संबंध हे आपल्या न्याय दर्शनात मन आणि पदार्थाच्या साधर्म्याने अतिशय चांगल्या प्रकारे स्पष्ट केले आहेत, म्हणजे स्त्री आणि पुरुष हे आत्मा आणि शरीर या नात्याने एकमेकांशी संबंधित आहेत. त्यामुळे स्त्रियांचा आदर केला पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा:

१] भारतीय स्त्रियांच्या वर्तमान स्थितीचा आढावा घ्या.

____

____

____

____

२.२ भारतातील स्त्री शोषणाचे विविध प्रकार

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिलांचे शोषण होत आहे. वैयक्तिक सुरक्षेपासून ते व्यावसायिकापर्यंत, घरापासून कामाच्या ठिकाणापर्यंत, शारीरिक ते भावनिकतेपर्यंत, स्त्रीच्या आयुष्याच्या प्रत्येक क्षेत्रात तिला प्रत्येक रूपात आणि प्रत्येक भूमिकेत त्रास दिला जातो, महिलांचे खालील प्रकारे शोषण केले जाते.

१. कौटुंबिक हिंसाचार (घरेलू हिंसा):

महिलांचे शोषण घरातूनच सुरू होते, मग ते शारीरिक असो वा मानसिक. पुरुषांमधील नशेली पदार्थाच्या सेवनासारख्या वाईट सवयी त्यांना घरातील महिलांवर अत्याचार करण्यास प्रवृत्त करतात, कधीकधी यातून मारहाण देखील घडते. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या संदर्भात दररोज बरीच प्रकरणे नोंदवली जातात, मात्र त्यापैकी बरीच प्रकरणे नोंदवली जात नाहीत. भारतीय समाज हा पितृसत्ताक असल्यमुळे स्त्री कायम दुय्यम लेखली गेली आहे, या दुय्यमत्वाच्या धारणेने स्त्री प्रतिमा सोशिक बनविली गेली. त्यामुळे कुटुंबातून 'स्त्रीजातीने सहन कराव' असे शिकविले जाते. यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराला स्त्रिया दररोज बळी पडतात.

२. हुंडाबळी:

भारतीय समाजात हुंड्यासाठी महिलांचे पूर्वीपासून शोषण होत आले आहे. परंतु वर्तमान काळात हुंडा हा एका व्यवहारात बदलला आहे, आलिशान कार, पंख्यापासून एअर कंडिशनरपर्यंत, भरपूर दागिने आणि रोख रकमेत स्वरुपात त्याचे प्रचलन आहे, यावर विश्वास ठेवणे कठीण आहे, परंतु हे एक कटू सत्य आहे की, वराची पात्रता आणि व्यवसाय हुंड्याची रक्कम निर्धारित करते. वराची पात्रता जास्त आहे, हुंड्याची रक्कम जास्त निश्चित होते. या धनलालसेमुळे महिलांचा शारीरिक तसेच मानसिक छळ केला जातो. हुंड्याच्या लोभापोटी अनेक तरुण विवाहित मुलींना मारले जाते किंवा त्यांना आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त केले जाते. समाजातील ह्या कुविचाराला बळी पडून आपले प्राण गमावे लागलेल्या स्त्रीला हुंडाबळी संबोधले जाते.

३. लैंगिक शोषण:

प्रत्येक क्षेत्रात महिलांवर बलात्कार आणि लैंगिक छळ होत असल्याच्या बातम्या आपल्याला दररोज ऐकायला मिळतात, त्यामुळे स्त्री कुठेही सुरक्षित नाही असे दिसुन येते. स्त्री ही भोग विलासाची वस्तू आहे या समज मानसिकतेमुळे स्त्रीच्या संमतीशिवाय तिला

स्पर्श केला जातो. अथवा लैंगिक सुख पूर्ण करण्यासाठी बलात्कारानंतर त्यांची निर्घृण हत्या केली जाते. दिल्लीतील निर्भया प्रकरण हे अशाच क्रूरतेचे उदाहरण आहे. शिमल्यातील कोटखाई बलात्कार आणि हत्या प्रकरणही त्यातच आहे. वर्तमान समाजात दिवसेंदिवस ही क्रूरता आणि शोषण वाढत चालले आहे.

४. कामाच्या ठिकाणी होणारे लैंगिक शोषण:

भारतीय समाज मानसिकतेने स्त्री ही शोषिक मानल्यामुळे तिचे कामाच्या ठिकाणी होणारे शोषण हे केवळ श्रमापुरते मर्यादित नसून मानसिक व लैंगिक देखील असते. विशाका विरुद्ध राजस्थान स्टेट, खटल्याच्या अनुषंगाने सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे की, जेव्हा महिला कामगारांना त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी त्रास दिला जातो तेव्हा त्यांच्या समानता आणि सुरक्षिततेला गंभीरपणे आव्हान दिले जाते. यासाठी महिलांच्या कामाची परिस्थिती सुधारण्यासाठी आणि सुरक्षित वातावरण मिळावे यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाने विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे घालून दिली आहेत. विशाखा खटला, हा एक सार्वजनिक हित वर्ग-कृती खटला असून, कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाच्या विरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयासमोर आला होता, ज्यामध्ये वैयक्तिक सामाजिक कार्यकर्ते आणि गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ) यांचा देखील समावेश होता. महिलांच्या सुरक्षेसाठी या पद्धतीच्या तरतुदी उपलब्ध असल्या तरी त्याची अंमलबजावणी योग्य प्रमाणात होत नाही, असा त्यांचा आरोप होता, त्यामुळेच त्यांनी भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या मूलभूत अधिकारांच्या अंमलबजावणीसाठी सर्वोच्च न्यायालयात धाव घेतली. त्यातून कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या स्त्रियांच्या लैंगिक छळाच्या विरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयाने विशाखा मार्गदर्शक तत्वे निर्माण झाली, मात्र तरी देखिल स्त्रियांचे कामाच्या ठिकाणी होणारे मानसिक व लैंगिक शोषण पूर्णपणे थाबले नाहीत.

५. सायबर शोषण:

केवळ शारीरिकच नव्हे तर आभासी जगात देखील महिलांचे शोषण घडून येते. तेथेही त्यांची सुटका नाही. सोशल नेटवर्कवर महिलांचा पाठलाग केला जातो आणि त्यांचा अवाजवी फायदा घेतला जातो. त्यांची खाती हॅक करून त्यांच्या नावाने अश्लील गोष्टी प्रसिद्ध केल्या जातात. त्यांचे अकाउंट हॅक करून त्यांची छायाचित्रे बनावट पॉर्न सामग्रीमध्ये वापरली जातात. आणि त्यानंतर महिलांना ब्लॅक मेल करून त्रास दिला जातो, यातून त्यांचा मानसिक छळ केला जातो.

आपली प्रगती तपासा:

१] कौटुंबिक हिंसाचारा विषयी चर्चा करा.

____

____

____

____

२] महिलांच्या सायबर शोषणाचे परीक्षण करा.

____

____

____

____

२.३ मी टू चळवळ

मी टू चळवळ ही विविध क्षेत्रांत, कार्यालयीन वातावरणात अथवा कामाच्या ठिकाणी विशेषतः महिलांवरील होणाऱ्या लैंगिक अत्याचारा विरोधात प्रथम ट्विटरद्वारे '**#मीटू**' असा हॅशटॅग वापरून, आवाज उठवण्यासाठी अमेरिकेत सुरू करण्यात आली. लैंगिक शोषणाला वाचा फोडण्यासाठी जगभरात सुरू असलेली 'मी-टू' (#me too) ही एक स्त्रीशोषणाला वाचा फोडणारी चळवळ आहे. या चळवळीचा प्रारंभ ५ ऑक्टोबर २०१७ रोजी न्यू यॉर्क टाइम्स या वृत्तपत्रात ॲशले ज्यूड (Ashley Judd) या अभिनेत्रीची मुलाखत प्रसिद्ध झालेल्या मुलाखतीपासून झाला. या मुलाखतीत ॲशलेने 'प्लप फिक्शन, गुड विल हंटिंग, शेक्सपियर इन लव्ह' अशा सुमारे सहा ऑस्कर पारितोषिक प्राप्त चित्रपटांची निर्मिती करणाऱ्या निर्माता हार्वे वेनस्टेईन यांच्यावर लैंगिक शोषणाचे आरोप केला होता. न्यूयॉर्क टाइम्सने केलेल्या अधिक चौकशीत अनेक अभिनेत्री तसेच हार्वे याच्या मीरामॅक्स कंपनीतील कर्मचारी स्त्रियांनी अशा अनेक घटना कथित केल्या. वृत्तपत्रांत आलेल्या या बातम्यांमुळे हार्वे यांची त्याच्या द वेनस्टेईन कंपनी मधून संचालक मंडळाने हकालपट्टी केली.

ट्विटर संकेत स्थळावर जरी आलीस मिलानो हिने #मी टू (#MeToo) चा वापर प्रचलित केला असला तरी हे शब्द लैंगिक शोषणा संदर्भात वापरण्याचे श्रेय तराना बर्क या स्त्री हक्क कार्यकर्तीला जाते. १९९७ साली एका तेरा वर्षाच्या लैंगिक शोषणाची शिकार बनलेल्या मुलीशी त्या बोलत होत्या. "तिला कसा प्रतिसाद द्यावा हेच मला सुचत नव्हते. 'मी सुद्धा' अशा अत्याचाराची शिकार आहे हे सुद्धा मी तिला सांगू शकले नाही. अनेक वर्ष हा प्रसंग माझ्या मनात घर करून राहिला." या संभाषणानंतर १० वर्षांनी तराना बर्क यांनी 'जस्ट बी' (Just Be) या ना-नफा संस्थेची स्थापना केली. लैंगिक अत्याचाराची आणि हिंसेची बळी ठरलेल्या स्त्रियांच्या मदतीसाठी ही संस्था काम करते. तराना यांनी या चळवळीला "मी टू" नाव दिले आहे.

भारतातील मी टू चळवळ:

भारतात या चळवळीचे पडसाद अवघ्या वर्षभारत दिसू लागले, सप्टेंबर २०१८ मध्ये अभिनेत्री तनुश्री दत्ता हिने झूम टी व्ही या दूरचित्रवाहिनीला दिलेल्या मुलाखतीमध्ये अभिनेते नाना पाटेकर यांच्यावर लैंगिक शोषणाचे आरोप केले. २००९ मध्ये "हॉर्न ओके प्लीज" या चित्रपटाच्या चित्रीकरणाच्या वेळी नाना पाटेकर यांनी असभ्य वर्तन करून त्रास दिल्याचा आरोप तनुश्री दत्ता हिने केला. या आरोपानंतर भारतातील अनेक क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांनी त्यांच्या विरुद्ध झालेल्या लैंगिक शोषणाच्या कहाण्या जगासमोर यायला सुरुवात झाली. त्यानंतर आलोकनाथ या चरित्र अभिनेत्याविरुद्ध त्यांच्या एका चित्रपटाच्या

निर्मातीने, "विनता नंदा" यांनी, बलात्काराचे आरोप केले आहेत. ही घटना सुमारे १९ वर्षांपूर्वी घडल्याचे तिने कथित केले आहे.

या चळवळीने केवळ सिनेसृष्टीतील लैंगिक छळाची प्रकरणे समोर आली असे नाही, तर भारताचे परराष्ट्र राज्यमंत्री व प्रख्यात पत्रकार एम. जे. अकबर यांच्याही विरुद्ध तुशिता पटेल या पत्रकार महिलेने असे आरोप केल्यावर अनेक इतरही महिला पत्रकार पुढे आल्या. आरोपांच्या या गदारोळात एम. जे. यांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा १७ ऑक्टोबर २०१८ रोजी दिला. तसेच विनोद दुवा या ज्येष्ठ पत्रकाराविरुद्धही अशाच प्रकारचे आरोप केले गेले आहेत.

भारतातल्या मीटू चळवळीची २०१९ मधील स्थिती:

एक वर्षात भारताती मीटू चळवळ मरणासन्न झाली. नाना पाटेकर, गौरांग दोशी, विकास बहल, सुभाष कपूर, अन्नू मलिक, साजिद खान, सुभाष घई, कैलाश खेर, राजकुमार हिरानी, विनोद दुआ, आलोकनाथ, रजत कपूर वगैरेंना मीटू चळवळ जेव्हा जोरात होती तेव्हा काही कामे मिळत नव्हती. ती मिळणे सुरू झाले. नाना पाटेकर यांच्या बाबतीत मुंबई पोलिसांनी कोर्टाला 'चौकशीचा बंद रिपोर्ट' सादर केला. तनुश्री दत्ता परदेशात जिथे होती, तिथे निघून गेली. जेव्हा जेव्हा भारतात येते तेव्हा तेव्हा पत्रकारांना 'मी शेवटपर्यंत लढणार आहे' ची बातमी देऊन परत जाते. ज्या गौरांग दोशीवर फ्लोरा सैनीने आरोप केले होते, त्याला अबू धाबीच्या शाही फॅमिलीकडून मोठी गुंतवणूक मिळाली.

२०१९ सालच्या सुरुवातीलाच 'सुपर ३०' चित्रपट ज्या कंपनीने बनवला तिने 'अंतर्गत चौकशी चालू आहे' चा बहाणा करून दिग्दर्शक विकास बहाल याला 'क्लीन चिट' दिली. आमिर खानसारख्या बड्या चित्रपट निर्मात्याने सुभाष कपूरला आपल्या चित्रपटांत घेतले आहे. आमिर खानच्या कृतीचा परिणाम असा झाला की मीटूचे सर्वात गंभीर आरोप ज्याच्यावर आहेत तो अन्नू मलिक याच्यासाठी 'लॉबीइंग' सुरू झाले. त्याला संगीत स्पर्धांमध्ये परत आणण्यात आले. अन्नू मलिकवर कोणत्याही कोर्टात दावा उभा न झाल्याचे या स्पर्धांच्या आयोजकांनी दाखवून दिले. साजिद खानवर तीन अभिनेत्रींनी आरोप केले होते. त्याचे पुनःस्थापन करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. या प्रयत्नांची सुरुवात तमन्ना भाटियापासून झाली. चंकी पांडेनेही त्याला 'क्लीन चिट' दिली. जॉन अब्राहम, साजिद खानच्या एका चित्रपटाची निर्मिती करीत आहे. सुभाष घई हे जॅकी श्रॉफ आणि अनिल कपूर यांच्याबरोबर 'रामचंद किशनचंद' नावाचा चित्रपट बनवत आहेत. कैलाश खेर हे सरकारी कार्यक्रमांतून गाणी गात आहेत. राजकुमार हिरानी 'मुन्नाभाई' मालिकेला तिसरा चित्रपट बनवण्यात दंग आहेत. बाकी आरोपींचे वकील रेंगाळत चाललेल्या कोर्टांच्या कारवायांनंतर आरोपींची सोडवणूक करण्याच्या बेतात आहेत.

मी टू क्रांतीच्या आगमनाने स्त्रियांना त्यांच्या कथा सांगणे सोपे झाले. आता महिलांना हे समजले आहे की अशा शोषणाला आपण एकट्याच बळी पडलेल्या नाहीयेत. सर्वसाधारणपणे महिलांना असा विश्वास बसवला जातो की याला आपणच जबाबदार आहोत किंवा त्यांना अशा लैंगिक छळाचा सामना करावा लागला ही त्यांची चूक आहे. त्यांच्या मनात असा विचार आहे की, शांत राहणे आणि अशा प्रकरणांची तक्रार न करणे आणि अशा पीडित व्यक्तीला आयुष्यभर सहन करणे. पण मी टू चळवळीने एकमेकांच्या

कथा ऐकून स्त्रिया ताकद गोळा करून बाहेर येऊन तक्रारी मांडण्याचे बळ दिले. लैंगिक अत्याचार होणे ही लाज वाटण्यासारखी बाब नाही हे त्यांच्या लक्षात येऊ लागले आहे. मी टू चळवळीने एक गोष्टीकडे सूचित केली आहे, ती म्हणजे आपल्या देशातील न्याय व्यवस्थेचे अपयश. याचा अर्थ असा होतो की भारतात लैंगिक छळासाठी कायद्यात समाविष्ट केल्या गेल्या तरतुदी अपुऱ्या आहेत.

मी टू चळवळीवरील मुख्य आरोप असा आहे की, येथे महिला न्यायालयात किंवा कायदेशीर व्यवस्थेत जाण्याऐवजी, सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर स्वतःला सांगण्यास प्राधान्य देतात ज्याचा अर्थ असा होतो की आमच्या औपचारिक कायदेशीर व्यवस्थेवर विश्वास ठेवत नाहीत.

आपली प्रगती तपासा:

१] भारतातील मी टू चळवळीची पार्श्वभूमी स्पष्ट करा.

____

____

____

____

२] मी टू चळवळीने महिलांना लैंगिक शोषणा विरुद्ध आवाज उठवण्यास प्रोत्साहित केले आहे, चर्चा करा.

____

____

____

____

२.४ महिला सुरक्षितता

भारतात प्रत्येक व्यक्तीला सर्व प्रकारच्या अत्याचारांपासून संरक्षण मिळण्याचा अधिकार भारतीय संविधानाने प्रदान केला आहे. इतर कोणत्याही व्यक्तींप्रमाणे महिलांना देशाच्या कायद्याद्वारे समान रक्षण आणि संरक्षण दिले जाते. भारतात महिलांना संरक्षण देण्याकरिता विविध कायदे तयार करण्यात आले आहेत जसे की: विशेष विवाह कायदा, १९५४, हुंडा प्रतिबंध कायदा, १९६१, भारतीय घटस्फोट कायदा, १९६९, मातृत्व लाभ कायदा, १८६१, गर्भधारणा वैद्यकीय समाप्ती कायदा, १९७१, बालविवाह प्रतिबंध कायदा, २००६, हे सर्व कायदे महिलांच्या हक्कांच्या रक्षणासाठी निर्माण करण्यात आले आहेत. त्यापैकी काही पुढील प्रमाणे:

१. राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा, १९९०:

राष्ट्रीय महिला आयोग किंवा NCW, थोडक्यात, ही एक भारत सरकारची कायदेशीर संस्था आहे. या संस्थेची स्थापना भारत सरकारने जानेवारी १९९२ मध्ये केली. हा महिला संरक्षण कायदा भारतातील महिलांच्या हक्कांचे प्रतिनिधित्व करतो आणि त्यांच्या

समस्यांसाठी आवाज उठविण्याचे कार्य करतो. भारतीय महिलांची स्थिती सुधारणे आणि त्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावर काम करणे हे या आयोगाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या कायद्याचे उद्दिष्ट:

- महिलांसाठी घटनात्मक आणि कायदेशीर सुरक्षा उपायांचे विश्लेषण करणे
- सुधारात्मक न्यायिक कृती पुढे आणणे
- महिलांशी संबंधित सर्व धोरणात्मक बाबींवर सरकारला मार्गदर्शन करणे.

२. स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन प्रतिबंधक कायदा, १९८६:

हा कायदा कोणत्याही प्रकारच्या जाहिरातीद्वारे किंवा सार्वजनिक अहवालाद्वारे स्त्रीचे कोणत्याही प्रकारचे अश्लील चित्रण करण्यास मनाई करतो, मग ते लेखन, छपाई, आकृती किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे असो. हा कायदा समाजातील स्त्रियांचा सन्मान आणि प्रतिष्ठा जपण्याची आणि टिकवून ठेवण्याची हमी देतो. तंत्रज्ञान दिवसेंदिवस प्रगत होत चालले आहे, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या प्रगतीमुळे आणि इंटरनेट प्रत्येकापर्यंत पोहोचल्याने अशा बदलाची आणि क्रांतीची गरज होती.

३. कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा, २०१३ (विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे):

१९९७ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने विशाखा खटल्याच्या आधारे काही शिफारशींचा प्रचार केला, ज्याला विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून ओळखले जाऊ लागले. लैंगिक छळाच्या प्रकरणांसाठी भारतासाठी विहित केलेल्या नियमांचा हा एक संच होता. २०१३ मध्ये या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये आणखी सुधारणा करण्यात आली, या पद्धतीने कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा २०१३, अस्तित्वात आला. या कायद्याचा हेतू कामाच्या ठिकाणी महिलांना लैंगिक अत्याचार आणि छळापासून सुरक्षा प्रदान करणे आहे. हा कायदा खोट्या आणि दुर्भावनापूर्ण आरोपांपासून देखील स्त्रियांना संरक्षण प्रदान करतो. विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्यामध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निवाड्यानुसार, जेव्हा कामगार स्त्रियांना त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी त्रास दिला जातो तेव्हा त्यांच्या समानता आणि सुरक्षिततेला गंभीरपणे आव्हान दिले जाते. यासाठी महिलांच्या कामाच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी आणि त्यांना सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे सर्वोच्च न्यायालयाने घालून दिली आहेत.

४. महिलांसाठी इतर मानवी हक्क:

भारतातील महिलांसाठी उपलब्ध असलेले इतर मानवाधिकार खालीलप्रमाणे आहेत. या सर्वांचा समावेश भारतीय राज्यघटनेत मार्गदर्शक तत्त्वांच्या स्वरूपात किंवा मूलभूत अधिकारांच्या स्वरूपात केला आहे.

(१) महिलांना समान वेतन मिळण्याचा अधिकार:

समान काम समान वेतन कायदा, १९७६ हा सरकारी, गैर-सरकारी, संघटीत, असंघटीत अश्या सर्व क्षेत्रातील महिलांना समान कामासाठी समान वेतन सुनिश्चित करतो. समान काम समान वेतनाचा संबंध लैंगिक आधारावर कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. या भारतीय घटनेतील सर्व नागरीकांना बहाल केलेल्या अधिकाराचा भाग आहे.

(२) स्त्रीयांचा सन्मान आणि शालीनतेचा अधिकार:

स्त्रियांना सन्मानाने वागवले पाहिजे. महिलांसोबत अशी कोणतीही घटना घडल्यास, तिची वैद्यकीय तपासणी दुसऱ्या महिलेच्या उपस्थितीत करावी लागेल.

(३) महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारा पासून संरक्षणाचा अधिकार:

महिलांना छेडछाडीपासून संरक्षण देण्याकरिता अथवा लैंगिक छळ किंवा घरगुती हिंसा या पासून संरक्षणा करिता, भारतीय दंड संहितेचे कलम ४९८ नुसार स्त्रीला संरक्षण देण्यात आले आहे. घरेलू हिंसा कायद्यांतर्गत पत्नी, आई, बहीण या प्रत्येक स्वरूपातील स्त्रीला हिंसाचारापासून संरक्षण देण्याचे कार्य केले जाते. हा हिंसाचार भावनिक, शारीरिक, लैंगिक किंवा इतर कोणत्याही प्रकारचा असू शकतो. भादवि ४९८ नुसार नोंविण्यात आलेला गुन्हा अजामीनपात्र असून आरोपीला तीन वर्षांपर्यंतच्या कारावासाची शिक्षा व दंडा च्या स्वरुपात शिक्षा दिली जाते.

(४) लैंगिक अत्याचार पीडित महिलांना त्यांची ओळख गुप्त ठेवण्याचा अधिकार:

ज्या महिलेला लैंगिक अत्याचाराच्या घटनेला सामोरे जावे लागले आहे आणि अशा वाईट अनुभवांना सामोरे जावे लागले आहे, तिला तिच्या गोपनीयतेचे रक्षण करण्याचा अधिकार आहे. लैंगिक अत्याचार झालेल्या महिलांना जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांसमोर जबाब नोंदवताना महिला अधिकाऱ्याच्या उपस्थितीत तसे करण्याचा अधिकार आहे.

(५) महिलांना मोफत कायदेशीर मदत मिळण्याचा अधिकार:

विधी सेवा प्राधिकरण कायद्यात बलात्कार पीडितेला मोफत कायदेशीर मदत देण्याची तरतूद आहे. त्यांना आवश्यक असल्यास प्राधिकरणाकडून वकील दिले जातात.

(६) महिलांना रात्री अटक न करण्याचा अधिकार:

सीआर. पी. सी. चे कलम ४६ (४) नुसार सूर्यास्तानंतर आणि सूर्योदयापूर्वी स्त्रीला अटक केली जाऊ नये अशी तरतूद आहे. काही अपवादात्मक प्रकरणी या अधिकाराचा वापर करता येत नाही. महिला हवालदार आणि कुटुंबीय किंवा मित्रांच्या उपस्थितीतच महिलेची चौकशी केली जाऊ शकते, अशी तरतूद कायद्यात आहे.

(७) महिलांना आभासी (Virtual) तक्रारी नोंदवण्याचा अधिकार:

कोणत्याही कारणास्तव एखादी महिला तक्रार दाखल करण्यासाठी पोलिस स्टेशनमध्ये शारीरिकरित्या उपस्थित राहण्यास सक्षम नसेल, तर त्यांना आभासी तक्रार दाखल

करण्याचा अधिकार आहे. महिला ई-मेलच्या स्वरूपात किंवा पत्राच्या स्वरूपात देखील तक्रार दाखल करू शकतात.

(८) चोरून पाठलाग करणाऱ्या व्यक्ती विरुद्ध तक्रार करण्याचा अधिकार (IPC ३५४ डी):

भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३५४ डी नुसार, जर एखाद्या महिलेचा पाठलाग केला जात असेल किंवा कोणीतरी एखाद्या प्रकारच्या परस्पर संवादासाठी महिलेचा पाठलाग करत असेल आणि त्या महिलेला त्यात रस नसेल, तर भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३५४ डी नुसार संबंधित व्यक्तीवर कायदेशीर कारवाई करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

(९) महिलांना शून्य एफआयआरचा अधिकार:

सीआर. पी. सी. कलम १५४ नुसार महिलां संदर्भातील गुन्ह्याची प्रथम माहिती अहवाल (FIR) जो गुन्हा ज्या ठिकाणी घडला आहे त्याची नोंद महिला ते ठिकाण ज्या पोलीस स्टेशनच्या हद्दीत आहे त्या ठिकाणी अथवा कोणत्याही पोलीस स्टेशनमध्ये करू शकतो किंवा ज्या पोलीस स्थानकात प्रकरण येते त्या पोलीस ठाण्यात शून्य एफआयआर दाखल करू शकतो.

महिला संरक्षण व अधिकारासाठी कार्यरत संस्था:

राष्ट्रीय महिला आयोग, वन स्टॉप क्रायसिस सेंटर्स (किंवा) निर्भया सेंटर्स, नॅशनल असोसिएशन ऑफ रुरल वुमन इन इंडिया इत्यादी महिलांच्या उन्नतीसाठी आणि संरक्षणासाठी काम करणाऱ्या संस्था आहेत. महिलांच्या हक्कांसाठी इतके कायदे लागू झाल्यानंतरही महिलांवर होणारे अत्याचार थांबलेले नाहीत, उलट ते वेगाने वाढत आहेत. त्यासाठी कठोर पावले उचलण्याची गरज आहे. न्यायव्यवस्था सुधारण्याची गरज आहे. लोकांना न्याय मिळण्यास उशीर होणार नाही, यासाठी ती सक्षम करण्याची गरज आहे.

आपली प्रगती तपासा:

१] भारतातील महिलां विषयक कायद्यांची चर्चा करा.

____

____

____

____

२] विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वांच्या तरतुदींची चर्चा करा.

____

____

____

____

२.५ भारतातील महिला विषक कायदे

१. हिंदू कोडबिल:

स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदे मंत्री असतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील सर्व जाती-धर्मातील स्त्रियांना जाचक रुढी आणि परंपरांपासून सुटका मिळावी यासाठी ४ वर्षे, १ महिना आणि २६ दिवस काम करून हिंदू कोड बिल तयार केले. हे बिल इ.स. १९४७ पासून ते फेब्रुवारी १९४९ रोजी संसदेत मांडले गेले. हा मसुदा सात वेगवेगळ्या घटकांशी निगडित कायद्याचे कलमात रूपांतर करू पाहत होता. या बिलामध्ये प्रामुख्याने स्त्रियांना विवाह, घटस्पोट, पोटगी, वारसा व दत्तक विषयक हिंदू कायद्याचे संहितीकरण करण्यात येऊन स्त्रियांना हे अधिकार बहाल करण्यात आले होते. या बिलाला प्रारंभी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा पाठींबा होता. मात्र स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर कॉंग्रेसच्या राजकीय अभिलाषेपोटी १९५२ च्या निवडणुकींच्या पार्श्वभूमीवर हिंदू मते मिळविण्याकरिता पंडित जवाहरलाला नेहरू यांनी २६ सप्टेंबर १९५१ रोजी हिंदू कोडबिलाला स्थगिती दिली. पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी आपला शब्द फिरविल्यामुळे दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे २७ **सप्टेंबर** १९५१ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. हिंदू कोडबील नेहरूंनी लोकसभेतून मागे घेतल्यामुळे बाबसाहेब आंबेडकरांना आपल्या पोटाच्या मुलाच्या मृत्यूपेक्षा अधिक दू:ख झाले. या वेळी त्यांनी 'It was killed and burned, unwept and unsung!' न रडत भाकत हिंदू कोडबिलाला ठार मारले गेले आणि गाडले गेले, पुढे हरिभाऊ पाटसकर या व्यक्तीच्या नावाने हे बिल तुकड्या तुकड्यांमध्ये पास करण्यात आले.

२. विवाह आणि कौटुंबिक बाबी संबंधी कायदे:

बालविवाह प्रतिबंध कायदा, २००६:

बालविवाह प्रतिबंध कायदा, २००६ हा कायदा मुलगा आणि मुलीसाठी लग्नाचे वय निर्धारित करणारा कायदा आहे. या कायद्यानुसार, जर एखाद्या मुलाने २१ वर्षाखालील आणि मुलीने १८ वर्षांखालील लग्न केले तर तो बालविवाह मानला जाईल, अशी तरतूद आहे. या कायद्याचा उद्देश स्त्रीचा दर्जा उंचावणे आणि तिला लहान वयातच वैवाहिक जबाबदाऱ्यांमध्ये अडकू न देणे आणि मुलींना अभ्यास करून करिअर उज्वल करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे हा आहे.

वैद्यकीय गर्भपात कायदा, १९७१:

भारतात वैद्यकीय गर्भपात कायदा १० ऑगस्ट १९७१ रोजी संमत करण्यात आला. स्त्रीच्या जीवाला धोका असल्यास किंव गरोदरपणात स्त्रीच्या मानसिक अथवा शारीरिक आरोग्याला धोका निर्माण झाल्यास. जन्माला येणाऱ्या मुलास शारीरिक अथवा मानसिक व्यंग असल्यास. बलत्कर्कमुले किंव लैंगिक अत्याचारामुळे गर्भधारणा झाली असल्यास. विवाहित स्त्रीची गर्भधारणा ही गर्भनिरोधक साधनांच्या अयशस्वी वापरामुळे झाली असल्यास या कायद्यांतर्गत गर्भपातास अनुमती देण्यात देण्यात आली आहे. अन्यथा भारतीय दंड संहिते नुसार गर्भपात गुन्हा निर्धारित करण्यात आला आहे.

भारतीय दंड संहितेचे कलम ४९८ अ:

आपल्या देशातील किंवा समाजातील मुली आणि महिलांची स्थिती पाहता महिलांच्या सुरक्षेबाबत आपले शासनाने वेळोवेळी महिलांना सुरक्षित वाटावे, त्यांना समाजात समान हक्क आणि सन्मान मिळावा यासाठी कायदे केले आहेत, त्याचाच भाग म्हणून भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८अ चा जन्म झाला. ४९८अ हे आयपीसीचे कलम आहे जे क्रूरतेची व्याख्या करते मग ती मानसिक असो वा शारीरिक. ४९८अ नुसार महिलेला ब्लॅकमेल करणे, तिचे शोषण करणे, कोणत्याही महिलेचा शारीरिक छळ करणे, महिलेला आत्महत्येसाठी प्रवृत्त करणे किंवा तिला आत्महत्या करण्यास भाग पाडणारी परिस्थिती निर्माण करणे, हे सर्व क्रौर्याचा भाग आहेत. भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८अ मध्ये हा गुन्हा मानला गेला आहे. ज्या अंतर्गत शारीरिक आणि मानसिक छळासाठी शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतीय कायद्यात, हा गुन्हा अजामीनपात्र गुन्ह्याच्या श्रेणीत ठेवण्यात आला आहे.

कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधित कायदा २००५:

स्त्रियांच्या होणाऱ्या कौटुंबिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र शासनाने कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५ व नियम २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केला.

कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे शारीरिक, शाब्दिक, लैंगिक, मानसिक किंवा आर्थिक छळ, हुंडा किंवा मालमत्ता देण्यासाठी महिलेला अपमानित करणे, तिला शिवीगाळ करणे, विशेषत: अपत्य नसल्यामुळे तिला हिणवणे किंवा धमकावणे, त्रास देणे, दुखापत करणे, जखमी करणे किंवा पीडित महिलेचा जीव धोक्यात आणण्यास भाग पाडणे किंवा तिच्या कोणत्याही नातेवाईकाकडे हुंडयाची मागणी करणे व या सर्व गोष्टींचा दुष्परिणाम पीडित व्यक्ती अथवा तिच्या नातेवाईकांवर होणे तसेच आर्थिक छळ करणे म्हणजे महिलेचे स्वत:चे उत्पन्न, स्त्रीधन, मालमत्ता किंवा इतर आर्थिक व्यवहार किंवा तिच्या हक्काच्या कोणत्याही मालमत्तेपासून तिला वंचित करणे, घराबाहेर काढणे या बाबींना कौटुंबिक हिंसाचार म्हटले जाते.

शारीरिक छळ:

शारीरिक छळात मारहाण, तोंडात मारणे, तडाखा देणे, चावणे, लाथ मारणे, गुद्दे मारणे, ढकलणे, लोटणे (जोराचा धक्का मारणे), इतर कोणत्याही पध्दतीने शारीरिक दुखापत किंवा वेदना देणे. या बाबींचा शारीरिक छळात समावेश होतो.

लैंगिक अत्याचार:

लैंगिक अत्याचारामध्ये जबरदस्तीने समागम करणे, अश्लिल फोटो काढणे, बिभत्स कृत्य जबरदस्तीने करावयास लावणे, तुमची समाजातील किंमत कमी होईल या दृष्टीने अश्लील चाळे करणे किंवा तुमची बदनामी करणे किंवा अनैसर्गिक अश्लिल कृत्य करणे याबाबींचा समावेश होतो.

तोंडी आणि भावनिक अत्याचार:

तोंडी आणि भावनिक अत्याचार जसे अपमान करणे, वाईट नावाने बोलावणे, चारित्र्याबद्दल संशय घेणे, मुलगा झाला नाही म्हणून अपमान करणे, हुंडा आणला नाही म्हणून अपमान करणे. महिलेला किंवा तिच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला शाळेत, महाविद्यालयात किंवा इतर शैक्षणिक संस्थांमध्ये जाण्यास मज्जाव करणे, नोकरी स्वीकारण्यास व करण्यास मज्जाव करणे, स्त्रीला व तिच्या ताब्यात असलेल्या मुलाला घरामधून बाहेर जाण्यास मज्जाव करणे, नेहमीच्या कामासाठी कोणत्याही व्यक्तीबरोबर भेटण्यास मज्जाव करणे, महिलेला विवाह करावयाचा नसल्यास विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, महिलेच्या पसंतीच्या व्यक्ती बरोबर विवाह करण्यास मज्जाव करणे, त्याच्या अथवा त्यांच्या पसंतीच्या व्यक्तीबरोबर विवाह करण्यास जबरदस्ती करणे, आत्महत्येची धमकी देणे इतर कोणतेही भावनात्मक किंवा तोंडी अपशब्द वापरणे यांचा समोवश होतो.

आर्थिक अत्याचार:

आर्थिक अत्याचारात हुंडयाची मागणी करणे, महिलेच्या किंवा तिच्या मुलांचे पालन – पोषणासाठी पैसे न देणे, महिलेला किंवा तिच्या मुलांना अन्न, वस्त्र, औषधे इत्यादी न पुरविणे, नोकरीला मज्जाव करणे, नोकरीवर जाण्यासाठी अडथळा उत्पन्न करणे, नोकरी स्वीकारण्यास संमती न देणे, पगारातून रोजगारातून आलेले पैसे काढून घेणे, महिलेला तिचा पगार, रोजगार वापरण्यास परवानगी न देणे, राहात असलेल्या घरातून हाकलून देणे, घराचा कोणताही भाग वापरण्यास किंवा घरात जाण्यास, येण्यास अडथळा निर्माण करणे, घरातील नेहमीचे कपडे, वस्तू वापरण्यापासून रोखणे, भाड्याच्या घराचे भाडे न देणे या बाबींचा समावेश होतो.

या कायद्यांतर्गत कौटुंबिक हिंसाचाराने पीडित पत्नी, सासू, बहिण, मुलगी, अविवाहित स्त्री, आई, विधवा इत्यादी म्हणजे लग्न, रक्ताचे नाते, लग्न सदृश्य संबंध (लिव्ह इन रिलेशनशीप), दत्तकविधी अशा कारणाने नाते संबंध असणाऱ्या व कुठल्याही जाती धर्माच्या स्त्रिया तसेच त्यांची १८ वर्षाखालील मुले दाद मागू शकतात. या कायद्यांतर्गत छळ होत असलेली किंवा झालेली स्त्री सरंक्षण अधिकाऱ्याला, सेवा पुरविणाऱ्या संस्थांना, तसेच पोलीस स्टेशन किंवा दंडाधिकाऱ्याकडे तोंडी किंवा लेखी तक्रार करु शकते.

३. लैंगिक शोषणा संबंधी कायदे:

विविध प्रकारचे लैंगिक छळ जसे की अश्लील गाणी गाणे, छेडछाड करणे, नकार देऊनही लैंगिक प्रगती करणे, पूर्व संमतीशिवाय एखाद्याचा खाजगी फोटो पाहणे, कॅप्चर करणे किंवा शेअर करणे यास भारतीय दंड संहिसेनुसार गुन्हा ठरवण्यात आला आहे. या पद्धतीच्या लैंगिक शोषणाला रोखण्यासाठी पुढील कायदे सहाय्यक ठरतात.

कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा कायदा, २०१३:

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ कायदा २०१३ मध्ये मंजूर करण्यात आला. हा कायदा ज्या संस्थांमध्ये दहापेक्षा जास्त लोक काम करतात त्यांना लागू होतो. हा कायदा

०९ डिसेंबर २०१३ रोजी लागू झाला. त्याचे नाव सूचित करते की त्याचा उद्देश प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण आहे.

इच्छेविरुद्ध स्पर्श करणे किंवा स्पर्श करण्याचा प्रयत्न करणे, शारीरिक संबंध ठेवण्याची मागणी करणे किंवा अपेक्षा करणे, लैंगिकदृष्ट्या सुस्पष्ट गोष्टी करणे, अश्लील चित्रे, चित्रपट किंवा इतर सामग्री दाखवणे, इ. बाबीचा समावेश लैंगिक छळ म्हणून या कायद्यात करण्यात आला आहे. संभाषण, लेखन किंवा स्पर्श करून केले जाणारे लैंगिक स्वरूपाचे इतर कोणती कृती म्हणजे लैंगिक छळ होय. या पद्धतीची कृती कामाच्या ठिकाणी घडली असेल तर महिला त्याविरुद्ध संस्थेच्या अंतर्गत तक्रार समितीस तक्रार करू शकते. जर संस्थेच्या अंतर्गत तक्रार समिती स्थापन केली नसेल, तर पीडितेला स्थानिक तक्रार समितीकडे तक्रार करावी लागेल. मात्र ही तक्रार लिखित स्वरूपात करणे आवश्यक आहे.

तक्रार करताना घटना घडून तीन महिन्यांहून अधिक काळ लोटलेला नसावा आणि एकापेक्षा जास्त घटना घडल्या असल्यास, पीडितेला शेवटच्या घटनेच्या तारखेपासून तीन महिन्यांपर्यंतचा कालावधी उपलब्ध करून दिला जातो. जर अंतर्गत तक्रार समितीला वाटत असेल की पीडित व्यक्ती पूर्वी तक्रार करू शकली नाही, तर ही मर्यादा वाढवता येईल, परंतु तिचा कालावधी तीन महिन्यांपेक्षा जास्त वाढवता येणार नाही.

- महिलांचा ऑनलाइन छळ करण्यास प्रतिबंध निर्धारित करण्यात आला आहे. आज, ऑनलाइन पोर्टलद्वारे महिलांवरील अनेक गुन्हे लैंगिक भक्षकांकडून केले जातात. माहिती तंत्रज्ञान कायद्याच्या एस. ६७ अंतर्गत तक्रार नोंवीत येते.

- स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन प्रतिबंधक कायदा, १९८६ द्वारे बंदी घालण्यात आली आहे. हा कायदा, वर्तमान कालासाठी अपुरा असल्यामुळे, त्यात काही बदल २०१२ मध्ये करण्यात आले. त्यानुसार दुरुस्ती विधेयक तयार करण्यात आले आहे. ज्याने या कायद्याची व्याप्ती वाढवली गेली.

- भारतीय दंड संहितेतील ३७५ आणि ३७६(२) बलात्काराच्या गुन्ह्या संबंधित कलम असून बलात्कारासाठी अनुक्रमे ७ वर्षे आणि १० वर्षे कारावासाची शिक्षा निर्धारित केली गेली आहे. या कलमांचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे या कृत्याला बलात्कार मानले जाऊ नये यासाठी संबंधित महिलेची संमती आवश्यक आहे. अस्वस्थ मनाची स्त्री किंवा १६ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलीशी संभोग करणे हे संमतीची पर्वा न करता बलात्कार मानले जाते.

४. मालमत्तेच्या अधिकारा विषयी कायदे:

हिंदू उत्तराधिकार कायदा, १९५६, आणि इतर कायदे यांनी वडिलोपार्जित मालमत्ता काय आहे याची स्पष्टपणे व्याख्या केलेली नाही. तथापि, त्याच्या अनेक आदेशांमध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाने असे मानले आहे की पुरुषाला त्याचे वडील, आजोबा किंवा आजोबा यांच्या वडिलांकडून वारसाहक्काने मिळालेली मालमत्ता ही वडिलोपार्जित मालमत्ता म्हणून गृहीत धरण्यात येते. पारंपारिकपणे, भारतातील मालमत्तेचा वारसा संबंधी स्त्रियांचे अधिकार अस्तित्वात नव्हते, त्यामुळे २००५ मध्ये हिंदू उत्तराधिकार कायद्यातील सुधारणांनुसार, मुलींनाही पुत्रांसारखेच अधिकार देण्यात आले आहेत.

२००५ मध्ये एचएसएमध्ये सुधारणा करण्यात आली आणि त्यात मुलीला मालमत्तेत समान अधिकार देण्यात आले. हिंदू उत्तराधिकार सुधारणा कायदा २००५ पूर्वी, मृत वडिलांच्या मालमत्तेवर हक्क होते तर मुली अविवाहित होईपर्यंत असे करू शकत होत्या (विवाहित स्त्रियांचा संपत्तीचा कायदा -१९५९). लग्नानंतरची स्त्री ही पतीच्या कुटुंबाशी संबंधित आहे आणि म्हणूनच दुसऱ्या हिंदू अविभाजित कुटुंबात (एचयूएफ) तीचा हक्क आहे हे समजत होते. आता विवाहित आणि अविवाहित मुलींना त्यांच्या वडिलांच्या मालमत्तेवर त्यांच्या भावांइतकाच. तसेच त्यांच्या भावांसारखेच समान कर्तव्ये, दायित्वे घेण्यास पात्र आहेत. २००५ मध्ये असेही म्हटले गेले होते की ९ सप्टेंबर २००५ रोजी दोन्ही बाप व मुलगी जिवंत राहिल्यास मुलीला समान हक्क मिळाला आहे. २०१८ मध्ये सुप्रिम कोर्टाने नमूद केले की या तारखेला वडील जिवंत असो की नसो, मुलगी तिच्या मृत वडिलांच्या मालमत्तेचा वारसा होऊ शकते. यानंतर, महिलांना समवारस म्हणून देखील स्वीकारले गेले. ते वडिलांच्या संपत्तीत वाटा मागू शकतात.

२०२२ मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय दिला की मुलींना त्यांच्या पालकांच्या स्व-अधिग्रहित मालमत्तेचा आणि इतर कोणत्याही मालमत्तेचा वारसाहक्क मिळण्याचा अधिकार आहे ज्याचे ते पूर्ण मालक आहेत, तसेच हा नियम अशा प्रकरणांमध्ये देखील लागू होईल जेव्हा मुलीच्या पालकांचा हिंदू उत्तराधिकार कायदा, १९५६ चे कोडिफिकेशन करण्यापूर्वी मृत्यू झाला होता.

५. मातृत्व लाभ (सुधारणा) कायदा २०१७:

मातृत्व लाभ (सुधारणा) कायदा, २०१७ ने काही मूलभूत कायदे अमलात आणले आहेत ज्यात कार्यरत महिलांसाठी सशुल्क प्रसूती रजा १२ आठवड्यांवरून २६ आठवडे (S.५(३)) आणि नवीनसाठी 'घरातून काम' पर्यायांचा समावेश आहे. माता (S.५(५)).

२०१३ मध्ये निर्भयाच्या घटनेनंतर आणि त्यानंतर झालेल्या व्यापक निषेधानंतर, लैंगिक गुन्ह्यांशी संबंधित गुन्हेगारी कायद्यात सुधारणा करण्यात आली आणि बलात्काराची व्याख्या विस्तृत करण्यात आली. तसेच अनेक नवीन गुन्ह्यांचा समावेश करण्यात आला आहे .

६. I.T अंतर्गत संरक्षण कायदा, २०००:

माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २००० सायबर गुन्ह्यांपासून महिलांच्या संरक्षणासाठी तरतूद करतो, जसे की: कलम ६६ ओळख लपविणे गुन्ह्याला ३ वर्षांपर्यंत कारावास आणि एक लाख रुपयांपर्यंतचा दंड अशी शिक्षा दिली जाते. कलम ६६इ - एखाद्या व्यक्तीच्या गोपनीयतेच्या उल्लंघनाशी संबंधित आहे, संमतीशिवाय व्यक्तीच्या खाजगी क्षेत्राचे फोटो काढणे किंवा व्हिडिओ बनवणे हे ३ वर्षांपर्यंत कारावास आणि / किंवा दंडास पात्र आहे. कलम ६७ ए लैंगिक अश्लील साहित्य प्रकाशित करणे किंवा हस्तांतरित करणे यास ५ वर्षांपर्यंतच्या कारावासाची शिक्षा आणि दुसऱ्यांदा दोषी आढळल्यास दंड अशी तरतूद करते.

आपली प्रगती तपासा:

१] विवाह आणि कौटुंबिक बाबी संबंधित स्त्रियांसाठीच्या कायद्यांचे वर्णन करा.

____

____

____

____

२] आयटी कायदा २००० अंतर्गत स्त्री संरक्षणाचे परीक्षण करा.

____

____

____

____

२.६ सारांश

भारतीय संस्कृती, ही पितृसत्ताक असल्यामुळे समाजात स्त्रियांचे स्थान दुय्यम निर्धारित करण्यात आले आहे. स्त्रीला सत्तेपासून दूर ठेवण्यात आले आहे. केवळ स्वत:चाच नव्हे तर संपूर्ण कुटुंबाचा सन्मान आणि प्रतिष्ठा जपण्याची जबाबदारी स्त्रियांना पार पाडावी लागते. स्त्रीला तिच्या कुटुंबाचा सन्मान स्वतःच्या खांद्यावर घेऊन जाण्याची जबाबदारी दिली जाते. म्हणूनच तिने शांत राहावे, त्यांच्यासोबत जे वाईट घडले त्याबद्दल तिने तक्रार न करणे गृहीत धरले जाते. समाजात आपल्या व्यथा मांडल्या तर ते कुटुंबासाठी लाजिरवाणे किंवा अपमानास्पद असल्याचे मानले जाते. परंतु काही प्रकरणांमध्ये जे ऐकले आणि पाहिले गेले ते असे की, तक्रार करणाऱ्या महिलांना मारहाणीचा, धमकावण्याचा सामना करावा लागला. या महिलांना कामाच्या ठिकाणी चांगली वागणूक दिली जात नव्हती, शिवाय त्यांना नोकरीही नाकारण्यात आली होती. त्यांना वाईट वागणूक दिली गेली आणि समाजाने त्यांच्यावर बहिष्कार टाकला. भारतात विविध कायद्यांच्या अंमलबजावणी व्यतिरिक्त, महिलांचे अजूनही शोषण होत आहे, ज्याचा अर्थ भारतातील सध्याच्या न्याय व्यवस्था सक्षमपाने पिडीत महिलेच्या पाठीशी उभी राहण्यात अपयशी ठरते आहे, कारण महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण करणाऱ्या कायद्यांची अंमलबजावणी करण्यात आमच्या पुरुषी वर्चस्वाला आव्हान उभे राहील. अर्थात भारतातील पुतृसत्ताक समाज व्यवस्था स्त्रियांच्या हक्काची गळचेपी करीत असल्यामुळे स्त्रिया न्यायव्यवस्थेचा यथायोग्य वापर करु शकत नाहीत.

२.७ प्रश्न

१. भारतातील महिलांच्या शोषणाच्या विविध प्रकारांची चर्चा करा.

२. भारतातील महिलांसाठी कायदे व सुरक्षा उपाय स्पष्ट करा.

३. भारतीय स्त्रियांच्या शोषणाची कारणे व उपाय यांची चर्चा करा.

२.८ संदर्भ

- भागवत विद्युत (अनु.), लिंगभाव आणि अनेकविध लैंगिकता परीप्रेक्ष्ये आणि प्रश्न, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यासकेंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे, २०१३.
- समस्या सोडवितांना, स्त्रीमुक्ती संघटना प्रकाशन, मुंबई, २०१३.
- डॉ. पांगुळ – बाराहाते नंदा, महिलांवरील लैंगिक अत्याचार, आर. बी. प्रकाशन नागपूर, २०१४.
- जाधव निर्मला (संपा.), भारतीय स्त्रीप्रश्न आकलनाच्या दिशेने, ताराबाई शिंदे स्त्री अभ्यास केंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, २०१५.
- वाघ संदेश, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम १९८९, नियम १९९५ व संशोधन नियम २०१६ : मार्गदर्शिका, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०१६.
- Barnali Barman, Women Empowerment: A Distant Dream in India, https://www.sentinelassam.com/north-east-india-news/assam-news/women-empowerment-a-distant-dream-in-india/
- Gunin Borah, Status of Women in Indian societyhttps://www.sentinelassam.com/north-east-india-news/assam-news/status-of-women-in-indian-society/
- https://vikaspedia.in/social-welfare/women-and-child-development/women-development-१/status-of-women-in-india#:~:text=Related%२0resources-,Population,are%२0949%२0and%२09२9%२0respectively.
- https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-editorials/status-of-women-in-india

*****

३

महिलांवर होणारे अत्याचार

घटक रचना

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ भारतीय महिलांविरुद्ध वाढणारे गुन्हे

३.३ महिलांवरील अत्याचाराचे प्रकार

३.४ महिलांवरील हिंसाचारासाठी कायदेशीर उपाययोजना

३.५ सारांश

३.६ प्रश्न

३.७ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- समकालीन भारतातील सामाजिक समस्यांशी विद्यार्थ्यांना परिचय करून देणे.
- महिलांवर होणारे जातीय अत्याचार समजून घेणे.
- महिलांवरील जातीय अत्याचारची कारणे व उपाययोजना अभ्यासणे.

३.१ प्रस्तावना

ऑक्सफर्ड शब्दकोषानुसार महिलांवरील अत्याचार या शब्दाचा संदर्भ "स्त्रीविरूद्ध क्रूर आणि दुष्टकृती असा आहे. ज्यामुळे स्त्रीला भावनिक किंवा शारीरिक इजा होते किंवा दोन्ही घडले जाते त्यास अत्याचार म्हणतात. भारतातील लोकसंख्येच्या जवळपास निम्म्या स्त्रिया आहेत. दररोज स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या बातम्या वाचणे खूप सामान्य बनले आहे. आपण नव्या सहस्राब्दीत प्रवेश केला असला तरी भारतीय समाजाच्या पितृसत्ताक व्यवस्थेतील महिलांवर अत्याचार आणि दुय्यम वागणूक आजही सुरूच आहे. समकालीन भारतात स्त्रियांचा घराच्या आत आणि बाहेरही त्यांच्यावर मोठ्या प्रमाणात अत्याचार केले जातात. आपला सनातनी समाज जुन्या चालीरीतींमुळे इतका दुराग्रही आहे की, विनयभंग झालेल्या स्त्रीला, मग ती बळजबरी असो वा असहाय, तिला समाजात स्थान नाही. भारतातील हिंसाचार रोखण्यासाठी आणि स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी, अनेक कायदे तयार करण्यात आले आहेत, त्यापैकी काही पुढील प्रमाणे :

१. हिंदू विवाह कायदा, १९५५.

२. अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा, १९५६.

३. हुंडा प्रतिबंध कायदा, १९६१.

४. वैद्यकीय गर्भपात प्रतिबंधक कायदा, १९७१.

५. समान वेतन कायदा, १९७६.

६. सती प्रतिबंध कायदा, १९८७.

७. महिलांचे अश्लील प्रदर्शन (प्रतिबंध) कायदा, १९९६.

८. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००५ इ. कायदे महिला संरक्षणाचे प्रतिनिधित्व करतात.

हे सर्व कायदे असून हि, भारतीय समाजात महिलांवरील अत्याचाराचा आलेख दिवसेंदिवस वाढत आहे. अनुसूचित जाती जमाती समुदायाच्या संदर्भाने हि दाहकता अधिक आहे.

भारतीय समाज व्यवस्थेच्या सर्वात खालच्या स्तरात असलेल्या अनुसूचीत जाती व अनुसुचीत जमातीतील स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि शैक्षणिक प्रश्नाबरोबर त्यांच्यावर होणाऱ्या जातीय अत्याचाराने अधिक पिडित आहेत. त्याकरिता अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायदा १९८९ अस्तित्वात आणला गेला. या कायद्यांतर्गत स्त्रियांवर होणाऱ्या जातीय अत्याचारास प्रतिबंध करण्याचा प्रयास करण्यात आला.

आपली प्रगती तपासा:

१] 'स्त्रियांवरील अत्याचार' या शब्दाची व्याख्या स्पष्ट करा.

____

____

____

____

२] भारतातील महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी करण्यात आलेल्या कायद्यांची चर्चा करा.

____

____

____

____

३.२ भारतीय महिलांविरुद्ध वाढणारे गुन्हे

गुन्हे विभागाच्या आकडेवारीचे विश्लेषण केले असता २०२० वगळता महिला अत्याचाराची संख्या वर्षानुवर्षे सातत्याने वाढ दर्शवते. सन २०२१ मध्ये – सरकारने जाहीर केलेल्या गुन्ह्यांची आकडेवारीत - भारतामध्ये महिलांविरुद्धच्या सर्वाधिक गुन्ह्यांची नोंद झाली आहे. हा वाढता आलेख ही गंभीर चिंतेची बाब आहे. परंतु या वाढत्या आकडेवारी संबंधी

अधिकाऱ्यांचे म्हणणे आहे की, वर्तमान काळात चांगले रिपोर्टिंग झाले आहे. त्यामुळे अधिक लोक केस नोंदवण्यासाठी पोलिसांकडे जात आहेत.

०१ जानेवारी ते ३१ डिसेंबर २०२१ दरम्यान भारतातील पोलिसांनी नोंदवलेल्या साठ दशलक्ष गुन्ह्यांपैकी ४२८,२७८ गुन्ह्यांमध्ये महिलांवरील गुन्ह्यांचा समावेश आहे. २०१६ मधील ३३८,९५४ घटनांवरून सहा वर्षांमध्ये त्यात २६.३५% ची वाढ झाली आहे. २०२१ मधील बहुतांश प्रकरणे अपहरण आणि बलात्कार, घरगुती हिंसाचार, हुंडाबळी आणि हल्ले यांची होती. तसेच १०७ महिलांवर ॲसिड हल्ला करण्यात आला, १,५८० महिलांची तस्करी करण्यात आली, १५ मुलींची विक्री करण्यात आली आणि २,६६८ महिला सायबर गुन्ह्यांना बळी पडल्या. ५६,००० हून अधिक प्रकरणांसह, उत्तर प्रदेश राज्य, जे २४० दशलक्ष लोकसंख्येसह भारतातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेले राज्य आहे, पुन्हा एकदा या यादीत शीर्षस्थानी ठरले. त्यापाठोपाठ दुसऱ्या स्थानी राजस्थानमध्ये ४०,७३८. या आकडेवारीत महाराष्ट्रात तिसऱ्या स्थानी असून ३९,५२६ प्रकरणे नोंदली गेली आहेत.

बलात्कार:

२०२१ मध्ये, पोलिसांनी ३१,८७८ बलात्कारांची नोंद केली असून ती मागील वर्षी म्हणजे २०२० मध्ये (२८,१५३) नोंद झालेल्या गुन्ह्यान पेक्षा ३,७२५ ने अधिक आहे. परंतु २०१६ मध्ये बलात्कार झालेल्या ३९,०६८ या संखेच्या तुलनेत, ते १८% ची घट दर्शविते. दरवर्षी हजारो बलात्काराच्या घटना नोंदवल्यामुळे, भारताला "जगातील बलात्काराची राजधानी" असे टोपणनाव मिळाले आहे. भारत हा अपवाद आहे म्हणून नाही. अनेक देश बलात्काराच्या समान किंवा त्याहून अधिक संख्येची नोंद करतात. परंतु समीक्षक म्हणतात की जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहीला बदनाम केले जाते कारण पीडित आणि वाचलेल्यांना ज्या प्रकारे वागणूक दिली जाते - त्यांना समाजाने कलंकित केले आहे आणि अनेकदा पोलिस आणि न्यायपालिकेलाही लाज वाटते.

२००२ च्या गुजरात दंगलीत बिल्किस बानो या मुस्लिम महिलेवर सामूहिक बलात्कार झाला आणि तिच्या कुटुंबातील १४ सदस्यांना हिंदू शेजाऱ्यांकडून मारले गेलेले पाहिले, तिने तिच्या बलात्कारी तुरुंगातून सुटल्यानंतर तिच्या वेदना कथन केल्या. बिल्किस बानोला मिळालेल्या अन्यायकारक वागणुकीच्या कथेने जागतिक मथळे बनवले आणि भारत अनेकदा आपल्या महिलांशी निर्दयी वागतो या मताला बळकटी दिली. नुकतेच गुजरातमध्ये या सामुहिक बलात्काऱ्यांचा जाहीर सत्कार व स्वागत करण्यात आले आहे.

अपहरण:

सन २०२१ मधील स्त्रीयाच्या अपहरणाची आकडेवारी राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी विभागाच्या लेखी ७६,२६३ नोंदली गेली आहे, २०१६ मध्ये नोंदल्या गेलेल्या ६६,५४४ आकडेवारी पेक्षा १४% ने जास्त आहे. यातील काही गुन्ह्यांचा सबंध खून, खंडणीशी होता. मात्र बहुतांश स्त्रियांचे अपहरण हे वेश्या व्यवसाय आणि घरगुती कामासाठी तस्करी करण्यासाठी करण्यात आले होते. परंतु अपहृत स्त्रियांपैकी बहुसंख्य महिला –२८,२२२ प्रकरणांमध्ये - "लग्नासाठी भाग पाडण्यासाठी" अपहरण या कारणांसाठी गुन्हा घडला. तज्ञांचे म्हणणे आहे

की यापैकी अनेक प्रकरणे खोटी आहेत आणि पालकांच्या नापसंतीला न जुमानता आपल्या प्रियकरासह पळून जाणाऱ्या महिलांच्या कुटुंबांनी दाखल केले आहेत.

कौटुंबिक (घरेलू) हिंसाचार:

कौटुंबिक (घरेलू) हिंसाचार म्हणजे "पती किंवा त्याच्या नातेवाईकांकडून कार्यात आलेली क्रूरता" याकरिता कायदेशीर शब्दांतर्गत नोंदवलेली गुन्हे. भारतीय महिलांवरील घडणाऱ्या हिंसाचारात सर्वाधिक गुन्ह्याची नोंद या सदराखाली होते. २०२१ मध्ये, पोलिस स्टेशन मध्ये १,३७,९५६ महिलांकडून कौटुंबिक हिंसाचाराच्या तक्रारींची नोंद झाली, या नोंदी नुसार विचार केला असता कौटुंबिक हिंसाचाराच्या गुन्ह्या अंतर्गत दर चार मिनिटांनी एक या पध्दतीने २०२१ मध्ये गुन्ह्यांची नोंद झालेली आढळून येते. २०२१ मधील गुन्ह्यांचा तुलनात्मक दृष्ट्या विचार केला असता २०१६ च्या तुलनेत १,१०,४३४ महिलांनी कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनांमध्ये पोलिसांची मदत घेतली. याच्या टक्केवारीचा विचार केला असता २०१६ च्या तुलनेत २०२१ मध्ये यात २७% वाढ घडून आली.

भारतीय समाज पुरुष प्रधान असल्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचार भारतीय समाजासाठी नवीन नाही - जागतिक आरोग्य संघटनेने म्हटल्याप्रमाणे जागतिक स्तरावर तीनपैकी एका महिलेला लिंग-आधारित हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो. भारताची देखील तीन पैकी एक स्त्री कौटुंबिक हिंसाचाराची बळी ठरलेली आहे. परंतु भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्रीचा दर्जा गौण असल्याकारणाने या हिंसाचाराला समाज मान्यता मिळणे हे या अत्याचाराला इतर हिंसाचारापासून वेगळे करते. भारतात नुकत्याच केलेल्या सरकारी सर्वेक्षणात ४०% स्त्रिया आणि ३८% पुरुषांनी असे म्हटले आहे की, “एखाद्या पुरुषाने आपल्या पत्नीला, सासरचा अनादर केला असेल, घराकडे किंवा मुलांकडे दुर्लक्ष केले असेल, पतीला न सांगता बाहेर गेला असेल किंवा स्वयंपाक केला नसेल तर पतीने तिला मारहाण करणे योग्य आहे.” यावरून भारतीय समाजातील पुरुषी मानसिकता प्रदर्शित होते. एकूणच भारतीय समाज पितृसत्ताक असल्यामुळे स्त्री ही सोशिक असली पाहिजे या मानसिकतेतून तिला कुटुंबातून प्रशिक्षण देले जाते व तिला कौटुंबिक हिंसाचार सहन करण्यास शिकविले जाते, त्यामुळे या सदराखाली घडणाऱ्या गुन्ह्यांचे प्रमाण अधिक आहे.

हुंडाबळी:

भारत सरकारने १९६१ रोजी हुंडा प्रतिबंधित कायदाकेला असला तरीही वधूच्या कुटुंबाकडून वराच्या कुटुंबाला रोख रक्कम, सोने आणि इतर महागड्या वस्तू भेट देण्याची शतकानुशतके जुनी परंपरा आजही कायम आहे. नुकत्याच झालेल्या जागतिक बँकेच्या अभ्यासानुसार, ग्रामीण भारतातील ९५% विवाहांमध्ये हुंडा दिला जातो. प्रचारकांचे म्हणणे आहे की, पुरेसा हुंडा न दिल्याने नववधूंचा अनेकदा छळ केला जातो. या छळातून दरवर्षी हजारो पती आणि सासरच्या लोकांकडून त्यांची हत्या केली जाते. बहुतेक प्रकरणामध्ये त्यांना जाळले जाते व हा खून "स्वयंपाकघर अपघात" म्हणून दाखविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

१९८३ मध्ये, भारत सरकारने हुंड्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूंना आळा घालण्यासाठी - कलम ४९८अ अंतर्गत एक कठोर नवीन कायदा अस्तित्वात आणला, परंतु आजही हुंड्यासाठी

दरवर्षी हजारो वधूंची हत्या होत राहते. सन २०२१ मध्ये पोलिसांनी ६,७९५ हुंडाबळी मृत्यूची नोंद केली आहे. या सरासरीचा विचार केला असता, भारतात दर ७७ मिनिटांनी एक हुंडा बळीचे प्रकरण घडते.

आपली प्रगती तपासा:

१] भारतातील स्त्री अपहरण व तस्करीच्या आकडेवारीची चर्चा करा.

____

____

____

____

२] हुंड्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूच्या समस्येचे परीक्षण करा.

____

____

____

____

३.३ महिलांवरील अत्याचाराचे प्रकार

भारतातील महिलांना अनेक प्रकारच्या अत्याचारांचा सामना करावा लागतो, जसे की बलात्कार, खून, अपहरण, हुंडाबळी संबंधित अत्याचार, विनयभंग, वेश्याव्यवसाय, स्त्री भ्रूण हत्या आणि इतर अनेक प्रकरणी स्त्रियांवर अत्याचार होत असतात.

१. स्त्री भ्रूणहत्या:

स्त्री भ्रूणहत्या म्हणजे एखाद्या स्त्रीचा जन्म होण्यापूर्वीच गर्भाशयातच थेट विषारी सेंद्रिय आणि अजैविक रसायनांचा वापर करून करणे, अप्रत्यक्षपणे पालक किंवा कुटुंबातील इतर सदस्यांकडून एक जाणीवपूर्वक आणि जाणूनबुजून केलेली कृती होय. स्त्री भ्रूणहत्या म्हणजे गर्भाशयात असलेला स्त्री गर्भ संपुष्टात आणणे म्हणजे लिंग चाचणी आधारे लैंगिक निवड करून गर्भपात करणे म्हणजे स्त्री भ्रूणहत्या होय.

भारतीय समाजात मुलगीही परक्याचे धन ही मानसिकता असल्यामुळे अशा प्रथांचा भारतीय समाजावर वाईट परिणाम घडून आला आहे. या प्रथांचा सर्वात मोठा परिणाम लिंग गुणोत्तरावर दिसून आला आहे. २०११ मध्ये थॉमस रॉयटर्स फाउंडेशनच्या तज्ञांनि दिलेल्या सर्वेक्षण अहवालात अफगाणिस्तान, काँगो आणि पाकिस्ताननंतर भारत हा जगातील चौथा लिंग गुणोत्तर असमानता असलेला देश आहे. "स्त्री भ्रूणहत्या", बालविवाह, महिलांची तस्करी आणि कौटुंबिक हिंसाचार यांच्या उच्च प्रमाणामुळे भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही, असलेला देश महिलांसाठी असुरक्षित असलेल्या देशांच्या क्रमाव्रीत चौथ्या क्रमांकाचा देश बनला आहे.

२. अपहरण:

अपहरण म्हणजे १८ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या अल्पवयीन स्त्रीला आणि १६ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या पुरुषाला कायदेशीर पालकाच्या संमतीशिवाय पळवून नेणे किंवा मोहात पाडणे होय. अपहरण म्हणजे बळजबरीने, फसवणुकीने किंवा कपटाने एखाद्या महिलेला तिच्या बेकायदेशीर लैंगिक संबंधासाठी पळवून नेणे किंवा तिच्या इच्छेविरुद्ध एखाद्या व्यक्तीशी लग्न करण्यास भाग पाडणे म्हणजे अपहरण होय. गेल्या पाच वर्षांत भारतात मोठ्या प्रमाणात महीला अपहरणाच्या घटना घडल्या आहेत. या सदराखाली भारताची राजधानी दिल्ली येथे अपहरणाचा सर्वाधिक दर निदर्शनास आला आहे.

३. बलात्कार आणि सामूहिक बलात्कार:

बलात्कार हा भारतातील महिलांवरील होणाऱ्या अत्याचारांपैकी सर्वात सामान्य अत्याचार आहे. भारतीय समाज पुरुषसत्ताक असल्यामूळे बलात्काराच्या बहुतांश घटनांमध्ये पीडित महिलेला गुन्हेगार ठरविण्यात येते अथवा अश्या गुन्ह्यासंदर्भात स्त्रियांकडे संशयित नजरेने बघितले जाते. बलात्काराच्या आकडेवारीचा विचार केला असता भारतात दर २९ मिनिटाला एका महिलेवर बलात्कार होतो.

दोन किंवा अधिक गुन्हेगारांकडून एखाद्या स्त्रीवर होणाऱ्या बलात्काराला सामूहिक बलात्कार म्हणतात, जी सध्याच्या भारतात एक सामान्य बाब बनली आहे. २०१२ मध्ये दिल्लीतील एका २३ वर्षांच्या मुलीवर झालेल्या सामूहिक बलात्काराने तिचा १३ दिवसांनी मृत्यू झाला. या घटनेचे पडसाद आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उमटले व भारतातील बलात्कार व सामुहिक बलात्काराच्या अनुषंगाने नवीन कायदे अस्तित्वात आले.

४. हुंडाबळी:

भारतीय समाजात कायदे आणि मोठ्या प्रमाणावर शिक्षणाचा प्रसार असूनही, भारतातील महिलांना हुंडा नावाच्या मोठ्या अत्याचाराला सामोरे जावे लागत आहे. हुंड्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूच्या केवळ स्त्रियाच बळी पडतात असे नाही, तर काही प्रकरणांमध्ये आईच्या बरोबरीने मुलांनाही मारले जाते. कधी कधी सासू, वहिनी अशा स्त्रिया अशा गुन्ह्यांमध्ये सामील असल्याचे आढळून येते.

५. महिलांची तस्करी:

व्यावसायिक लैंगिक शोषण आणि जबरदस्तीने विवाह करण्याच्या उद्देशाने महिला आणि मुलींची देशात तस्करी केली जाते. व्यावसायिक लैंगिक शोषणाच्या उद्देशाने तस्करी करण्यात आलेल्या नेपाळ आणि बांगलादेशातील महिला आणि मुलींसाठी भारत एक मोठी बाजारपेठ निर्माण झाली आहे.

६. घरगुती हिंसाचार:

कौटुंबिक हिंसाचाराला घरेलू हिंसाचार, जोडीदाराचा गैरवापर, मारहाण, कौटुंबिक हिंसाचार, डेटिंगचा गैरफायदा असेही म्हणतात. हे शोषण शारीरिक, भावनिक, शाब्दिक, आर्थिक किंवा लैंगिक असू शकते. एका खाजगी सर्वेक्षणानुसार भारतातील ६५% पुरुषांचा

असा विश्वास आहे की, कुटुंब एकत्र ठेवण्यासाठी स्त्रियांनी हिंसा सहन केली पाहिजे आणि स्त्रिया कधीकधी मारहाणीला पात्र असतात. भारतीय सामाजिक स्थितीचा विचार केला असता बहुतांशी स्त्रियांचा देखील असाच समज आहे, ही खेदाची बाब आहे. भारतात दर ९ मिनिटांनी पती किंवा पतीच्या नातेवाईकांकडून कौटुंबिक हिंसाचाराची घटना घडते.

७. ऑनर किलिंग:

ऑनर किलिंग म्हणजे कुटूंबातील सदस्यांनी कुटुंबातील स्त्रीची केलेली हत्या. पीडितेने कुटुंबाचा किंवा समाजाचा अपमान किंवा इज्जत धुळीस मिळविली या समजुतीमुळे घडलेला हिंसाचार म्हणजे ऑनर किलिंग. ऑनर किलिंगची कारणे म्हणजे लग्नाला नकार देणे, प्रेमविवाह करणे आणि बलात्काराची पिडीत असणे. पंजाब, हरियाणा आणि पश्चिम उत्तर प्रदेशात अशा अनेक हत्या नियमितपणे घडत आहेत.

८. ॲसिड हल्ला:

ॲसिड हल्ला किंवा ॲसिड फेकणे म्हणजे दुसऱ्या माणसावर हल्ला करण्यासाठी ॲसिडचा जाणून बुजून वापर करणे. या हिंसाचारात पिडीत व्यक्तीचा क्वचितच मृत्यू होतो, परंतु ॲसिड हल्ल्यामुळे कायमची इजा होऊन चेहरा विद्रूप बनतो, अंधत्व तसेच सामाजिक, मानसिक आणि आर्थिक अडचणींना पिडीत व्यक्तीस सामोरे जावे लागते.

९. अंधश्रध्ये पोटी (जादूटोणा- चेटकीण) घडणारी हिंसा:

भारतीय समाजातून अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे अनेक प्रकारे प्रयत्न करूनही, भारताच्या काही भागांमध्ये चेटकीण प्रथेमुळे स्त्रियांचे बळी गेले आहेत. भारत सरकारची सर्वात अलीकडील आकडेवारीत सन २०१२ मध्ये जादूटोण्याच्या प्रेरणेने ११९ लोक मारले गेले असल्याचे आढळून आले आहे. टाईम्स ऑफ इंडियाच्या मते, राष्ट्रीय गुन्हे रेकॉर्ड ब्युरोच्या अहवालानुसार १९९१ ते २०१० दरम्यान जादूटोण्याच्या प्रकरणात १,७०० पेक्षा अधिक महिलांची हत्या करण्यात आली आहे. या प्रकरणांमध्ये गरीब, विधवा आणि खालच्या जातीतील महिलांचे अधिक बळी गेले आहेत. वास्तविक पाहता ही संख्या निःसंशयपणे जास्त आहे, कारण अनेक प्रकरणे नोंदवली जात नाहीत किंवा अधिकारी प्रकरणे नोंदवण्यास नकार देतात त्यामुळे जादूटोणा अथवा चेटकीण संबोधून खालच्या जातीतील महिलांची हत्या घडवून आणली जाते.

१०. विनय भंग (इव्ह टीझिंग):

स्त्री किंवा पुरुषाशी लज्जा उत्पन्न होईल असे वर्तन करणे म्हणजे विनयभंग (इव्ह टीझिंग) म्हणता येईल. विकृत स्पर्श करणे, चोरून नजर ठेवणे, कामूक भावनेने बोलणे किंवा तसा टोमणा मारणे, मन दुखावेल असे बोलणे किंवा कृती करणे याला देखील विनयभंग म्हणता येईल. भारतातील अनेक महानगरांमध्ये विनयभंग ही एक मोठी समस्या बनली आहे. विनयभंग (इव्ह टीझिंग) ही केवळ पुरुषांच्या स्वारस्याची अभिव्यक्ती आहे, स्त्रीला त्याबद्दल कसे वाटते याची पर्वा न करता केलेली विकृत कृती आहे. मोठ्या महानगर पालिकांमध्ये सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था, सार्वजनिक ठिकाणे, शॉपिंग मॉल्स, मल्टिप्लेक्स, इ. ठिकाणी महिला छेडछाडीच्या घटनेला बळी पडतात.

आपली प्रगती तपासा:

१] स्त्री भ्रूणहत्या कारणे व परिणामाची चर्चा करा.

____

____

____

____

२] कौटुंबिक हिंसाचाराच्या समस्येचे परीक्षण करा.

____

____

____

____

३.४ महिलांवरील हिंसाचारासाठी कायदेशीर उपाय

महिलांवरील हिंसाचार हा सामाजिक, आर्थिक, विकासात्मक, कायदेशीर, शैक्षणिक, मानवी हक्क आणि आरोग्य (शारीरिक आणि मानसिक) आदिशी संबंधित आहे. वर्तमान जगातील सर्व संस्कृतींमध्ये या हिंसाचाराच्या विरोधात सामाजिक आणि धार्मिक निर्बंध निर्माण झाले असूनही हा हिंसाचार सातत्याने सुरूच आहे. धार्मिक संस्था, सरकार (विविध आयोग), आंतरराष्ट्रीय अधिवेशने व आयोग, कठोर कायदे आणि दंडात्मक उपायांनी दिलेला प्रतिसाद देखील स्त्रियांवरील हिंसाचाराचा धोका रोखण्यात पूर्णपणे अयशस्वी ठरला आहे. यावर उपाय योजना करण्यासाठी शासन आटोकाट प्रयत्न करत आहे. भारत सरकारने महिला हिंसाचारावरील उपाययोजना करिता न्यायमूर्ती जे. एस. वर्मा आयोगाची स्थापना केली आहे.

आज जगणे २१ व्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात प्रवेश केला आहे, मात्र अगदी मानव सभ्यतेच्या आरंभापासून आजतागायत भारतातील पुरुष प्रधान समाजात स्त्रीयांवर अत्याचार व त्यांना समाजात मिळणारी दुय्यम वागणूक सुरूच आहे. भारतीय समाज मानसिकतेत स्त्री ही आश्रित, दुर्बल, शोषित ठरविण्यात आली आहे. तिला जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात लैंगिक भेदभावाचा सामना करावा लागतो. लिंग-आधारित हिंसाचारामुळे महिलांचे कल्याण, सन्मान आणि हक्क धोक्यात आले आहेत.

१. महिला हिंसाचारा विरुद्ध समुदायिक प्रतिसाद:

कौटुंबिक हिंसाचार रोखण्यासाठी काही महिला संघटनांनी पुढाकार घेतलेले व त्यांच्या पुढाकारातून कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात जनजागृतीची सुरु झाली. यापैकी “नारी अदालत” आणि “सहारा” गटाच्या पुढाकाराने उत्तर प्रदेश आणि गुजरातमधील दोन जिल्ह्यांमध्ये शिक्षण विभागाच्या माध्यमातून “महिला सम्यक” कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले. पश्चिम बंगालमधील गैर-सरकारी संस्था “श्रमजीवी महिला समिती” कडूनही कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात लढा उभारला गेला आहे. ICRW ने “बोल” नावाने चार

चॅनेलवर एक दूरदर्शन कार्यक्रम आयोजित असून त्यातून महिलांमध्ये हिंसाचाराच्या विरोधात जनजागृती निर्माण झाली आहे.

२. कायदेशीर प्रतिसाद:

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिला हिंसाचार रोखण्यासाठी अनेक आंतरराष्ट्रीय कायदे अस्तित्वात आले आहेत. युनायटेड नेशन्स जनरल असेंब्लीतील ठरावाने महिलांच्या संदर्भात समानता, सुरक्षा, स्वातंत्र्य, अखंडता आणि प्रतिष्ठेच्या हक्कांच्या सार्वत्रिक वापराच्या गरजेला मान्यता दिली आहे. युनायटेड नेशन्स चार्टरच्या कलम ५५ आणि कलम ५६ मध्ये समानता आणि मानवी हक्कांचा आदर करण्यासाठी संयुक्तराष्ट्र संघटनेवर कायदेशीर बंधन घालण्यात आले आहे.

मानवी हक्कांच्या सार्वभौमिक घोषणा पत्रातील, अनुच्छेद ५ मध्ये असे नमूद केले आहे की कोणालाही अत्याचार किंवा क्रूर, अमानुष किंवा अपमानास्पद वागणूक किंवा शिक्षा दिली जाणार नाही. युनायटेड नेशन्सने महिला अधिकाराकरिता तीन जागतिक परिषदा आयोजित केल्या. त्यातील पहिली **मेक्सिको**मध्ये १९७५ मध्ये आयोजित करण्यात आली, दुसरा **कोपनहेगन** येथे १९८० मध्ये तर तिसरा **नैरोबी** यथे आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदांच्या माध्यमातून लैंगिक समानता व महिलांसाठी समान संधींला प्रोत्साहन देण्यारे समानता, विकास आणि शांतता या तीन उद्दिष्टांवर आधारित धोरणे तयार करण्यात आले.

१९९३ मध्ये प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या व्हिएन्ना जाहीरनाम्याने महिलांच्या समान दर्जा व मानवी हक्कांना प्रथापित करण्यासाठी कृती करण्याचे आवाहन केले गेले. या जाहीरनाम्याच्या माध्यमातून सार्वजनिक आणि खाजगी जीवनातील महिलांवरील हिंसाचाराचे उच्चाटन करण्यावर भर देण्यात आली. सन १९९५ च्या बीजिंग परिषदेने, जगातील बहुसंख्य महिलांच्या प्रगतीसाठी मूलभूत अडथळे असणाऱ्या काही प्रमुख मुद्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले. त्यात लैंगिक भेदभाव, महिलांवरील हिंसाचार इत्यादी मुद्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले.

महिलांविरुद्ध होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या भेदभावाला नष्ट करण्यासाठी "कन्व्हेन्शन ऑन एलिमिनेशन ऑफ डिस्क्रीमीनेशन अगेन्स वूमन" (CEDAW), १९८१ च्या माध्यामतून जगातील १६६ देशांनी मिळून एक महत्त्वाचा दस्तऐवज अस्तीत्वात आणला. CEDAWच्या माध्यमातून मानवी हक्कांच्या चौकटीत महिलांवरील हिंसाचाराचा समावेश करण्यात आला आहे व लैंगिक हिंसाचाराची व्याख्या विस्तृत करण्यात आली आहे.

भारतातील कायदेशीर उपाय:

भारतीय राज्यघटना:

भारतीय राज्यघटना भारतीय नागरिकांमध्ये स्त्री-पुरुष कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करत नाही. कायद्यासमोर समानता हे भारतीय राज्यघटनेचे प्रमुख वैशिष्ट्ये आहे. भारतीय राज्यघटनेने महिलांसंबंधी काही कायदे व अटीनियम लागू केले आहेत ते पुढील प्रमाणे:-
कलम १४ समतेचा अधिकार - राज्य, कोणत्याही व्यक्तीस भारताच्या राज्यक्षेत्रात

कायद्यापुढे समानता अथवा कायद्याचे संरक्षण नाकारणार नाही. धर्म वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या आधारावर राज्याद्वारे स्त्री-पुरुषांच्या वागणुकीत भेदभाव करणार नाही, कायद्यापुढे प्रत्येक व्यक्ती समान गृहीत धरून कायद्याने समान संरक्षण देण्यात आले आहे.

कलम १५ अन्वये: स्त्री व पुरुष या आधारावर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही. कलम १६ नुसार सर्वांना समान संधी प्राप्त असून स्त्री – पुरुष या आधारावर कोणालाही संधीपासून वंचित ठेवले जाणार नाही. तसेच स्त्री आणि पुरुषाला समान कामासाठी समान वेतन दिले जाईल. कलम २१ नुसार भारतीय राज्यघटनेने मानव म्हणून सन्मानाने जगण्याचा अधिकार प्रत्येक नागरिकाला बहाल केला आहे.

कलम ३९ (ड) अन्वये: मजुरी करणाऱ्या स्त्री-पुरुषाच्या आरोग्यावर वाईट परिणाम होईल असे काम करण्यास भाग पडू नये, स्त्री आणि पुरुषाला समान कामासाठी समान वेतन दिले जावे. कलम ४२ अन्वये स्त्रीला प्रसूतीच्या वेळी योग्य ते फायदे मिळतील अशी व्यवस्था शासनाने करावी. कलम ५२ (अ) नुसार स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला बाधक अशा प्रथा मोडणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य समजले गेले अहे.

राष्ट्रीय महिला आयोगाची रचना:

राष्टीय महिला आयोगाच्या स्थापनेसंबंधी कायद्यानुसार आयोगात एक अध्यक्ष आणि पाच सदस्य असतात. अध्यक्ष व सदस्य हे तीन वर्ष कमाल मुदतीसाठी केंद्र सरकारमार्फत नियुक्त केले जातात. या विषयात आस्था आणि कार्य केलेल्या व्यक्तींची आयोगाचे अध्यक्ष व सदस्य म्हणून नियुक्ती केली जाते. पाच पैकी किमान एक सदस्य अनुसूचित जाती व एक अनुसूचित जमातीतून नियुक्त केला जातो. एक सदस्य सचिव ही आयोगावर केंद्र सरकारमार्फत नियुक्त केला जातो. सदस्य सचिव हा नागरी सेवा किंवा केंद्र सरकारच्या कोणत्याही नागरी सेवेतील व्यक्ती असतो. आयोगाला जरूरीनुसार कार्यालय, कर्मचारी वर्ग आणि इतर सुविधा पुरवण्याची जबाबदारी केंद्र सरकारवर आहे. राष्ट्रीय महिला आयोगाचे मुख्य कार्यालय नवी दिल्लीत येथे असून श्रीमती रेखा शर्मा या सन २०१८ पासून आयोगाच्या अध्यक्ष आहेत.

राष्ट्रीय महिला आयोगाची कार्य:

- महिलांसाठी घटनेतील तसेच इतर कायद्यातील उपलब्ध सुरक्षा उपयांची तपासणी व परीक्षण करणे. तसेच वरील तरतुदींच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सरकारला शिफारशी करणे.

- उपरोक्त तरतुदीत सुधारणेसाठी शिफारशी करणे, तसेच अशा कायद्यात त्रुटी, कमतरता असल्यास ती दूर करण्यास सुचवणे.

- महिलांच्यातक्रारींकडे लक्ष देण्याबरोबरच महिलांना त्यांच्या अधिकारांपासून वंचित रहावे लागते आहे, अशी बाब संबंधित सक्षम अधिकाऱ्याच्या निदर्शनास आणून देणे. भेदभाव व महिला अत्याचारांमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या यावरील उपाययोजनेवर येणाऱ्या अडथळ्यांवर शिफारशी करणे.

- महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक विकासासाठी योजनानिर्मित्ती प्रक्रियेत सहभागी होणे आणि सल्ला देणे तसेच योजनांतील प्रगतीचे मूल्यांकन करणे, याबरोबरच, तुरूंग, रिमांडगृह, (सुधारगृह) अशा ज्या ठिकाणी महिलांना ठेवले जाते, अशा ठिकाणांचे वेळोवेळी निरीक्षण करणे व आवश्यकता असल्यास उपचारात्मक कार्यवाहीची मागणी करणे.

- आयोगास घटनात्मक तसेच इतर कायद्यांतर्गत महिला सुरक्षा संबंधित उपायांशी असलेल्या घटनांची चौकशी/अन्वेषण करण्यासाठी दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार प्राप्त आहेत.

या पद्धतीने महिला आयोगाच्या माध्यमातून पायाभूत कायदेविषयक उपायांची शिफारस करणे, तक्रारींचे निवारण सुलभ करणे आणि महिलांना प्रभावित करणाऱ्या सर्व धोरणात्मक बाबींवर सरकारला सल्ला देणे ही कार्य आयोगाच्या माध्यमातून केली जातात.

कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाबाबत सर्वोच्च न्यायालयाची मार्गदर्शक तत्त्वे (विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे):

विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे ही भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या स्त्रियांच्या लैंगिक छळाच्या अनुषंगाने घालून दिलेली काही मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. ही तत्त्वे भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने राजस्थानमधील भँवरी देवी या दलित महिलेवर कामाच्या ठिकाणी झालेल्या लैंगिक अत्याचारानंतर घालून दिली. विशाखा याचिकेवर निकाल देताना सर्वोच्च न्यायालयाने कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळाची व्याख्या करतांना म्हटले आहे की, “कोणताही अस्वागतार्ह शारीरिक स्पर्श, शरीरसंबंधांची मागणी किंवा विनंती, लैंगिकता सूचक शेरे मारणे वा अश्लील बोलणे, कामूक वा अश्लील चित्रे दाखवणे किंवा एसएमएस, ईमेल करणे, लैंगिकता सूचक कृती, शारीरिक, मौखिक किंवा निःशब्दपणे केलेली अन्य कोणतीही कृती” ही कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या स्त्रियांच्या लैंगिक छळासी संबंधित आहे.

या व्याखेच्या आधारे पुढील मार्गदर्शक तत्वे घालून दिली आहेत:

- नोकरी वा व्यवसायाच्या ठिकाणी महिलांची लैंगिक छळवणूक होऊ न देण्याची जबाबदारी ही मालकाची अथवा संबंधित अधिकारी वा व्यक्तीची असेल.

- सर्व सरकारी व निमसरकारी अथवा खासगी कामाच्या ठिकाणी "लैंगिक छळवणूक" म्हणजे काय, याची माहिती कामकाजाच्या ठिकाणी लावण्यात यावी व सर्व कर्मचाऱ्यांपर्यंत ती पोचेल, अशी व्यवस्था करावी.

- जर लैंगिक छळवणुकीची घटना ही फौजदारी गुन्हा होत असेल, तर संबंधित अधिकाऱ्यांनी योग्य त्या ठिकाणी याची तक्रार तर नोंदवावीच; पण त्याचबरोबर पीडित महिलेस सर्व सुरक्षा पुरवावी.

- पीडित महिलेस तिच्या इच्छित ठिकाणी बदली करून द्यावी व संबंधित आरोपी कर्मचाऱ्याविरुद्ध नियमाप्रमाणे शिस्तभंगाची कारवाई सुरू करावी.

- सर्व सरकारी, निमसरकारी, खाजगी तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील कार्यालयात महिलांच्या होणाऱ्या लैंगिक शोषणाची तक्रार ऐकून निवाडा देण्यासाठी एक तक्रार निवारण मंच वा समिती असावी व त्यात ५० टक्के सदस्य महिला असाव्यात, स्वयंसेवी महिला संघटना, महिला आयोग यांचे प्रतिनिधी असावेत, तसेच कायदेतज्ज्ञ, तक्रार करणारी स्त्री व ज्याच्याविरुद्ध तक्रार आहे तो पुरुष या दोघांच्याही खात्याचे प्रमुख त्या कमिटीत असावेत व स्त्रियांनी या कमिटीकडे आपली तक्रार मांडावी. या मंचापुढे जेव्हा एखादी महिला आपल्या शोषणाबद्दल लेखी तक्रार करेल, तेव्हा समितीचे सदस्य तिची तक्रार व दोन्ही बाजूंचे म्हणणे ऐकून घेतील. सर्व रेकॉर्डस् तपासतील. याद्वारे सत्यशोधनाचा प्रयत्न करतील व दोषी ठरलेल्या कर्मचाऱ्याची पगारवाढ थांबवणे किंवा त्याची शिक्षा तत्त्वावर बदली करणे, अशा प्रकारच्या शिक्षा देऊन प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करतील. येथे ही महिलेला न्याय न मिळाल्यास ती राज्य महिला आयोग किंवा न्यायालयात दाद मागू शकेल.
- जर एखाद्या नोकरदार महिलेने बाहेरील व्यक्तीविरुद्ध कामकाजाच्या ठिकाणी लैंगिक छळवणुकीची तक्रार केली, तर अशा व्यक्तीविरुद्ध जरूर ती सर्व कायदेशीर कारवाई करण्याची व पीडित महिलेस सर्व मदत करण्याची जबाबदारी ही मालकांवर वा अधिकाऱ्यांवर राहील.
- केंद्र व राज्य सरकारने याबाबतीत योग्य ते कायदे व उपाययोजना कराव्यात.

या पद्धतीने विशाखा प्रकरणाच्या आधारे प्रथमच, सर्वोच्च न्यायालयाने मार्गदर्शक तत्त्वांचा संच पारित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायदा अस्तित्वात आणला. कामाच्या ठिकाणी किंवा इतर संस्थांमधील लैंगिक छळाच्या कृत्यांना प्रतिबंध करणे व लैंगिक छळाच्या कृत्यांचे निराकरण, तोडगा किंवा खटला चालवण्याची प्रक्रिया प्रदान करणे या मार्गदर्शक तत्वाच्या मागील उद्देश होते. महिलांवरील हिंसाचाराशी संबंधित कायद्यात भारतीय दंड संहिता (IPC), नागरी कायदा आणि विशेष कायदे यांचा समावेश आहे.

हुंडा बंदी कायदा (१९६१):

हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ च्या कलम ३ अन्वये हुंडा देण्याबद्दल किंवा घेण्याबद्दल कमीत कमी ५ वर्षांची कारावासाची आणि कमीत कमी १५,००० रुपये अथवा हुंडयाच्या मूल्याइतकी रक्कम यापैकी जी रक्कम जास्त असेल इतक्या रकमेची दंडाची शिक्षा करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. या कायद्याच्या कलम ४अ अन्वये कोणत्याही व्यक्तींने हुंडयासंदर्भात जाहिरात छापल्यास किंवा प्रसिध्द केल्यास कमीत कमी ६ महिने परंतू ५ वर्षापर्यत असू शकेल इतक्या मुदतीची कारावासाची शिक्षा अथवा १५,०००/- रुपयापर्यंत दंडाची शिक्षा करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

या अधिनियमाचा मुख्य उद्देश हुंडा बळींची वाढती संख्या रोखणे असल्यामुळे, पती किंवा पतीच्या नातेवाईकांकडून क्रूर/छळाची वागणूक मिळाल्याने स्त्रीची आत्महत्या किंवा खून झाल्याची कित्येक प्रकरणे आहेत. एखाद्या महिलेचा मृत्यू कोणत्याही शारीरिक दुखापतीमुळे किंवा भाजल्यामुळे झाला असेल अथवा लग्नाच्या ७ वर्षांच्या आत, संशयात्मक झाला असेल, आणि तिच्या मृत्यूपूर्वी, अशा मृत्यूला "हुंडा बळी" असे म्हटले

जाते. असा मृत्यू फौजदारी प्रक्रिया संहिता, भारतीय दंड संहिता व इंडियन एव्हिडन्स ऍक्ट, १८७२ नुसार गुन्हा निर्धारित करण्यासाठीआवश्यक त्या सुधारणा करण्याचे प्रस्तावित ही या कायद्यात केले आहेत ते पुढील प्रमाणे:

- पतीने किंवा पतीच्या नातेवाईकाने स्त्रीला क्रूर/छळाची वागणूक दिल्यास, अशा कृत्याच्या शिक्षेस किंवा दंडास पात्र ठरविण्याकरिता भारतीय दंड संहितेत सुधारणा प्रस्तावित केल्या आहेत. अशा अपराधाला बळी पडलेल्या स्त्री/तिच्या नातेवाईकाने राज्य शासनाने प्राधिकार दिलेल्या कोणत्याही लोकसेवकाने पोलीस ठाण्यात कळविल्यास तो अपराध दखल योग्य असेल.

- एखाद्या स्त्रीचा विवाह झाल्यापासून सात वर्षाच्या आत मृत्यू झाला असेल आणि अशा मृत्यूचा रास्त संशय असेल तर कार्यकारी दंडाधिकाऱ्यांकडून मृत्यूची चौकशी व शव परिक्षेची तरतूद करण्यात येत येते.

- एखाद्या स्त्रीने विवाह झाल्यापासून सात वर्षांच्या आत आत्महत्या केली असेल आणि तिच्या पतीने/नातेवाईकाने क्रूरपणे वागविले असे सिध्द केले असेल तर तिला आत्महत्येस प्रवृत केले असे गृहित धरता येईल.

भारतातील अनेक राज्यांनी (बिहार, पश्चिम बंगाल, ओरिसा, हरियाणा, हिमाचल प्रदेश आणि पंजाब) डीपीएमध्ये सुधारणा करून हा कायदा अधिक मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा कायदा अधिक प्रभावी होण्यासाठी भारतीय दंड संहितेमधे ३०४ (ख) आणि ४९८ (क) ही नवीन कलमे अंतर्भूत आहेत.

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, २००५:

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा (PWDVA), २००५ कुटुंबात होणाऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचाराला बळी पडलेल्या आणि त्यासंबंधित बाबींसाठी घटनेनुसार हमी दिलेल्या महिलांच्या अधिकारांचे अधिक प्रभावी संरक्षण प्रदान करण्यासाठी लागू करण्यात आला. हा कायदा स्त्रीला कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक व शारीरिक संरक्षण देतो. या कायद्यानुसार ४ प्रकारची घरगुती हिंसा निर्धारित करण्यात आली आहे.

१) शारीरिक,

२) शाब्दिक व भावनिक (मूल किंवा पुरुष मूल नसणे, संमतीशिवाय लग्न करणे यासह),

३) आर्थिक (स्त्रीधन, हुंडा, मालमत्तेशी संबंधित हिंसाचारासह) आणि

४) लैंगिक (लैंगिक अत्याचार आणि वैवाहिक बलात्कार).

या हिंसांपासून स्त्रियांना संरक्षण देणे व अंतरिम आदेश देणे, नुकसान भरपाई देणे, संरक्षण अधिकाऱ्याची नियुक्ती करणे, भागीदारीच्या घरात राहण्याचा अधिकार, कायदेशीर व वैद्यकीय मदत देण्याची तरतूदही करण्यात आली आहे. भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८ अंतर्गत या पद्धतीच्या गुन्ह्यांसाठी दंडाचे प्रयोजन करण्यात आले आहे.

अश्लीलताविरोधी कायदा (१९८७):

भारतीय दंड संहितेच्या कलम २९२ ते २९४ मध्ये महिलांशी अश्लील वर्तन करणाऱ्यांना शिक्षा देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे जाहिराती, पुस्तकं, चित्र आदी माध्यमांतून महिलांची विटंबना करणाऱ्या चित्र किंवा लेखनातून 'अश्लीलता सादर करणाऱ्या विरोधी कायदा १९८७ नुसार वॉरण्टशिवाय अटक करण्याचा अधिकार बहाल करण्यात आला आहे.

बालविवाह प्रतिबंधक कायदा (शारदा अॅक्ट) १९८७:

बालविवाहाची प्रथा बंद करण्यासाठी 'बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम (शारदा अॅक्ट) १९८७ मध्ये सुधारणा करून हा कायदा अमलात आणला गेला आहे. विवाहाच्या वेळी मुलींचे वय किमान १८ आणि मुलाचे वय २१ वर्षाहून कमी असल्यास शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. हा कायदा भारतातील सर्व जातिधर्माच्या लोकांना सारखाच लागू आहे.

कौटुंबिक न्यायालय कायदा (१९८४):

दाम्पत्य व कौटुंबिक कलहाची प्रकरणे एकाच ठिकाणी सोडवण्यासाठी कौटुंबिक न्यायालय अधिनियम १९८४ लागू करण्यात आला आहे. एखाद्या जिल्ह्यात कौटुंबिक न्यायालय नसल्यास तिथल्या जिल्हा कोर्टांना कुटुंब न्यायालयाचा दर्जा देण्यात येतो व त्यामार्फत कौटुंबिक कलह सोडविली जातात. अशी न्यायालये राज्यशासन १ कोटी लोकसंख्या असलेल्या क्षेत्रासाठी वा राज्य शासनास योग्य वाटेल, त्या क्षेत्रासाठी स्थापन करु शकते.

छेडछाड करणे गुन्हा:

स्त्रीची अब्रू लुटणे, हात धरणे, तिच्या वस्त्रांना हात घालणे अशा प्रकारे विनयभंग करणाऱ्यांना भारतीय दंड संहिता ३५४ अंतर्गत शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच, भारतीय दंड संहिता कलम ५०९ अंतर्गत महिलांना छेडछाड केल्याबदल पोलिसांत तक्रार दाखल करता येते.

मुलावर हक्क:

एखाद्या स्त्रीचा घटस्फोट झाल्यास तिच्या पाच वर्षापर्यंतच्या मुलांना ती स्वत: जवळ ठेवण्याची परवानगी न्यायालयाला मागू शकते. मात्र पाच वर्षांहून अधिक वयाच्या मुलांच्या बाबतीत न्यायालयाचा निर्णयच बंधनकारक असतो.

समान वेतन कायदा (१९७६):

या अधिनियमात स्त्री व पुरुष, दोघांना समान वेतन देण्याच्या तरतुदी आहेत. या कायद्यानुसार एकाच कामासाठी स्त्री व पुरुष दोघांना समान वेतन मिळाले पाहिजे. त्याचप्रमाणे, त्यामध्ये नोकरीमध्ये लिंगभेदानुसार वेतन ठरविण्याच्या किंवा देण्याच्या प्रथेस प्रतिबंध करण्यात आलेला आहे. विशिष्ट कार्यक्षेत्रातील नोकऱ्या सोडता अन्य ठिकाणी स्त्रियांना रात्रपाळीला कामाला बोलावता येत नाही.

लैंगिक गुन्हे:

लैंगिक गुन्ह्यासंबंधात भारतीय दंडसंहिता कलम ३७५ व ३७३ अनुसार कडक शिक्षांचे प्रयोजन करण्यात आले आहे. लैंगिक गुन्ह्य संदर्भातील प्रकरणाची सुनावणी कोर्टाच्या बंद खोलीत केली जाते.

हिंदू उत्तराधिकार (१९५६):

हिंदू उत्तराधिकारी कायदा १९५६ नुसार महिलांना संपत्तीमध्ये व्यापक अधिकार देण्यात आले असून स्त्रीधनाचा उपभोग घेण्याचा आणि ते धन खर्च करण्याचा अनिर्बंध अधिकार स्त्रीला मिळाला आहे. हिंदू स्त्रीला एकत्र कुटुंबाच्या संपत्तीत सुद्धा वाटा मागता येते. या कायद्यात स्त्री धनाची व्याख्या करण्यात आली. सून स्त्रीधन मिळावे म्हणून स्त्री कोर्टात खटला दाखल करू शकते. स्त्रीला मुलाप्रमाणेच आपल्या वडिलोपार्जित संपत्तीमध्ये ही समान हक्क दिला गेला आहे.

हिंदू विवाह कायदा (१९५५):

भारतातील विवाहविषयक कायदा हा अंशतः धर्मग्रंथांवर व अंशतः भारतीय विधीमंडळाने मंजूर केलेल्या अधिनियमांवर अवलंबून असल्यामुळे प्रत्येक धर्माचा वेगळा वेगळा असा विवाहविषयक कायदा निर्माण करण्यात आला आहे. या कायद्या अंतर्गत विवाहासाठी पूर्वशर्ती, विवाहविधी, शून्य व शून्यनीय विवाह, दांपत्याधिकाराचे पुनःस्थापन, न्यायालयीन विभक्ता, घटस्फोट आदि विषयांची मांडणी करण्यात आली आहे. हिंदू विवाह कायद्यातील कलम २४ व २५ नुसार न्यायालयातील प्रकरणाचा खर्च व तात्पुरती मासिक पोटगी पती किंवा पत्नी यांपैकी ज्या जोडीदाराला उत्पन्नाचे साधन नसेल, नियमित उत्पन्न नसेल तर ती व्यक्ती न्यायालयामध्ये न्यायालयीन प्रकरणाचा खर्च व तात्पुरती पोटगी मिळण्यासाठी अर्ज दाखल करू शकते. अर्ज दाखल केल्यानंतर कोर्ट पोटगीची रक्कम देण्याचे आदेश देते. पती-पत्नीच्या वादामधे निकाल लागेपर्यंतच्या मधल्या काळात सुद्धा पत्नीच्या उदरनिर्वाहासाठी अंतरिम पोटगी रक्कम देण्याची तरतूद कायद्यात करण्यात आली आहे.

प्रसूती सुविधा कायदा (१९६१):

नागरी सेवा (रजा) नियम-१९६१ नुसार नोकरी पेशातील स्त्रियांसाठी बाळंतपणाची आणि नवजात बाळाची देखभाल करण्यासाठी ६ आठवडे रजेची तरतूद असून या रजा काळात स्त्रीला विशिष्ट दिवसाची पगारी रजा मिळते. पुढे या कायद्यात सुधारणा होऊन रजेचे दिवस १८० निर्धारित अरण्यात आले आहेत. मात्र कायद्यानुसार ही रजा व इतर फायदे फक्त दोन अपत्यांसाठीच घेता येऊ शकतात. गर्भपात झाल्यावरही स्त्रीला पगारी रजा मिळण्याची तरतूद कायद्यात करण्यात आली आहे.

विशेष विवाह अधिनियम (१९५४):

विशेष विवाह अधिनियम १९५४ च्या तरतुदीनुसार मानसिकदृष्ट्या सक्षम आणि १८ वर्ष पूर्ण झालेली स्त्री प्रेमविवाह किंवा आंतरजातीय विवाह स्वत:च्या इच्छेनुसार करू करण्याचा

अधिकार बहाल करण्यात आला आहे. या विवाहाची नोंदणी करणे आवश्यक असून पुरुषाचे वय २१ वर्षापेक्षा अधिक असणे अनिवार्य आहे.

लिंग निवड प्रतिबंधक (गर्भलिंग चाचणी) अधिनियम (१९९४):

स्त्रीभ्रूण हत्या रोखणे व गर्भांचे लिंग जाणून घेण्याच्या तंत्राचा दुरुपयोग करणे यावर अंकुश ठेवण्यासाठी सन १९९४ मध्ये प्रसूतीपूर्व निदान आणि तंत्रज्ञान विनिमय व दुरुपयोग निवारण अधिनियम अमलात आणला गेला. प्रसुतीपूर्व निदान चाचण्या ज्यामध्ये अल्ट्रा सोनोग्राफी किंवा अशी चाचणी ज्यात गरोदरस्त्रीच्या गर्भजल, कोरीऑनीक व्हिलाय, रक्त किंवा पेशी द्रव किंवा गर्भाचा भाग याचा नमुना घेऊन जनुकिय किंवा चयापचय विकृती किंवा गुणसुत्र विकृती किंवा जन्मजात व्यंग, हिमोग्लोबीनोपॅथी, लिंग संबंधित विकार यांचे निदान करण्यासाठी केला जातो. अशा चाचण्या किंवा तपासण्या यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व त्यामुळे उपरोक्त उपकरणांचा व तंत्राचा वापर करुन प्रसूतीपूर्व लिंगनिदान करुन स्त्रीभ्रुण हत्या करणे, असे गैरप्रकार करणाऱ्यांना कडक शिक्षा देण्यासाठी हा कायदा लागू केलेला आहे.

देशामध्ये केंद्रशासनाच्या निर्णय क्रमांक ७०६ दिनांक २० डिसेंबर १९९५ अन्वये दिनांक ०१ जानेवारी १९९६ पासून हा कायदा अस्तित्वात आला. फेब्रुवारी २००२ मध्ये या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. यापूर्वी हा कायदा प्रसूतीपूर्व निदान तंत्र (विनीयमन व दुरुपयोगावरील प्रतिबंध) अधिनियम १९९४ म्हणून ओळखला जात असे. सन २००२ मध्ये सुधारणा होऊन आता हा कायदा गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र (लिंग निवडीस प्रतिबंध) कायदा १९९४ म्हणून ओळखला जातो.

सती आयोग (प्रतिबंध) कायदा, १९८७:

राजस्थानातील देवरा गावात रुपकुवर नावाची विवाहिता ४, सप्टेंबर १९८७, रोजी सती गेली. ती स्वताहून सती गेली नसून, तिला सती जाण्यासाठी प्रवृत्त करण्यात आल्याचे सिद्ध झाल्यामुळे. तिचे सती जाणे, सती प्रथेचे उद्दत्तीकरण करणे या सर्वच गोष्टी बेकायदेशीर असल्याचे अधोरेखित करत भारत सरकारने १९८८ मध्ये 'सती प्रतिबंधक कायदा' संमत करण्यात आला.

या पद्धतीने विविध कायदे, आयोग यांच्या माध्यमातून भारतातील स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याचा व स्त्रियांच्या घटनात्मक अधिकाराचे रक्षण करून त्यांना समता व सुरक्षितता प्रदान करण्याचा प्रयात भारतीय शासन यंत्रणेने केला आहे. या सर्व उपायात्मक प्रक्रियेनंतर ही भारतातील स्त्रीचा समाजातील दर्जा म्हणवा तितका सुधारलेला नाही. स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या घटनांना पूर्णविराम मिळालेला नाही. मात्र या अत्याचारांच्या विरोधात उभे राहण्याचे बळ या उपायात्मक प्रक्रियेतून निश्चित देण्यास प्रयत्न करण्यात आला आहे.

आपली प्रगती तपासा:

१] महिलांच्या संरक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय कायद्यांची चर्चा करा.

___

___

२] कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५, च्या तरतुदींची चर्चा करा.

३.५ सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप स्त्रीने किती प्रगती केली आहे यावर निहित असल्यचे म्हटले आहे. तसेच, स्वामी विवेकानंदांच्या मते, एखाद्या राष्ट्राच्या प्रगतीचे सर्वोत्तम मोजमाप म्हणजे तेथील स्त्रियांशी केलेली वागणूक. त्यामुळे महिलांचा आवाज ऐकण्यासाठी पद्धतशीर प्रयत्न करावे लागतील. लहान वयातच मुलांना स्त्रीचा आदर करायला शिकविणे गरजेचे आहे. पितृसत्ताक समाज व्यवस्थेमध्ये, स्त्रियांवरील हिंसाचार कधीकधी 'नैसर्गिक' मानला जातो, म्हणून शिक्षण आणि चांगल्या कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे समाजाची मानसिकता बदलण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. महिलांवरील अत्याचारांचा सामना करण्यासाठी सरकारने महिलांना अनुकूल कार्यक्रम करणाऱ्यांना प्रोत्साहन द्यावे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, महिलांनी स्वत:वर कोणत्याही प्रकारचा हिंसाचार सहन करणार नाही, अशी भूमिका घेतली पाहिजे.

३.६ प्रश्न

१. महिलांवरील वाढत्या गुन्ह्यांबाबत आलेख तपासा.

२. भारतातील महिलांवरील विविध प्रकारच्या अत्याचारांची चर्चा करा.

३. स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या प्रतिबंधात्मक उपाय योजनाचा आढावा घ्या.

३.७ संदर्भ

- भागवत विद्युत (अनु.), लिंगभाव आणि अनेकविध लैंगिकता परीप्रेक्ष्ये आणि प्रश्न, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यासकेंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे, २०१३.
- समस्या सोडवितांना, स्त्रीमुक्ती संघटना प्रकाशन, मुंबई, २०१३.
- डॉ. पांगुळ – बाराहाते नंदा, महिलांवरील लैंगिक अत्याचार, आर. बी. प्रकाशन नागपूर, २०१४.
- जाधव निर्मला (संपा.), भारतीय स्त्रीप्रश्न आकलनाच्या दिशेने, ताराबाई शिंदे स्त्री अभ्यास केंद्र, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, २०१५.

- शर्मा राम, एम. के. मिश्रा, भारतीय नारी वर्तमान समस्याएँ और भावी समाधान, अर्जुन पुब्लीशिंग होऊस, नई दिल्ली. २०१०.
- Barnali Barman, Women Empowerment: A Distant Dream in India, https://www.sentinelassam.com/north-east-india-news/assam-news/women-empowerment-a-distant-dream-in-india/
- Gunin Borah, Status of Women in Indian societyhttps://www.sentinelassam.com/north-east-india-news/assam-news/status-of-women-in-indian-society/
- https://vikaspedia.in/social-welfare/women-and-child-development/women-development-१/status-of-women-in-india#:~:text=Related%२0resources-,Population,are%२0949%२0and%२09२9%२0respectively.
- https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-editorials/status-of-women-in-india

*****

४

भारतातील अल्पसंख्याक

घटक रचना

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ पार्श्वभूमी

४.३ अल्पसंख्याक कोण आहेत ?

४.४ भारतातील अल्पसंख्याक समुदायाचे प्रकार

४.४.१ वांशिक अल्पसंख्याक

४.४.२ धार्मिक अल्पसंख्याक

४.४.३ लैंगिक अल्पसंख्याक

४.४.४ भाषिक अल्पसंख्याक

४.५ अल्पसंख्याकांची वैशिष्ट्ये

४.६ अल्पसंख्याक समस्यांचे परिमाण

४.७ अल्पसंख्याक समस्यांकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन

४.८ भेदभाव आणि उच्चाटन

४.९ सहिष्णुता आणि समानता: भारतीय मार्ग

४.१० भारतातील अल्पसंख्याकांना भेडसावणाऱ्या समस्या

४.१०.१ नि:पक्षपात संबंधित समस्या

४.१०.२ प्रतिनिधित्वाचा अभाव

४.१०.३ आर्थिक आणि सामाजिक मागासलेपण

४.१०.४ अल्पसंख्याकांविरुद्ध भेदभाव: लिंग दृष्टीकोन

४.१०.५ ओळखीची समस्या

४.१०.६ सुरक्षिततेची समस्या

४.१०.७ अल्पसंख्याक महिलांवरील हिंसाचार

४.१०.८ पूर्वग्रह आणि भेदभावाच्या समस्या

४.१०.९ वेगळे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन जतन करण्याची समस्या

४.१०.१० संरक्षण पुरवण्याची समस्या

४.१०.११ जातीय तणाव आणि दंगलीची समस्या

४.१०.१२ नागरी सेवा आणि राजकारणात प्रतिनिधित्वाच्या अभावाची समस्या

४.११ अल्पसंख्याकाबद्दल घटनात्मक तरतुदी आणि सुरक्षा उपाय

४.१२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अल्पसंख्यकाच्या हिताचे रक्षण संदर्भात विचार

४.१३ इतर संवैधानिक सुरक्षा उपाय
४.१४ सारांश
४.१५ प्रश्न
४.१६ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

- अल्पसंख्याक शब्दाचे विविध अर्थ समजून घेणे.
- अल्पसंख्याक समस्यांचे परिमाण समजून घेणे.
- भारतातील अल्पसंख्याकांना भेडसावणाऱ्या समस्या समजून घेणे.
- संवैधानिक तरतुदी आणि संरक्षण समजून घेणे.

४.१ प्रस्तावना

भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळत असताना देशाची फाळणी झाली. तरी भारतातच राहण्यास पसंती देणाऱ्या मुस्लिमांची संख्या मोठी होती. भारतात राहणाऱ्या मुस्लिमांच्या मनात त्यावेळी अनेक शंका होत्या आणि भीतीचे वातावरण होते. आपले जीवित आणि वित्त सुरक्षित राहील का? आपणास धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक अधिकार मिळतील का? प्रगतीसाठी संधी मिळेल का? राजकारणात स्थान राहील का? अशा अनेक शंका होत्या. भारतातील नेतृत्वाला या शंकांचे भान असल्याकारणाने संविधानात अल्पसंख्याकांना सुरक्षित वाटावे, असे प्रावधान केले आहे.

अल्पसंख्याक गट व सत्ताधारी गट ह्यांमधील संघर्ष अनेक प्रकारांनी होऊ शकतो व हे प्रकार स्थलकालानुरूप बदलत असतात. एखाद्या मोठ्या अगर बलवान राष्ट्राच्या लोकवस्तीशी संस्कृती, धर्म व भाषा ह्यांमुळे संलग्न असलेला समूह शेजारच्या राष्ट्रात अल्पसंख्य असेल, तर त्यातून आंतरराष्ट्रीय संघर्ष उद्भवण्याचा संभव असतो, हे विसाव्या शतकातील दोन महायुद्धांमुळे दृष्टोत्पत्तीस आले. अल्पसंख्याक समूह व सत्ताधारी गट यांतील संघर्ष टाळण्यासाठी अनेक प्रकारच्या योजना निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या देशांत अंमलात आणण्याचे प्रयत्न झालेले दिसतात.

४.२ पार्श्वभूमी

अखंड भारत देशामधील एक वंश, एक भाषा, एक धर्म अगर सामाजिक वा सांस्कृतिक विषमता अशा कारणांनी एकरूप असलेले व एकत्र राहणारे व यांमुळे स्वदेशीय व स्वराष्ट्रीय बहुसंख्य समाजापासून आपण भिन्न आहोत ही जाणीव ठेवणारे समूह म्हणजे अल्पसंख्य समाज होत. अनेक देशांत असे समाज असणे वा निर्माण होणे शक्य आहे. तथापि सामाजिक अगर राजकीय जीवनात एखाद्या अल्पसंख्य समाजाचे जे समूह दुर्बल असतात, त्यांना समान राजकीय वा इतर हक्कांच्या अभावी, आपल्या विशिष्ट जीवन पद्धतीच्या संरक्षणासाठी व प्रगतीसाठी वेगळे राहणे आवश्यक आहे, असे न्यायतः वाटत असते. अशा

समाजांना आपल्या हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी सत्ताधारी गटाशी अनेक वेळा लढा द्यावा लागत असल्याने, अशा अल्पसंख्य समाजाचे प्रश्न प्रामुख्याने राजकीय स्वरूपाचे असतात.

अल्पसंख्याक अगर बहुसंख्याक हे शब्द जरी संख्यानिदर्शक असले, तरी अल्पसंख्याकांच्या प्रश्नांचा संबंध संख्येशी नसून बहुसंख्याक व अल्पसंख्याक ह्यांमधील मूलभूत सामर्थ्य भिन्नतेशी आहे. त्यामुळे सत्ताधारी समूहाच्या संदर्भात समाजातील ज्या ज्या गटांचे असे प्रश्न निर्माण होऊ शकतात, त्या सर्व गटांना अल्पसंख्याकसदृश गट समजणे योग्य होईल. उदा., बहुसंख्य असूनही दक्षिण आफ्रिकेतील आफ्रिकी जनतेच्या समस्या इतर प्रदेशांतील अल्पसंख्याकांच्या समस्यांसारख्याच आहेत.

४.३ अल्पसंख्याक कोण आहेत ?

भारत हे एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रात सर्व धर्मीयांना समान अधिकार असतात. भारताची फाळणी धर्माच्याच आधारावर झाली, तरी काही हिंदू पाकिस्तानात तर अनेक मुसलमान भारतात राहिले. दोन्ही देशांनी या अल्पसंख्याकांचे रक्षण करण्याचे तत्त्वतः मान्य केले.

मुस्लिम, शीख, ख्रिश्चन, बौद्ध, जैन आणि झोरास्ट्रियन (पारशी) यांना राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग कायदा, १९९२ च्या कलम २ (सी) अंतर्गत अल्पसंख्याक समुदाय म्हणून अधिसूचित करण्यात आले आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, देशातील अल्पसंख्याकांची टक्केवारी आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे १९.३%. मुस्लिमांची लोकसंख्या १४.२% आहे; ख्रिश्चन २.३%; शीख १.७%, बौद्ध ०.७%, जैन ०.४% आणि पारशी ०.००६%. अल्पसंख्याक म्हणजे कोण? हे ठरविणे आवश्यक आहे व त्याचमुळे अल्पसंख्याकांचा विषय नेहमी चर्चेत असतो. मात्र संविधानातही अल्पसंख्याक या शब्दाची स्पष्ट व्याख्या नाही.

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या निर्देशानुसार अल्पसंख्याक म्हणजे असा समुदाय, जो आर्थिक, सामाजिक, तसेच राजकीयदृष्ट्या प्रभावहीन असून नगण्य आहे, तर आंतरराष्ट्रीय नियमानुसार ज्यांच्याजवळ स्वतःची स्थिर अशी धार्मिक व भाषाविषयक वैशिष्ट्ये आहेत असा समाज. काही युरोपीय देशांत एकूण लोकसंख्येच्या १०% पेक्षा कमी असलेल्यांना अल्पसंख्याकांचा दर्जा आहे, तर ऑस्ट्रेलियात ६% च्या आत असणाऱ्यांना हा दर्जा आहे.

१९९२ मध्ये राष्ट्रीय अल्पसंख्याक कायदा करण्यात आला. त्यात कलम २ (C) नुसार अल्पसंख्याक म्हणजे केंद्र शासन ज्यांना अल्पसंख्याक म्हणून अधिसूचित करेल ते अल्पसंख्याक मानले जातील, असा उल्लेख आहे. त्यानुसार १९९३ मध्ये मुस्लीम, शीख, ख्रिश्चन, पारशी व बौद्ध यांना राष्ट्रीय अल्पसंख्याक म्हणून घोषित करण्यात आले व २०१४मध्ये यात जैनांचा समावेश करण्यात आला.

४.४ भारतातील अल्पसंख्याक समुदायाचे प्रकार

४.४.१ वांशिक अल्पसंख्याक:

वांशिक अल्पसंख्याक हा वंश किंवा वर्ण किंवा राष्ट्रीय, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक उत्पत्तीमध्ये प्रबळ गटापेक्षा भिन्न असलेल्या लोकांचा एक गट आहे.

४.४.२ धार्मिक अल्पसंख्याक:

या लोकांची श्रद्धा बहुसंख्यांपेक्षा वेगळी असते. १९९२ मध्ये सरकारने राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोगाची (एनसीएम) स्थापना केली. त्याच वर्षी राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग कायद्यांतर्गत याची स्थापना करण्यात आली. केंद्र सरकारने सहा धार्मिक समुदायांना अल्पसंख्याक म्हणून नियुक्त केले आहे. भारतातील धार्मिक अल्पसंख्याक गट प्रामुख्याने मुस्लिम, ख्रिश्चन, शीख, जैन (२०१४ मध्ये अल्पसंख्याकांच्या यादीत सामील झाले.) आणि बौद्ध आहेत, जे त्यांच्या सामुदायिक ओळखीचे संरक्षण करू शकले आहेत. मुस्लिम हा भारतातील सर्वात मोठा अल्पसंख्याक समुदाय होय.

४.४.३ लैंगिक अल्पसंख्याक:

लैंगिक अल्पसंख्याक या संज्ञेचा सर्वांत सामान्य वापर म्हणजे ज्या लोकांचे लैंगिक अभिमुखता विषमलिंगी नाही असे लोक. यात समलिंगी, लेस्बियन (स्त्रिया) आणि उभयलिंगी-पुरुष आणि स्त्रिया यांचा समावेश होतो.

४.४.४ भाषिक अल्पसंख्याक:

भाषिक अल्पसंख्याक राष्ट्रीय बहुमताने बोलल्या जाणाऱ्या भाषेपेक्षा वेगळी भाषा वापरतो.

४.५ अल्पसंख्याकांची वैशिष्ट्ये

जवळजवळ सर्व देशांमध्ये त्यांच्या राष्ट्रीय प्रदेशात एक किंवा अधिक अल्पसंख्याक गट आहेत, ज्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची स्वतःची वांशिक, सांस्कृतिक, भाषिक किंवा धार्मिक ओळख जी बहुसंख्य लोकसंख्येपेक्षा वेगळी आहे. प्रत्येक नागरिकाला वैयक्तिक गटाच्या ओळखीबद्दल आदर असणे खूप महत्त्वाचे आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या, वंशाची संकल्पना संस्कृती आणि युगांमध्ये बदलली आहे आणि कालांतराने वडिलोपार्जित आणि कौटुंबिक संबंधांशी कमी जोडलेली आहे आणि वरवरच्या शारीरिक वैशिष्ट्यांशी अधिक संबंधित आहे. पूर्वी, सिद्धांतकारांनी विविध भौगोलिक प्रदेश, वंश, त्वचेचे रंग आणि बरेच काही यावर आधारित वंशाच्या श्रेणी विकसित केल्या.

चार्ल्स वाग्ले आणि मार्विन हॅरिस (१९५८) यांच्या मते, अल्पसंख्याक गट पाच वैशिष्ट्यांनी ओळखला जातो:

१. असमान वागणूक

२. त्वचेचा रंग किंवा भाषा यासारख्या शारीरिक किंवा सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांमध्ये फरक करणे,

३. अनैच्छिक गटातील सदस्यत्व,

४. अधीनतेबद्दल जागरूकता आणि

५. गटातील विवाहाचा उच्च दर.

अल्पसंख्याक गटांच्या अतिरिक्त उदाहरणांमध्ये LGBTQ समुदाय, धार्मिक अभ्यासक ज्यांचा विश्वास ते राहतात तेथे व्यापकपणे पाळले जात नाहीत आणि अपंग लोक यांचा समावेश असू शकतो.

४.६ अल्पसंख्याक समस्यांचे परिमाण

गेल्या शंभर वर्षांत जगभरातील देशांच्या राजकारणात अल्पसंख्याकांच्या समस्यांनी फार महत्त्वाचे स्थान व्यापले आहे. अनेक प्रश्न मात्र अनुत्तरीत राहिले आहेत. आजही अल्पसंख्याकांच्या समस्या वेगवेगळ्या स्वरूपात जगात सर्वत्र वारंवार दिसतात. अशा प्रकारे, इंग्लंड आणि यूएसएमध्ये वंश दंगली होतात. रशियासाठी चेचन्या ही समस्या आहे. पूर्वीच्या युगोस्लाव्हियामध्ये सर्ब आणि क्रोएट्स यांनी युद्धे झाली. विकसनशील समाजांची किंवा तिसऱ्या जगाची स्थिती सारखीच आहे. जातीय आणि जातीय दंगली हा त्यांच्या राजकारणाचा जुना भाग आहे. भारतीय प्रकरण सर्वात दुःखद प्रकरणांपैकी एक आहे. भारतात शंभर वर्षांहून अधिक जातीय समस्यांची नोंद आहे.

४.७ अल्पसंख्याक समस्यांकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन

जगभरात अल्पसंख्याकांच्या समस्येला महत्त्व प्राप्त झाले आहे हे आपण पाहू शकतो. आम्ही आधीच नमूद केले आहे की अल्पसंख्याक समस्या केवळ समाजातील त्यांच्या संख्यात्मक प्रतिनिधित्वाशी संबंधित नाही. हे त्याच्या दडपशाहीशी संबंधित आहे. याशिवाय, समाजातील बहुसंख्य गट असलेल्या प्रबळ गटाच्या संबंधात ते भाषा, संस्कृती, धर्म इत्यादींच्या आधारावर समजले जाते. अनेक विद्वानांनी अल्पसंख्याकांच्या समस्या विविध मार्गांनी समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. काहींच्या मते, अल्पसंख्याक गटांमधील वांशिक ओळख ही नैसर्गिक आणि आदिम आहे. सांस्कृतिक फरकांवर भर देणारे विद्वान म्हणतात की अल्पसंख्याक गटांमधील आदिमवाद आणि भाषिक भेद त्यांच्यात सहकार्याऐवजी संघर्ष निर्माण करतात.

४.८ भेदभाव आणि उच्चाटन

अल्पसंख्याक गटांना त्यांची विशिष्ट वैशिष्ट्ये टिकवून ठेवण्याची मुभा असतानाही त्यांच्यासोबत मोठ्या प्रमाणात भेदभाव केला जातो. हा भेदभाव अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्था इत्यादींसाठी कमी सरकारी निधीच्या स्वरूपात असू शकतो. अनेकदा त्यांच्या सामाजिक जीवनात भेदभाव केला जातो. म्हणूनच अल्पसंख्याक गट बहुसंख्यांपासून दूर वस्तीमध्ये एकत्र राहतात असे आपल्याला आढळते. हे लोक स्वत:ला पुढे नेण्यासाठी जाणीवपूर्वक त्यांची विशिष्ट वैशिष्ट्ये सोडून देऊन त्यांची ओळख काढून टाकण्याचा प्रयत्न करतात. अल्पसंख्याक गटातील सदस्यांना हद्दपार करून किंवा हत्याकांडाने संपवले जाते. जर्मन लोकांद्वारे ज्यूंचा नरसंहार हे अशा प्रकारच्या समस्याग्रस्त राज्य समर्थित धोरणाचे उत्तम उदाहरण आहे.

४.९ सहिष्णुता आणि समानता: भारतीय मार्ग

अल्पसंख्याक समाजाशी व्यवहार करताना सहिष्णुता आणि न्याय्य वागणूक हे धोरण अनेक राज्यांनी अवलंबले आहे. अल्पसंख्याकांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचे जतन आणि अनुकरण करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात सूट दिली जाते. विविध अल्पसंख्याक गटांचे एकत्रीकरण हे अंतिम ध्येय म्हणून राज्याच्या मनात असले तरी. तरीही तो सहिष्णू वृत्तीचा अवलंब करेल. सहिष्णुता आणि न्याय्य वागणुकीचे हे धोरण आपल्या भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदींचे मार्गदर्शन करणारे आहे. राज्यघटनेने कोणताही राज्य धर्म प्रस्थापित केलेला नाही, जात, पंथ आणि धर्माचा विचार न करता सर्वांना समान संधीची हमी दिली आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या चौकटीत भारतीय संस्कृतीतील समृद्ध समरसता टिकवून ठेवण्यासाठी राज्यघटना सक्तीने आत्मसात करण्याच्या बाजूने नव्हती. संविधानाने अल्पसंख्याकांशी भेदभाव करण्यास मनाई केली आहे. अशाप्रकारे, आपल्याला असे आढळून आले आहे की संविधानाने सर्वांना न्याय्य वागणूक दिली आहे.

घटनात्मक हमी असूनही, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात, नोकरी मिळवण्यात, शैक्षणिक संस्थांसाठी निधी मिळवण्यात, त्यांच्या सामाजिक संवादात आणि अशाच काही बाबतीत भेदभाव केला जातो. कोणत्याही परिस्थितीत एखाद्या विशिष्ट वंचित गटाच्या सौदेबाजीच्या सामर्थ्यावर बरेच काही अवलंबून असते. त्यांच्या काही सामाजिक-सांस्कृतिक हक्कांना संरक्षणाची गरज आहे. उदाहरणार्थ, मध्य भारतातील आदिवासी- संथाल, त्यांच्या आदिवासी भाषेला राज्य मान्यता मिळवून देऊ शकले नाहीत, ही वस्तुस्थिती असूनही, भाषा बोलणारे लोक मोठ्या संख्येने आहेत.

४.१० भारतातील अल्पसंख्याकांना भेडसावणाऱ्या समस्या

जगातील सर्वात मोठ्या लोकशाहींपैकी एक असल्याने, भारत धर्मनिरपेक्षता आणि बहुलवादाच्या तत्त्वांचा गौरव करतो आणि भारतीय राज्यघटना धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावर भेदभाव करण्यास प्रतिबंध करते परंतु या प्रकारच्या सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक विविधतेचे नेतृत्व करते. अल्पसंख्याक समुदायांसाठी विविध प्रकारचे परस्पर भेदभाव, उदाहरणार्थ, दलित, मुस्लिम आणि ख्रिश्चन किंवा धार्मिक अल्पसंख्याक जे भाषिक अल्पसंख्याक देखील आहेत किंवा स्थानिक समुदाय (आदिवासी) आहेत आणि जेव्हा अल्पसंख्याक समुदायाचा प्रश्न येतो तेव्हा अशी आव्हाने तीव्र होतात. त्यांच्यासमोर काही विशिष्ट समस्या आहेत:

४.१०.१ नि:पक्षपात संबंधित समस्या:

धर्म आणि लिंग या दोन्हींवर आधारित भेदभावामुळे अल्पसंख्याकांना विकासाच्या विविध संधींपासून वंचित ठेवले जाते. अस्मितेतील फरकामुळे अल्पसंख्याक समाजामध्ये विषमतेची भावना निर्माण होते. त्यांना अनेक शैक्षणिक आणि रोजगाराच्या संधी गमवाव्या लागतात.

४.१०.२ प्रतिनिधित्वाचा अभाव:

आपल्या देशाचे संविधान धार्मिक अल्पसंख्याकांसह सर्व नागरिकांना समानता आणि समान संधी प्रदान करते आणि विविध लेख आणि तरतुदींद्वारे परंतु ही संकल्पना काहीवेळा लागू होण्यास अपयशी ठरते आणि अल्पसंख्याकांना बर्याच क्षेत्रात, उदाहरणार्थ, नागरी सेवांमध्ये योग्य प्रतिनिधित्व मिळत नाही.

४.१०.३ आर्थिक आणि सामाजिक मागासलेपण:

ऐतिहासिक आणि समकालीन कारणांमुळे भारतातील अल्पसंख्याकांना विशेषतः आर्थिक आणि सामाजिक मागासलेपणाचा फटका बसल्याचे समजते.

४.१०.४ अल्पसंख्याकांविरुद्ध भेदभाव: लिंगभाव दृष्टीकोण:

अल्पसंख्याकांविरुद्ध भेदभावाची कृती ही केवळ भारतापुरती मर्यादित नसून ती एक जागतिक समस्या आहे आणि महिलांना याचा सर्वाधिक त्रास होतो, अल्पसंख्याक महिलांना अनेकदा त्यांच्या समुदायांतून आणि बाहेरून भेदभावाचा सामना करावा लागतो आणि त्यांना आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय उपेक्षिततेचा त्रास सहन करावा लागतो. संपूर्णपणे त्यांच्या समुदायांना प्रभावित करते. अल्पसंख्याक महिलांवर अनेकदा अत्याचार, भेदभाव आणि स्टिरियोटाइपला बळी पडतात, उदाहरणार्थ, हाताने सफाई करणे हे शहरी आणि ग्रामीण दोन्ही भागात दलित महिलांसाठी राखीव असते आणि त्यांना या निंदनीय आणि अस्वच्छ कामासाठी तुटपुंजे वेतन दिले जाते. या महिलांना अप्रतिष्ठित आणि अयोग्य नोकऱ्या करण्यास भाग पाडले जाते आणि त्यांनी कोणताही पर्यायी उपजीविकेचा मार्ग स्वीकारण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांना धमकावले जाते. त्यांचे दैनंदिन जीवन द्वेषयुक्त भाषणे, अल्पसंख्याक विरोधी भावना, उल्लंघन, भेदभावाने बुडलेले आहे आणि जागरूकतेचा अभाव, गरिबी आणि भीतीमुळे त्यांना विविध कायदेशीर अधिकार असूनही कोणतीही कारवाई करता येत नाही.

धार्मिक अल्पसंख्याक महिलांना सर्वत्र आव्हानांना सामोरे जावे लागते आणि ते मदतीसाठी स्वतःच्या समुदायाकडेही वळू शकत नाहीत. त्यांच्यावर शारिरीक आणि मानसिक अशा दोन्ही प्रकारे सतत अत्याचार केले जातात, त्यांच्या गरिबीच्या पार्श्वभूमीमुळे त्यांना सन्माननीय जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत सुविधांचाही अभाव आहे. अल्पसंख्याक समाजातील आणि पुरुष प्रधान समाजात एक महिला असल्याने, त्यांना अधिक असुरक्षित स्थितीत आणले जाते ज्याचा फायदा अनेकदा बाहेरील आणि समाजातील लोक घेतात. त्यांना त्यांच्या पुरुष समकक्षांच्या तुलनेत अन्यायकारक आणि अन्यायकारक वागणूक मिळते जसे की: शिक्षण, नोकरीच्या संधी, सुरक्षितता, आरोग्य सुविधा इ. अल्पसंख्याक समाजातील महिलांना बहुसंख्य वर्गाकडून कनिष्ठ म्हणून पाहिले जाते आणि त्यांच्याशी संबंधित आहेत. क्षुल्लक नोकर्या, असमान वेतन, सक्तीचे श्रम इ. हे खरे आहे की भारतातील धार्मिक अल्पसंख्याकांना हिंसा आणि भेदभाव यांसारख्या अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो, विशेषत: मुस्लिमांना लक्ष्य केले जाते, परंतु मुस्लिम समाजातील महिलांना त्याहूनही अधिक समस्यांचा सामना करावा लागतो. ख्रिश्चन आणि

शीख यांना कमी प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि कायदेशीर भेदभावाचा सामना करावा लागतो.

या सर्व समस्यांमुळे त्यांच्या शारीरिक तसेच मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो आणि त्यांना एकट्याने किंवा फार कमी आधार नसताना त्रास सहन करावा लागतो. आपल्या राष्ट्राच्या विकासासाठी आणि वाढीसाठी या महिलांवरील धर्म आणि लिंग-आधारित भेदभाव या चिंताजनक समस्येकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे, त्यांना पुरेसे प्रतिनिधित्व दिले जावे आणि त्यानुसार त्यांच्या समस्यांचे निराकरण केले जावे. ही समस्या समाजात खूप खोलवर रुजलेली असल्याने, याची खात्री करण्यासाठी अधिक प्रयत्नांची गरज आहे.

४.१०.५ ओळखीची समस्या:

अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्य समुदायांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक पद्धती, इतिहास आणि पार्श्वभूमी यामध्ये मोठा फरक दिसून येतो आणि त्यामुळे अल्पसंख्याकांना त्यांची ओळख टिकवून ठेवण्यासाठी अनेकदा संघर्ष करावा लागतो आणि महिलांना असे करण्यात आणखी अडचणी येतात. यामुळे त्यांना बहुसंख्य समुदायाशी जुळवून घेणे कठीण होते. अल्पसंख्याक महिलांची ओळख कुटुंबातील पुरुषाशी जोडली जाते आणि ग्रामीण भागात ती तिच्या वडिलांची किंवा पतीची मालमत्ता मानली जाते त्यामुळे ती स्वतःची ठोस ओळख निर्माण करण्यात अपयशी ठरते.

४.१०.६ सुरक्षिततेची समस्या:

सुरक्षेचा प्रश्न देशातील सर्व महिलांसाठी समान आहे आणि केवळ अल्पसंख्याक समाजातील महिलांनाच नाही तर या महिलांना अनेकदा शारीरिक आणि मानसिक अशा दोन्ही प्रकारे अधिक असुरक्षित वाटले जाते आणि त्यांना त्यांच्या समाजाकडून आणि बहुसंख्य लोकांकडून अत्याचार आणि धमक्या येण्याची शक्यता असते. समुदाय समाजातील बहुसंख्य आणि अल्पसंख्याक समुदायांमधील संबंध ताणले जातात किंवा फारसे सौहार्दाचे नसतात, जातीय दंगलीच्या काळात अल्पसंख्याक महिलांना विशेषतः लक्ष्य केले जाते तेव्हा ही असुरक्षिततेची भावना आणखीनच वाढते.

४.१०.७ अल्पसंख्याक महिलांवरील हिंसाचार:

महिलांवरील हिंसाचार ही भारतीय इतिहासातील फार जुनी संकल्पना आहे. प्राचीन काळी, युद्धांमध्ये स्त्रियांना सर्वात जास्त प्रभावित केले गेले, त्यांना गुलाम बनवले गेले, बलात्कार केले गेले आणि मारले गेले. परिस्थिती अजूनही निकृष्ट आहे आणि महिलांवरील हिंसेमध्ये हुंडा-संबंधित छळ, मृत्यू, वैवाहिक बलात्कार, पत्नीवर मारहाण, लैंगिक अत्याचार, सकस आहारापासून वंचित राहणे, स्त्रीचे जननेंद्रिय विच्छेदन इत्यादींचा समावेश आहे. लैंगिक हिंसाचार, मानवी तस्करी आणि गुलाम मजुरीच्या उच्च जोखमीमुळे महिला. स्त्रिया लैंगिक आणि गैर-लैंगिक अशा दोन्ही प्रकारच्या हिंसाचाराला बळी पडतात, अनेक संशोधकांनी विशेषतः दंगलीच्या वेळी भारत महिलांसाठी असुरक्षित घोषित केला आहे. अल्पसंख्याक महिलांवरील गुन्ह्यांचे प्रमाण नेहमीप्रमाणेच जास्त आहे.

४.१०.८ पूर्वग्रह आणि भेदभावाच्या समस्या:

राज्यघटनेचा प्रस्तावना स्वत: सांगत आहे की सर्व लोक, त्यांचे संलग्नीकरण, वर्ग, रंग, पंथ, लिंग, प्रदेश किंवा धर्म कोणताही असो समान हक्क आणि संधी प्रदान करतात. कलम १५ (१) आणि १५ (२) धार्मिक आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई करतात. कलम २५ मध्ये धर्ममान्य, प्रचार आणि आचरण करण्याचा अधिकार देण्याचे आश्वासन दिले आहे. भारतातील कोणत्याही धार्मिक समुदायाला [शैक्षणिक, आर्थिक इत्यादी] संधींचा फायदा घेण्यास कोणताही कायदेशीर अडथळा नसल्याचे स्पष्ट झाले आहे.

४.१०.९ वेगळे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन जतन करण्याची समस्या:

सर्व धर्म समुदायांना त्यांच्या धर्माचा पाठपुरावा आणि आचरण करण्याचे समान स्वातंत्र्य देणाऱ्या काही देशांपैकी भारत एक आहे. घटनेच्या कलम २५ मध्ये त्या अधिकाराची तरतूद आहे. यात भर म्हणून कलम ३ डी (१) नुसार आपल्या आवडीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि व्यवस्थापित करण्याचा अधिकार आपल्याला असेल. त्यांना त्यांची सामाजिक-सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये टिकवून ठेवण्याचा अधिकार देण्यात आला.

४.१०.१० संरक्षण पुरवण्याची समस्या:

सुरक्षितता आणि सुरक्षेची गरज अनेकदा अल्पसंख्याकांना जाणवते. विशेषत: सामुदायिक हिंसाचार, ग्राहकांचे वाद, सामूहिक उत्सव आणि धार्मिक उपक्रमांच्या प्रमाणात, लहान गट सतत पोलिस संरक्षण शोधत असतात. असे संरक्षण देण्यात अपयशी ठरतील अशा राज्य सरकारांवर अनेकदा टीका केली जाते.

४.१०.११ जातीय तणाव आणि दंगलीची समस्या:

स्वातंत्र्यानंतर नागरी अशांतता आणि निदर्शने सातत्याने वाढत आहेत. जेव्हा जेव्हा सामाजिक तणाव आणि निषेध कोणत्याही कारणास्तव होतो, तेव्हा काही लोकांचे हित धोक्यात येते; भीती आणि चिंता खूप वाढते.

४.१०.१२ नागरी सेवा आणि राजकारणात प्रतिनिधित्वाच्या अभावाची समस्या:

आपल्या संविधानात धार्मिक अल्पसंख्याकांसह आपल्या सर्व नागरिकांना समानता आणि समान संधी उपलब्ध आहे, एक अतिशय लहान समुदाय, म्हणजे विशेषत: मुस्लिम ते या संस्थांना स्वतःला समर्पित करतात. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले जात असल्याची भावना त्यांच्यात आहे. तथापि, ख्रिश्चन, शीख, जैन आणि बौद्ध यांसारख्या इतर धार्मिक अल्पसंख्याकांमध्ये अशा भावना अस्तित्वात असल्याचे दिसत नाही, कारण ते बहुतेक समाजापेक्षा आर्थिकदृष्ट्या तसेच शैक्षणिकदृष्ट्या चांगले असल्याचे दिसून येते.

४.११ अल्पसंख्याकाबद्दल घटनात्मक तरतुदी आणि सुरक्षा उपाय

अल्पसंख्याकांच्या अधिकारांचे रक्षण व्हावे व त्यांचा विकास व्हावा, यासाठी संविधानात या वर्गांसाठी अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. धर्म, वंश, भाषा, जात, प्रदेश इत्यादी घटकांवर आधारित भेदभावांना प्रतिबंध करण्यात आला आहे. अल्पसंख्यांकांना शिक्षण

आणि रोजगाराच्या संधी मिळाव्यात यासाठी शासन विविध योजना राबवित आहे. अल्पसंख्यांकांची भाषा,संस्कृती,लिपी,धर्म यांचे रक्षण करण्यासाठी संविधानात अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

कलम १५ आणि १६:

केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान, निवासस्थान किंवा नागरिकांसाठी धर्मातील प्रत्येक प्रकारची राज्य कृती (अनुच्छेद १५) किंवा रोजगाराशी संबंधित किंवा नियुक्तीशी संबंधित बाबींमध्ये कोणताही भेदभाव करण्यापासून राज्याला प्रतिबंधित करा. राज्य अंतर्गत कोणतेही कार्यालय (अनुच्छेद १६).

कलम २९:

अल्पसंख्याकांच्या सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्कांशी संबंधित.

कलम ३०:

अल्पसंख्याक-विशिष्ट तरतूद जी अल्पसंख्याकांच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याच्या आणि प्रशासित करण्याच्या अधिकाराचे संरक्षण करते.

४.१२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अल्पसंख्याकाच्या हिताचे रक्षण संदर्भात विचार

अल्पसंख्याकाच्या हिताचे रक्षण करणे हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा व कार्याचा केंद्रबिंदू होता. भारतीय समाजजीवनात अल्पसंख्याक लोकांवर होणारे अन्याय लक्षात घेऊन डॉ. आंबेडकरांनी सुरुवातीपासून अल्पसंख्याकाच्या हिताचे रक्षण झाले पाहिजे असा विचार मांडला व त्यासाठीच सतत प्रयत्न केले.

इ.स. १९३१-३२ मध्ये झालेल्या गोलमेज परिषदांमध्येही डॉ. आंबेडकरांनी अल्पसंख्याकाच्या रक्षणाचीच भूमिका घेतली होती आणि मुसलमानांप्रमाणेच अस्पृश्यांनाही स्वतंत्र्य मतदारसंघ असावेत अशी मागणी केली होती. भारताची राज्यघटना तयार करणाऱ्या राज्यघटना समितीत आणि राज्यघटना मसुदा समितीतसुद्धा स्पृश्य हिंदूचे बहुमत होते हे लक्षात घेऊन त्यांनी अल्पसंख्याकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी मागण्या केल्या होत्या, त्यापैकी:

१. अस्पृश्यांना अल्पसंख्यक म्हणून घोषिक करावे.

२. अस्पृश्यांच्या हिताचे रक्षणासाठी स्वतंत्र्य यंत्रणा स्थापन करावी.

३. अस्पृश्यांना घटनात्मक तरतूद करून काही सवलती द्याव्यात आणि अशी घटनात्मक तरतूद केवळ बहुमताने बदलता येणार नाही अशी व्यवस्था करावी.

अस्पृश्यांच्या हिताचे रक्षण करण्याच्या अद्देशानेच भारताच्या राज्यघटनेतील कलम ३३० ते ३४२ यात अस्पृश्यांसाठी आणि मागासलेल्या जाती-जमातीसाठी खास सवलती मान्य केल्या आहेत.

४.१३ इतर संवैधानिक सुरक्षा उपाय

राज्यघटनेने भाग III मध्ये किंवा इतरत्र प्रदान केलेल्या संरक्षण आणि संरक्षणाचे इतर उपाय जे अल्पसंख्याकांच्या दर्जावर आणि अधिकारांवर परिणाम करतात:

- विवेकाचे स्वातंत्र्य आणि मुक्त व्यवसाय, आचरण आणि धर्माचा प्रसार (अनुच्छेद २५)
- धार्मिक व्यवहार व्यवस्थापित करण्याचे स्वातंत्र्य (अनुच्छेद २६)
- कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या संवर्धनासाठी कर भरण्याचे स्वातंत्र्य (अनुच्छेद २७)
- विशिष्ट शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक शिकवणी किंवा धार्मिक पूजेला उपस्थित राहण्याचे स्वातंत्र्य (अनुच्छेद २८)
- राज्याच्या लोकसंख्येच्या एका विभागाद्वारे बोलल्या जाणार्या भाषेशी संबंधित विशेष तरतूद (अनुच्छेद ३४७)
- तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी सादरीकरणात वापरायची भाषा (अनुच्छेद ३५०)
- प्राथमिक टप्प्यावर मातृभाषेतील शिक्षणाच्या सुविधा (अनुच्छेद ३५० अ)
- भाषिक अल्पसंख्याकांसाठी विशेष अधिकारी (अनुच्छेद ३५० ब).

४.१४ सारांश

भारतीय समाजात बहुसंख्य विविध जातीयुक्त असा हिंदू समाज असला तरी या एकूण समाजातील जवळपास १९ टक्के समाज हा 'अल्पसंख्याक' आहे; अर्थात भारतीय संविधानात अल्पसंख्य कोणाला म्हणायचे, याबाबतीत स्पष्टता दिलेली नाही. भारतातील मुस्लीम, ख्रिश्चन, बौद्ध, शीख, जैन आणि पारशी या धर्मसमूहांना अल्पसंख्याक समाजाचा दर्जा देण्यात आला आहे. याबरोबरच भाषा आणि वंश यावर आधारित अल्पसंख्याक समूह निश्चित केले आहेत. अल्पसंख्याक समाजाला भारतीय नागरिक म्हणून सर्व अधिकार प्रदान केलेले आहेतच; शिवाय अल्पसंख्याक समूह म्हणून काही विशेष अधिकार देण्यात आले आहेत.

अर्थात भारतीय नागरिक म्हणून अल्पसंख्याक समाजाने आपल्या मूलभूत कर्तव्यांचा विसर पडू देऊ नये. कर्तव्यपालनाविना अधिकाराची भाषा अनैतिक असते. भारतीय संविधानाचे संरक्षण म्हणजे फक्त अल्पसंख्याकांचे संरक्षण नाही, तसेच भारतीय संविधान म्हणजे फक्त कलम २५ ते ३० नाही. याची जाणीव अल्पसंख्याक समुदायाने बाळगायला हवी. संविधान रूपाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जे अल्पसंख्याक समाजाला दिले, ते अल्पसंख्याक समुदायाच्या नेत्यांनी आपापल्या समाजाला दिले नाही, हे वास्तव आहे.

४.१५ प्रश्न

१. अल्पसंख्याक या संज्ञेच्या विविध व्याख्यांची चर्चा करा.

२. अल्पसंख्याकांची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

३. अल्पसंख्याक समस्यांचे परिमाण बाहेर आणा.

४. भारतातील अल्पसंख्याकांना भेडसावणाऱ्या समस्या स्पष्ट करा.

५. अल्पसंख्यांकांशी संबंधित घटनात्मक तरतुदी आणि सुरक्षेवर टिप्पणी.

४.१६ संदर्भ

- नरवणे द. ना. अल्पसंख्य समाज https://mr.vikaspedia.in/education/childrens.
- Claude,I. L. National Minorities : An International Problem, Cambridge (Mass); १९५५.
- Krishna, K. B. The Problem of Minorities or Communal Representation in India, London, १९४०.
- भालचंद्र ठोंबरे https://www.evivek.com/Encyc/२०२०/८/२६/Minorities-need-to-be-clearly-defined.amp.html, २०२०.
- https://openstax-org.translate.goog/books/introduction-sociology-३e/pages/११-१-racial-ethnic-and-minority-groups?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=mr&_x_tr_hl=mr&_x_tr_pto=tc,sc
- शाहजहान मगदुम http://www.eshodhan.com/२०२१/१२/blog-post_१४.html
- डॉ. शमसुद्दीन तांबोळी, https://www.mahamtb.com/Encyc/२०२०/१२/६/article-on-indian-constitution-and-minority-society.html-२०२०.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (मराठी अनुवाद डॉ सुभाष खंडारे) राज्य आणि अल्पसंख्यांक, २०१८.

*****

५

जमातवादाचा उदय आणि वाढ

घटक रचना

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ पार्श्वभूमी

५.३ जमातवाद म्हणजे काय ?

५.४ भारतात जमातवादी राजकारणाचा उदय

५.५ जमातवादाच्या / सांप्रदायिकतेच्या संदर्भात समज

५.६ भारतीय संदर्भात जमातवादाचा उदय

५.६.१ सामाजिक-आर्थिक घटक

५.६.२ ब्रिटिश धोरणाची भूमिका

५.६.३ राष्ट्रीय चळवळीतील कमतरता

५.६.४ टिळकांनी सन १९१६ मध्ये घोषित केले

५.६.५ गांधीजींनी वारंवार घोषित केल्याप्रमाणे

५.७ २०व्या शतकातील जमातवाद

५.७.१ बंगालची फाळणी आणि मुस्लिम लीगची स्थापना

५.७.२ स्वतंत्र मतदार

५.७.३ लखनौ करार

५.७.४ नेहरूंचा अहवाल आणि जिना यांच्याशी विभक्त होणे

५.८ सामूहिक जमातवादाकडे

५.९ शेवटचा टप्पा आणि विभाजन

५.९.१ जमात नरसंहार आणि अंतरिम सरकार

५.१० स्वतंत्र भारतात जमातवादी राजकारण आणि जमात हिंसाचार

५.११ जमातवाद कमी करण्यासाठी काय प्रयत्न करावे लागेल ?

५.१२ सारांश

५.१३ प्रश्न

५.१४ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

या सदरील घटकांमध्ये आपण:

- भारतीय समाज आणि राजकारणात जमातवादाचा उदय कसा झाला हे समजून घेणे.
- विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस जमातवाद कसा वाढला याचा मागोवा घेणे.
- ब्रिटिश राजवटीच्या शेवटच्या दशकातील जमातवादाचे स्वरूप समजून घेणे.
- भारताच्या फाळणी पर्यंतच्या राजकीय घडामोडींचा मागोवा घेणे.
- जमातवाद कमी करण्यासाठी उपाययोजना समजून घेणे.

५.१ प्रस्तावना

भारत देश अनेकविध, धार्मिक, सांस्कृतिक, पारंपरिक भिन्नतेतून निर्माण झालेला आहे. प्रदिर्घकाळ हे भिन्नत्त्व जपत हे भिन्न समुदाय एकमेकांत मिसळून गेले आहेत. तरीही स्वधर्मश्रेष्ठत्त्वाची भावना, इतर धर्मांची शिकवण, श्रद्धा, धर्मपालनाचे रिवाज यातल्या टोकाच्या भिन्नत्त्वामुळे सांप्रदायिकता वाढून बऱ्याचवेळा बहुसंख्यांक समुदायाकडून आपल्याला एकाकी पाडले जमात आहे. पक्षपातीपणा केला जमात आहे. समुदायाच्या उन्नतीत, अडथळा निर्माण केला जमात आहे. अशाप्रकारे भावना अल्पसंख्यांक समुदायात निर्माण होते. या सांप्रदायिक तणावात या ना त्या कारणाने संघर्षाची ठिणगी पडते तेव्हा समाजामध्ये सांप्रदायिक हिंसाचार, दंगलींना तोंड फुटते. बेसुमार जीवित व वित्त हानी होते. स्थैर्य धोक्यात येते. शांतता व सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होतो. परिणामी द्वेषभावना वाढीस लागते आणि संप्रदायवाद अधिक धारदार बनतो. धार्मिक विभीन्नता असलेल्या भारतासारख्या देशात राजकीय ताकद प्रबळ करण्यासाठी याचा पुरेपुर वापर करतात. लोकांच्या धार्मिक भावनांचा राजकिय पक्ष व नेते पद्धतशीरपणे वापर करून घेण्यासाठी आपण या घटकामध्ये सांप्रदायवादावरील उपाययोजनांचा अभ्यास करणार आहोत.

५.२ पार्श्वभूमी

जमातवाद ही सामाजिक समस्या मानली जाते कारण ती प्रभावी सरकारी राजकारण आणि लोकशाहीला अडथळा आणते आणि परस्पर गट संघर्षांचा मार्ग मोकळा करते. सामाजिक - आर्थिक - सामाजिक विशेषाधिकार आणि सत्तेत उच्च वाटा मिळविण्यासाठी विविध जातींमधील संघर्षाच्या रूपात जमातवाद प्रकट होतो.

वसाहतवादी सरकारने हिंदू, मुस्लिम आणि शीख यांना वेगळे समुदाय मानले. त्यांनी जमातवादी नेत्यांना त्यांच्या सर्व सह-धर्मवाद्यांचे अस्सल प्रतिनिधी म्हणून सहज स्वीकारले. फुटीरतावादी प्रवृत्तीच्या उदयामध्ये सय्यद अहमद खान यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. एक महान शिक्षणतज्ञ आणि समाजसुधारक असले तरी, सय्यद अहमद खान त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरीस राजकारणात एक पुराणमतवादी बनले. त्यांनी मुस्लिम

सांप्रदायिकतेचा पाया घातला जेव्हा १८८० मध्ये त्यांनी त्यांचे पूर्वीचे विचार सोडून दिले आणि घोषित केले की हिंदू आणि मुस्लिमांचे राजकीय हित समान नसून भिन्न आणि अगदी भिन्न आहेत. त्यांनी ब्रिटीश राजवटीच्या पूर्ण आज्ञाधारकपणाचा उपदेशही केला. १८८५ मध्ये जेव्हा भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली तेव्हा त्यांनी त्यास विरोध करण्याचा निर्णय घेतला आणि वाराणसीच्या राजा शिव प्रसाद यांच्यासमवेत ब्रिटीश राजवटीच्या निष्ठेची चळवळ संघटित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी असाही उपदेश करण्यास सुरुवात केली की, भारतीय लोकसंख्येचा मोठा भाग हिंदूंनी बनवला असल्याने, ब्रिटिश राजवट कमकुवत झाल्यास किंवा माघार घेतल्यास ते मुस्लिमांवर वर्चस्व गाजवतील. त्यांनी मुस्लिमांना विनंती केली की त्यांनी राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील होण्याचे बदरुद्दीन तय्यबजींचे आवाहन ऐकू नये. ही मते अर्थातच अवैज्ञानिक आणि वास्तवात कोणताही आधार नसलेली होती. हिंदू आणि मुस्लीम जरी वेगवेगळे धर्म पाळत असले तरी त्या कारणास्तव त्यांचे आर्थिक आणि राजकीय हितसंबंध वेगळे नव्हते. भाषा, संस्कृती, जमात, वर्ग, सामाजिक स्थिती, खाद्यपदार्थ आणि पेहरावाच्या सवयी, सामाजिक चालीरीती इत्यादींवरून हिंदू हे सहकारी हिंदूंपासून आणि मुस्लिम सहकारी मुस्लिमांपासून विभागले गेले. सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्याही हिंदू आणि मुस्लिम जनतेने समान जीवनपद्धती विकसित केली होती. बंगाली मुस्लिम आणि पंजाबी मुस्लिम यांच्यापेक्षा बंगाली मुस्लिम आणि बंगाली हिंदूमध्ये बरेच साम्य होते.

हे काही प्रमाणात शिक्षण आणि व्यापार आणि उद्योगात मुस्लिमांच्या सापेक्ष मागासलेपणामुळे होते. मुस्लीम उच्च वर्गात मुख्यतः जमीनदार आणि खानदानी लोक होते. कारण एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या ७० वर्षात उच्चवर्गीय मुस्लिम अत्यंत ब्रिटीशविरोधी, रूढीवादी आणि आधुनिक शिक्षणाच्या विरोधी असल्याने, देशात सुशिक्षित मुस्लिमांची संख्या फारच कमी राहिली.

उद्योगाच्या वाढीमध्ये मुस्लिमांचाही फारसा सहभाग नव्हता. मुस्लिमांमधील अल्पसंख्येतील शिक्षित व्यक्ती आणि व्यापार-उद्योगातील पुरुषांमुळे प्रतिगामी बड्या जमीनदारांना मुस्लिम जनतेवर आपला प्रभाव टिकवून ठेवणे शक्य झाले. जमीनदार आणि जमीनदार, मग ते हिंदू असो वा मुस्लिम, त्यांनी स्वार्थासाठी ब्रिटिश राजवटीला पाठिंबा दिला. परंतु, हिंदूंमधील आधुनिक बुद्धिजीवी आणि वाढत्या व्यापारी व उद्योगपती वर्गाने जमीनदारांना नेतृत्वापासून दूर ढकलले होते. दुर्दैवाने, मुस्लिमांच्या बाबतीत उलटच राहिले. मुस्लिमांच्या शैक्षणिक मागासलेपणाचा आणखी एक घातक परिणाम झाला. सरकारी नोकरी किंवा व्यवसायात प्रवेश करण्यासाठी आधुनिक शिक्षण आवश्यक असल्याने मुस्लिमही या बाबतीत गैरमुस्लिमांपेक्षा मागे पडले होते. शिवाय, सरकारने १८५८ नंतर मुस्लिमांशी जाणीवपूर्वक भेदभाव केला होता, १८५७ च्या उठावासाठी त्यांना मोठ्या प्रमाणात जबाबदार धरले होते.

५.३ जमातवाद म्हणजे काय ?

सामान्यत सांप्रदायिकता ही एक अशी धारणा आहे की ज्यांचा समान धर्म आहे अशा सर्वांचेही समान सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक हितसंबंध आणि ओळख असते. दुसऱ्या शब्दांत, ही धारणा आहे की धर्म हा समाजाचा पाया बनतो आणि

समाजातील विभाजनाचे एक मूलभूत एकक आहे: हा धर्मच मनुष्याच्या इतर सर्व हितसंबंधांचे निर्धारण करतो. ते अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी, आपण ते वेगळ्या पद्धतीने पाहू. मानव हा एक बहुआयामी सामाजिक प्राणी आहे, ज्याच्या एकाच वेळी अनेक ओळख असू शकतात. त्याची/तिची ओळख त्याचा/तिचा देश, प्रदेश, लिंग, व्यवसाय, कुटुंबातील स्थान, जमात किंवा धर्म यावर आधारित असू शकते. जमातवादी या विस्तृत श्रेणीतून केवळ धार्मिक ओळख निवडेल आणि प्रमाणाबाहेर त्यावर जोर देईल. परिणामी, सामाजिक संबंध, राजकीय वर्तन आणि आर्थिक संघर्षांची व्याख्या धार्मिक ओळखीच्या आधारे केली जाऊ शकते.

तर, थोडक्यात सांगायचे तर, धार्मिक वर्गाला इतर सर्वांवर लादणे हाच जमातवादाचा आरंभबिंदू बनतो. थोडक्यात, सांप्रदायिक प्रचार आणि वादाचे तीन स्तर आहेत.

i) धार्मिक समुदायाच्या सर्व संख्येचे हित समान असते. उदाहरणार्थ, असा युक्तिवाद करण्यात आला की मुस्लिम जमीनदार आणि शेतकरी यांच्यात समान हितसंबंध आहेत कारण दोघेही मुस्लिम आहेत.

ii) एका धार्मिक समुदायाच्या सदस्यांचे हित दुसऱ्या धार्मिक समुदायाच्या सदस्यांपेक्षा वेगळे असतात. दुसऱ्या शब्दांत, याचा अर्थ असा होता की सर्व हिंदूंना सर्व मुस्लिमांपेक्षा वेगळे हितसंबंध आहेत.

iii) हितसंबंध केवळ वेगळेच नव्हते तर विरोधी आणि परस्परविरोधी देखील असतात. याचा अर्थ, हिंदू आणि मुस्लिम परस्परविरोधी हितसंबंधांमुळे शांततेत एकत्र राहू शकत नाहीत.

५.४ भारतात जमातवादी राजकारणाचा उदय

फूट पाडा आणि राज्य करा या वसाहतवादी धोरणानेच सांप्रदायिकतेची बीजे घातली. बिपन चंद्र यांनी निरीक्षण केले: ‘सांप्रदायिकता ही मुळात एक फूट पाडणारी विचारधारा आहे. सांप्रदायिकता किंवा सांप्रदायिक विचारसरणीमध्ये तीन मूलभूत घटक किंवा टप्पे असतात.

(१) समान धर्माचे पालन करणाऱ्या लोकांचे राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक हितसंबंध समान आहेत असा विश्वास,

(२) भारतासारख्या बहु-धर्मीय समाजमात एका धर्माच्या अनुयायांचे समान हितसंबंध दुसऱ्या धर्माच्या अनुयायांच्या हितापेक्षा भिन्न आणि भिन्न आहेत या कल्पनेवर विश्वास, आणि

(३) भिन्न धर्माच्या किंवा भिन्न समुदायांच्या अनुयायांचे हित परस्पर विसंगत, विरोधी आणि शत्रुत्वाचे असल्याचे पाहिले जाते असा विश्वास.

वरील तत्त्वांवर आधारित जमातवादाच्या आचरणामुळे जमात राजकारण, जमात हिंसाचार घडतो. उदारमतवादी आणि अतिसांप्रदायिकतेच्या ट्रेंडच्या वाढीचे टप्पे आपण शोधू शकतो. बिपन चंद्राचे असे मत आहे की १९३७ हे विभाजन करणारा महत्त्वाचा काळ होता

आणि १९३७ पूर्वीचा काळ उदारमतवादी सांप्रदायिकतेचा होता आणि १९३७ नंतरचा टप्पा हा अत्यंत जमातवादाचा होता.

बिपन चंद्र यांनी प्रतिपादन केलेला आणि अनेकांनी मान्य केलेला एक विचार, दृष्टिकोन आहे, जो २० व्या शतकाच्या सुरूवातीस जमातवादाच्या वाढीमध्ये एक मजबूत योगदान देणारा घटक होता, जो २० व्या शतकाच्या सुरूवातीस राष्ट्रवादी विचार आणि प्रचारामध्ये स्पष्ट हिंदू रंग होता. त्यात भर पडली, ब्रिटिश इतिहासकार जेम्स मिल यांनी भारतीय इतिहासाचे कालखंड हिंदू, मुस्लीम आणि ब्रिटीश अशी विभागणी करताना स्वीकारलेल्या सांप्रदायिक दृष्टिकोनाचा तरुण आणि वृद्ध मनाच्या विचार प्रक्रियेवर श्रेष्ठत्वाची जमात जाणीव विकसित करण्यात लक्षणीय प्रभाव दिसून आला. कनिष्ठता हिंदू आणि मुस्लिम जमातवाद्यांच्या काही गटांनी त्यांच्या स्वार्थासाठी धर्माचा एकत्रित घटक म्हणून वापर केला. आपण असे म्हणू शकतो की जमातवादाला धर्म स्वतःच मोठा हातभार लावत नाही परंतु असहिष्णू नेत्यांनी वाढवलेल्या संकुचित विचारांच्या धार्मिकतेमुळे राजकीय अंतासह अत्यंत जमातवाद झाला.

अनेक मुस्लिम नेत्यांनी काँग्रेसला विरोध केला आणि सरकारच्या इच्छेनुसार मुस्लिम इंग्रजांशी एकनिष्ठ राहू लागले. पण बद्रुद्दीन तैयबजींच्या नेतृत्वाखाली काही मुस्लिम काँग्रेसमध्ये दाखल झाले आणि स्वदेशी चळवळीच्या काळात आणखी काहींनी काँग्रेसची बाजू घेतली. अशा स्थितीत भारतीय मुस्लिम लीगची स्थापना सन १९०६ मध्ये मोठ्या जमीनदारांनी आणि जमीनदारांनी केली. या निष्ठावंत, सांप्रदायिक आणि पुराणमतवादी राजकीय संघटनेने बंगालच्या फाळणीला पाठिंबा दिला, स्वतंत्र मतदारांची मागणी केली आणि वसाहतवादी राजवटीला नव्हे तर काँग्रेसला विरोध करणे हे आपले ब्रीदवाक्य बनवले. मुस्लीम जमातवादाच्या बाजूने, हिंदी भाषा ही हिंदूंची भाषा आहे आणि तिचे संरक्षण केले पाहिजे अशी मागणी करून हिंदू जमातवादालाही सुरुवात झाली. त्यांनी सन १८९६ मध्ये गोहत्या बंदीसाठी आंदोलन सुरू केले. त्यांनी विधिमंडळ आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये हिंदूंना योग्य वाटा मिळावा अशी मागणीही सुरू केली. सन १९०९ मध्ये स्थापन झालेल्या पंजाब हिंदू सभा आणि १९१५ मध्ये स्थापन झालेल्या अखिल भारतीय हिंदू महासभेने हिंदू जमातवाद्यांच्या कारवायांचे नेतृत्व केले. परंतु मुस्लिम लीगची तरुण पिढी निष्ठावंत दृष्टिकोनावर असमाधानी होती आणि १९१६ मध्ये लखनौ करार म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या लीग आणि काँग्रेस यांच्यात एक समझोता झाला ज्यामुळे खिलाफत आणि असहकार चळवळ सुरू झाली. सन १९२२ मध्ये असहकार आंदोलन संपल्यानंतर पुन्हा एकदा जमातवादी सक्रिय झाले.

राष्ट्रवाद्यांनी जमातवाद्यांचे प्रयत्न हाणून पाडण्याचा निर्धार केला. पण गोलमेज परिषदेने पुन्हा एकदा जमातवाद्यांना ताण देण्याची संधी दिली, "हिंदू आणि मुस्लिम यांचे कोणतेही विलीनीकरण, राजकीय किंवा खरोखर सामाजिक हितसंबंध सुरक्षित करण्याची जन्मजमात अशक्यता आणि ब्रिटीश एजन्सीशिवाय कधीही भारतावर राज्य करण्याची अव्यवहार्यता". सन १९३२ च्या सांप्रदायिक पुरस्काराच्या घोषणेने ज्यात सन १९२७ च्या दिल्ली प्रस्तावांमध्ये मूर्त स्वरूप असलेल्या मागण्यांचा समावेश होता आणि सन १९२९ च्या जिनांच्या १४ मुद्यांनी जमातवाद्यांना आणखी बळ दिले. सन १९३७ पासून मुस्लिम आणि हिंदूंमध्ये टोकाचा जमातवाद सुरू झाला. कारण काँग्रेसने पाच प्रांतांत मंत्रीपदे स्थापन केली

आणि काँग्रेसने मुस्लिम लीगला सहकार्य करण्यास नकार दिला. १९३८ मध्ये, M.A. जिना यांनी, लीगच्या अध्यक्षीय भाषणात, "काँग्रेसचा हायकमांड या देशातील इतर सर्व समुदाय आणि संस्कृतींना चिरडून देशात हिंदू राज प्रस्थापित करण्यासाठी दृढनिश्चय, पूर्णपणे दृढ आहे" अशी घोषणा केली.

५.५ जमातवादाच्या / सांप्रदायिकतेच्या संदर्भात समज

जमातवाद ही आधुनिक घटना आहे. आधुनिक वसाहतवादी सामाजिक-आर्थिक राजकीय रचनेत त्याचे मूळ होते.

सन १८५७ च्या उठावात हिंदू आणि मुस्लिम खांद्याला खांदा लावून लढले होते. खरं तर, बंड दडपल्यानंतर, ब्रिटिश अधिकार्यांनी मुस्लिमांबद्दल विशेषतः सूडबुद्धीची वृत्ती घेतली होती आणि एकट्या दिल्लीत २७,००० मुस्लिमांना फाशी दिली होती. आतापासून मुस्लिमांकडे सर्वसाधारणपणे संशयाने पाहिले जाऊ लागले.

i) प्रचलित कल्पनेच्या विरोधात सांप्रदायिकता म्हणजे केवळ धर्माचा राजकारणात प्रवेश करणे किंवा धार्मिक शब्दात परिभाषित केलेले राजकारण नाही. दुसऱ्या शब्दात, राजकारणात धर्माच्या प्रवेशामुळे सांप्रदायिकता निर्माण होते असे नाही. उदाहरण घ्यायचे झाले तर, २० व्या शतकातील दोन महान धर्मनिरपेक्ष नेते - महात्मा गांधी आणि मौलाना अबुल कलाम आझाद - हे देखील अत्यंत धार्मिक लोक होते आणि त्यांनी त्यांच्या राजकारणाला अधार्मिक संज्ञा दिली.

ii) जमातवाद हा धार्मिक मतभेदांचा परिणाम नाही. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, स्वतःमधील धार्मिक भेद हे सांप्रदायिकतेचे सार नाही. उदाहरणार्थ, हिंदू आणि मुस्लिम यांच्यातील धार्मिक मतभेद शतकानुशतके चालू होते परंतु त्यांनी केवळ आधुनिक काळात जमात स्वरूप धारण केले. खरं तर, जमातवाद ही मुळीच धार्मिक समस्या नाही.

iii) भारतीय समाजमात सांप्रदायिकता जन्मजात नव्हती, जसे अनेकदा गृहीत धरले गेले आहे. तो भारताच्या भूतकाळाचा 'वारसा' नव्हता. हे विशिष्ट विचित्र परिस्थिती आणि शक्तींच्या संयोजनाचे उत्पादन होते. सांप्रदायिकता ही एक आधुनिक घटना आहे, औपनिवेशिक राजवटीचा उदय जितका आधुनिक आहे.

५.६ भारतीय संदर्भात जमातवादाचा उदय

या समस्येचा प्रारंभ बिंदू काय होता? सांप्रदायिकतेची उत्पत्ती ब्रिटिशांच्या भारतातील आगमन संदर्भात पाहिली पाहिजे, ज्याचा भारताच्या समाजावर आणि अर्थव्यवस्थेवर जबरदस्त परिणाम झाला. जेव्हा एखादा विशिष्ट गट स्वतःच्या जातीची स्थिती सुधारतो तेव्हा जमातवाद वाढतो. असा दर्जा मिळविण्यासाठी सदस्य आपल्या जातीची प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी अत्यंत अयोग्य पद्धतींचा अवलंब करतात. सन १८८६ च्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षीय भाषणात दादाभाई नौरोजींनी स्पष्ट आश्वासन दिले होते की काँग्रेस फक्त राष्ट्रीय प्रश्नच उचलेल आणि धार्मिक आणि सामाजिक बाबींना सामोरे जाणार नाही. १८८९ मध्ये, कॉंग्रेसने हे तत्त्व स्वीकारले की ते मुस्लिमांसाठी हानिकारक मानले जाणारे

कोणतेही प्रस्ताव कॉंग्रेसला बहुसंख्य मुस्लिम प्रतिनिधींनी स्वीकारले नाही. सुरुवातीच्या काळात अनेक मुस्लिम काँग्रेसमध्ये सामील झाले. दुसऱ्या शब्दांत, राजकारण हे धर्म आणि समुदायावर आधारित नसावे, अशी शिकवण देऊन सुरुवातीच्या राष्ट्रवादी लोकांनी लोकांच्या राजकीय दृष्टिकोनाचे आधुनिकीकरण करण्याचा प्रयत्न केला.

५.६.१ सामाजिक-आर्थिक घटक:

ब्रिटीशांच्या विजयाने सत्ता रचनेत बदल घडवून आणला जो सामान्यतः भारतीय समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचला. सुरुवातीला, ब्रिटिशांच्या विजयाने उच्चवर्गीय मुस्लिमांच्या अधोगतीला चिन्हांकित केले. विशेषतः बंगालमध्ये असेच घडले, जेथे सैन्य, प्रशासन आणि न्यायपालिकेच्या उच्च पदावरील नोकरीतील त्यांची अर्ध-मक्तेदारी गमावली. जमीन-धारणेतील त्यांच्या वर्चस्वाच्या स्थानावरून त्यांना हळूहळू बेदखल करण्यात आले. शिवाय, इंग्रजी शिक्षण, नवीन व्यवसाय, प्रशासनातील पदे आणि संस्कृती बाबतीत हिंदूंनी नंतर जुळवून घेतले. परिणामी, हिंदूंच्या तुलनेत मुस्लिमांमध्ये, जुन्या समजुती, चालीरीती आणि मूल्यांचे पुनर्मूल्यांकन न होता बौद्धिक प्रबोधनही उशिरा झाले.

५.६.२ ब्रिटिश धोरणाची भूमिका:

सांप्रदायिकतेच्या वाढीस ब्रिटिश धोरण जबाबदार ठरले. ब्रिटीश धोरणाची सविस्तर चर्चा करण्यापूर्वी काही स्पष्टीकरण केले जाऊ शकते. इंग्रजांनी जमातवाद निर्माण केला नाही. आम्ही पाहिले आहे की काही सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक फरक आधीपासूनच अस्तित्वात आहेत. त्यांचा राजकीय फायदा घेण्यासाठी ब्रिटीशांनी जमातवाद वाढवून त्याचा फायदा घेतला.

५.६.३ राष्ट्रीय चळवळीतील कमतरता:

धर्मनिरपेक्षता आणि राष्ट्रवादासाठी पूर्णपणे वचनबद्ध असूनही, आणि भारतीय लोकांची एकता घडवून आणण्याची इच्छा बाळगून, भारतीय राष्ट्रीय चळवळीने सांप्रदायिक शक्तींविरुद्ध लढा दिला परंतु शेवटी विविध कारणांमुळे ते हेरले. सुरुवातीला काँग्रेसला जमातवादाचे स्वरूप सर्वसमावेशकपणे समजू शकले नाही. याचा परिणाम म्हणून काँग्रेसकडे जमातवादाचा मुकाबला करण्याची केंद्रीय रणनीती नव्हती. याशिवाय, काही हिंदू पुनरुज्जीवनवादी प्रवृत्तींनी राष्ट्रीय चळवळीत प्रवेश केला आणि मुस्लिमांपर्यंत पोहोचण्याचा आणि त्यांना त्यात सामावून घेण्याचे प्रयत्न यशस्वीपणे रोखले. तसेच काही धार्मिक चिन्हांचा वापर अडथळा म्हणून काम करतो. मात्र, मर्यादा लक्षात आणून देताना समस्यांच्या गुंतागुंतीकडे दुर्लक्ष करता कामा नये. विशेषतः सरकारच्या वृत्तीमुळे जमात समस्या सोडवणे फार कठीण झाले. ब्रिटीश सरकारने विविध राजकीय गटांमधील समझोता टाळण्यासाठी शक्य ते सर्व केले.

५.६.४ टिळकांनी सन १९१६ मध्ये घोषित केले:

“जो या देशातील लोकांच्या फायद्याचे काम करतो, मग तो मुहम्मद असो वा इंग्रज, तो परका नसतो. ‘परकेपणा’चा संबंध हितसंबंधांशी असतो. परकेपणाचा नक्कीच गोरा किंवा काळी त्वचा किंवा धर्माशी संबंध नाही.

ब्रिटीश आणि प्रो-ब्रिटिश प्रचारकांनी हिंदूत्वाच्या नावाखाली मुस्लिमांच्या मनात विष कालवले. याचा परिणाम असा झाला की मोठ्या संख्येने सुशिक्षित मुस्लिम एकतर वाढत्या राष्ट्रवादी चळवळीपासून अलिप्त राहिले किंवा त्याच्याशी वैर बनले, त्यामुळे ते फुटीरतावादी दृष्टिकोनाला सहज बळी पडले.

या परिस्थितीत हिंदू-मुस्लिम जमातवादी नेते आणि 'फोडा आणि राज्य करा' या धोरणाचे पालन करणारे अधिकारी काही प्रमाणात यशस्वी झाले. अनेक हिंदू हिंदू राष्ट्रवादाच्या तर अनेक मुस्लिम मुस्लिम राष्ट्रवादाच्या बोलू लागले.

५.६.५ गांधीजींनी वारंवार घोषित केल्याप्रमाणे:

"धर्म हा प्रत्येकाचा वैयक्तिक विषय आहे. हे राजकारण किंवा राष्ट्रीय घडामोडींमध्ये मिसळले जाऊ नये. " सन १९०६ मध्ये ढाक्याचे नवाब आगा खान आणि नवाब मोहसीन-उल- यांच्या नेतृत्वाखाली ऑल इंडिया मुस्लिम लीगची स्थापना झाली तेव्हा सुशिक्षित मुस्लिम आणि मोठे मुस्लिम नवाब आणि जमीनदार यांच्यातील फुटीरतावादी आणि निष्ठावादी प्रवृत्तीने कळस गाठला. एक निष्ठावंत, सांप्रदायिक आणि पुराणमतवादी राजकीय संघटना म्हणून स्थापन झालेल्या, मुस्लिम लीगने वसाहतवादावर टीका केली नाही, बंगालच्या फाळणीला पाठिंबा दिला आणि सरकारी सेवांमध्ये मुस्लिमांसाठी विशेष सुरक्षेची मागणी केली. नंतर, लॉर्ड मिंटो, व्हॉईसरॉय यांच्या मदतीने, स्वतंत्र मतदारांची मागणी पुढे केली आणि मान्य केली.

ब्रिटीश सरकारने तुर्कस्तानामधील खलिफाचे वर्चस्व नाहीसे केल्यावर तुर्कस्तानबद्दल सहानुभूतीची लाट भारतात पसरली. डॉ. एम.ए. अन्सारी यांच्या नेतृत्वाखाली एक वैद्यकीय मोहीम तुर्कीला मदत करण्यासाठी पाठवण्यात आली होती. बाल्कन युद्धादरम्यान आणि नंतर ब्रिटनचे धोरण तुर्कीबद्दल सहानुभूतीपूर्ण नसल्यामुळे, तुर्की समर्थक आणि खलीफा किंवा खिलाफत समर्थक भावना साम्राज्यविरोधी बनल्या. किंबहुना, अनेक वर्षे-१९१२ ते १९२४-मुस्लीम लीगमधील निष्ठावंत राष्ट्रवादी तरुणांनी पूर्णपणे झाकून टाकले होते. दुर्दैवाने, आझाद सारख्या काही व्यक्तींचा अपवाद वगळता, जे त्यांच्या विचारात बुद्धिवादी होते, मुस्लिम तरुणांमधील बहुतेक लढाऊ राष्ट्रवादींनीही राजकारणातील आधुनिक धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन पूर्णपणे स्वीकारला नाही. याचा परिणाम असा झाला की त्यांनी हाती घेतलेला सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा राजकीय स्वातंत्र्याचा नसून पवित्र स्थळांचे आणि तुर्की साम्राज्याचे संरक्षण हा होता. साम्राज्यवादाचे आर्थिक आणि राजकीय परिणाम समजून घेण्याऐवजी आणि विरोध करण्याऐवजी, त्यांनी साम्राज्यवादाचा खलीफा आणि इस्लामच्या पवित्र स्थानांना धोका असल्याच्या आधारावर लढा दिला. तुर्कस्तानबद्दलची त्यांची सहानुभूतीही धार्मिक कारणास्तव होती. त्यांचे राजकीय आवाहन धार्मिक भावनांना होते. शिवाय, त्यांनी ज्या नायक आणि पौराणिक कथा आणि सांस्कृतिक परंपरांचे आवाहन केले ते प्राचीन किंवा मध्ययुगीन भारतीय इतिहासाशी संबंधित नसून पश्चिम आशियाई इतिहासाशी संबंधित आहेत. कोणत्याही परिस्थितीत, अशा राजकीय क्रियाकलापांनी मुस्लिम जनतेमध्ये राजकीय आणि आर्थिक प्रश्नांकडे आधुनिक, धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोनाचा प्रचार केला नाही. सोबतच हिंदू जमातवादाचाही जन्म होत होता आणि हिंदू जमातवादी विचारांचा जन्म होत होता. अनेक हिंदू लेखक आणि राजकीय कार्यकर्त्यांनी मुस्लीम

जमातवाद आणि मुस्लिम लीगच्या कल्पना आणि कार्यक्रमाचे प्रतिध्वनी केले. १८७० च्या दशकापासून हिंदू जमीनदार, सावकार आणि मध्यमवर्गीय व्यावसायिकांनी मुस्लिमविरोधी भावना जागृत करण्यास सुरुवात केली.

भारतीय इतिहासाचा वसाहतवादी दृष्टिकोन पूर्णपणे स्वीकारून, त्यांनी मध्ययुगीन काळातील 'अत्याचार' मुस्लीम राजवट आणि 'मुस्लिम दडपशाही'पासून हिंदूंना 'वाचवण्याच्या' ब्रिटिशांच्या 'मुक्ती' भूमिकेबद्दल बोलले आणि लिहिले. उत्तर प्रदेश आणि बिहारमध्ये त्यांनी हिंदीचा प्रश्न बरोबर घेतला, पण त्याला जमात वळण दिले आणि घोषित केले की, संपूर्णपणे गैर-ऐतिहासिकदृष्ट्या, उर्दू ही मुस्लिमांची आणि हिंदी हिंदूंची भाषा आहे. सन १८९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस संपूर्ण भारतामध्ये गोहत्या विरोधी प्रचार करण्यात आला. तथापि, ही मोहीम प्रामुख्याने इंग्रजांच्या विरोधात नव्हती तर मुस्लिमांविरुद्ध होती.

अखिल भारतीय हिंदू महासभेचे पहिले अधिवेशन एप्रिल १९१५ मध्ये कासिम बाजारच्या महाराजांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. पण वर्षानुवर्षे ती एक कमकुवत संघटना राहिली. एक कारण म्हणजे हिंदूंमधील आधुनिक धर्मनिरपेक्ष बुद्धिजीवी आणि मध्यमवर्गाचे अधिक वजन आणि प्रभाव. दुसरीकडे, मुस्लिमांमध्ये, जमीनदार, नोकरशहा आणि पारंपारिक धार्मिक नेत्यांचा अजूनही प्रबळ प्रभाव होता. शिवाय, वसाहतवादी सरकारने हिंदू सांप्रदायिकतेला काही सवलती आणि थोडासा पाठिंबा दिला, कारण ते मुस्लिम सांप्रदायिकतेवर जास्त अवलंबून होते आणि या दोन्ही प्रकारच्या सांप्रदायिकतेला एकाच वेळी सहजपणे शांत करू शकत नव्हते.

५.७ २० व्या शतकातील जमातवाद

या भागात, आपण २० व्या शतकातील जमात समस्येच्या संदर्भात काही प्रमुख घडामोडी पाहू. आम्ही त्यांची थोडक्यात चर्चा करू आणि त्यांचा जमात समस्येवर कसा परिणाम झाला ते पाहू. इंग्रजांचे धोरण आणि काँग्रेसच्या वृत्तीबद्दल आधीच्या भागात मांडलेले काही मुद्देही या भागात हाताळले जातील.

५.७.१ बंगालची फाळणी आणि मुस्लिम लीगची स्थापना:

ब्रिटीश सरकारने लोकांची एकता भंग करण्यासाठी 'फोडा आणि राज्य करा' हे धोरण लागू करण्याचा निर्णय घेतला. लॉर्ड मिंटोने भारतीय मुस्लिमांचा वापर हिंदूंविरुद्ध आणि काँग्रेसविरुद्ध करण्याचा निर्णय घेतला. मुस्लिमांना सांगण्यात आले की जेव्हा निवडणूक होईल तेव्हा बहुसंख्य लोक फक्त हिंदू असतील तर हिंदू निवडून येतील जे मुस्लिमांसाठी धोकादायक असेल.बंगालचे विभाजन (१९०५) प्रशासकीय उपाय म्हणून सुरू झाले असावे, परंतु ते लवकरच सरकारसाठी मोठ्या राजकीय फायद्यात बदलले कारण बंगालला हिंदू बहुसंख्य आणि मुस्लिम बहुसंख्य भागात बदलण्याचा त्यांचा हेतू होता. बंगालचा राष्ट्रवाद कमकुवत करून त्याविरुद्ध मुस्लिम ब्लॉक मजबूत करण्याच्या ब्रिटिशांच्या इच्छेचा हा परिणाम होता. व्हाइसरॉय कर्झनने म्हटल्याप्रमाणे: "फाळणीमुळे पूर्व बंगालच्या मुस्लिमांना अशा एकतेत गुंतवले जाईल जे त्यांना जुन्या मुस्लिम व्हाइसरॉय आणि राजांच्या काळापासून लाभले नव्हते". फाळणी आणि त्यानंतरच्या स्वदेशी चळवळीनंतर १९०६ च्या शेवटी ऑल इंडिया मुस्लिम लीगची स्थापना अधिकृत संरक्षणासह झाली.

त्यात बडे जमीनदार, माजी नोकरशहा आणि आगा खान, ढाक्याचे नवाब आणि नवाब मोहसिन-उल-मुल्क यांसारख्या उच्च वर्गीय मुस्लिमांचा समावेश होता. तरुण मुस्लिमांना काँग्रेसमध्ये जाण्यापासून आणि त्याद्वारे राष्ट्रवादीच्या गोटात जाण्यापासून परावृत्त करण्याचा त्याचा हेतू होता. मुस्लीम लीगची स्थापना पूर्णपणे एक निष्ठावंत संस्था म्हणून करण्यात आली होती.ज्याचे एकमेव काम सरकारकडे अनुकूलता आणि संरक्षणासाठी पाहणे हे होते. या काळातील आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे मुस्लिम फुटीरतावादाची वाढ

- स्वदेशी चळवळीदरम्यान हिंदू पुनरुज्जीवनवादी प्रवृत्तींचा उदय.
- बंगालच्या फाळणीमुळे मुस्लिमांना फायदा होईल असा इंग्रजांचा प्रचार आणि
- **जमात हिंसाचाराचा वेग:** स्वदेशी चळवळीनंतरच्या काळात पूर्व बंगालमध्ये अनेक जमात दंगली उसळल्या. साध्या मनाच्या मुस्लिम नेत्यांनी या विधानावर विश्वास ठेवला आणि मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र राजकीय मंच तयार करण्याची योजना आखली. १ ऑक्टोबर १९०६ रोजी आगा खान यांच्या नेतृत्वाखाली मुस्लिम प्रतिनियुक्तीने लॉर्ड मिंटो यांची सिमला येथे भेट घेतली. आगा खान यांना व्हाइसरॉयने दुप्पट आश्वासन दिले होते की मुस्लिम समुदायाचे राजकीय हक्क आणि हित जपले जातील. अशाप्रकारे मुस्लिम संघटनेच्या स्थापनेच्या प्रक्रियेला ब्रिटिश प्रशासनाने संरक्षण दिले. ३० डिसेंबर १९०६ रोजी ढाक्का येथे मुस्लिम नेते एकत्र आले. नवाबाने घोषित केले की "भारत एका नवीन युगाच्या पूर्वसंध्येला आहे आणि मुस्लिम जागृत होत आहेत." अशा प्रकारे लॉर्ड मिंटोने दिलेल्या कल्पनेतून ऑल इंडिया मुस्लिम लीगचा जन्म झाला. त्यात बंगालच्या फाळणीला पाठिंबा देणारे आणि बहिष्कार आंदोलन किंवा स्वदेशी चळवळीचा निषेध करणारे ठरावही एकमताने मंजूर करण्यात आले. ब्रिटिशांच्या पुढाकाराने आणि मुस्लिमांच्या पाठिंब्यावर नवा राजकीय पक्ष अस्तित्वात आला. परिणामी राष्ट्रवादाला जमातवादाचा उग्र धक्का बसला ज्याची बीजे साम्राज्यवादी सरकारने दाखवली.

५.७.२ स्वतंत्र मतदार संघ:

मोर्ले-मिंटो सुधारणांचा एक भाग म्हणून १९०९ मध्ये विधान मंडळांमध्ये स्वतंत्र मतदारांची घोषणा ही जमातवादाच्या इतिहासातील एक महत्त्वाची खूण आहे. स्वतंत्र मतदार म्हणजे मतदारसंघ, मतदार आणि धर्माच्या आधारावर निवडून आलेले उमेदवार यांची गटबाजी. विभक्त मतदारांचा प्रभाव खालीलप्रमाणे होता: त्याने अलिप्तता असलेली संस्थात्मक संरचना तयार केली.

- काँग्रेसवर गंभीर अडथळे निर्माण करणे आणि राष्ट्रवादी कार्यांसाठी तिची जागा मर्यादित करणे,
- हे सांप्रदायिक गट आणि संघटना सक्रिय करण्यासाठी होते आणि
- यामुळे भारतीय राजकीय गटांमध्ये सामायिक कराराची अशक्यता सुनिश्चित झाली.

५.७.३ लखनौ करार:

लखनौ करार (१९१६) हा काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग या भारतीय संघटनांनी तोडगा काढण्यासाठी केलेला प्रयत्न होता. मुस्लिम लीगचा पाठिंबा मिळविण्यासाठी काँग्रेसने तात्पुरती व्यवस्था म्हणून स्वतंत्र मतदार संघ मान्य केला.

या करारामुळे हिंदु-मुस्लिम ऐक्य साधेल, ही अपेक्षा साफ फोल ठरली. लखनौ करारात शिखांचा नामनिर्देशही नसल्याबद्दल शीख नेते संतापले आणि त्यांनी संयुक्त प्रांतात ज्याप्रमाणे मुसलमान १४% आहेत तसे आम्हीही पंजाबमध्ये १४% आहोत, यावर भर देऊन पंजाब विधिमंडळात ३०% राखीव जागांची मागणी केली.

५.७.४ नेहरूंचा अहवाल आणि जिना यांच्याशी विभक्त होणे:

डिसेंबर १९२७ मध्ये, आपल्या मद्रास अधिवेशनात, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने सायमन कमिशनच्या स्थापनेला प्रतिसाद म्हणून दोन मोठे निर्णय घेतले: पहिला, आयोगाला सहकार्य न करण्याचा निर्णय; दुसरे, भारतासाठी राज्यघटनेचा मसुदा तयार करण्यासाठी सर्व पक्षीय परिषद स्थापन केली. सर्व पक्षीय परिषदेत ऑल इंडिया लिबरल फेडरेशन, ऑल इंडिया मुस्लिम लीग, शीख सेंट्रल लीग आणि इतरांचा समावेश होता. १९ मे १९२८ रोजी परिषदेने संविधानाचा मसुदा तयार करण्यासाठी एक समिती स्थापन केली. या समितीचे काही उल्लेखनीय सदस्य होते: मोतीलाल नेहरू (अध्यक्ष), सर अली इमाम, तेज बहादूर सप्रू आणि सुभाषचंद्र बोस. एम.आर. जयकर आणि ॲनी बेझंट नंतर समितीत सामील झाले. मोतीलाल नेहरू यांचे पुत्र जवाहरलाल नेहरू यांची समितीचे सचिव म्हणून नियुक्ती करण्यात आली.

१२ फेब्रुवारी १९२८ रोजी सायमन कमिशनच्या नियुक्तीला प्रतिसाद म्हणून दिल्ली येथे आयोजित सर्वपक्षीय परिषदेत २९ संघटनांचे प्रतिनिधी उपस्थित होते. सर्वपक्षीय परिषदेने मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. भारतासाठी संविधानाच्या तत्त्वांचा विचार करणे आणि ते निश्चित करणे हा उद्देश होता. नेहरू अहवालातील काही प्रमुख शिफारसी पुढीलप्रमाणे होत्या.

- भारताला संसदीय सरकारच्या स्वरूपासह द्वि-कक्षीय विधानमंडळासह अधिराज्याचा दर्जा देण्यात यावा ज्यामध्ये सिनेट आणि प्रतिनिधी सभागृह आहेत.
- सिनेटमध्ये सात वर्षांसाठी निवडून आलेल्या दोनशे सदस्यांचा समावेश असेल, तर हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हमध्ये पाच वर्षांसाठी निवडून आलेल्या पाचशे सदस्यांचा समावेश असावा. गव्हर्नर-जनरल कार्यकारी परिषदेच्या सल्ल्यानुसार कार्य करतील. ते संसदेला एकत्रितपणे जबाबदार असायचे.
- भारतामध्ये सरकारचे संघराज्य असावे ज्याचे अवशिष्ट अधिकार केंद्राकडे निहित असावेत. अल्पसंख्याकांसाठी स्वतंत्र मतदारसंख्या असणार नाही कारण यामुळे जमात भावना जागृत होतात त्यामुळे ते रद्द करून संयुक्त मतदार संघ सुरू करावा.

- पंजाब आणि बंगालमधील समुदायांसाठी राखीव जागा असणार नाहीत. तथापि, ज्या प्रांतात मुस्लिम लोकसंख्या किमान दहा टक्के असावी, तेथे मुस्लिम जागांचे आरक्षण शक्य आहे.
- न्यायपालिका कार्यकारिणीपासून स्वतंत्र असावी.
- केंद्रात मुस्लिमांचे प्रतिनिधित्व असावे.
- सिंध हे मुंबईपासून वेगळे केले जावे. नेहरू अहवालाचा प्रभाव लक्षणीय होता. यामुळे जिना यांच्यापासून दुरावले, ज्यांनी याला काँग्रेससोबत 'पार्टिंग ऑफ द वेज' असे संबोधले, ते स्वतंत्र मतदारासंघ मागणीकडे परत गेले आणि त्यांनी त्यांचे प्रसिद्ध चौदा मुद्दे तयार केले (त्यात वेगळे मतदार, मध्य आणि प्रांतातील जागांचे आरक्षण, आरक्षण मुस्लिमांसाठी नोकऱ्या, नवीन मुस्लिम बहुसंख्य प्रांतांची निर्मिती इ.) यांचा समावेश होता.

५.८ सामूहिक जमातवादाकडे

मुस्लीम लीग ही आजवर एक उच्चभ्रू संघटना होती, ज्यावर राजपुत्र आणि जमीनदारांचे वर्चस्व होते आणि जनतेमध्ये तिचा अजिबात आधार नव्हता. निवडणुकीच्या राजकारणात यशस्वी होण्यासाठी आणि इतर वर्चस्व असलेल्या गटांच्या तुलनेत अधिक चांगल्या मोलमजुरीच्या स्थितीत राहण्यासाठी, काँग्रेस प्रमाणेच एक जनआधार असणे आणि एक लोकप्रिय संघटना असणे महत्त्वाचे होते.

- लीगच्या लोकप्रियतेसाठी एक मोठी मोहीम सुरू करण्यात आली. मुस्लीम लीगने खरेतर आपल्या उच्चभ्रू कवचातून बाहेर पडून एक सामूहिक शक्ती म्हणून लोकप्रिय होण्यासाठी सभासद शुल्क कमी करण्यात आले, प्रांतीय समित्या स्थापन करण्यात आल्या आणि सामाजिक-आर्थिक सामग्री प्राप्त करण्यासाठी पक्षाच्या कार्यक्रमातही बदल करण्यात आला. काँग्रेसच्या मंत्र्यांचा निषेध आणि निषेध करण्यासाठी तितकीच जोरदार मोहीम सुरू करण्यात आली.
- १९४० मध्ये, लाहोर अधिवेशनात, जिना यांनी द्वि-राष्ट्र सिद्धांत मांडला. त्यात मुस्लिम हे अल्पसंख्याक नसून ते एक राष्ट्र असल्याचे म्हटले होते. आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या भिन्न लोक असल्यामुळे हिंदू आणि मुस्लिम ही दोन राष्ट्रे आहेत. त्यामुळे भारतातील मुस्लिमांनी स्वत:साठी एक सार्वभौम राज्य असावे. त्यामुळे मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मातृभूमी म्हणून पाकिस्तानची मागणी जन्माला आली.

५.९ शेवटचा टप्पा आणि विभाजन

दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर व्हाईसरॉय लिनलिथगो यांनी मुस्लीम लीगची जोपासना केली. ब्रिटिशांनी युद्धानंतर भारतीय मुक्त होतील असे वचन द्यावे आणि त्यांच्या प्रामाणिकपणाचा पुरावा म्हणून, सरकारचे वास्तविक नियंत्रण ताबडतोब भारतीयांकडे हस्तांतरित करावे, या काँग्रेसच्या मागणीला विरोध करण्यासाठी पाकिस्तानची मागणी वापरली गेली. सन १९४५-४६ च्या हिवाळ्यात विधिवत निवडणुका झाल्या. काँग्रेसने

सर्वसाधारण (मुस्लिम नसलेल्या) मतदारसंघात जबरदस्त विजय मिळवला, ९१.३ टक्के मते मिळविली, केंद्रीय विधानसभेच्या १०२ पैकी ५७ जागा जिंकल्या आणि मिळवल्या. सिंध, पंजाब आणि बंगाल वगळता सर्व प्रांतांमध्ये बहुसंख्य. तथापि, काँग्रेसच्या नेत्रदीपक विजयामुळे सरकारने मुस्लिम मतदारांवर आधीच जोर लावला होता हे महत्त्व कमी करता आले नाही. ब्रिटीशांच्या दृष्टिकोनातून, आणि त्यांच्या अध्यक्षतेखालील वाटाघाटीच्या टेबलावर १९४६ मध्ये काँग्रेससाठी मोठ्या राष्ट्रीय जनादेशापेक्षा महत्त्वाची गोष्ट होती ती म्हणजे मुस्लिम मतदारांना आपल्या बाजूने - हुक किंवा धूर्तपणे वळविण्याची लीगची क्षमता. उघडपणे यात लीगने ८६.६ टक्के मुस्लिम मते मिळवून उल्लेखनीय यश मिळविले, केंद्रीय विधानसभेतील सर्व ३० मुस्लिम जागा जिंकल्या आणि प्रांतातील ५०९ पैकी ४४२ मुस्लिम जागा जिंकल्या. परंतु आपल्या सर्व कामगिरीनंतरही, लीग ज्या मुस्लीमबहुल प्रांतांवर पाकिस्तानची मागणी करत होती, त्यावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित करू शकली नाही. तीन ब्रिटीश मंत्रिमंडळ सदस्यांचे (पेथिक लॉरेन्स, सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया: स्टॅफोर्ड क्रिप्स, बोर्ड ऑफ ट्रेडचे अध्यक्ष; आणि ए.व्ही. अलेक्झांडर, फर्स्ट लॉर्ड ऑफ ॲडमिरल्टी) यांचे मार्ग आणि मार्ग शोधण्यासाठी भारतात पाठवण्यात आले. कॅबिनेट मिशन भारतात आले. व्हाईसरॉयच्या मदतीने, भारताचे घटनात्मक भविष्य निश्चित करण्यासाठी आणि अंतरिम भारत सरकारचा निर्णय घेण्यासाठी जून १९४६ पर्यंत भारतीय नेत्यांशी चर्चा केली.

मिशनची योजना एक तडजोड करण्याच्या हेतूने होती, पाकिस्तान योजना नाकारून काँग्रेसला शांत करून आणि स्वायत्त मुस्लिम-बहुल क्षेत्रांच्या निर्मितीद्वारे लीगला चकित करून काही निकटता आहे. त्यामुळे प्रारंभीच काँग्रेस आणि लीग या दोन्ही पक्षांनी ही योजना मान्य केली. परंतु प्रांतांचे विभाग किंवा गट तयार करण्याच्या तरतुदींवरून लवकरच मतभेद निर्माण झाले.

५.९.१ जमात नरसंहार आणि अंतरिम सरकार:

कॅबिनेट मिशन प्लॅनवरील धक्क्याने लीग इतकी चिडली की त्यांना "थेट कृती" द्वारे परिस्थितीवर ताबडतोब भाग पाडायचे होते किंवा 'लडके लेंगे पाकिस्तान' ("आम्ही सक्तीने पाकिस्तान मिळवू") या निवडणुकीनंतरच्या घोषणेला ठोस अभिव्यक्ती देऊ इच्छित होते. याचा परिणाम म्हणजे कलकत्ता येथे डायरेक्ट ॲक्शन डे (१६ ऑगस्ट १९४६) रोजी प्रथम सुरू झालेला जमात नरसंहार आणि त्यानंतर देशातील इतर भागांमध्ये, विशेषत: मुंबई, पूर्व बंगाल आणि बिहारमध्ये पसरलेल्या प्रतिक्रियांच्या साखळीत. U.P., NWFP आणि पंजाब. कलकत्त्यात, लीग रोडीज, ज्यांना बंगालचे लीग प्रीमियर, सुहरावर्दी यांनी प्रोत्साहन दिले.

ऑक्टोबर १९४६ मध्ये, नोआखली आणि टिपेरा येथे जमात दंगली भडकल्या, ४०० लोक मरण पावले आणि परिणामी महिलांचे व्यापक उल्लंघन, लूट आणि जाळपोळ झाली. ऑक्टोबरच्या अखेरीस बिहारच्या जमात दंगलीत ७,००० हून अधिक लोकांचा मृत्यू झाला. यू.पी. फार मागे नव्हते. लाहोर, अमृतसर, मुलतान, अटॉक आणि रावळपिंडी येथील दंगलींमध्ये १९४७ च्या मध्यापर्यंत सुमारे ५,००० लोक मारले गेले होते. तथापि, ही

केवळ सुरुवात होती, कारण १९४७ आणि १९४८ च्या पूर्वार्धात जमात दंगली मोठ्या प्रमाणात भडकत राहिल्या. त्यामुळे लाखो लोक मरण पावले आणि जखमी झाले.

माउंटबॅटनने पुढील गुंतागुंतींची जबाबदारी नाकारण्यासाठी सीमा आयोग पुरस्काराची घोषणा करण्यास विलंब केला (जरी तो १२ ऑगस्ट १९४७ पर्यंत तयार होता). त्यामुळे सामान्य नागरिकांसह अधिकाऱ्यांचाही गोंधळ उडाला. लाहोर आणि अमृतसरच्या दरम्यानच्या खेड्यांमध्ये राहणारे लोक सीमेच्या उजव्या बाजूला आहेत या विश्वासाने त्यांच्या घरातच राहिले. स्थलांतर अनिवार्यपणे एक उन्मादपूर्ण प्रकरण बनले, ज्याचे पर्यवसान अनेकदा हत्याकांडात होते.

५.१० स्वतंत्र भारतात जमातवादी राजकारण आणि जातीय हिंसाचार

गेल्या काही वर्षांत, आर्थिक अडचणी वाढत गेल्याने, देशाचे राजकारण राजकीय एकत्रीकरणासाठी जमात मुद्द्यांकडे वळू लागले आहे. बहुतेकदा याचा परिणाम जमात हिंसाचारात झाला आहे. जमात राजकारणासाठी हिंसा महत्त्वाची असते कारण त्यामुळे समाजाचे सांप्रदायिकीकरण होते आणि परिणामी ध्रुवीकरण होते, ज्यामुळे मते आणि राजकीय सत्ता येते. त्यामुळे जमात दंगली म्हणजे धार्मिक संघर्षांचा अचानक उद्रेक होत नाही. काँग्रेसने मुस्लिम सांप्रदायिक हितसंबंधांना खूश करण्याचा प्रयत्न केला जेव्हा त्याच वेळी (१९८६) त्यांनी शाह बानो प्रकरणावरील सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल रद्द केला, ज्याने घटस्फोटित शाह बानोला तिच्या पतीने भरणपोषण देण्याचे आदेश दिले होते. २००२ मध्ये गुजरात जमात हिंसाचाराच्या वेळी, तेलगू देसम, समता पक्ष, जनता दल आणि द्रमुक सारख्या पक्षांनी स्वतःला शाब्दिक टीका करण्यापुरते मर्यादित ठेवले.

५.११ जमातवाद कमी करण्यासाठी काय प्रयत्न करावे लागेल ?

एकंदरीत पाहता जमातवाद निर्माण होण्याची बरीचशी कारणे आहेत, कोणत्याही त्यांच्या धर्माने, जातीने किंवा पंथाने जसे सांगितले आहे तसे वागले तर जमातवाद निर्माण होत नाही. कोणत्याही धर्माने, जातीने किंवा पंथाने असे सांगितले नाही कि ते सोडून दुसरे वाईट आहे. सांगायचे झाले तर बरेच भारतीय सणवार हे सर्व धर्म मिळून साजरे करतात. यामध्ये कुठेही जमातवाद येत नाही. आताच्या घडीला जमातवाद हा वेगळ्या कारणामुळे होतो. राजकारणामुळे जमातवादाला खतपाणी घातला जाते. मतांच्या राजकारणासाठी जातीजातीमध्ये तेढ निर्माण करून त्याचा राजकीय फायदा घ्यायचे काम सध्या चालू आहे. आपली न्यायिक व्यवस्थेमधेही काही जातींना हुकते माप दिल्या गेले. खरे तर हे कायदे त्या जातींना संरक्षण म्हणुन अस्तित्वात आले आहे. सध्या राजकीय फायदा उठवण्यासाठी सर्व पक्ष आपल्या आपल्या परीने समाजमात तेढ निर्माण करून आपल्या आपल्यात भांडणे लावत आहेत. यातून आपला समाज विखुरला जमात आहे. बरेच असे पक्ष आहेत कि जे स्वतःला धर्मनिरपेक्ष म्हणवून घेवून स्वतः अश्या प्रकारचे राजकारण करत आहेत. आपल्याला सर्व राजकीय पक्षांना ठणकावून सांगायची वेळ आली आहे कि तुम्ही जे याचे राजकारण करत आहात ते थांबवा अन्यथा सामान्य माणूस तुम्हाला जगू देणार नाही. याचा सर्वात मोठा तोटा हा सामान्य माणसाला होतो, कारण जे मोठे लोक असतात जे अश्या

प्रकारचे आदेश देतात त्यांना काहीही तोटा होत नाही त्यांना राजकीय अभय मिळते व जो सामान्य नागरिक असतो त्याचा यात बळी जातो.

दुसऱ्या धर्म, जाती, पंथ यांना शिव्या देणे यामुळे जमात तणावाचे वातावरण तयार होते आणि यातून समाजमात फुट पडते. यातूनच ज्यांचा मनातही दुसऱ्या बद्दल द्वेषाची कल्पना देखील नसते त्यांचीही मानसिकता बदलते. त्यामुळे ही तेढ वाढतच जाते. यावर थोडा विचार करने गरजेचे आहे, आणि देशाला एकत्र करून गुण्यागोविंदाने राहण्यासाठी काहीतरी पाउल आप-आपल्या परीने उचला आज घडीला महत्वाचे आहे. जमात या शब्दाचा कमीत कमी वापर करण्यासाठी खबरदारी घेतली पाहिजे. जमात हा शब्द मर्यादित संदर्भात वापरावा. सध्याच्या तरुण पिढीने जातीला कमीत कमी महत्त्व दिले पाहिजे.

जातिवादाचे मूळ कारण भारतात अस्तित्वात असलेली कठोर सामाजिक उतरंड आहे. ही पदानुक्रम जातिव्यवस्थेवर आधारित आहे, जी लोकांना त्यांच्या जन्माच्या आधारावर वेगवेगळ्या गटांमध्ये विभागते. ब्राह्मण (पुरोहित आणि विद्वान), क्षत्रिय (योद्धा आणि राज्यकर्ते), वैश्य (व्यापारी आणि व्यापारी) आणि शूद्र (सेवक आणि अंगमेहनत) असे चार मुख्य वर्ग आहेत. प्रत्येक श्रेणीमध्ये, उपविभाग आहेत. ही व्यवस्था भारतीय समाजमात खोलवर रुजलेली आहे आणि सामाजिक परस्परसंवाद, विवाह, व्यवसाय इत्यादींमध्ये ती मोठी भूमिका बजावते. त्यामुळे शिक्षण आणि इतर संधींवरही परिणाम होतो. खालच्या जातीतील लोकांना जीवनाच्या अनेक पैलूंमधून अनेकदा भेदभाव आणि बहिष्काराचा सामना करावा लागतो.

जातिवाद ही एक मोठी सामाजिक दुष्टाई आहे, ज्याच्या विरोधात लढा दिला पाहिजे. या अन्यायकारक व्यवस्थेतून सुटका हवी. शिवाय, ते केवळ खालच्या जातीच्या क्षेत्राचे शोषण करते आणि निर्दयी वागणूक सुधारते. खालच्या जातीचे लोक आज कष्ट करून समाजमात स्वतःचे स्थान निर्माण करत आहेत. पुरोगामी भारतासाठी आपण ही सामाजिक दुष्टाई त्वरित नष्ट केली पाहिजे. एखाद्या व्यक्तीचा जन्म खालच्या जातीच्या कुटुंबात झाला म्हणजे त्याचे मूल्य निश्चित होईल असे नाही. जमात ही एक संकल्पना आहे ज्याशिवाय व्यक्तीच्या मूल्याचा संदर्भ नाही. त्यामुळे आपण एखाद्या व्यक्तीच्या जातीच्या आधारावर भेदभाव करू नये.

५.१२ सारांश

जमातवाद ही भारतीय समाजातील एक मोठी समस्या आहे आणि त्यावर तातडीने लक्ष देण्याची गरज आहे. त्याबद्दल फक्त बोलणे पुरेसे नाही.

सामाजिक-आर्थिक फायद्यासाठी किंवा राजकीय सत्तेसाठी धर्म किंवा धार्मिक ओळखीचा वापर जमात राजकारण म्हणतात. एकीकडे धार्मिक-सांस्कृतिक बहुलता आणि दुसरीकडे असमान आणि मंद आर्थिक विकास अशा परिस्थितीत हे राजकारण फोफावते.

जमात राजकारण हा देखील ब्रिटिश वसाहतवाद्यांच्या 'फोडा आणि राज्य करा' या धोरणाचा एक भाग होता. जमात राजकारण भूतकाळाचा निवडक आणि विकृत रीतीने अर्थ लावते जेणेकरून त्याचा प्रभाव क्षेत्र वाढू शकेल. आपल्या फायद्यासाठी ते काही सांप्रदायिक

स्टिरियोटाइपचा देखील अवलंब करते. गेल्या काही वर्षांमध्ये राजकारणात जमात संघर्षाचा अवलंब होत आहे. बहुतेकदा याचा परिणाम भीषण जमात हिंसाचारात झाला आहे. भारतीय राजकारणात आज हिंदुत्वाला केंद्रस्थान प्राप्त झाले आहे. बहुसंख्य राजकारणाने अल्पसंख्याकांच्या राजकारणाला मार्जिनवर ढकलले आहे. स्वतंत्र भारतात अल्पसंख्याकांचे राजकारण हळूहळू जमात मुद्द्यांकडे वळले आहे.

५.१३ प्रश्न

१. सांप्रदायिकतेच्या अर्थाची चर्चा करा आणि सांप्रदायिकतेबद्दलच्या मिथकांचा विस्तार करा.

२. भारतीय संदर्भात जमातवादाचा उदय स्पष्ट करा.

३. २०व्या शतकातील भारतातील सांप्रदायिकतेची वाढ आणि सामूहिक सांप्रदायिकतेचा टप्पा विस्तृत करा.

४. शेवटचा टप्पा आणि भारताची फाळणी आणि फाळणी यावर एक टीप लिहा.

५. जमातवाद कमी करण्यासाठी उपाय- योजना स्पष्ट करा.

५.१४ संदर्भ

- https://www.legalserviceindia.com/legal/article-८९९१-casteism-in-indian-society.html
- “Caste, n.”. Oxford English Dictionary. १९८९.
- Corbridge, Harriss & Jeffrey (२०१३), p. २३९३. “Frequently Asked Questions – ScheduledCaste Welfare: Ministry of Social Justice andEmpowerment, Government of India”.socialjustice.nic.in.
- “Definition”. tribal.nic.in.
- Scheduled Castes and Scheduled TribesIntroduction
- Sachar Committee Questions and Answer
- Sachar, Rajindar (२००६). “Sachar CommitteeReport (२००४–२००५)”, Government of India.Retrieved २००८-०९-२७.
- http://www.speakingtree.in/blog/impact-of-caste-system-in-india
- http://www.yourarticlelibrary.com/caste/casteism-meaning-causes-solution-and-suggestion/३४९९४/

- https://www.google.co.in/?gfe_rd=cr&ei=N५jFV_q९HZLf८AfAgI८Q#q=number+of+castes+in+india.
- Karandhikar, M. A. Islam in India's Transition to Modernity, Bombay, १९६८.
- Majumdar, R. C. Ed. Struggle For Freedom, Bombay. १९६९.
- Nagarkar, V. V. Genesis of Pakistan, New Delhi, १९८०.
- https://vishwakosh.marathi.gov.in/३१६९६/
- https://www.constitutionofindia.net/historical_constitutions/nehru_report__motilal_nehru_१९२८__१st%२०January%२०१९२.

*****

६

जमातवादी हिंसाचार

घटक रचना

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

६.३ जमातवादी हिंसाचाराचे भीषण स्वरूप

६.४ जमातवादी दंगली आणि त्यामागील विचारप्रणाली

६.५ जमातवादी हिंसाचाराची कारणे

६.५.१ सामान्य कारणे

६.५.१.१ फूट पाडा आणि राज्य करा धोरण

६.५.१.२ ओळख किंवा वर्ग संघर्षासाठी संघर्ष

६.५.१.३ जमातवादी संघर्ष आणि हितसंबंधांचा संघर्ष

६.५.२ राजकीय घटक

६.५.२.१ सामाजिक-राजकीय समस्या

६.५.३ आर्थिक घटक आणि व्यावसायिक स्पर्धा

६.५.४ प्रशासकीय अपयश

६.५.४.१ पोलिसांचे पक्षपाती वर्तन

६.५.४.२ अफवा आणि संवादाचा अभाव

६.५.४.३ असुरक्षितता आणि भीती

६.५.५ धार्मिक कारणे

६.५.५.१ रूपांतरण

६.५.५.२ धार्मिक संघर्ष

६.५.५.३ धार्मिक/सांप्रदायिक संस्था

६.५.५.४ धार्मिक मिरवणुका आणि उत्सव

६.५.५.५ धार्मिक विधी

६.५.५.६ धार्मिक कट्टरता

६.५.५.७ मूलतत्त्ववादाचे पुनरुज्जीवन

६.५.५.८ धार्मिक मूलतत्त्ववादी

६.५.५.९ धार्मिक भावना दुखावल्या

६.५.६ क्षुल्लक कारणे

६.६ जमात हिंसाचार रोखण्यासाठी उपाययोजना

६.६.१ निःपक्षपाती प्रशासन आणि पोलिस
६.६.२ शांतता समित्या
६.६.३ प्रसारमाध्यमांद्वारे लोकांची मने आणि मने जिंकणे
६.६.४ अल्पसंख्याक समुदायांचा सर्वांगीण विकास
६.६.५ पोलिसांमध्ये मनुष्यबळाचा तुटवडा
६.७ जमातवादाची वैशिष्ट्ये
६.८ जमातवादी हिंसाचाराच्या घटना
६.९ परिणाम: जमातवादी हिंसा
६.१० जमातवाद: प्रतिबंध आणि निर्मूलन
६.११ सारांश
६.१२ प्रश्न
६.१३ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासामध्ये आपण:

- जमातवादी हिंसाचारांचे स्वरुप समजणे.
- जमातवादी हिंसाचारांची कारणे समजणे.
- जमातवादी हिंसाचार रोखण्यासाठी उपाय-योजना समजणे.
- जमातवादाची वैशिष्ट्ये समजणे.
- जमातवादी हिंसाचाराचे परिणाम अभ्यासणे.

६.१ प्रस्तावना

जमातवादी हिंसाचार ही एक समस्या आहे जी संपूर्ण भारतीय समाजाला भेडसावत आहे. दंगली किंवा दहशतवादाच्या स्वरूपातील जमात हिंसा नाटकीय पद्धतीने आपले लक्ष वेधून घेते परंतु हिंसाचाराचे मूळ आणि दीर्घकालीन कारण म्हणजे जमातवादाचा प्रसार. सांप्रदायिक हिंसा ही त्याच्या वेगवेगळ्या स्वरूपातील जमातवाद आणि भीती आणि द्वेषाच्या भावनांवर आधारित आहे, ही शेवटी कुरूप आणि रानटी अभिव्यक्ती आहे आणि दीर्घकाळापर्यंत एक विचारधारा म्हणून जमातवादाचा प्रसार करण्याचा तार्किक विस्तार आहे. जमात दंगली, उदाहरणार्थ, मूलभूत सांप्रदायिक वैचारिक नियमांना विश्वासार्हता देतात, ही जमातवादी विचारधारा आणि राजकारण आहे, ज्याचा जमात राजकारणी आणि विचारवंत सामान्य काळात प्रचार करतात जे जमातवादी तणाव आणि हिंसाचाराचा खरा आधार बनवतात. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, जमातवादी विचारधारा आणि राजकारण हे रोग आहेत, जमात हिंसाचार ही त्याची बाह्य लक्षणे आहेत. त्यामुळे जमात हिंसाचार जमात विचारसरणीशी जोडला जातो.

६.२ ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

जमात सलोखा आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध यांचे फार जवळचे नाते राहिले आहे. काश्मीरचा प्रश्न, त्यामागची धार्मिक पार्श्वभूमी आणि त्यातून उदयास आलेला हिरवा आणि भगवा दहशतवाद. देशामध्ये सतत घडणारे बॉम्बस्फोट ह्या दहशतवादाची भीषणता स्पष्ट करण्यास पुरेसे आहेत. आज काश्मीरमधील धार्मिक प्रश्न, मुस्लिमांची सामाजिक परिस्थिती, हिंदूचे स्थलांतरण आणि भारत पाकिस्तान आंतरराष्ट्रीय संबंध हा दोन देशच नव्हे तर साऱ्या जगापुढील चिंतेचा विषय आहे. काश्मीरच्या मुद्यावरून लालबहाद्दूर शास्त्रींचा संशयास्पद मृत्यू अजूनही साऱ्या भारताला हळहळायला लावतो. अशीच दुसरी घटना म्हणजे 'खलिस्तानी चळवळ' शीख समुदायासाठी स्वतंत्र खलिस्तानच्या चळवळीने उग्र रुप धारण केल्यावर ती दडपण्यासाठी पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी 'सुवर्ण मंदिरावर लष्करी कारवाई घडवून आणली. या कारवाईत शीख चळवळीचे झालेले नुकसान हा इंदिराजींच्या हत्येचे मुख्य कारण. या हत्याकांडानंतर सारा भारत शीख विरोधाने पेटून उठला आणि देशभर शिखांवर जे अत्याचार झाले हे मानवतेला काळिमा फासणारी घटना आहेत. श्रीलंकेमध्ये भारतीय वंशाच्या तमीळ नागरिकांवर होणारे अत्याचार हा भारतीय सरकारच्या दृष्टीने डोकेदुखीचा प्रश्न राहिलेला आहे. श्रीलंकेमधील सिंहली विरुद्ध तमीळ संघर्षामध्ये LTTE या दहशतवादी संघटनेचा बीमोड करण्यासाठी 'शांतीसेना' पाठवण्याचा निर्णय तत्कालिन पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी घेतला. या निर्णयामुळे दुखावून तामिळ नागरिकांनी बॉम्बस्फोट घडवून 'राजीव गांधीची' निर्दयीपणे हत्या घडवून आणली. आजही तामिळनाडूतील लोकप्रतिनिधींकडून सरकारला या प्रश्नासंदर्भात सतत धारेवर धरून अस्मितेच्या राजकारणाचा डाव साधला जातो. १९७१ च्या बांग्लादेश फाळणीनंतर तेथील निर्वासितांचे ईशान्य भारतातील अतिक्रमण हे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेपुढील आव्हान राहिले आहे. गेली ४० वर्षे या प्रश्नावरून ईशान्य भारत सतत धुमसतोय. आज मंबईसहीत सर्व प्रमुख शहरांमध्ये ह्या बांग्लादेशींचे अतिक्रमण हा स्थानिकांना डोकेदुखी ठरणारा मुद्दा होऊन बघतोय. ज्यायोगे योग्य खबरदारी अभावी भविष्यातील संघर्ष अटळ वाटतो. बांग्लादेशी निर्वासितांचा मुद्दा राजकीय पक्षांकडून 'हिंदू-मुस्लिम' चौकटीत रंगवून त्याचा राजकिय लाभ उठवणे यापलीकडे राजकिय पक्षांनी काही भूमिका पार पाडलेली नाही.

सध्याच्या जमातवादी हिंसाचाराची बीजे स्वातंत्र्य लढा आणि फाळणीनंतर पेरली गेली. १९०५ मध्ये लॉर्ड कर्झनने जमातवादी धर्तीवर केलेली बंगालची फाळणी हा ब्रिटिशांनी भारतीय समाज आणि राजकीय संरचनेचे सांप्रदायिकीकरण करण्याचा प्रयत्न मानला जाऊ शकतो.१९०६ मध्ये मुस्लिम लीगची स्थापना मिंटो मॉर्ले सुधारणांद्वारे १९०९ मध्ये जमात धर्तीवर स्वतंत्र मतदारांची ओळख १९१५ मध्ये हिंदू महासभेची निर्मिती ही भारतातील आधुनिक काळातील जमातवादाची सुरुवात मानली जात होती.

देशांतर्गत संस्थांसोबत, आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार संस्था जसे की ॲम्नेस्टी इंटरनॅशनल आणि ह्युमन राइट्स वॉच भारतात धार्मिक हिंसाचाराच्या कृत्यांवर अहवाल प्रकाशित करतात. २००५ ते २००९ पर्यंत, जमात हिंसाचारामुळे दरवर्षी सरासरी १३० लोक मरण पावले, किंवा दर १००,००० लोकसंख्येमागे सुमारे ०.०१ मृत्यू झाले. तर २००५ ते २००९ दरम्यान मध्य प्रदेशात प्रति १००,००० लोकसंख्येमागे दरवर्षी सर्वाधिक मृत्यू दर

अनुभवला गेला. २०१२ मध्ये, धार्मिक हिंसाचाराशी संबंधित विविध दंगलींमुळे संपूर्ण भारतात एकूण ९७ लोक मरण पावले.

२०१८ च्या अहवालात, USCIRF ने हिंदू राष्ट्रवादी गटांवर हिंसाचार, धमकावणे आणि गैर-हिंदूंविरुद्ध छळ करून भारताचे "भगवाकरण" करण्याच्या मोहिमेसाठी आरोप केले आहेत. अंदाजे एक तृतीयांश राज्य सरकारांनी धर्मांतर विरोधी आणि / किंवा गोहत्या विरोधी कायद्यांची अंमलबजावणी गैर-हिंदूंविरुद्ध केली. धर्मांतर केल्याबद्दल ख्रिश्चनांच्या विरोधात. २०१७ मध्ये "गाय संरक्षण" लिंच जमावाने किमान १० बळी घेतले.

६.३ जमातवादी हिंसाचाराचे भीषण स्वरूप

एका धर्माच्या अनुयायांची दुसऱ्या धर्माच्या अनुयायांविषयीची विरोधी व वैरभावी भावना अशी जमातवादाची व्याख्या करता येईल. इथे धार्मिक प्रवृत्ती व जमातवादी विचारप्रणाली यामधील नेमका फरक विचारात घेणे आवश्यक आहे. प्रत्येक धर्मात धार्मिक प्रवृत्तीची माणसे असतात व ती निष्ठेने धर्माचरण करीत असतात. पण म्हणून त्यांना जमातवादी म्हणणे योग्य होणार नाही. उदाहरण घेऊन म्हणायचे झाले तर वारकरी संप्रदायाविषयी बोलता येईल. ही मंडळी मनस्वी धार्मिक असतात. पण इतर कुठल्याही धर्माविषयी त्यांच्या मनात अनादराची किंवा आकसाची भावना नसते. म्हणून त्यांच्या कुठल्याही उत्सवावरून किंवा मिरवणुकीवरून वाद निर्माण होत नाहीत. याउलट जमातवादी व्यक्ति भिन्न धर्मीयांचा विचारच अनादराने व आकसाने करीत असते. एखाद्या जमातवादी हिंदूला मुसलमान केवळ तो मुसलमान आहे म्हणून वाईट दिसत असतो. तो व्यक्तिशः चांगला किंवा वाईट आहे काय हे जाणून घेण्याची त्याला गरज वाटत नसते. जमातवादी मुसलमान, शीख किंवा इतर कुणाविषयीही हेच सांगता येईल. तेव्हा जमातवाद हा हिंदू, मुस्लिम किंवा शीख जमातवाद नसतो. तो फक्त जमातवाद असतो व जमातवादी विचारप्रणाली ज्या समाजात प्रभावी असते तो समाज जमातवादी असतो. मग तो कुठल्याही धर्माचा असो. जमातवादाचे हे स्वरूप विचारात घेऊन त्याला नष्ट करण्याचे उपाय योजले पाहिजेत.

६.४ जमातवादी दंगली आणि त्यामागील विचारप्रणाली

१८९३ साली मुंबईत पहिली जमात दंगल झाली. गेल्या शंभर वर्षांत अशा जमात दंगलींचा उद्रेक अधून मधून सतत होत आला आहे व त्या दंगलींतून माणसातील पशुत्वाचे दर्शनही भरपूर झाले आहे. प्राणहानी व वित्तहानी किती झाली याचे तपशीलवार आकडे या दंगलींच्या अहवालातून उपलब्ध आहेत. अशा दंगलींमुळे राष्ट्राची एकता धोक्यात येते, त्याच्या प्रगतीला खीळ बसते, हे मान्य असूनही आपल्या सामाजिक व राजकीय जीवनातून अशा दंगलीना कायमचे निपटून काढण्यात आपण अपेशी ठरलो आहोत. उलट बाबरी मशीद उद्ध्वस्त झाल्यानंतर उफाळलेल्या दंगलीत परस्पर-विद्वेषाचा व हिंसाचाराचा एक नवाच उच्चांक गाठला गेला. अर्थात ही घटना अनपेक्षित नव्हती. कारण बाबरी मशीद-रामजन्मभूमी वाद सुरू झाल्यापासून, विशेषतः १९८६ पासून, ज्या तऱ्हेने मुस्लिम समाजाविषयीचा विद्वेष पद्धतशीरपणे व प्रभावीपणे पसरविला जात होता ते पाहिल्यावर त्याचे पर्यवसान हिंसाचारात होणे अपरिहार्य होते. आणखी एक गोष्ट या दंगलीतून स्पष्ट झाली. आतापर्यंत हिंसाचार हा इस्लामी परंपरेचा अविभाज्य घटक मानला गेला आहे.

त्यामुळे मुस्लिम समाज कमालीचा असहिष्णु, हिंस्र व असंस्कृत आहे असे एक खरे खोटे चित्र लोकांसमोर सातत्याने उभे केले जात होते. पण गेल्या डिसेंबर -जानेवारीतील घटनांनी, तथाकथित सहिष्णु हिंदुधर्मीयसुद्धा तितकाच कमालीचा असहिष्णु व हिंस्र होऊ शकतो हे सिद्ध केले आहे. प्रश्न दुसऱ्याचे न्यून काढून स्वतःच्या चुकांचे समर्थन करण्याचा नाही. दंगलींमुळे कुठलेही प्रश्न सुटत नाहीत. उलट नवे प्रश्न निर्माण होतात. म्हणून या हिंसक दंगली थांबल्या पाहिजेत, असे मानणारा फार मोठा वर्ग या देशात आजही अस्तित्वात आहे, आणि तरीही दंगली कायमच्या थांबण्याची चिन्हे नाहीत. असे का होते हा खरा प्रश्न आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात या देशातील विविध धार्मिक गटांत कधी नव्हे इतकी प्रचंड दरी पडलेली आपणास दिसते. परस्परांविषयीचा विशेषतः हिंदु आणि मुस्लिम या दोन प्रमुख धार्मिक गटांत पराकोटीचा अविश्वास व द्वेष निर्माण झाला आहे व त्यामुळे साऱ्या देशातील वातावरण दूषित झाले आहे. कालपरवापर्यंत गुण्यागोविंदाने राहणारी माणसे आज एकमेकांच्या नरडीचा घोट घेण्यास आसुसली आहेत. एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर आपण उभे असताना नव्या वैज्ञानिक संस्कृतीचे स्वप्न पाहात माणुसकीला मात्र पारखे होत चाललो आहोत. असे का व्हावे? दंगली कायमच्या निपटून काढण्याचे प्रयत्नच आम्ही केले नाहीत काय? की ते प्रयत्न अपुरे पडले? असे अनेक प्रश्न, या देशाचे व पर्यायाने या देशातील सामान्य माणसाचे भले व्हावे, असे वाटणाऱ्या प्रत्येक समंजस माणसाच्या मनात आज निर्माण होत आहेत.

६.५ जमातवादी हिंसाचाराची कारणे

रामचंद्र गुहा यांनी त्यांच्या ‘इंडिया अफ्टर गांधी’ या ग्रंथात भारतातील अंतर्गत संघर्षाचे, वेधक विवेचन केले आहे. त्यांच्या मते भारतीय समाजातील संघर्ष मुख्यतः जात, धर्म, वर्गसंघर्ष व लिंगभाव या अक्षांना छेद देऊन प्रवास करतात. यातील प्रत्येक पैलूचे सविस्तर विवेचन करून ते म्हणतात की, संघर्षाचे हे सर्व पैलू कधी स्वतंत्ररित्या तर कधी एकत्रितपणे कार्यरत असतात. त्यांच्या मते काही वेळा या भेदभावांच्या सहाय्याने सामाजिक संघर्षांना खतपाणी घातले जाते. सामाजिक संघर्षाची प्रयोगशाळा म्हणून एखाद्या इतिहासकाराच्या दृष्टीकोनातून भारतातील जमात संघर्ष आणि सलोख्याचा मागोवा घेत असताना, वारंवार ऐतिहासिक संदर्भ द्यावे लागतात. जमात हिंसाचाराची महत्वपुर्ण कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

६.५.१ सामान्य कारणे:

विविध कारणांमुळे जमातवादी हिंसाचार घडतो. जमात हिंसाचाराची प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीची आहे. सांप्रदायिक हिंसाचार, त्याचे सातत्य, कुचकामी पोलिसिंग आणि इतर प्रयत्न आणि सामान्य स्थिती पुर्नसंचयित करण्यात होणारा विलंब ही कारणे वेगवेगळी आणि परस्परसंबंधित आहेत. म्हणून, जमात हिंसाचाराच्या समस्येमागील सामान्य कारणे जाणून घेणे आवश्यक आहे. भारतातील जमात हिंसाचाराच्या समस्येसाठी जबाबदार असलेल्या सामान्य कारणांची चर्चा खालील मथळ्यांखाली करता येईल:

६.५.१.१ फूट पाडा आणि राज्य करा धोरण:

हिंदू-मुस्लिम वैमनस्य हा ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी अवलंबलेल्या 'फोडा आणि राज्य करा' या धोरणाचा परिणाम आहे, ज्याचा हिंदू-मुस्लिम संबंधांवर व्यापक परिणाम झाला. या धोरणाने समुदायांमध्ये मतभेदाची बीजे पेरली होती, ज्यांनी राष्ट्राच्या सुरक्षेला आणि अस्तित्वाला धोका निर्माण करणाऱ्या गंभीर चकमकींमध्ये भाग घेतला होता. भारताच्या इतिहासात अनेक घटनांमधून हे दिसून येते. जसे:

- १८५७ च्या उठावानंतर, ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी विविध समुदायांमध्ये जमात आधारावर विभागणी करण्यास सुरुवात केली.
- औपनिवेशिक राजवटीत झालेल्या जनगणनेच्या अभ्यासामुळे धार्मिक समुदायांमध्ये भौगोलिक आणि लोकसंख्याशास्त्रीय चेतना निर्माण झाली.
- १९०५ मध्ये बंगालची फाळणी, जी धर्मावर आधारित होती.
- स्वतंत्र मतदारांच्या राजकीय साधनाद्वारे पुन्हा सांप्रदायिक धारणा निर्माण झाली.
- देशाच्या फाळणीमुळे स्वातंत्र्योत्तर भारतात मोठ्या प्रमाणावर कटुता निर्माण झाली आणि जमातवादी राजकीय प्रक्रिया झाली. फाळणीपूर्वी सर्व भारतीय होते, पण फाळणीनंतर मुस्लिम भारतात अल्पसंख्याक झाले तर हिंदू आणि शीख पाकिस्तानमध्ये अल्पसंख्याक झाले.

६.५.१.२ ओळख किंवा वर्ग संघर्षासाठी संघर्ष:

सांप्रदायिकता हा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाअंतर्गत वसाहतीच्या उप-उत्पादनांपैकी एक आहे. औपनिवेशिक अर्थव्यवस्था, अविकसित आणि आर्थिक स्थैर्य यामुळे समाजातील अंतर्गत विभाजन आणि वैमनस्य वाढण्यास अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली. अंतर्गत विभाजनांमुळे मोठ्या प्रमाणावर जमात हिंसाचार आणि सामाजिक तणाव वाढला. काही अभ्यासकांचे असे मत आहे की देशाच्या फाळणीनंतर भारतीय मुस्लिमांनी वंचित समूह असल्याचे मानसशास्त्र विकसित केले. अशाप्रकारे, एखादी घटना, जी क्षुल्लक स्वरूपाची असू शकते, हिंसाचारात समाप्त होणारी साखळी प्रतिक्रिया ठरते.

६.५.१.३ जमातवादी संघर्ष आणि हितसंबंधांचा संघर्ष:

प्रसंगी हिंदू आणि मुस्लिम यांच्यातील हितसंबंधांचा संघर्ष धार्मिक संघर्षाला धार देतो. धर्माचा वापर अनेकदा हितसंबंधांच्या संघर्षांना वैधता प्रदान करण्यासाठी केला जातो आणि अशा प्रकारे जे धार्मिक संघर्ष असल्याचे दिसते ते खरेतर हितसंबंधांच्या संघर्षासाठी एक आवरण असू शकते.

६.५.२ राजकीय घटक:

बहुतांश घटनांमध्ये जमातवादी हिंसाचार राजकीय हेतूने प्रेरित असतो. प्राचीन ओळख, पैसा आणि मसल पॉवर, सांप्रदायिक घोषणा, सिद्धांताचा मुद्दा इत्यादींचा वापर करण्याच्या बाबतीत शॉर्ट कटचा अवलंब करून जास्तीत जास्त राजकीय फायदा मिळवण्याची प्रवृत्ती

वाढत आहे. दोन्ही समाजाच्या नेत्यांमध्ये पसंती मिळविण्यासाठी हिंसक राजकीय स्पर्धा सुरू आहे. राजकीय फायद्यासाठी एक समाज दुसऱ्या विरुद्ध. अशा प्रकारे, राजकारण्यांना समुदायांमधील दरी कमी करण्यात स्वारस्य नसते, परंतु खरेतर, ते शक्य तितके विस्तृत राहतील याची खात्री करण्यात त्यांचा सकारात्मक सहभाग असतो.

६.५.२.१ सामाजिक-राजकीय समस्या:

अनेकदा सामाजिक-राजकीय मुद्यांमुळे ही जमात हिंसाचार घडतो. 'गोरक्षण' आणि 'उर्दू-देवनागरी' वाद ही मुख्य बाजू पृष्ठभागावर आली. उदाहरणार्थ, १९६७ मध्ये, बिहारमधील 'उर्दू' ही दुसरी अधिकृत भाषा बनविण्याचा प्रयत्न, रांचीमधील जमातवादी हिंसाचाराचे कारण होते आणि १९९४ मध्ये, बंगलोर दूरदर्शन (DD) कडून एक लहान 'उर्दू न्यूज बुलेटिन' सादर केले गेले. बंगळुरूमध्ये जमात हिंसाचाराचा भडका उडाला होता.

६.५.३ आर्थिक घटक आणि व्यावसायिक स्पर्धा:

अनेक विद्वानांनी जमात हिंसाचारामागील आर्थिक कारणे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. आर्थिक स्पर्धेमुळे अनेकदा सामाजिक तणाव निर्माण होतो जे सहजपणे जमात हिंसाचारात बदलू शकतात. भारतीय समाजातील असंतुलित आणि शोषणात्मक आर्थिक संबंध हे जमातवाद आणि त्यातून निर्माण झालेल्या जमात हिंसाचाराचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. असे प्रतिपादन केले जाते की बहुतेक मालक, उद्योगपती इत्यादी हिंदू आहेत, तर बहुतेक कामगार आणि कारागीर मुस्लिम आहेत. त्यामुळे जमात हिंसाचार हा वर्ग संघर्षाचा विकृत प्रकार आहे.

६.५.४ प्रशासकीय अपयश:

कमकुवत कायदा आणि सुव्यवस्था हे जमात हिंसाचाराचे एक कारण आहे. जमात परिस्थितीची तीव्रता अगोदरच मोजण्यात पोलीस आणि प्रशासकीय अधिकारी अपयशी ठरले. राजकीय फायद्यासाठी एका समाजाच्या विरुद्ध दुसऱ्या समाजाची मर्जी मिळवण्यासाठी दोन्ही समाजाच्या नेत्यांमध्ये हिंसक राजकीय स्पर्धा सुरू आहे. त्यामुळे ही दरी भरून काढण्यात राजकारण्यांना रस नाही

मुंबई दंगलींवरील श्रीकृष्ण आयोगाचा अहवाल (१९९२-९३) या विलक्षण परिस्थितीसाठी राज्य प्रशासनाचे अपयश प्रामुख्याने जबाबदार असल्याचे नमूद करतो. अहवालात असे सूचित करण्यात आले आहे की "दंगल नियंत्रणात आणण्यासाठी लष्कराचा प्रभावी वापर करण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांना विचार करण्यात आणि आदेश जारी करण्यात चार मौल्यवान दिवस गेले."

६.५.४.१ पोलिसांचे पक्षपाती वर्तन:

राज्य यंत्रणेची पक्षपाती भूमिका विशेषत: पोलिसांची जमात हिंसा आणि समूह भावनांद्वारे प्रतिक्रियात्मक प्रेरणा निर्माण करते. पोलिसांच्या पक्षपाती वृत्तीमुळे क्षुल्लक चकमकी मोठ्या जमात हिंसाचारात बदलू शकतात. मुरादाबाद दंगल (१९८०) आणि मेरठमधील मलियाना आणि हाशिमपुरा भाग (१९८७) ही उत्तर प्रदेश (UP) - प्रांतीय सशस्त्र

कॉन्स्टेबुलरी (PAC) च्या एकतर्फी कारवाईची ज्वलंत उदाहरणे आहेत. मुंबई दंगलींवरील श्रीकृष्ण आयोगाचा अहवाल (१९९२-९३) असे सूचित करतो की पोलीस कर्मचारी दंगली, सांप्रदायिक घटना किंवा लूटमार जाळपोळ इत्यादी घटनांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होताना आढळले.

६.५.४.२ अफवा आणि संवादाचा अभाव:

खोट्या आणि अतिशयोक्तीपूर्ण अफवा जमातवादी हिंसाचाराचा एक सोपा मार्ग मोकळा करतात. जवळपास सर्वच दंगलींमध्ये जमात आवेश वाढवण्यात अफवांची भूमिका प्रसिद्ध आहे.

- डिसेंबर १९९० मध्ये, अयोध्येतील कार सेवेच्या दुसऱ्या टप्प्यात, ७ डिसेंबर रोजी अलिगडसह इतर शहरांमध्ये हिंसाचार उसळला. ८ डिसेंबर रोजी, शहरात अफवा पसरल्या की मुस्लिम डॉक्टरांनी जे.एन. मेडिकल कॉलेज, A.M.U, अलीगढ, अनेक हिंदू रूग्णांची जाणीवपूर्वक हत्या केली. अशा अफवा आणि प्रचाराने सर्वाधिक नुकसान केले.

- जमातवादी हिंसाचाराच्या काळात, दोन समुदायांमध्ये विचारांची आणि मतांची मुक्त देवाणघेवाण होत नाही आणि दोन्ही समुदाय एकमेकांना वैमनस्य मानतात. अशा आंतरगट संवादाची अनुपस्थिती जमातवादी हिंसाचारासाठी अनुकूल आहे. अन्याय आणि नुकसानाची वेगळी वैयक्तिक उदाहरणे, योग्य किंवा चुकीची वृत्तपत्रांमध्ये प्रकाशित केली जातात आणि संप्रेषित केली जातात आणि परिणामी जमात गटांना सतत जमात हिंसाचारासाठी पाठिंबा मिळतो, कारण एका समुदायाच्या लक्षात येते की दुसऱ्या समुदायाने त्याच्या विरोधात हिंसक कृत्ये केली आहेत.

६.५.४.३ असुरक्षितता आणि भीती:

एका समुदायाच्या सदस्यांना दुसऱ्या समुदायाच्या सदस्यांकडून धोका, छळ, भीती आणि धोका जाणवतो. यामुळे जमातवादी हिंसाचार वाढतो. आंतर-वैयक्तिक विश्वास आणि परस्पर समंजसपणाचा अभाव आहे परिणामी समुदायांमध्ये भीती आणि चिंता निर्माण होते.

६.५.५ धार्मिक कारणे:

जमातवादी हिंसेची समस्या धार्मिक दृष्टिकोनातून समजून घेण्यासाठी आता आपण काही कारणे पाहू या आणि जमात हिंसेला जबाबदार असलेल्या धार्मिक कारणांची चर्चा पुढील शीर्षकाखाली करता येईल:

६.५.५.१ रूपांतरण:

धर्मांतर हे जमात संघर्ष आणि जमात हिंसाचाराचे स्त्रोत आहे. वारंवार होणाऱ्या धर्मांतरामुळे लोकांमध्ये प्रचंड नाराजी पसरली. १९०५ ते १९४७ पर्यंत बंगालमध्ये जमात हिंसाचाराच्या सतत टप्प्यात आणि देशाच्या अनेक भागांमध्ये फाळणीपूर्व जमात दंगली, धर्मांतर हे जमात हिंसाचाराचे मुख्य कारण होते. फाळणीनंतर मूलतत्त्ववाद्यांनीही धर्मांतराचा विचार सोडला नाही.

गेल्या दशकात, गुजरात, मध्य प्रदेश आणि उत्तराखंड आणि विशेषतः ओरिसामध्ये २००८ मध्ये ख्रिश्चन समुदायाविरूद्ध जमात हिंसाचार आदिवासींचे ख्रिश्चन धर्मात रूपांतरण झाल्यामुळे झाला.

६.५.५.२ धार्मिक संघर्ष:

मनुष्य उपजत आवेगाने प्रभावित होऊन क्रूरतेने राहतो आणि अज्ञान, भीती आणि कल्पनाशक्तीमुळे क्रूरता, मत्सर आणि हिंसाचाराने कपट प्रबळ होतो.

एखाद्याच्या धार्मिक श्रद्धांवर प्रचंड विश्वास आणि यातील अविश्वासू लोक चुकीचे आहेत अशी भावना ज्यांना योग्य मार्गाबद्दल सांगितले पाहिजे, ते संघर्षांना कारणीभूत ठरतात, ज्याला धार्मिक संघर्ष म्हटले जाऊ शकते.

६.५.५.३ धार्मिक/सांप्रदायिक संस्था:

या संस्थांकडे अफाट संसाधने आहेत आणि त्यांच्यावर झालेल्या कथित अन्यायामुळे त्यांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी कामगारांना आदेश देतात. या संस्थांमध्ये प्रचंड भांडवल निर्मिती, इमारती, कामगार, जमीन आणि त्यांच्या संरक्षकांकडून नियमित प्रचंड उत्पन्न आहे. या संघटनांद्वारे उद्भवलेल्या समस्या आणि सांप्रदायिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर लोकांची जमवाजमव करून, अशा संघटनांना त्यांच्या समाजाचे खरे प्रतिनिधी म्हणून वैधता मिळविण्यात मदत केली.

६.५.५.४ धार्मिक मिरवणुका आणि उत्सव:

राजकीय नेत्यांकडून धार्मिक मिरवणुकांमध्ये हेराफेरी करणे ही जुनी घटना आहे. स्थानिक सत्तेचे राजकारण धोक्यात असताना मिरवणुका हिंसाचाराचे महत्त्वपूर्ण वाहन बनले. जमातवादी राजकीय आणि इतर क्षेत्रात सीमारेषेच्या व्याख्यांसाठी धर्माचा वापर करतात. धार्मिक सण, मिरवणुका इत्यादींवर त्यांचा भर असतो. अशा मिरवणुकांचे उल्लंघन होत असताना ते अतिशयोक्ती करून एकता वाढवण्याचा प्रयत्न करतात.

६.५.५.५ धार्मिक विधी:

दोन्ही समुदायांच्या धार्मिक परंपरांचे शोषण करून अविश्वासाची बीजे रोवली जातात, त्यांच्या विविध धार्मिक प्रथा आणि विधींमधील फरक ठळकपणे ठळकपणे दाखवला जातो आणि अनेकदा असे दाखवले जाते की एक दुसऱ्याचा नाश करण्याच्या तयारीत आहे. धार्मिकता जमातवादाला उत्कटता आणि तीव्रता देते. धार्मिकतेची व्याप्ती खूप जास्त आहे. धार्मिक विधींच्या सार्वजनिक कार्यप्रदर्शनातील किरकोळ फरक देखील हिंसक प्रतिक्रिया निर्माण करतात. या प्रतिक्रिया सांप्रदायिक विचारसरणीच्या प्रसाराद्वारे धार्मिक गटाच्या ओळखींच्या सतत बळकटीकरणाचे परिणाम आहेत.

६.५.५.६ धार्मिक कट्टरता:

लोकांमधील धार्मिक कट्टरतेचा उगम जमातवादी संघटनांच्या सततच्या उपदेश आणि कृतींमध्येही आहे. त्यांना धार्मिक गटांमधील मतभेद तीव्र करण्यात स्वारस्य असते.

६.५.५.७ मूलतत्त्ववादाचे पुनरुज्जीवन:

विविध समाजातील लोकांचा धार्मिक स्थळांमध्ये होणारा वाढता सहभाग हे सुशिक्षित लोकांमध्ये ही धार्मिक कट्टरतावाद वाढल्याचे निदर्शक आहे. जवळजवळ सर्व समुदाय नवीन मिरवणुका काढण्याचा आग्रह धरत आहेत आणि तेही अपारंपरिक आणि विवादित मार्गाने हिंसाचाराकडे नेत आहेत. पुढे, नवीन इमारतींचे बांधकाम आणि जुन्या, जीर्ण आणि पडक्या धार्मिक स्थळांच्या नूतनीकरणावरही ताण दिला जात आहे, ज्यावर विरोधी समाजाने अनेक ठिकाणी नाराजी व्यक्त केली आहे. धार्मिक स्थळांवर लाऊडस्पीकरच्या वाढत्या वापरामुळे अनेक वेळा विसंगती निर्माण होते. अशा कृतींवर निर्बंध घालण्याच्या प्रयत्नांना धर्मविरोधी म्हटले जाते.

अशा सर्व कार्यक्रमांमुळे वृत्ती कठोर होते, परस्पर कटुता, असहिष्णुता आणि एकमेकांबद्दल आक्रमकता वाढते. कोणत्याही सुसंस्कृत आणि सुसंवादी समाजासाठी हे खरोखरच अनिष्ट संकेत आहेत.

६.५.५.८ धार्मिक मूलतत्त्ववादी:

कट्टरतावादी एका धार्मिक गटाची आत्म-धारणा आणि विरोधी सांप्रदायिक गटाची समज यांच्यातील विसंगतीचा फायदा त्यांच्या सह-धर्मवाद्यांमध्ये भीती, संशय, अविश्वास आणि असुरक्षितता पसरवण्यासाठी करतात. अशा प्रकारे, एका गटाचे मूलतत्त्ववादी, दुसऱ्या गटाच्या जमातवादाला खतपाणी घालण्याऐवजी, हिंसाचार किंवा जमात प्रचाराद्वारे पोसतात आणि पुष्ट करतात.

६.५.५.९ धार्मिक भावना दुखावल्या:

अनेकदा धार्मिक भावना दुखावल्यामुळे चिथावणी दिल्याने जमात हिंसाचार घडतो. उदाहरणार्थ, १९६७ मध्ये श्रीनगरमध्ये जमात हिंसाचार उसळला जेव्हा महाविद्यालयाच्या शौचालयात पवित्र कुराणचे काही फाटलेले तुकडे सापडले. राजकारणी आणि त्यांच्या धर्माचे पुजारी दोघेही जमात द्वेष, पक्षपात आणि पूर्वग्रहाच्या ज्वाला पेटवण्यात आणि त्यांना सोयीस्कर असेल तेव्हा जमात संघर्ष घडवून आणण्यात यशस्वी होतात.

६.५.६ क्षुल्लक कारणे:

जमात दंगलींवरील अभ्यासांनी विविध क्षुल्लक कारणे आणि जमात हिंसाचार यांच्यात स्पष्ट संबंध स्थापित केला आहे जो नाकारता येणार नाही. सामान्य आणि धार्मिक कारणांव्यतिरिक्त, जमात हिंसाचार आणि अशांततेसाठी जबाबदार असलेल्या काही क्षुल्लक कारणांचा सारांश खालीलप्रमाणे आहे:

- मिरवणुकीचा मार्ग बदलणे.
- विविध समुदायांच्या प्रार्थनेच्या वेळेत संघर्ष.
- गोहत्या.
- प्रार्थनास्थळांची विटंबना किंवा नाश.

- प्रार्थनास्थळांवरून वाद.
- मालमत्ता मालक आणि भाडेकरू यांच्यातील वाद.
- आक्षेपार्ह पत्रकांचे वितरण.

जमात हिंसेला इतर कारणास्तव जबाबदार असणारे घटक म्हणजे मुक्त-अफवा पसरवणे, अफवांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपायांचा अभाव, माहितीचा प्रवाह कमी होणे, कायद्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीचा अभाव, सार्वजनिक सहकार्याचा अभाव, लाउडस्पीकरचा अनियंत्रित वापर. धार्मिक स्थळे आणि इतर तत्सम प्रथा, धार्मिक मिरवणुकांवर कोणतेही नियमन नसणे, विविध वादांचे अस्तित्व, स्थानिक प्रशासनाकडून प्रतिसादात्मक आणि जबाबदार वर्तनाचा अभाव आणि घटनास्थळावरील विविध प्रशासकीय घटकांमधील समन्वयाचा अभाव.

६.६ जमात हिंसाचार रोखण्यासाठी उपाययोजना

६.६.१ निःपक्षपाती प्रशासन आणि पोलिस:

सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेले पोलिस सुधारणांचे निर्देश राज्य सरकारने अक्षरशः स्वीकारले पाहिजेत. जिल्हा दंडाधिकारी / उपायुक्त आणि पोलीस अधीक्षक यांच्या निश्चित कार्यकाळात मोठा फरक पडेल.

६.६.२ शांतता समित्या:

शांतता समित्या प्रत्येक क्षेत्रात अनिवार्य केल्या पाहिजेत. परिसरातील धर्मनिरपेक्ष आणि दूरदर्शी लोकांना त्याचा भाग बनवायला हवा.

६.६.३ प्रसारमाध्यमांद्वारे लोकांची मने आणि मने जिंकणे:

नागरी समाज, स्वयंसेवी संस्था आणि प्रसारमाध्यमांच्या मदतीने स्थानिक पोलिसांवरील सामान्य लोकांचा विश्वास पुनर्संचयित केला पाहिजे.

६.६.४ अल्पसंख्याक समुदायांचा सर्वांगीण विकास:

अल्पसंख्याक समुदायांसाठी आर्थिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक क्षेत्रात रोजगार आणि कौशल्य विकासाच्या संधी उपलब्ध आहेत याची खात्री करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न.

६.६.५ पोलिसांमध्ये मनुष्यबळाचा तुटवडा:

भारतातील एक लाख लोकसंख्येमागे पोलिसांची संख्या केवळ १३० आहे. युनायटेड नेशन्सचे किमान प्रमाण २२० आहे. ही उणीव त्वरित भरून काढली पाहिजे.

- पोलिसांची क्षमता वाढवणे आणि पोलिस सुधारणांची अंमलबजावणी
- शहरी भागातील समुदाय-आधारित घेट्टोस प्रतिबंधित करणे.
- काउंटर रॅडिकलायझेशन आणि डी-रॅडिकलायझेशन धोरणे तयार करणे.

- जमात हिंसाचार आणि तणाव राष्ट्रीय अखंडतेला गंभीरपणे बाधा आणतात. राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्ष आदर्श संकटाच्या वेळी कायम ठेवला पाहिजे.

६.७ जमातवादाची वैशिष्ट्ये

सांप्रदायिकता ही एक वैचारिक संकल्पना आहे तर तिच्यामुळे होणारी हिंसा ही या विचारसरणीचा परिणाम आहे. सांप्रदायिकतेची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे गणली जाऊ शकतात:

१. सांप्रदायिकतेमध्ये धार्मिक आणि सांस्कृतिक संलग्नता असते.

२. सांप्रदायिकता एक आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक हितसंबंधांवर आधारित आहे ज्यामध्ये ती प्रकट होते.

३. हे सर्व हालचालींचे वर्णन करते जे विशिष्ट सामाजिक गटामध्ये विशिष्ट समूह चेतना आणि ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात.

४. सांप्रदायिकता हे धोरणी लोकांच्या किंवा राजकारण्यांच्या हातातील एक साधन किंवा शस्त्र आहे.

५. हे प्रतिस्पर्ध्याच्या धार्मिक समुदायाच्या धारणा किंवा अगदी मनगट धोक्यातून उद्भवते.

६. हे इतर गटाबद्दल नकारात्मक स्टिरियोटाइप तयार करून मजबूत गट एकता बनवते.

७. दंगल, जाळपोळ आणि इतर धार्मिक श्रद्धांवर हल्ले करून हिंसक तणाव दुसऱ्या पक्षाला दुखावण्याचा हेतू आहे. त्याला समान विश्वासाच्या अनुयायांकडून पाठिंबा मिळतो, परंतु इतर राजकीय राजवटींशी संबंधित आहे. असे बाह्य समर्थन केवळ भावनिकच नाही तर आर्थिक देखील आहे आणि शस्त्रास्त्रांच्या बाबतीत, विवादाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करणे आणि देशाच्या अखंडतेला धोका निर्माण करून अंतर्गत शांतता भंग करण्यापलीकडे जाते.

८. जमातवादी राष्ट्रीय हितापेक्षा धर्महितसंबंध मानतो.

६.८ जमातवादी हिंसाचाराच्या घटना

स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारताने हजारो जमात संघर्ष पाहिले आहेत. सर्वसमावेशक यादी देणे शक्य होणार नाही. तथापि, मोठ्या जमात हिंसाचाराच्या घटना खाली दिलेल्या यादीद्वारे दर्शवल्या जाऊ शकतात:

वर्ष	शहर	जमात हिंसाचाराच्या घटना
१९६१	जबलपूर	MP ५५+
१९६७	हातिया-रांची	१८४+

वर्ष	शहर	जमात हिंसाचाराच्या घटना
१९६९	अहमदाबाद	६६०+
१९७०	जळगाव, एम.एच	१००+
१९७९	जमशेदपूर	१०८+
१९७९	अलीगढ	३०+
१९८०	मुरादाबाद	१५००+
१९८३	नेली, आसाम	१३८३+
१९८४	दिल्ली	२७००+
१९८४	भिवंडी	२००+
१९८५	अहमदाबाद	३००+
१९८७	मेरठ, उत्तर प्रदेश	३५०+
१९८९	भागलपूर	१५००+
१९९०	हैदराबाद	३६५+
१९९०	अलीगढ	१५०+
१९९२	कानपूर	३००+
१९९२	भोपाळ	१५०+
१९९३	मुंबई	७००+
२००२	गुजरात	१५००+
२०१२	आसाम	१००+

६.९ परिणाम: जमातवादी हिंसा

जमातवादी हिंसाचारामुळे प्रभावित राज्यांमध्ये तणावाचे आणि कहराचे वातावरण निर्माण होते. हे प्रभावित राज्यांमध्ये विनाशकारी परिणाम निर्माण करते. भयाची तीव्र भावना निर्माण करण्याबरोबरच याचे अनेक वाईट परिणाम आहेत. बाधित भागातील लोकांना कोणत्या परिणामांना सामोरे जावे लागते ते खालीलप्रमाणे आहे;

- **मालमत्तेचे/जीवांचे नुकसान:** जमातवादी हिंसाचारामुळे खाजगी मालमत्तेचा तसेच सार्वजनिक मालमत्तेचा मोठ्या प्रमाणात नाश होतो. त्यातून अनेक निष्पापांचे प्राण जातात.

- **दंगलग्रस्तांच्या मुलांना नोकऱ्यांची अनुपलब्धता:** जमातवादी हिंसाचार पीडितांना एकापेक्षा जास्त मार्गांनी प्रभावित करते. काही कुटुंबांमध्ये, पुरुष हे त्यांच्या कुटुंबाचे एकमेव कमावते आहेत. दुर्दैवाने, लोक अशा हिंसाचारात अडकतात आणि आपला जीव गमावतात कारण या संबंधित कुटुंबाने आपला उदरनिर्वाह गमावला आहे. अशा कुटुंबांची आर्थिक स्थिती खालावलेली दिसते. अशा दंगलग्रस्तांना नोकऱ्या देण्यासाठी सरकारकडून विविध सरकारी धोरणे आखली जातात. परंतु या धोरणांची योग्य अंमलबजावणी होत नाही. त्यामुळे दंगलग्रस्त कुटुंबातील मुले बेरोजगार आणि हताश झाली आहेत.

- **भीतीचे मानसशास्त्र:** सांप्रदायिक हिंसाचारामुळे लोकांच्या मनात भीतीचे एक मजबूत मनोविज्ञान निर्माण होते, मग ते पीडित असोत किंवा टीव्ही चॅनेलवरील प्रेक्षक असोत. हिंसाचार संपल्यानंतरही लोकांच्या मनात भीती कायम आहे. काही लोक गंभीर मानसिक आघात सहन करतात ज्यांना बरे होण्यासाठी आणि सामान्य जीवन जगण्यासाठी अनेक वर्षे लागतात, काही लोक अशा आघातातून आयुष्यभर बाहेर पडत नाहीत.

- **लोकांमध्ये अविश्वास:** जमातवादी हिंसाचारामुळे दोन भिन्न धार्मिक समुदायांमध्ये अविश्वास आणि द्वेषाची तीव्र भावना निर्माण होते. जिथे दंगली घडतात तिथे त्या घडतात कारण दोन्ही समुदाय एकतर घाबरतात किंवा एकमेकांवर अविश्वास ठेवतात आणि भविष्यासाठी वर्तमानाचा त्याग करण्याचे धाडस किंवा दूरदृष्टी नसते, दुसऱ्या शब्दांत जमात हितसंबंधांचा त्याग करण्याचे. राष्ट्रीय हितसंबंध.

- **लोकांच्या आर्थिक क्रियाकलापांना बाधा आणते:** जमात हिंसाचाराचा वास्तविकपणे जमातवादी हिंसाचाराचा सामना करणाऱ्या राज्यांमधील आर्थिक बाजारपेठांवर परिणाम होतो. दुकाने जाळली जातात, उद्योग आणि कारखाने उद्ध्वस्त होतात आणि आर्थिक व्यवहार ठप्प होतात. जमात दंगलीमुळे प्रभावित भागात हाहाकार उडतो ज्यामुळे लूट, लुटमार, दुकाने आणि सुपरमार्केटमध्ये दरोडे पडतात. कष्टकरी नागरिक त्या क्रूर परिस्थितीत अडकण्याच्या भीतीने घरीच राहतात आणि मनुष्याचे महत्त्वपूर्ण तास वाया जातात, मुले शाळा-महाविद्यालयात जाणे बंद करतात, स्त्रिया घरातील वस्तू खरेदी करण्यासाठी बाहेर जाणे टाळतात अशा प्रकारे, जमात हिंसाचारामुळे आर्थिक क्रियाकलापांना मोठ्या प्रमाणात अडथळा निर्माण होतो. लोक

- **सांप्रदायिक हिंसाचार एकतेसाठी अडथळा म्हणून कार्य करते:** जमातवादी हिंसाचार दोन भिन्न धर्मांमध्ये विभागणी निर्माण करतो. सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या वेळी भांडण करणारे समुदाय एकमेकांशी संघर्षात गुंतलेले असतात. हे लोकांमधील ऐक्याला बाधा आणते, ज्यामुळे राष्ट्राच्या बंधुता आणि एकतेवर परिणाम होतो.

- **द्वेषाचे वातावरण:** सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या प्रतिमा द्वेष, पूर्वग्रह सर्वोच्च राज्य करतात, माणूस, मग तो स्वत: ला हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन असे लेबल लावतो, एक पशू बनतो आणि मर्यादा ओलांडतो ज्या अन्यथा सभ्य समाजात परवानगी नाही.

६.१० जमातवाद: प्रतिबंध आणि निर्मूलन

सांप्रदायिकता ही एखाद्या विशिष्ट समाजाच्या, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थितीच्या विशिष्ट परिस्थितीचे उत्पादन आहे जे तेथील लोकांसाठी समस्या निर्माण करते आणि त्यावर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करताना विचारात घेणे आवश्यक आहे. जमातवाद ही विचारधारा असेल तर ती बळाच्या जोरावर दाबली जाऊ शकत नाही. कोणतीही विचारधारा बळाच्या जोरावर दाबली जाऊ शकत नाही. विचारधारेची लढाई विचारांच्या पातळीवर लढावी लागते. जमातवादाच्या विरोधात वैचारिक संघर्ष म्हणजे सर्वार्थाने लोक, जनसामान्य आणि बौद्धिक लोकांपर्यंत पोहोचवणे, जमात गृहितकांचा खोटारडेपणा, सांप्रदायिक तर्क, सांप्रदायिक उत्तर; जमातवादी प्रकल्प ज्या समस्या म्हणून मांडतात त्या खऱ्या समस्या नाहीत आणि जमातवादी काय म्हणतात ते खरे उत्तर नाही हे लोकांपर्यंत पोहोचवणे; इतिहासाच्या साहाय्याने, समाजशास्त्राच्या साहाय्याने, दैनंदिन जीवनाच्या साहाय्याने, आपल्या सामाजिक संघर्षाच्या साहाय्याने लोकांपर्यंत जाऊन त्यांना समजावून सांगण्याचा हा मोठा पल्ला आहे.

सांप्रदायिकतेची तीव्र अस्वस्थता मुळासकट उखडून टाकण्यासाठी घटनात्मक सुरक्षेचा उपाय समाजानेच हाताळल्याशिवाय अपेक्षित परिणाम होणार नाही.या शक्तींना अप्रासंगिक बनवण्यासाठी सामाजिक, राजकीय आणि निवडणूक प्रक्रियेपासून जमात आधारित शक्तींना परावृत्त करण्यासाठी सुबुद्ध नागरिकांनी प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यांना शांत करण्यासाठी विरोध करायचा आहे. सांप्रदायिक नरसंहाराला नवीन रणनीती वापरून कठोरपणे सामोरे जावे. सामाजिक समता आणि सर्वधर्मसमभावाचे युग सुरू करण्यासाठी भारतातील जनतेने राष्ट्राच्या एकात्मतेसाठी आणि अखंडतेसाठी समान बंधुभावाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी राजकारणात धर्माचे मिश्रण करू नये. शिक्षण आणि प्रेसची भूमिका महत्त्वाची आहे. साक्षरतेचा उपयोग योग्य प्रकारच्या कल्पना पसरवण्यासाठी केला गेला तरच अर्थ प्राप्त होतो, विषारी कल्पना पसरवण्यासाठी नाही.सांप्रदायिकतेविरुद्ध वैचारिक संघर्षाचा अर्थ धर्म, धार्मिकतेविरुद्ध संघर्ष असा होत नाही. जमातवाद हा धर्माने प्रेरित नाही किंवा धर्म हा जमात राजकारणाचा विषय नाही. धर्म हा वैयक्तिक मामला आहे, जरी जमातवादी त्याचे राजकारण धार्मिक मतभेदांवर आधारित आहे, धार्मिक अस्मितेचा आयोजन तत्व म्हणून वापर करतो आणि जमातवादाच्या मोठ्या टप्प्यात धर्माचा वापर जनतेला एकत्रित करण्यासाठी केला जातो.सांप्रदायिकतेच्या विचारसरणीचा प्रतिकार करण्यासाठी उचललेल्या पावलांच्या व्यतिरिक्त, जमात हिंसाचाराचा सामना करण्यासाठी प्रशासनाकडून काही ठोस कृती केल्या जाऊ शकतात.

प्रशासनाकडून जलद आणि योग्य निर्णय. तत्काळ कृती करणे आवश्यक आहे आणि संसाधनांची मागणी आणि हलविण्यासाठी सक्रिय असणे आवश्यक आहे आणि प्रक्षोभक वर्तनासह कर्मचार्यांना ताब्यात घेणे आवश्यक आहे. या उद्देशासाठी विशेषत: प्रशिक्षित पोलीस दलांना आवश्यक उपकरणे आणि शारीरिक तसेच भावनिक स्तरावर परिस्थिती

हाताळण्यासाठी योग्य उपकरणांसह पुरेशा संख्येने तातडीने तैनात केले पाहिजे. प्रभारी व्यक्तीला कोणत्याही गैरसमजासाठी किंवा अधिकाराच्या आवाक्यासाठी जबाबदार धरणे देखील खूप महत्वाचे आहे. प्रत्यक्ष तणाव निर्माण होण्यापूर्वी, परवानाकृत शस्त्रे जसे की रिव्हॉल्व्हर, बंदुका आणि संक्षारक साहित्य बंद करणे आवश्यक आहे. दंगलीचा उद्रेक होत असताना, स्थानिक लोकांना प्रचलित परिस्थितीबद्दल विविध माध्यमांद्वारे नियमितपणे अद्ययावत ठेवणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे परिस्थिती आणखी चिघळणार नाही याची खात्री करण्यासाठी त्यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. दंगलीदरम्यान घडलेल्या सर्व घटनांची त्वरित आणि निष्पक्ष चौकशी केली जावी आणि प्रशासन/सरकारने केलेल्या कारवाईचे स्थानिकांना मूल्यांकन केले जाईल. अधिकाधिक लोकांना पुढे येण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी माहिती देणारे आणि साक्षीदारांची ओळख आणि सुरक्षा सुनिश्चित करा. राज्यांनी औषधे आणि अन्न यासारख्या मूलभूत वस्तूंच्या खरेदीसाठी किंवा लोकांच्या नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी आपत्कालीन निधी राखला पाहिजे. कायदा आणि सुव्यवस्था हा राज्याचा विषय आहे, तथापि जमातवादी दंगलीसारख्या आपत्कालीन परिस्थितीत, जिल्हाधिकाऱ्यांना पंचायत आणि ब्लॉक स्तरावर परिस्थिती प्रभावीपणे नियंत्रित करणे शक्य होणार नाही. त्यामुळे सरपंचाला न्यायदंडाधिकारी अधिकार देण्यात यावेत आणि जमात तेढ पसरवणे थांबवण्यासाठी न्याय्य कर्तव्ये बहाल करावीत.

आवश्यक वस्तूंचा पुरेशा प्रमाणात साठा करण्यासाठी आणि ब्लँकेट, नॅपकिन्स, सिरिंज, साबण, सॅनिटरी पॅड्स, औषधे, बँडेज, कात्री, अन्न, पाणी, पुस्तके, स्थिर वस्तू, स्वयंपाकघरातील वस्तू इत्यादींचा विलंब न करता पुरवठा करण्यासाठी राज्यांनी सक्रिय असले पाहिजे. सर्वात असुरक्षित विभागाची सुरक्षा आणि सुरक्षा, म्हणजे महिला, मुले, वृद्ध आणि अशक्त यांची सर्वोच्च प्राथमिकता असणे आवश्यक आहे. निवडणूक आयोगाने नेत्यांची सार्वजनिक भाषणे आणि संसदीय भाषणे बारकाईने पाहिली पाहिजेत आणि जमात दंगलीच्या घटनेच्या संदर्भात प्रक्षोभक विधाने करणाऱ्या कोणाच्या विरोधात नोटीस बजावली पाहिजे किंवा FIR दाखल करावी. सायबर पोलिसांनी जमात तणाव पसरवण्याच्या उद्देशाने सोशल मीडिया आणि वेबसाइट्सवर केलेल्या पोस्टवर लक्ष ठेवावे आणि अशा लोकांवर कारवाई करावी.

६.११ सारांश

शेवटी, सर्व सांप्रदायिक अशांततेचे मूळ कारण म्हणजे देशभर पसरलेले जमातवादी वातावरण आणि विविध समुदायांमध्ये निर्माण झालेला जमात तणाव. सांप्रदायिक वातावरण जमातवादी विचारसरणीच्या लोकांना जमातवादी द्वेषाची बीजे पेरण्यासाठी आणि जमातवादी हिंसाचाराचे कटू पीक येईपर्यंत त्यांचे पालनपोषण करण्यासाठी तयार माती प्रदान करते. विकसित होत असलेला समाज म्हणून आपण, विशेषत: तरुणांनी, जमातवादी शक्तींशी लढण्यासाठी आणि मानवतेसाठी आणि आपल्या महान राष्ट्राच्या सुरक्षेसाठी क्षुद्रतेच्या वरती एकत्र येण्याची गरज आहे.

६.१२ प्रश्न

१. जमातवादी हिंसाचारांचे स्वरुप स्पष्ट करा.

२. जमातवादी हिंसाचारांची विविध कारणे सविस्तर लिहा.

३. जमातवादी हिंसाचार रोखण्यासाठी उपाय-योजना स्पष्ट करा.

४. जमातवादाची वैशिष्ट्ये सविस्तर लिहा.

५. जमातवादी हिंसाचाराचे परिणाम स्पष्ट करा.

६.१३ संदर्भ

- आचार्य डॉ. दुर्गादास बसु भारत का संविधान
- डॉ. साबळे आर.डी. भारतीय शासन आणि राजकारण
- डॉ. होशियार सिंह भारतीय प्रशासन
- डॉ. लांडगे पी. एस. भारतीय शासन आणि राजकारण
- डॉ. लांडगे पी. एस. भारतीय राजकारणाचे बदलते स्वरुप व उपाय
- ps://en.wikipedia.org/wiki/Communal_violence
- https://www.sudharak.in/२०१५/०७/४९४/
- https://lotusarise.com/communal-violence-upsc/
- https://www.sudharak.in/१९९३/१२/७६७८/
- http://www.sahityasanskruti.com/node/२२८
- धार्मिक दंगली का होतात? -दैनिक लोकसत्ता संकेतस्थळ Archived २००४-०४-२९ at the Wayback Machine. १२ ऑगस्ट २०१११ भाप्रवे १९.४५ वाजता जसे दिसले
- बिपिन चंद्र आधूनिक भारत का इतिहास.

*****

७

मानवाधिकार आयोग

घटक रचना

७.० उद्दिष्टे

७.१ प्रस्तावना

७.२ राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग म्हणजे काय ?

७.३ मानवी हक्क काय आहेत ?

७.४ राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्थापना

७.५ राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची रचना

७.६ आयोगाचे कार्य आणि अधिकार

७.७ आयोगाचा कार्यात्मक दृष्टीकोन

 ७.७.१ तपास विभाग

 ७.७.२ तक्रारींची चौकशी

 ७.७.३ चौकशीनंतरचे टप्पे

७.८ सांप्रदायिक हिंसाचाराची प्रकरणे हाताळण्यासंदर्भात NHRC ची भूमिका: उदाहरणात्मक प्रकरणे

 ७.८.१ राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग विरुद्ध अरुणाचल प्रदेश राज्य

 ७.८.२ पंजाब सामूहिक अंत्यसंस्कार आदेश

 ७.८.३ गुजरात जातीय दंगली

 ७.८.४ मुझफ्फरनगर दंगल २०१३

७.९ राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाच्या मर्यादा

७.१० सारांश

७.११ प्रश्न

७.१२ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

या सदरील घटकाच्या अभ्यासामध्ये आपण :

- राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगची कार्यपद्धती समजणे.
- मानवी हक्क काय आहेत ते माहीती होईल.
- राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची रचना समजणे.

- सांप्रदायिक हिंसाचाराची प्रकरणे हाताळण्यासंदर्भात NHRC ची भूमिका समजून होणे.
- राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाच्या मर्यादा समजणे घेणे.

७.१ प्रस्तावना

मानवाधिकारांच्या संरक्षण आणि संवर्धनासाठी राष्ट्रीय संस्थांवरील पहिल्या आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळेत स्वीकारण्यात आली होती आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १९९१ रोजी स्वीकारली होती. २० डिसेंबर १९९३ ठराव ४८/ १३४ मध्ये समर्थित होते.

७.२ राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग म्हणजे काय ?

भारताचा राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (NHRC) ही एक स्वायत्त वैधानिक संस्था आहे. याची स्थापना १२ ऑक्टोबर १९९३ रोजी झाली. मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३ अंतर्गत त्याची स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची घटना पॅरिसच्या तत्त्वांशी सुसंगत आहे जी ऑक्टोबर, १९९१ मध्ये पॅरिसमध्ये झालेल्या मानवाधिकारांच्या संरक्षण आणि संवर्धनासाठी राष्ट्रीय संस्थांवरील पहिल्या आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळेत स्वीकारण्यात आली होती आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १९९१ रोजी स्वीकारली होती. २० डिसेंबर १९९३ ठराव ४८/ १३४ मध्ये समर्थित होते. हा आयोग मानवी हक्कांच्या संरक्षण आणि संवर्धनासाठी भारताच्या काळजीचे प्रतीक किंवा मार्गदर्शक आहे.

मानवी हक्क संरक्षण कायद्याचे कलम १२(१)(d) मानवी हक्कांना घटनेने हमी दिलेले किंवा आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये समाविष्ट केलेले आणि भारतातील न्यायालयांद्वारे लागू करण्यायोग्य व्यक्तीचे हक्क म्हणून परिभाषित करते. हा आयोग देशातील मानवी हक्कांचा पाळत ठेवणारा आहे, तो संविधानाने निश्चित केलेल्या आणि आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये केलेल्या वैयक्तिक हक्कांचे रक्षक आहे. ही एक बहुसदस्यीय संस्था आहे. त्याचे पहिले अध्यक्ष न्यायमूर्ती रंगनाथ मिश्रा होते. सध्या (२०१८) न्यायमूर्ती एच.एल.दत्तू हे सध्याचे अध्यक्षपद भूषवत आहेत. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची घटना पॅरिसच्या तत्त्वांशी सुसंगत आहे जी मानवाधिकारांच्या संरक्षण आणि संवर्धनासाठी राष्ट्रीय संस्थांवरील पहिल्या आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळेने स्वीकारली होती. ऑक्टोबर, १९९१ मध्ये पॅरिसमध्ये आयोजित करण्यात आला होता. २० डिसेंबर १९९३ रोजी संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेने ४८/१३४ ठराव म्हणून स्वीकार केला आणि त्याला मान्यता दिली.

७.३ मानवी हक्क काय आहेत ?

मानवी प्रतिष्ठा हे मानवी हक्कांचे सार आहे. या पैलूचे व्यापक आकलन आणि व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेच्या विशालतेचे कौतुक, मानवी कुटुंबाचे एकक, ज्याने मानवी हक्कांची खरी व्याप्ती परिभाषित केली पाहिजे. 'सर्वांसाठी सर्व मानवी हक्क' आणि 'जग हे एक कुटुंब आहे' या संकल्पना आहेत ज्या मानवी हक्कांच्या विस्तारित अर्थावर अवलंबून आहेत आणि जागतिक गावातील मानव जातीच्या प्रत्येक सदस्याला संपूर्ण मानवी सन्मानाची हमी देतात. मानवी हक्कांचे जागतिकीकरण करून ते सर्वत्र स्वीकारले जाणे आणि जागतिक

विषमता नष्ट करणे हे सध्याच्या मानवी हक्क चळवळीचे स्पष्टीकरण आहे. नवीन सहस्रकामधील मानवी हक्क चळवळीचा अजेंडा हा साध्य करणे आवश्यक आहे.

UN चार्टर, मानवी हक्कांची सार्वत्रिक घोषणा आणि अनेक आंतरराष्ट्रीय करार तसेच भारतीय राज्यघटनेमध्ये मानवी प्रतिष्ठेवर भर देण्यात आला आहे, ज्यात त्याच्या प्रस्तावनेत 'व्यक्तीचा सन्मान' हे मुख्य मूल्य म्हणून नमूद केले आहे. मानवी हक्क अविभाज्य, परस्परावलंबी आणि परस्परसंबंधित आहेत आणि त्यांचा मानवी विकासाशी निश्चित संबंध आहे; दोघेही समान उद्देशाने एक समान दृष्टी सामायिक करतात. या हक्कांच्या वेगवेगळ्या पिढीवर आधारित मानवी हक्कांच्या वर्गीकरणावरील वादविवाद पूर्णपणे शैक्षणिक आहे कारण ते सर्व एकत्र असणे आवश्यक आहे. मानवी हक्कांचा आदर हा मानवी विकासाचा आणि प्रत्येक व्यक्तीच्या पूर्ण क्षमतेच्या प्राप्तीचा मार्ग आहे, ज्यामुळे राष्ट्राच्या प्रगतीसह मानवी संसाधनांमध्ये वाढ होते. मानवी विकासाद्वारे लोकांचे सक्षमीकरण हे मानवी हक्कांचे उद्दिष्ट आहे.

७.४ राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्थापना

मानवाधिकारांच्या संवर्धनासाठी आणि संरक्षणासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन करण्याची गरज भारत सरकारला जाणवली. भारत सरकारद्वारे स्वायत्त राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (कमिशन) ची स्थापना राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय साधनांअंतर्गत मानवाधिकार तरतुदींच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी बांधिलकी दर्शवते. १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय मानवाधिकार संस्थांपैकी काही दक्षिण आशियाई देशांमध्येही हा आयोग आपल्या प्रकारचा पहिला आहे. हा आयोग १२ ऑक्टोबर १९९३ रोजी मानवाधिकार संरक्षण कायदा १९९३ च्या आधारे अंमलात आला. चौदा भारतीय राज्यांनी त्यांच्या राज्यांमधील उल्लंघनांचा सामना करण्यासाठी स्वतःचे मानवाधिकार आयोग देखील स्थापन केले आहेत. कायद्यामध्ये त्याचे कार्य आणि अधिकार, रचना आणि इतर संबंधित पैलूंशी संबंधित व्यापक तरतुदी आहेत.

७.५ राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची रचना

१. आयोगाच्या घटनेने कायद्याच्या कलम ३ मध्ये म्हटले आहे, “केंद्र सरकार राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाला या कायद्यांतर्गत प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी आणि त्याला नेमून दिलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी ज्ञात असलेली एक संस्था स्थापन करेल.

२. आयोगाचा समावेश असेल:

(a) सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश राहिलेले अध्यक्ष.

(b) एक सदस्य जो सर्वोच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश आहे किंवा राहिला आहे.

(c) एक सदस्य जो उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायाधीश आहे किंवा राहिला आहे.

(d) मानवी हक्कांशी संबंधित बाबींचे ज्ञान किंवा व्यावहारिक अनुभव असलेल्या व्यक्तींमधून दोन सदस्य नियुक्त केले जातील.

३. राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती राष्ट्रीय आयोग आणि राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अध्यक्षांना खंड (b) ते (j) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कार्ये पार पाडण्यासाठी आयोगाचे सदस्य मानले जातील. कलम १२.

४. एक सरचिटणीस असेल जो आयोगाचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी असेल आणि तो अशा अधिकारांचा वापर करेल आणि आयोगाची अशी कार्ये पार पाडेल जी आयोग त्याला सोपवेल.

५. आयोगाचे मुख्यालय दिल्ली असेल आणि आयोग, केंद्र सरकारच्या पूर्वीच्या मान्यतेने, भारतातील इतर ठिकाणी कार्यालये स्थापन करू शकेल.

६. **लोकशाहीचा चौथा स्तंभ:** भारतीय लोकशाही तीन स्तंभांमधील सत्ता पृथक्करणाच्या तत्त्वावर आधारित आहे. हे तीन स्तंभ म्हणजे कायदेमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका. यातील प्रत्येक स्तंभ एकमेकांशी 'चेक अँड बॅलन्स' या तत्त्वानुसार कार्य करतो.

तथापि, सध्या शासन आणि प्रशासनाच्या गुंतागुंतीसाठी स्वतंत्र संस्थांची आवश्यकता आहे, जी तपासणीसारख्या महत्त्वाच्या कार्यांसाठी विशेष आहेत. या स्वतंत्र संस्थांना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणतात.

अनेकदा माध्यमांना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानला जातो, परंतु राष्ट्र-राज्याच्या आधुनिक संकल्पनेत घटनात्मक आणि वैधानिक (निवडणूक आयोग, नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षक, केंद्रीय आणि राज्य माहिती आयोग, केंद्रीय आणि राज्य मानवी हक्क आयोग) संस्थांचाही विचार केला जातो. लोकशाहीचा चौथा स्तंभ मानला जातो.

७.६ आयोगाचे कार्य आणि अधिकार

कायद्याच्या कलम १२ अन्वये आयोगाला व्यापक अधिकार आणि कार्ये देण्यात आली आहेत. कलम १२ च्या परिच्छेद (अ) मध्ये अशी तरतूद आहे की, ज्या लोकसेवकाविरुद्ध मानवी हक्कांचे उल्लंघन केल्याची तक्रार नोंदवली गेली आहे अशा कोणत्याही लोकसेवकाविरुद्ध आयोग स्वतःहून चौकशी करू शकतो. कलम १२(b) अशी तरतूद करते की अशा न्यायालयाच्या मान्यतेने न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेल्या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाचा कोणताही आरोप असलेल्या कोणत्याही कार्यवाहीमध्ये आयोग हस्तक्षेप करू शकतो.

कलम १२(c) आयोगाला मुख्यत्वे कारागृह किंवा कोठडीतील न्यायशास्त्राचे निरीक्षण करण्याच्या उद्देशाने राज्य सरकारला कोणत्याही तुरुंगात किंवा इतर संस्थेला भेट देण्याचे अधिकार देते. आयोग अशा भेटींच्या आधारे राज्य सरकारांना शिफारसी करू शकतो. आयोगाने अनेक तुरुंगांना भेटी दिल्यानंतर असे आढळून आले की, ज्या तुरुंगांमध्ये कैद्यांना राहावे लागते, तेथे दयनीय परिस्थिती आहे. त्याच्या मते, हे कल्पनांच्या

अभावामुळे नाही तर तुरुंगातील परिस्थिती आणि कैद्यांचे हक्क आणि खटल्यांच्या अधीन असलेल्या उदासीनतेमुळे आणि प्राधान्याच्या अभावामुळे आहे. आयोगाने भारतातील तुरुंगातील परिस्थिती सुधारण्यासाठी आधीच कार्यवाही सुरू केली आहे, आणि तुरुंगांशी संबंधित सर्व प्रचलित अहवालांचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली आहे. आयोगाने नवीन अखिल भारतीय जेल मॅन्युअल तयार करण्याची शिफारस केली आहे आणि १८९४ च्या जुन्या भारतीय तुरुंग कायद्यात सुधारणा करण्याची शिफारस देखील केली आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती तुरुंगाच्या दारात प्रवेश करते तेव्हा मानवी प्रतिष्ठा सोडली जाऊ नये असे मानणाऱ्या सर्वांकडून आयोगाने मदत मागितली.

कलम १२(d) आयोगाला मानवाधिकारांच्या संरक्षणासाठी संविधानात किंवा सध्या लागू असलेल्या कोणत्याही कायद्यांतर्गत प्रदान केलेल्या सुरक्षेचे पुनरावलोकन करण्याचा आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपायांची शिफारस करण्याचा अधिकार देते. कलम १२(e) अंतर्गत मानवी हक्कांचा उपभोग रोखणाऱ्या दहशतवादाच्या कारणांचे पुनरावलोकन करण्यासाठी आणि योग्य उपाययोजनांची शिफारस करण्यासाठी स्वतंत्र तरतूद आहे. कलम १२(f) मध्ये आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार साधनांशी संबंधित सर्व करारांचा अभ्यास करणे आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी शिफारसी करणे आवश्यक आहे. कलम १२ (जी) मध्ये मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात संशोधनाला चालना देण्याची तरतूद आहे. कलम १२(h) आयोगाला समाजाच्या विविध घटकांमध्ये मानवी हक्क साक्षरता पसरवण्याचा आणि प्रकाशन, माध्यमे, चर्चासत्रे आणि इतर उपलब्ध माध्यमांद्वारे या अधिकारांच्या संरक्षणासाठी उपलब्ध संरक्षणाची जागरूकता वाढविण्याचे अधिकार देते. कलम १२(i) आयोगाला मानवाधिकारांच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या अशासकीय संस्थांच्या (एनजीओ) प्रयत्नांना प्रोत्साहन देण्यासाठी अधिकार देते. शेवटी, कलम १२(j) मानवी हक्कांच्या संवर्धनासाठी आवश्यक वाटेल अशी इतर कार्ये प्रदान करते.

७.७ आयोगाचा कार्यात्मक दृष्टीकोन

१९९३ च्या कायद्यांतर्गत आयोगावर सोपविण्यात आलेली जबाबदारी आयोग आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्यातील घनिष्ठ संबंध विकसित केल्याशिवाय पुरेशा प्रमाणात पार पाडली जाऊ शकत नाही. आयोगाच्या सुरुवातीच्या काळापासूनचे सर्व काम, एका अर्थाने, देशात "मानवी हक्कांची संस्कृती" निर्माण करण्याच्या उद्देशाने आहे. तथापि, गेल्या नऊ वर्षांच्या कालावधीत, आयोगाने विशेषत: मानवी हक्कांच्या शिक्षणासाठी अनेक पावले उचलली आहेत. या चरणांमध्ये, इतर गोष्टींसह, समाविष्ट आहे:

शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर शिक्षणासाठी साहित्य तयार करण्यासाठी मनुष्यबळ विकास मंत्रालय, राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT) आणि राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद (NCTE) सोबत काम करणे;

विद्यापीठ स्तरावरील अभ्यासक्रमांच्या विकासासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोग (यूजीसी) सोबत काम करणे; बंगळुरू येथील नॅशनल लॉ स्कूल ऑफ इंडिया युनिव्हर्सिटीमध्ये मानवी हक्कांसाठी खुर्ची प्रदान करणे;

सार्वजनिक सेवक, पोलीस, निमलष्करी दल आणि सैन्य यांच्यासाठी प्रशिक्षण संस्थांमध्ये मानवी हक्कांवरील अभ्यासक्रमांना प्रोत्साहन देणे; न्यायिक अधिकाऱ्यांसाठी हँडबुक तयार करणे;

वैद्यकीय व्यावसायिकांपासून रोटेरियन आणि राजकीय पक्षांचे नेतृत्व अशा विविध गटांशी संवाद साधत, त्यांना त्यांच्या संबंधित अजेंड्यावर मानवी हक्कांचे मुद्दे ठेवण्याचा आग्रह करतात.

गैर-सरकारी संस्थांच्या प्रयत्नांना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांना पाठिंबा देणे, कारण देशातील मानवाधिकारांच्या चांगल्या संरक्षणासाठी त्यांची भूमिका केंद्रिय महत्त्वाची आहे.

७.७.१ तपास विभाग:

आयोगामध्ये एक सुव्यवस्थित तपास विभाग आहे. आयोगाकडे आलेल्या तक्रारींची तपासणी करणे हे या तपास विभागाचे प्राथमिक कर्तव्य आहे. यासाठी तपास पथक घटनास्थळी तपास करत आहे. या कायद्यात आयोगाच्या तपासाची भूमिका स्पष्ट केली आहे. कलम ११ च्या उपकलम १(b) मध्ये अशी तरतूद आहे, "असे पोलीस आणि तपासी कर्मचारी आणि पोलीस महासंचालक पदाच्या खाली नसलेले अधिकारी आणि आयोगाच्या कार्याच्या कार्यक्षम कामगिरीसाठी आवश्यक असे इतर अधिकारी आणि कर्मचारी. "

७.७.२ तक्रारींची चौकशी:

आयोगाच्या कार्याबाबत जनजागृतीमध्ये लक्षणीय वाढ झाल्याचे दिसून आले आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये आयोगाला प्राप्त झालेल्या मानवी हक्क उल्लंघनाच्या तक्रारींच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते. आयोगाला प्राप्त झालेल्या प्रकरणांपैकी अनेक प्रकरणे अतिशय मार्मिक होती, परंतु आयोगाच्या नियमन ८ मुळे ती आयोगाला विचारात घेता आली नाहीत. आयोगाने या प्रकरणांची विस्तृतपणे खालील श्रेणींमध्ये विभागणी केली आहे:

१) कोठडीतील मृत्यू;

२) पोलिसांचा अतिरेक (छळ, बेकायदेशीर अटक\ बेकायदेशीर अटक, खोटे आरोप इ.;

३) खोट्या चकमकी;

४) महिला आणि मुलांशी संबंधित प्रकरणे;

५) दलितांवरील अत्याचार/अल्पसंख्याक समाजाचे सदस्य\ अपंग

६) बंधपत्रित कामगार

७) सशस्त्र दल\ निरा लष्करी दल आणि

८) इतर महत्त्वाची प्रकरणे.

एकदा आयोगाने तक्रार स्वीकारली की, तो तक्रारीबाबत संबंधित सरकार किंवा प्राधिकरणाकडून अभिप्राय मागतो. संबंधित प्राधिकरणाच्या टिप्पण्या मिळाल्यानंतर, प्रकरणाच्या गुणवत्तेची तपशीलवार नोंद आयोगाच्या विचारासाठी तयार केली जाते. त्यानंतर, निर्देश आणि कायद्याच्या कलम १८ आणि १९ अंतर्गत आयोगाच्या शिफारशी संबंधित सरकारला कळवल्या जातात.

७.७.३ चौकशीनंतरचे टप्पे:

चौकशी पूर्ण झाल्यावर, आयोग या कायद्याच्या कलम १८ अंतर्गत खालीलपैकी कोणतीही पावले उचलू शकतो, म्हणजे:

१) जेथे मानवी हक्कांचे उल्लंघन किंवा सार्वजनिक सेवकाने मानवी हक्कांचे उल्लंघन रोखण्यात निष्काळजीपणा केल्याचा खुलासा होतो, तेव्हा तेथे संबंधित सरकारला किंवा अधिकार्यांना खटला चालवण्याची किंवा अशा इतर कारवाईची कार्यवाही सुरू करण्याची शिफारस करू शकते. आयोगाला संबंधित व्यक्ती किंवा व्यक्तींविरुद्ध योग्य वाटेल.

२) न्यायालयाला आवश्यक वाटेल अशा निर्देश, आदेश किंवा युनिट्ससाठी सर्वोच्च न्यायालय किंवा उच्च न्यायालयाकडे संपर्क साधा.

३) आयोगाला आवश्यक वाटेल त्याप्रमाणे पीडित व्यक्तीला किंवा त्याच्या कुटुंबातील सदस्यांना अशी तात्काळ अंतरिम मदत मंजूर करण्यासाठी संबंधित सरकार किंवा प्राधिकरणाकडे शिफारस करणे;

४) खंड (५) च्या तरतुदींच्या अधीन राहून याचिकाकर्त्याला किंवा त्याच्या प्रतिनिधीला चौकशी अहवालाची प्रत प्रदान करा.

५) आयोग त्याच्या चौकशी अहवालाची प्रत त्याच्या शिफारशींसह संबंधित सरकारला किंवा प्राधिकरणाला पाठवेल, जो एक महिन्याच्या आत, किंवा आयोगाने अनुमती दिल्याप्रमाणे, अहवालावर आपल्या टिप्पण्या पुढे पाठवेल, आयोगाकडे करण्यात आलेल्या किंवा प्रस्तावित केलेल्या कारवाईचा समावेश आहे.

६) आयोग आपला चौकशी अहवाल संबंधित सरकार किंवा प्राधिकरणाच्या टिप्पण्यांसह प्रकाशित करेल, जर असेल तर, आणि आयोगाच्या शिफारशींवर संबंधित सरकार किंवा प्राधिकरणाने केलेली किंवा प्रस्तावित केलेली कारवाई आयोगाने अनेक प्रकरणांमध्ये कायद्याच्या कलम १८(१) अंतर्गत मानवी हक्कांच्या उल्लंघनासाठी जबाबदार असलेल्या लोकसेवकावर खटला चालवण्याची शिफारस केली आहे. मानवी हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास, आयोग कायद्याच्या कलम १८ (३) अंतर्गत संबंधित राज्याने पीडित व्यक्तीला किंवा कुटुंबातील सदस्यांना तात्काळ अंतरिम मदत देण्याची शिफारस करू शकते.

वरील तरतुदींवरून असे दिसते की आयोग कोणतीही परिस्थिती हाताळण्यासाठी पूर्णपणे सुसज्ज आहे, परंतु जेव्हा राज्य सरकार त्याच्या शिफारशींचे पालन करण्यास नकार देते

तेव्हा प्रत्यक्षात आयोग शक्तीहीन असतो. आयोगाला केवळ शिफारसी अधिकार आहेत आणि आयोगाच्या शिफारशी कायदेशीररित्या बंधनकारक नाहीत. तथापि, बहुतेक प्रकरणांमध्ये आयोगाच्या शिफारशींचे पालन संबंधित सरकार किंवा प्राधिकरणाने केले आहे, जसे की अनेक पोलिस अधिकार्यांवर केलेल्या खटल्यांवरून आणि विविध प्रकरणांमध्ये पीडितांना दिलेली भरपाई यावरून स्पष्ट होते.

७.८ सांप्रदायिक हिंसाचाराची प्रकरणे हाताळण्यासंदर्भात NHRC ची भूमिका: उदाहरणात्मक प्रकरणे

७.८.१ राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग विरुद्ध अरुणाचल प्रदेश राज्य:

भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३२ अन्वये आयोगाने भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयासमोर जनहित याचिका म्हणून रिट याचिका दाखल केली आहे. आयोगाने ही याचिका मुख्यत्वे संविधानाच्या अनुच्छेद २१ अन्वये सुमारे ६५,००० चकमा \ हाजोंग आदिवासींच्या मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी दाखल केली आहे. .या प्रकरणात कप्तान जल प्रकल्पामुळे १९६४ मध्ये पूर्वीच्या पूर्व पाकिस्तानातील मोठ्या संख्येने निर्वासित विस्थापित झाले. या विस्थापित चकमांनी भारतातील ईशान्य राज्यांमध्ये म्हणजे आसाम आणि त्रिपुरामध्ये आश्रय घेतला होता.

युक्तिवाद ऐकल्यानंतर न्यायालयाने अरुणाचल प्रदेश सरकारला राज्यात राहणाऱ्या प्रत्येक चकमाचे जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य सुनिश्चित करण्याचे निर्देश दिले. निर्वासितांना मूलभूत अधिकार लागू होण्याबाबतच्या शंकांचे निरसन करण्यातही या निकालाचे महत्त्व आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ अन्वये परकीयांना जगण्याच्या आणि स्वातंत्र्याच्या हक्काचे संरक्षण मिळण्याचा अधिकार या निर्णयानुसार आहे. आयोगाने वेळीच केलेल्या हस्तक्षेपामुळे AAPSU मधील हजारो निष्पाप चकमा निर्वासितांचे प्राण वाचले आहेत.

७.८.२ पंजाब सामूहिक अंत्यसंस्कार आदेश:

भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयासमोर दोन रिट याचिका दाखल करण्यात आल्या होत्या ज्यात पंजाब पोलिसांनी "चकमक" म्हणून संबोधल्या गेलेल्या कथितरित्या मारल्या गेलेल्या व्यक्तींच्या मोठ्या प्रमाणावर अंत्यसंस्कार केल्याबद्दल गंभीर आरोप आहेत. रिट याचिकांचा मुख्य जोर असा होता की तेथे न्यायबाह्य फाशी आणि घाईघाईने आणि गुप्त अंत्यसंस्कार करण्यात आले ज्यामुळे राज्य कारवाईसाठी जबाबदार होते. या याचिका मुख्यत्वे शिरोमणी अकाली दलाच्या मानवाधिकार शाखेने १६ जानेवारी १९९५ च्या प्रेस नोटवर "गायब" "स्मशानभूमी" या मथळ्याखाली अवलंबून होत्या.

पंजाब पोलिसांनी अनोळखी असे लेबल लावल्यानंतर मोठ्या प्रमाणात मानवी मृतदेहांवर अंत्यसंस्कार केल्याचा आरोप या चिठ्ठीत करण्यात आला आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने केंद्रीय अन्वेषण विभागाने (सीबीआय) मृतदेहांवर अंत्यसंस्कार करण्यासंदर्भात सादर केलेल्या अहवालाची तपासणी केल्यानंतर, अहवालात असे आढळून आले की ५८५ मृतदेह पूर्णपणे ओळखले गेले, २७४ अंशतः ओळखले गेले आणि १२३८ अज्ञात आहेत.

अहवालात स्पष्टपणे उल्लंघन केल्याचा खुलासा करण्यात आला आहे. मोठ्या प्रमाणावर मानवी हक्क. १२ डिसेंबर १९९६ रोजी न्यायालयाने आयोगाला या प्रकरणाची कायद्यानुसार तपासणी करून खटल्याशी संबंधित सर्व मुद्दे निश्चित करण्याची विनंती केली. प्रकरण अद्याप आयोगासमोर अंतिम विचारासाठी प्रलंबित असले तरी, आयोगाने काही प्रकरणांमध्ये ८९ मृत व्यक्तींच्या नातेवाईकांना दोन लाख पन्नास हजार रुपये (रु. २,५०,०००/-) नुकसानभरपाई मंजूर केली. मंजूर करताना भारतातील न्यायालयांनी विकसित केलेल्या कायद्यांच्या आधारे आयोगाने मानवाधिकारांच्या उल्लंघनासाठी उपचारात्मक, प्रतिपूर्ती, दंडात्मक आणि अनुकरणीय नुकसान भरपाईसाठी विकसित केलेल्या कायद्यांवर अवलंबून आहे.

७.८.३ गुजरात जातीय दंगली:

२००२ च्या सुरुवातीला गुजरातमध्ये झालेल्या जातीय दंगलीवर आयोगाने स्वतःहून कारवाई केली, कारवाई करण्याचा निर्णय हा छापील आणि इलेक्ट्रॉनिक अशा दोन्ही माध्यमांच्या अहवालांवर आधारित होता. आयोगाला हस्तक्षेप करण्याची विनंती करणारा ई-मेल देखील प्राप्त झाला. आयोगाच्या एका चमूने १९ ते २२ मार्च २००२ दरम्यान गुजरातला भेट दिली होती आणि एक गोपनीय अहवाल तयार केला होता, जो नंतर लोकांसमोर आला होता. गुजरात सरकारला त्यातील मजकुरावर भाष्य करण्याची संधी देण्यासाठी गोपनीय अहवालाचे प्रकाशन सुरुवातीला रोखण्यात आले होते, त्यात असलेल्या आरोपांची संवेदनशीलता लक्षात घेता. दुर्दैवाने राज्य सरकारने या अहवालाची फारशी दखल घेतली नाही. आयोगाने असे निरीक्षण नोंदवले की, ज्यांनी ते स्थापन केले आहे त्यांच्या सर्वांचे जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि प्रतिष्ठेच्या हक्कांचे रक्षण करण्याची आपली प्राथमिक आणि अटळ जबाबदारी पार पाडण्यात राज्य अपयशी ठरले आहे.

२७ फेब्रुवारी २००२ रोजी गोध्रा येथे घडलेल्या शोकांतिकेपासून आणि त्यानंतर झालेल्या हिंसाचारापासून सुरू होऊन, गुजरातमधील मानवी हक्कांच्या परिस्थितीवर टिप्पणी केल्याशिवाय आयोगाच्या मुख्य कार्याचा कोणताही लेखाजोखा पूर्ण होऊ शकत नाही.

आयोगाची मते १ आणि ६ मार्च २००२, १ एप्रिल २००२, ३१ मे २००२ आणि १ जुलै २००२ च्या कार्यवाहीमध्ये तपशीलवार नमूद केली आहेत, हे सर्व आयोगाच्या वेबसाइटवर (www.nhrc.nic.in) पाहता येतील. .

त्या कार्यवाहीमध्ये, आयोगाने निष्कर्ष काढला की, त्यांच्या मते, जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि प्रतिष्ठेशी संबंधित अधिकारांचे सातत्याने होत असलेले उल्लंघन नियंत्रित करण्यात राज्य सरकारचे सर्वसमावेशक अपयश आले आहे यात शंका नाही. जुलै २००२ च्या सुरुवातीस, आयोगाने नमूद केले की त्यात घट झाली आहे. अलिकडच्या आठवड्यात हिंसाचार आणि काही सकारात्मक घडामोडी घडल्या आहेत. तथापि, जखमा भरून काढणे आणि शांतता आणि सौहार्दाच्या भविष्याकडे पाहणे आवश्यक आहे हे ओळखून आयोगाने या उच्च आदर्शांचा पाठपुरावा न्याय आणि राज्यघटनेच्या मूल्यांचे समर्थन करण्यावर भर दिला.

आयोगाने या प्रकरणावर ताशेरे ओढले असल्याने सध्याच्या लेखात या विषयावर अधिक भाष्य करणे अयोग्य ठरेल. या टप्प्यावर हे लक्षात ठेवणे पुरेसे आहे की, गुजरातमध्ये घडलेल्या दु:खद घटनांचा संपूर्ण देशावर गंभीर परिणाम झाला, ज्याचा त्याचा स्वाभिमान आणि राष्ट्रांच्या समुदायात असलेला सन्मान या दोन्हींवर परिणाम झाला. आयोगाच्या दृष्टीकोनातून, राज्यघटनेवरील निष्ठा आणि कराराच्या जबाबदाऱ्यांबाबत गंभीर प्रश्न निर्माण झाले. नागरी आणि राजकीय अधिकारांचे संरक्षण तसेच आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांच्या संदर्भात स्पष्ट परिणाम होते. परंतु सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे, आयोगाच्या दृष्टीने, घटनेने भारतीय नागरिकांच्या जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि प्रतिष्ठेच्या मूलभूत हक्कांच्या उल्लंघनाबाबत गंभीर प्रश्न उपस्थित केले आहेत.

आयोगाने असे निरीक्षण नोंदवले आहे की, संविधानात हमी दिलेल्या मूलभूत अधिकारांचे समर्थन करणे आणि भारत हा राज्य पक्ष असलेल्या करारांचे पालन करणे हे त्याचे वैधानिक दायित्व आहे. त्यामुळे मानवी हक्कांवरील न्यायशास्त्रात सुसंगतपणे योगदान देणे आयोगाचे कर्तव्य आहे.

७.८.४ मुझफ्फरनगर दंगल २०१३:

उत्तर प्रदेशातील मुझफ्फरनगर जिल्हा आणि लगतच्या भागात झालेल्या दंगलींबद्दल राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग अत्यंत चिंतेत आहे. या दुर्दैवी परिस्थितीवर मात करण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांना शांतता आणि सौहार्द राखण्याचे आवाहन करण्यात आले आहे. दंगलीचा सर्वाधिक फटका सर्वसामान्यांना बसत आहे कारण लोकांना अन्न, पाणी, आरोग्य आदी मूलभूत सुविधा मिळण्यासह विविध अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी आणि सामान्य स्थिती पूर्ववत करण्यासाठी सरकारी यंत्रणा प्रयत्न करत असतानाही घडामोडींवर लक्ष ठेवत आहे.

राज्य सरकार पीडितांना आणि त्यांच्या कुटुंबीयांना योग्य ती भरपाई देण्यासाठी आणि दोषींना न्याय मिळवून देण्यासाठी योग्य उपाययोजना करेल अशी आशा आहे. परिस्थिती नियंत्रणात आणून समाजात जातीय सलोखा आणि शांतता प्रस्थापित करून जीवित आणि मालमत्तेची कोणतीही हानी होऊ नये यासाठी राज्य सरकारनेही कठोर पावले उचलली पाहिजेत.

७.९ राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाच्या मर्यादा

NHRC कडे तपासासाठी कोणतीही विशेष यंत्रणा नाही. बहुतेक प्रकरणांमध्ये, ते संबंधित सरकारला या प्रकरणाची चौकशी करण्याचे आदेश देते.

एनएचआरसीला कोणत्याही विषयासंदर्भात शिफारसी करण्याचा अधिकार आहे, तो निर्णयाची अंमलबजावणी करण्यास कोणावरही सक्ती करू शकत नाही. घटना घडल्यापासून एक वर्षानंतर दाखल झालेल्या तक्रारींची NHRC चौकशी करू शकत नाही आणि त्यामुळे अनेक तक्रारींची चौकशी होत नाही. अनेकदा सरकार NHRC च्या शिफारशी पूर्णपणे नाकारते किंवा त्यांची अंशतः अंमलबजावणी करते. राज्य मानवी हक्क आयोग केंद्र सरकारकडून कोणत्याही प्रकारची माहिती मागू शकत नाहीत, याचा अर्थ

त्यांना केंद्राच्या अंतर्गत असलेल्या सशस्त्र दलांची तपासणी करण्यापासून रोखले जाते. आयोगाच्या अध्यक्ष आणि सदस्यांची नियुक्ती करणाऱ्या निवड समितीमध्ये राजकीय पार्श्वभूमीच्या लोकांचे प्रतिनिधित्व असते, त्यामुळे हितसंबंधांचा संघर्ष होण्याची शक्यता असते. याशिवाय नियुक्तीच्या निकषांचाही स्पष्ट उल्लेख नाही.

७.१० सारांश

२१ वे शतक हे मानवी हक्कांचे शतक आहे. या अधिकारांच्या वापरावर बंदी घालण्याचा किंवा मर्यादित करण्याचा अधिकार कोणत्याही व्यक्तीला, सरकारला किंवा प्राधिकरणाला नाही. जात, पंथ, वंश, लिंग, संस्कृती, सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती यातील फरक विचारात न घेता प्रत्येक व्यक्तीला या अधिकारांचा समान उपभोग मिळतो. मानवाधिकार आणि त्यांचे उल्लंघन यांच्याशी संबंधित समस्यांबाबत पूर्ण गांभीर्य दाखवून, भारतातही त्याच्या संरक्षणासाठी प्रभावी पावले उचलली गेली पाहिजेत.

मानवी हक्कांसाठीच्या कार्यासाठी तग धरण्याची आणि दीर्घ दृष्टीची आवश्यकता असते आणि जे अशा अधिकारांच्या संवर्धनासाठी आणि संरक्षणासाठी झटतात ते त्यांच्या प्रयत्नांवर कधीच समाधानी होऊ शकत नाहीत.

७.११ प्रश्न

१. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग म्हणजे काय ते सविस्तर लिहा.

२. मानवी हक्क काय आहेत ते स्पष्ट करा.

३. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची रचना स्पष्ट करा.

४. आयोगाचे कार्य आणि अधिकार स्पष्ट करा.

५. आयोगाचा कार्यात्मक दृष्टीकोन स्पष्ट करा.

६. सांप्रदायिक हिंसाचाराची प्रकरणे हाताळण्यासंदर्भात NHRC ची भूमिका स्पष्ट करा.

७. राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाच्या मर्यादा संदर्भात थोडक्यात माहीती लिहा.

७.१२ संदर्भ

- Thomas Buergenthal, "International Human Rights in an Historical Perspective," in Janusz Symonides (ed) Human Rights: Concepts and Standards (New Delhi: Rawat Publications, for UNESCO, २००२), p. ३ and p. २५.

- Scott Walker and Steven C. Poe, "Does Cultural Diversity Affect Countries' Respect for Human Rights?" Human Rights Quarterly, Vol. २४ (१) २००२, p. २३.

- Makau Mutua, "A Noble Cause Wrapped in Arrogance", Boston Globe, April २९, २००१.
- https://www.mpscacademy.com/२०१५/०६/national-human-rights-commision.html
- Vishuka v. State of Rajasthan (AIR १९९७ SC ३०११).
- Francis Coralie Mullin o. Union Territory of Delhi (AIR १९८१ SC ७४६).
- Nilabati Behara v. State of Orissa (AR १९९३ SC १९६०).
- Vinen Narain & Ors v. Union of India & Anr (AIR १९९६ SC ३३८६).
- (२०००) १० SCC ६६४.
- Granville Austin, Working a Democratic Constitution The Indian Experience (New Delhi: Oxford University Press, १९९९).
- Article २७ provides.- "No person shall be compelled to pay any taxes, the proceeds of which are specifically appropriated in payment of expenses for the promotion or maintenance of any particular religion or religious denomination."
- Report of the National Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes, १९९९-२००० & २०००-२००१, p. १८२.
- Report of the Scheduled Areas and Scheduled Tribes Commission (New Delhi: Government of India, १९६२) Para ८.२९.
- National Commission, Op. Cit., note १, p.१२५.
- B.D. Sharma, Tribal Affairs in India (New Delhi: Sahyog Pustak Kuteer, २००१) p. ६२.
- Report of the Commissioner for Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Twenty- ninth), १९८७-८९, Para १८.४७.
- B.D. Sharma, Op. Cit., note ४, p. ३६१.
- B.D. Sharma, The Debt Trap (New Delhi: Sahyog Pustak Kuteer, २०००) p. ४५.

*****

८

जातिव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

घटक रचना

८.१ उद्दिष्टे

८.२ प्रस्तावना

८.३ जातीचा अर्थ आणि व्याख्या

८.४ जातीव्यवस्थेचा उदय

८.५ जातीव्यवस्थेचा विकास

८.६ जातीव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

८.७ जातीव्यवस्थेचे कार्य

८.८ सारांश

८.९ प्रश्न

८.१० संदर्भ

८.१ उदिष्टे

- जातीची व्याख्या आणि अर्थ समजून घेणे.
- जातीचा उदय आणि विकास यांचा मागोवा घेणे.
- विविध कालखंडात जातिव्यवस्थेत झालेले बदल अभ्यासणे.
- जातीव्यवस्थेच्या वैशिष्ट्यांचा आढावा घेणे.
- जातीव्यवस्थेच्या कार्यांचा आढावा घेणे.

८.२ प्रस्तावना

जगातील सर्वच समाजामध्ये सामाजिक स्तरीकरण आढळून येते.वंश, जन्म, लिंग, वय, शारीरिक क्षमता, बुद्धिमत्ता, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, आणि व्यवसाय या विविध आधारावर सामाजिकस्तरीकरण अस्तित्वात आले आहे. परंतु भारतातील सामाजिक स्तरीकरण हे प्रामुख्याने जातीव्यवस्थेवर आधारलेले आहे. भारतीय समाजात जातिव्यवस्थेला विशेष महत्त्व आहे. विशेष म्हणजे जातीवर आधारित असलेले स्तरीकरण बंद स्वरूपाचे आहे. जगाच्या पाठीवर कुठेही अशा प्रकारचे जातीवर आधारित असलेले स्तरीकरण आढळून येत नाही. म्हणून सामाजिक स्तरीकरणाच्या व्यवस्थेमध्ये जातिव्यवस्थेचे विशेष महत्त्व आहे.

आर्य समुहामध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य असे तीन वर्ण निर्माण झाले होते. आर्यांनी ज्यांच्यावर स्वामीत्व मिळवले होते अशा येथील मूळच्या स्थानिक रहिवाशांचा समावेश शूद्रांमध्ये करण्यात आला होता. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार वर्णांचा समावेश होतो. या चार वर्णात अर्थात स्तरात भारतीय समाजाचे विभाजन झाले होते. परंतु नंतरच्या काळात हे चार वर्ण चार जाती बनल्या आणि नंतर शेकडो जाती निर्माण झाल्या. या सुरुवातीची वर्णव्यवस्था आणि जाती व्यवस्था ही जन्माच्या आधारावर नसून कर्माच्या आधारावर अस्तित्वात होती. त्यात परिवर्तनशीलता शक्य होती. परंतु कालांतराने जन्माच्या आधारावर जातिव्यवस्था अस्तित्वात आली आणि त्यात बंदिस्तपणा येत गेला. साधारणतः इसवी सन पूर्व ३०० पासून जातिव्यवस्था अस्तित्वात आली असे मानले जाते. आज संपूर्ण देशभर जात ही सामाजिक स्तरीकरणाचा एक मूलभूत आधार बनली आहे. त्यामुळे जातीव्यवस्था भारतीय समाजव्यवस्थेचा एक अविभाज्य घटक आहे. म्हणून जातीव्यवस्थेच्या अभ्यासाशिवाय भारतीय समाजव्यवस्थेचे यथार्थ आकलन होऊ शकत नाही.

८.३ जातीचा अर्थ आणि व्याख्या

'जात' हा मराठी शब्द'जण' या धातूपासून बनला आहे.त्याचा अर्थ 'जन्म' असा होतो. एक प्रकारे जन्माने प्राप्त होणारा समूह म्हणजे जात होय. जातीला इंग्रजीमध्ये 'Caste' म्हणतात. हा इंग्रजी शब्द पोर्तुगीज Casta शब्दावरून बनला आहे. Casta या पोर्तुगीज शब्दाची उत्पत्ती Castus या लॅटिन शब्दातून झाली आहे. Castus या शब्दाचा अर्थ वंशाची शुद्धता असा आहे. 'Caste' हा शब्द पोर्तुगीजांनी वंश शुद्धतेला उद्देशून १५६७ मध्ये गोवा मंडळाच्या हुकूमनाम्यात प्रथम वापरला. पण जाती हे वंशशुद्धतेचे निदर्शक नाही. जातीचा आणि वंशाशुद्धतेचा कोणताही संबंध नाही. तरी देखील जातीला इंग्रजीमध्ये पर्यायी शब्द म्हणून 'Caste' हा शब्द रूढ झाला. (आगलावे प्रदीप, समाजशास्त्र संकल्पना आणि सिद्धांत, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०१५, पृ. १२५)

सोप्या अर्थाने जातीचा अर्थ व्यक्त करताना इतकेच म्हणता येईल की, जन्म या निकषावर व्यक्तीला प्राप्त झालेला दर्जा व त्यानुसार त्यांचे ठरलेले ठराविक सामाजिक जीवन जे अजन्म कायम राहते ते म्हणजे जात होय. म्हणजेच जात हा अनुवंशिकतेच्या तत्त्वावर आधारलेला समूह आहे. जाती ही श्रेणी रचना असून त्यात प्रत्येक जातीला एक विशिष्ट श्रेणी प्राप्त झालेली असते व त्यानुसार व्यक्ती ज्या जातीत जन्म घेतो त्यानुसार तिचा दर्जा ठरतो व तो कायमस्वरूपी राहतो यालाच जातिव्यवस्था म्हटले जाते. भारतीय समाजात जातीव्यवस्थेला विशेष महत्त्व आहे. विशेष म्हणजे जातीवर आधारित असलेले स्तरीकरण हे बंद स्वरूपाचे आहे. जगाच्या पाठीवर कुठेही अशा प्रकारचे जातीवर आधारित असलेले स्तरीकरण आढळून येत नाही. जातीव्यवस्थेचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करताना डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की,“जात हा शब्द समान दर्जाचा नाही. जात असमानतेवर आधारित आहे. एक जात दुसऱ्या जातीच्या तुलनेत उच्च किंवा कनिष्ठ आहे आणि मधल्या जाती ह्या उच्च जातींपेक्षा कनिष्ठ आणि कनिष्ठ जातीपेक्षा उच्च आहेत. जातीपद्धती ही श्रेणी पद्धत असून त्यात उच्च जातीला अग्रक्रम आणि कनिष्ठ जातीला इतरांपेक्षा न्यूनक्रम मिळतो. अशा प्रकारे भारतीय समाजाचे वेगवेगळ्या जातीत विभाजन म्हणजेच स्तरीकरण झालेले आहे. परंतु हे स्तरीकरण व्यक्तीच्या जातीवरून निश्चित झाले असून व्यक्तीचा जन्म

ज्या जातीत झाला त्या जातीचा दर्जा व्यक्तीला मिळतो. व्यक्तीला जात बदलता येत नाही. त्यामुळे व्यक्तीचा दर्जा सुद्धा बदलत नाही. म्हणून जातिव्यवस्थेवर आधारित असलेले स्तरीकरण बंद स्वरूपाचे स्तरीकरण आहे. जातीचा नेमका अर्थ स्पष्ट होण्यासाठी काही व्याख्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

जातीच्या प्रमुख व्याख्या:

१) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर:

"बहिर्गत विवाह बंधनावर अंतर्गत विवाह बंधनाचे वर्चस्व प्रस्थापित होणे म्हणजे जातीची निर्मिती होय. जात हा एक बंद झालेला वर्ग होय". (The super position of endogamy on exagamy means the creation of caste. Caste is a enclosed class.)

२) फ्रेंच विद्वान सेनार्ट:

"तीव्र वांशिक आधारावर एक घनिष्ठ संघटित संस्था, विशिष्ट पारंपारिक आणि स्वतंत्र संघटनांनी युक्त ज्यामध्ये एक प्रमुख पंचायत असते, ज्यांच्या बैठकी वारंवार भरतात. काही उत्सवोप्रसंगी मेळे भरवण्यात येतात. जातीतील सर्व लोकांचा एकसारखा व्यवसाय असलेला ज्यांचे संबंध केवळ रोटीबेटी आधारावर असलेला, जातीत व्यक्तींची मर्यादा जातीनियमांनी ठरवून दिलेली व वेळ प्रसंगी नियम मोडणाऱ्यांना शिक्षा आणि बहिष्कार सुद्धा घडवून आणणारा सक्षम असलेला समाज. त्यातही जाती नियमाबाबत कठोर असलेला समूह म्हणजे जात होय.

३) नेसफील्ड:

"जमातीचा एक वर्ग जो अन्य कुठल्याही वर्गाशी कसल्याही प्रकारचा संबंध नाकरतो आणि आपल्या स्वतःच्या जमातीतील लोकांव्यतिरिक्त अन्न कोणाशीही सोयरीक करू शकत नाही वा खानपान करू शकत नाही. त्याला जात असे म्हणतात".

४) सर एचरिजले:

"कुटुंब किंवा कुटुंबाचे मिळून बनलेले संघटन. सामायिक नाव असलेले, विशिष्ट व्यवसायाशी संबंधित असलेले, एखाद्या दैवी किंवा पौराणिक पितरांचे वंशज असल्याचा दावा करणारे आणि वंश परंपरागत व्यवसाय अनुसरून करणारे एकजिनसी लोक, म्हणजे जात होय". (आंबेडकर बी. आर., भारतातील जाती, प्रबुद्ध भारत प्रकाशन, नागपूर, २०१२, पृष्ठ ५.

५) चार्लस कुले:

"जेव्हा वर्ग अनुवंशिकतेच्या तत्त्वावर आधारलेला असतो, तेव्हा आपण त्याला जात असे म्हणतो".

६) डॉ. इरावती कर्वे:

"विस्तृत संबंध असणारा अंतर्गत विवाह समूह म्हणजे जात होय. जेव्हा दर्जा पूर्णपणे पूर्वनिर्धारित असतो आणि दैवाने मिळालेल्या या दर्जात बदल करण्याची कोणतीही अशा नसते, तेव्हा वर्ग जातीचे अत्यंतिक स्वरूप धारण करतो".

७) डॉ. मुजुमदार आणि डॉ. मदन:

जात एक बंद वर्ग होय.(Caste is closed class)

८) डॉ. एस व्ही केतकर:

जात ही केवळ त्याच समूहात जन्माला आलेल्यांची मिळून बनत असते व कठोर सामाजिक नियमांनी व्यक्तीला समाजाबाहेर विवाह करण्यास सदस्यांना सक्त मनाई असते.

वरील सर्व व्याख्यांवरून जात म्हणजे काय हे पूर्णपणे स्पष्ट होत नसले तरी, त्यातील समान धागा पकडून आपण असे म्हणू शकतो की, “जात हा एक अंतर्गत विवाही गट असून त्याचे सदस्यत्व हे केवळ जन्मानेच प्राप्त होते आणि प्रत्येक जातीचा दर्जा हा श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ असतो”. बंद सामाजिक स्तरीकरणाचा जातहा एक प्रकार असून तो एक आंतरविवाही समूह आहे, तसेच तो विस्तारित कुटुंब ही आहे , तसेच या दर्जा बदलण्यास मुळीच संधी दिली जात नाही. व्यक्तीचा व्यवसाय, निवास, जीवनाच्या जोडीदाराची निवड ही जातीद्वारे ठरवली जाते. एकंदरीत संक्षिप्त भाषेत बंद वर्गव्यवस्था म्हणजे जात होय.

८.४ जातीव्यवस्थेचा उदय

भारतीय समाजव्यवस्थेतील जातींविषयी अनेकांनी अभ्यास केला असला तरी डॉ.घुर्ये यांनी जातीव्यवस्थेच्या उत्पत्ती विषयी सूक्ष्म अध्ययन करून जातिव्यवस्थेच्या निर्मितीविषयी शास्त्रीयदृष्ट्या विवेचन केले आहे. त्यांनी डॉ. रिव्हर्स व हेडन यांच्या मार्गदर्शनाखाली १९२३ मध्ये जातीव्यवस्थेच्या उत्पत्तीशी निगडित संशोधनात्मक प्रबंध केंब्रिज विद्यापीठाला सादर केला. त्याचेच १९३२ मध्ये 'Caste & Race in India’ या ग्रंथात रूपांतर केले. डॉ.घुर्ये यांच्या मते, जातीव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी वंश व जन्म हे दोन मूलभूत घटक अधिक जबाबदार आहेत. प्राचीन भारतातील वर्णव्यवस्था ही विशेषतः त्यातील वर्ण हा शब्द शारीरिक गुणधर्माशी व कातडीच्या रंगाशी निगडित होता. पाश्चात्य राष्ट्रात प्रचलित असणाऱ्या वांशिक संकल्पना कातडीचा रंग, शरीरयष्टी, डोळ्यांची रचना, नाकाची ठेवण, केसांची रचना, डोक्याचा आकार, हनुवटीचा आकार या शारीरिक गुणधर्मावर आधारलेले होते आणि व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा ठरवताना या शारीरिक गुणधर्मातील वेगळेपण लक्षात घेतले जाते. आपापली शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये अबाधित ठेवण्याच्या उद्देशातून आंतरविवाहाची पद्धत रूढ झाली आणि त्यातूनच जाती उद्भवल्या असे मत ते मांडतात.

त्यांच्या मते, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यांच्यातील शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये ही वैशिष्ट्यपूर्ण व भिन्नत्व स्पष्ट करणारी असल्याने वांशिक घटक हाच वर्णव्यवस्थेला व जातीव्यवस्थेला बऱ्याच अंशी कारणीभूत आहे. संपूर्ण मानवी समाजात कॅकेसाईड, मंगोलाईड, निग्रिटो, प्रोटोऑस्ट्रेलियाईड या विभिन्न वांशिक गटातील लोक आढळतात. प्राचीन भारतातील आर्य व अनार्य यांच्यातील फरक हा प्रामुख्याने वांशिक म्हणजेच शारीरिक गुणवैशिष्ट्यांवर प्रामुख्याने आधारलेला होता. एवढेच नाही तर आपले शारीरिक गुणधर्म आबाधित ठेवण्यासाठी अंतर्विवाहाची पद्धत रूढ झाली. त्यामुळे आपली शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये पुढील संततीत उतरत असल्यामुळे वांशिक सातत्य टिकून राहत असे. म्हणूनच जातीव्यवस्थेच्या

निर्मितीमध्ये वांशिक घटक महत्त्वाचा ठरतो. वर्णव्यवस्थेचे जातीव्यवस्थेत रूपांतर झाल्यानंतर अर्जित दर्जापेक्षा आर्पित दर्जा व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा निर्धारित करत असे. त्यातूनच श्रेष्ठत्व-कनिष्ठत्त्वाची भावना द्रुढमूल झाली आणि जातीव्यवस्था देखील अधिक द्रुढमूल झाली. म्हणूनच जातीव्यवस्थेच्या निर्मितीस वांशिक घटक कारणीभूत आहेत, असे डॉ.घुर्ये मानतात.

डॉ.घुर्ये जाती उत्पत्तीचा विचार मांडताना जातीप्रथेला ब्राह्मणी अपत्य मानतात. त्यांच्या मते जातीप्रथा इंडो आर्यन संस्कृतीच्या ब्राह्मणांचे अपत्य असून ते गंगेच्या खोऱ्यात विकसित झाले. इंडो आर्यन लोक हे भारतात २५०० वर्षांपूर्वी आले. त्यांनी येथील मूळ रहिवाशांना जिंकून आपले दास बनवले. त्यांना अपवित्र माणून कायमचे दूर केले. इंडो आर्यन वंशातील व येथील मूळ रहिवाशांची शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये भिन्न असल्यामुळे आपली शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये कायम टिकवण्याच्या उद्देशातून आंतरविवाहाचा पुरस्कार केला आणि आंतरविवाहातूनच जातीप्रथेला मजबुती आली. (डॉ. ज्योती डोईफोडे, समाजशास्त्रीय विचार प्रवाह, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, पृ.१९९)

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या 'भारतातील जाती' या ग्रंथात जातींचा उदय आणि विकास यासंबंधी म्हणतात की, सजातीय विवाह हे जाती व्यवस्थेचे मूळ आहे.डॉ. केतकर यांनी सांगितलेल्या रोटीबंदी व्यवहार आणि बेटीबंदी व्यवहारया जातीच्या वैशिष्ट्यांचाआधारघेऊन ते म्हणतात की, आंतरजातीयविवाह निषेध व सहजातीय विवाहाच्या अवलंब हे जाती उत्पत्तीचे मूळ आहे. भारतातील लोकसमूह सजातीय विवाहाच्या प्रथेचे पालन करतात. भारतातील अनेक प्रजाती ह्या काही निश्चित प्रदेशात वास्तव्य करतात व त्यांच्यात अंतर्गत देवाणघेवाणात सांस्कृतिक एकता आहे. जो सजातीयविवाहाचा मापदंड आहे. अशा सजातीयविवाह समर्थक असलेल्या लोकात आणि जाती असलेल्या समूहात निश्चित भिन्नता आहे.भारतातील जातीचा अर्थ समाजाचे कृत्रिमरित्या विभाजन होय. जे वैवाहिक रीती-संबंधाने एकमेकांपासून वेगवेगळे असले पाहिजेत.अशाप्रकारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे सहजातीय विवाह टिकावे म्हणून जातीव्यवस्थेची निर्मिती झाली असा निष्कर्ष काढतात. (डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, भारतातील जाती,प्रबुद्ध भारत प्रकाशन, नागपूर, पृ. ७.)

याबरोबरच घुर्ये जाती व्यवस्थेच्या उत्पत्ती बद्दल इतर घटकांनाही जबाबदार धरतात. त्यांच्या मते, जातीची मूलभूत संकल्पना ही श्रेष्ठ आणि कनिष्ठतेच्या तत्त्वावर प्रामुख्याने आधारलेली आहे. आपले श्रेष्ठत्व आणि प्रभुत्व सिद्ध करण्यासाठी नेहमीच श्रेष्ठ जातींनी कनिष्ठ जातींना दूर ठेवले, त्यातून जाती विकसित होत गेल्या. याचप्रमाणे व्यवसायाच्या प्रतीवर देखील जातिव्यवस्थेची उत्पत्ती झाली असे मत मांडतात. व्यवसाय हे श्रेष्ठ व कनिष्ठ प्रतीचे मानले जात आणि त्यानुसार व्यक्तीच्या श्रेष्ठ व कनिष्ठ प्रतीच्या व्यवसायात जन्मास आल्यानुसार त्या व्यक्तीचा श्रेष्ठ व कनिष्ठ दर्जा निश्चित होत असे. तसेच ते जातींपासून उपजाती व पोटजाती निर्माण होण्यासाठी प्रादेशिक भिन्नता, मिश्र विवाह, व्यावसायिक भिन्नता, धार्मिक मतभेद, आहार विषयक संकल्पना व रितीरिवाज इत्यादी घटकांना जबाबदार धरतात. अशा रीतीने आंतरजातीय विवाहप्रथा, वंश श्रेष्ठत्व, व्यवसायाची श्रेष्ठता-कनिष्ठता या आधारे वैदिक काळात गंगेच्या खोऱ्यात जातीव्यवस्था उदयास आली व नंतर हे ब्राह्मणी संस्कृतीचे अपत्य भारतभर प्रसारित झाले.

८.५ जातीव्यवस्थेचा विकास

जातिव्यवस्थेच्या उदयामध्ये वरील घटक कारणीभूत ठरले असले तरी जातीव्यवस्था परिवर्तनशील राहिलेली आहे. ऐतिहासिक बदलांबरोबर समाजात झालेल्या परिवर्तनानुसार जातीसंस्थेमध्येही अनेक बदल घडून आले. म्हणून जातीव्यवस्थेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पाहणे महत्त्वाचे ठरते. या अंतर्गत आपण प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक कालखंडात झालेले जातीव्यवस्थेतील बदल थोडक्यात अभ्यासणार आहोत.

८.५.१ प्राचीन कालखंड:

जाती व्यवस्थेचा उदय आणि विकास हा खऱ्या अर्थाने प्राचीन कालखंडात झाला. ऋग्वेदिक काळात वर्णव्यवस्था अस्तित्वात आली. ऋग्वेदामध्ये वर्ण शब्दाचा संदर्भ रंग म्हणून उल्लेख आला आहे, अर्थात आर्य हे गोऱ्या वर्णाचे आणि अनार्य म्हणजेच दास हे काळ्या वर्णाचे होते. या दोन्ही वंशांमध्ये केवळ रंगाच्या दृष्टीने भिन्नता नसून पूजा पद्धती आणि सांस्कृतिक दृष्ट्याही दोन्ही वेगवेगळे होते. ऋग्वेदातील पुरुष सूक्तामध्ये वर्णव्यवस्थेच्या उल्लेख येतो. त्याप्रमाणे ईश्वराच्या मुखातून ब्राह्मण, बाहूंमधून क्षत्रिय, जांघेमधून वैश्य आणि पायांपासून शूद्र यांची उत्पत्ती झाली. परंतु हे वर्ण वंशानुगत नसून कार्याच्या आधारावर याची निर्मिती झाली होती. यांचे व्यवसाय परिवर्तनीय असून अंतरवर्णीय विवाह पण होत असे.शूद्रांनी बनवलेले अन्न सेवन करण्यास कोणताही प्रतिबंध नव्हता, तसेच अस्पृश्यतेला कोणतेही स्थान या कालखंडात नव्हते. परंतु उत्तर वैदिक कालखंडात यज्ञविधीला अत्यंतिक महत्त्व प्राप्त झाले आणि ह्या यज्ञविधी संपन्न करणाऱ्या पुरोहितांना समाजामध्ये मोठा मानसन्मान मिळायला लागला. त्यांना ब्राह्मण म्हणून संबोधल्या जाऊ लागले. काही आर्य पूर्व आणि दक्षिण दिशेला राज्यविस्ताराच्या दृष्टीने पुढे सरकले. त्यामुळे त्यांचा भारतातील मूळनिवासी म्हणजेच अनार्य लोकांशी संघर्ष झाला. त्यांना क्षत्रिय म्हटल्या जाऊ लागले. त्यांचे कार्य जिंकलेल्या प्रदेशाचे रक्षण करणे हे होते.उरलेल्या आर्यांना वैश्य अशी संज्ञा दिली गेली. त्यांचे कार्य व्यापार होता आणि चौथ्या शूद्र वर्णामध्ये अनार्य यांचा समावेश केला. परंतु सुरुवातीला समाजाचे केले गेलेले हे वर्गीकरणबंदीस्त स्वरूपाचे नव्हते, परंतु कालांतराने व्यवसाय परिवर्तनामध्ये बंधने आले. पुरोहित जातीचे असल्याने ब्राह्मणांची शक्ती आणि विशेषअधिकार वाढले. त्यामुळे क्षत्रीय आणि ब्राह्मणांचा वेळोवेळी संघर्ष झाला. या दोन्ही ब्राह्मण आणि क्षत्रिय जातींना विशेषाधिकारप्राप्त होते. परंतु वैश्य आणि शूद्रांना विशेषाधिकारापासून वंचित ठेवल्या गेले. कालांतराने ह्या जातींच्या सदस्यांच्या नामकारणाची एक नवी व्यवस्था समोर आली. हे चार जातीसमूह अनेक उपजातींमध्ये विभागल्या जाऊन व्यवसायाच्या आधारे भेदाभेद आवश्यक मानला गेला. या काळामध्ये जातींमध्ये परिवर्तन होऊ शकत होते, उच्च जातीतील लोक निम्न जातीत विवाह करू शकत होते, मात्र शूद्रांसोबत विवाह करण्यास बंदी होती, शुद्रांना यज्ञ करण्याची अनुमती नव्हती. अस्पृश्यतेची धारणा समोर आली, तरी पण सोबतभोजन करण्यास निर्बंध नव्हते. एकूणच या काळामध्ये जातीप्रथा अस्तित्वात आली असली तरी तिच्यामध्ये कठोरता नव्हती. (शर्मा के एल, भारतीय सामाजिक संरचना एवं परिवर्तन, रावत पब्लिकेशन, जयपुर.)

स्मृति कालखंडात समाजातील विविध भागांचे सुव्यवस्थित वर्गीकरण आणि नियमन करण्याची पद्धती स्वीकारल्या गेली. स्मृतीग्रंथांमध्ये प्रत्येक जाती आणि व्यवसायासाठी नियम बनवल्या गेले. राजा आणि प्रजा, पती आणि पत्नी, गुरु आणि शिष्य यांच्याप्रमाणेच समाजातील प्रत्येक संबंधाचे व कृतीचे नियमन केले गेले. परंतु या नियमांमध्ये आवश्यकतेनुसार बदल केल्या जाऊ शकत होते. गुप्त कालखंडामध्ये जाती आणि उपजाती सक्तीने विभाजित केल्या गेल्या. खानपान, विवाह, स्पर्श आणि धार्मिक कार्यांच्या आधारावर आंतरजातीय संबंधांना परिभाषित केल्या गेले. जाती नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्यांना जातीतून बहिष्कृत केल्या जाऊ लागले. याच कालखंडात जातीव्यवस्थेचा आधार जन्म आणि कर्म बनल्यामुळे भारतीय समाज अनेक जाती आणि उपजातींमध्ये विभागल्या गेला. व्यवसायाच्या आधारावर निर्माण झालेल्या चार वर्णांचे रूपांतर नवीन हस्तउद्योगांची उत्पत्ती झाल्यामुळे त्यातून व्यवसायाच्या आधारावर अनेक जाती आणि उपजाती निर्माण झाल्या. गौतम, बौद्धायन, अपस्तंभ स्मृतींमध्ये आनुवंशिकता, विवाह आणि सहभोजनाच्या बाबतकठोर नियम बनवले गेले. (भारतीय सामाजिक संरचना एवं परिवर्तन, के एल शर्मा, रावत पब्लिकेशन, जयपुर)

अशा प्रकारे अखंडित जनजातीय स्वरूपामधून आर्य आणि अनार्य असे दोन समूह बनले. या दोन समूहांमधून चार वर्ण निर्माण झाले. प्रारंभी व्यवसायाच्या आधारावर झालेले समाजाचे हे विभाजन समाजातील मतभेद दूर करणे, व्यवसायिक स्पर्धा कमी करणे, आणि हितसंबंधाचे संतुलन राखण्याच्या दृष्टिकोनातून जातीव्यवस्था उदयास आली होती आणि ती आवश्यकतेनुसार परिवर्तनशील होती. परंतु गुप्त कालखंडामध्ये जातिव्यवस्थेला बंदिस्त स्वरूप प्राप्त होऊन जात ही वंशानुगत बाब बनली. नवीन हस्तोउद्योगांच्या उदयामुळे व्यवसायाच्या आधारावर अनेक जाती आणि उपजाती निर्माण झाल्या. जातीसंबंधी विस्तृत नियम या काळात स्मृती ग्रंथातून बनवल्या जाऊन समाजात त्याची सक्तीने अंमलबजावणी केली गेली. त्यामुळे भारतीय समाजात बंदिस्तपणा येऊन समाज स्थितीशील बनला.

८.५.२ मध्ययुगीन कालखंड:

भारतामध्ये मुस्लिम सत्तेच्या स्थापनेनंतर मध्ययुगाला सुरुवात झाली. या मुस्लिम सत्तांमध्ये वंशाला खूप महत्व दिल्या जात असल्याने शासकीय पदांवर वंश बघूनच नियुक्ती करत. धर्मपरावर्तित मुस्लिमांना खालच्या दर्जाचे मानले जात. परंतु मुस्लिम सत्तेमुळे भारतीय जातीव्यवस्थेमध्ये फार काही फरक पडला नाही. उलट धर्मपरिवर्तन रोखण्यासाठी हिंदूंनी जातिव्यवस्थेचे नियम अजून कठोर केले. जातपंचायतींनी या काळात निर्णायक भूमिका बजावली. आपल्या जाती सदस्यांचे व्यवहार नियंत्रित करण्याचे कार्य तिने केले. या काळातही ब्राह्मण वर्गाचे वर्चस्व समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात दिसून येते. क्षत्रियांनी आपले राज्य गमावले असले तरी विदेशी सत्तांशी संघर्ष व समायोजन करण्याचेही त्यांनी धोरण स्वीकारले. या काळातील व्यापार व्यवसायाच्या भरभराटीमुळे वैश्यांची स्थिती अधिक सुदृढ बनली. मात्र शूद्रांच्या सामाजिक अवस्थेमध्ये कोणतेही परिवर्तन झाले नाही. या काळातील व्यावसायिक बदलामुळे अनेक जाती व उपजाती निर्माण झाल्या. लिपिक वर्गातून कायस्थ जातीचा उदय झाला. खत्री यशस्वी अर्थतज्ज्ञ आणि प्रशासक म्हणून प्रभावी बनले. ब्राह्मण आणि चेटिट्यार प्रशासनिक आणि वित्तीय जबाबदारी मिळाल्यामुळे

अधिक प्रभावशाली बनले. तरीसुद्धा भक्ती चळवळीच्या उदयामुळे जातीव्यवस्थेची कठोरता कमी होण्यास सुरुवात झाली.

मध्ययुगाच्या शेवटी पेशवेकाळात जाती आणि उपजाती यामधील तणाव वाढले होते. हिंदू समाजाची रचना जातीय श्रेष्ठत्वावर अवलंबून असल्याने जातीय संघर्ष हे प्राचीन काळापासून निर्माण झालेले आहेत हे भारतीय इतिहास अवलोकन केला असता दिसते. महाराष्ट्राच्या इतिहासात हे जातीय संघर्ष पेशवे काळात अधिक तीव्र झालेले दिसतात. आधुनिक महाराष्ट्रात जे जातीय संघर्ष दिसतात किंवा अधून मधून होतात त्यांची पार्श्वभूमीव जडणघडण पेशवेकाळात झालेली आपणास दिसते. भारतीय जीवनातील जातीयता, अस्पृश्यता, गुलामगिरी, सामाजिक व धार्मिक चालीरीती, जातीय संघर्ष या गोष्टी किंवा संस्था पेशवे काळात जोपासल्या गेल्या. पेशवाईपूर्वी या गोष्टी अस्तित्वात होत्या पण पेशव्यांनी राज्यकर्ते या नात्यांने या सर्व संस्थांचे पुनर्जीवन केले. त्यामुळे पेशवेकाळात जातीभेद सर्वोच्च शिखरावर पोहोचला होता. (पी ए गवळी, पेशवेकालीन समाज व जातीय संघर्ष, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद)

अशाप्रकारे भारतीय जातीव्यवस्थेच्या समायोजन ह्या विशेष गुणामुळे प्रतिकुल परिस्थितीमध्ये आपल्यामध्ये योग्य ते बदल करून जातीव्यवस्था टिकूनच राहिली नाही तर तिचा आणखी विस्तार होत गेला. त्याचबरोबर जातिव्यवस्थेने इतर कोणत्याही स्तरीकरणास व सामाजिक संबंधांना पर्यायी व्यवस्थेच्या रूपामध्ये पुढे येऊ दिले नाही. म्हणूनच मध्ययूगामध्ये भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था अबाधित राहून अजूनच विस्तार पावलेली आपल्याला दिसून येते.

८.५.३ आधुनिक कालखंड:

इंग्रजांची सत्ता भारतात प्रस्थापित झाल्यानंतर जातीव्यवस्थेत बदल करण्याच्या संदर्भात विशेष महत्त्वाच्या घटना घडल्या. इंग्रजी शिक्षणामुळे सुशिक्षित लोकांना पाश्चात समाजातील विचारांचा परिचय झाला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या पाश्चात्य विचारसरणीचा भारतीय लोकांवर फार मोठा प्रभाव पडला. राजा राम मोहनराय, केशव चंद्रसेन इत्यादी सुधारकांनी जातीव्यवस्थेला विरोध केला.१८४९ मध्ये स्थापन झालेल्या परमहंस सभेने अस्पृश्यता निवरण्याचे कार्य हे संस्थेचे उद्दिष्ट मानले. सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत महात्मा फुले यांनी जाती प्रथेला हादरा देण्याचे कार्य केले. १ जानेवारी १८४८ मध्ये त्यांनी जातीव्यवस्थेतील शूद्रातिशूद्रांच्या मुलींची पहिली शाळा पुणे येथे सुरू केली. शूद्रातिशूद्रांची प्रगती होण्यासाठी शिक्षण महत्त्वाचे असल्याचे फुलेंनी स्पष्ट केले. २४ सप्टेंबर १८७३ मध्ये फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून अस्पृश्यता, जातीप्रथा व धार्मिक अंधश्रद्धा दूर करण्याचे कार्य केले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी १८७५ मध्ये आर्य समाजाची स्थापना करून जातीभेद दूर करण्याचा प्रयत्न केला. १८६५ मध्ये शशिपद बंदोपाध्याय यांनी बंगालमधील अनुसूचित जातीमधील श्रमिकांच्या समस्या दूर करण्याचा प्रयत्न केला. १८५० मध्ये ब्रिटिश शासनाने विवाहातील जातिबंधन निर्मूलनाचा कायदा केला. शासनाने १८५८ मध्ये एक पत्र काढले. त्या पत्रकात नमूद केले होते की, ज्या शाळेत अस्पृश्य जातीतील मुलांना प्रवेश नाकारण्यात येईल त्यांना शासनाकडून मदत दिली जाणार नाही. १८७२ मध्ये शासनाने विवाह नोंदणी कायदा पास केला. १९२५ मध्ये

मद्रास शासनाने एक कायदा करून धर्मशाळा, विहिरी, तलाव, रस्ते, सार्वजनिक ठिकाणे अनुसूचित जातींच्या लोकांसाठी खुली केली. कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराज यांनी अस्पृश्यता आणि जातीभेदाच्या निर्मूलनाबाबत अत्यंत महत्त्वाचे कार्य केले. शाहू महाराजांनी १९०२ मध्ये एक वटहुकूम काढून मागासलेल्या जातींसाठी ५०% जागा राखीव ठेवण्याची क्रांतिकारक घोषणा केली. १९१७ मध्ये काँग्रेसने अस्पृश्यता नष्ट करण्याबाबतचा ठराव पास केला. महात्मा गांधींनी अस्पृश्यता निवरण्याच्या कार्यक्रमाला अग्रक्रम दिला होता.महर्षी वीरा शिंदे यांनी 'दलित वर्ग मिशनची' स्थापना करून अस्पृश्यता आणि जातीभेद निवारण्याचे कार्य केले.

विषमतेवर आधारित जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या संदर्भात डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. जोपर्यंत भारतातील जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता नष्ट होत नाही, तोपर्यंत भारतीय समाजाची प्रगती होऊ शकत नाही, ही गोष्ट लक्षात घेऊन डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेच्या विरुद्ध आपली सामाजिक व राजकीय चळवळ उभी केली. दलितांना त्यांचे हक्क भिक मागून मिळणार नाही ते लढूनच मिळवावे लागतील या उद्देशाने त्यांनी २० मार्च १९२७ ला महाड येथील चवदार तळ्यावर पाणी भरण्याचा हक्क मिळावा म्हणून सत्याग्रह केला. डॉक्टर आंबेडकरांच्या मते, ज्या धर्मग्रंथांनी जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यता लोकांच्या मनात रुजवली अशा धार्मिक ग्रंथांना विरोध करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यता या अमानवी आणि अनिष्ट प्रथांचे समर्थन करणाऱ्या मनुस्मृति या ग्रंथाचा त्यांनी होळी केली. १९३० आणि १९३१ मध्ये लंडन येथील गोलमेज परिषदेत डॉक्टर आंबेडकरांनी भारतातील अस्पृश्यांचे प्रतिनिधित्व करून अस्पृश्यांच्या दुःखाची कैफियत ब्रिटिश शासनासमोर मांडली. १९३२ मध्ये ब्रिटिश सरकारने डॉक्टर आंबेडकरांची अस्पृश्यांसाठी विभक्त मतदार संघाची मागणी मंजूर केली होती. परंतु महात्मा गांधी यांनी याविरोधात उपोषण केल्यामुळे त्यांनाही मागणी सोडून द्यावी लागली. हिंदू धर्मातील जातीभेद दूर करणे अशक्य आहे ही गोष्ट लक्षात घेऊन मानवतावादी मूल्यांवर आधारलेल्या बौद्ध धम्माचा डॉक्टर आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी स्वीकार केला आणि लाखो दलितांना बौद्ध धम्माची शिक्षा दिली. (समाजशास्त्र संकल्पना आणि सिद्धांत, प्रदीप आगलावे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर)

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर देशाची राज्यघटना तयार करण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्यायाचे तत्व मान्य करून जातिव्यवस्थेच्या आधारावर निर्माण झालेली विषमता दूर करण्याच्या दृष्टीने विशेष व्यवस्था करण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेने जातीच्या आधारावर निर्माण झालेली विषमता नष्ट करण्याच्या संदर्भात अनेक तरतुदी केल्या.

८.६ जातीव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

डॉ. नूपेंद्रकुमार दत्त यांनी त्यांच्या 'ओरिजिन अँड ग्रोथ ऑफ कास्ट इन इंडिया' या ग्रंथात जातिव्यवस्थेची सहा वैशिष्ट्ये सांगितले आहेत. त्याचप्रमाणे डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी देखील त्यांच्या 'कास्ट अँड क्लास इन इंडिया' या ग्रंथात जातीची एकूण सहा वैशिष्ट्ये स्पष्ट केली

आहेत. त्यांनी जातीच्या संरचनात्मक आणि संस्थात्मक अशा दोन्ही बाजूंचा विचार करून जातीचे वैशिष्ट्य विशद केली. या वैशिष्ट्यावरून जातीचे स्वरूप स्पष्ट होते.

१. समाजाचे खंडात्मक विभाजन:

हिंदू समाज हा वेगवेगळ्या जातीच्या समूहामध्ये किंवा खंडामध्ये विभागला आहे. प्रत्येक जात सामाजिक दर्जावर आधारलेला समूह आहे. प्रत्येक जातीची एक स्वतंत्र आणि वैशिष्ठपूर्ण जीवनपद्धती आहे. तिचा एक स्वतंत्र असा व्यवसाय आहे. आधुनिक काळापर्यंत व्यक्तीला आपल्या जातीचाच व्यवसाय करणे अनिवार्य होते. जातीचे सदसत्व हे जन्मानेच मिळते. व्यक्तीचा ज्या जातीत जन्म झाला असेल त्याच जातीच्या नियमानुसार व्यक्तीला जीवन जगावे लागते. यामध्ये व्यक्तीला आपल्या गुण व कर्तुत्वाच्या आधारावर आपली जात बदलवता येत नाही. अशा प्रकारे जातिव्यवस्थेमुळे भारतीय समाजाचे विविध जातींच्या समूहामध्ये विभाजन झाले.हे विभाजन टिकून ठेवण्याकरिता जाती व्यवस्थेचे कडक निर्बंध प्रामुख्याने कारणीभूत असल्याचे आढळून येते. जातीच्या या विभाजनामुळे त्यांच्यात संकुचित भावनेचा विकास झाल्याचे दिसून येते.

२. श्रेष्ठ-कनिष्ठता:

जातीव्यवस्था ही सामाजिक स्तरीकरणाचा एक प्रकार आहे. त्यामुळे जातीव्यवस्थेत श्रेष्ठ कनिष्ठता आढळते. सर्व जातींचा सामाजिक दर्जा सारखा नसतो. पूर्वी जातीपद्धतीमध्ये ब्राह्मण जात सर्वात वरिष्ठ मानल्या जात असे. बाकीच्या सर्व जाती या ब्राह्मण जातीपेक्षा कनिष्ठ तर अस्पृश्यांपेक्षा श्रेष्ठ मानल्या जात. जातीव्यवस्थेची एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे प्रत्येक जात खालच्या जातीपेक्षा श्रेष्ठ आणि वरच्या जातीपेक्षा कनिष्ठ असते, ब्राह्मण आणि अस्पृश्य या दोन जातींचा अपवाद वगळल्यास इतर असंख्य जातींचा श्रेष्ठ कनिष्ठ बाबतचा निश्चित क्रम आढळत नाही. काही जाती स्वतःला श्रेष्ठ मानतात तर काही जातीचे लोक स्वतःला ब्राह्मणांपेक्षा श्रेष्ठ मानतात. अशा प्रकारे भारतातील सर्व जातींचा सामाजिक दर्जा व प्रतिष्ठा एकसारखी नाही. श्रेष्ठ कनिष्ठतेच्या आधारावर जातीची रचना झालेली आढळून येते.

३. सामाजिक व्यवहार व रोटी व्यवहारावरील निर्बंध:

वेगवेगळ्या जातींच्या लोकांनी परस्परांबरोबर कोणत्या स्वरूपाचे संबंध ठेवावेत अथवा व्यवहार करावा यासंबंधीचे हिंदू धर्मात निश्चित अशा प्रकारचे नियम आढळतात. पूर्वी कच्चे आणि पक्के असे अन्नाचे दोन प्रकार मानले जात. कोणत्या जातीने दुसऱ्या कोणत्या जातीकडून कच्चे किंवा पक्के अन्न घ्यायचे किंवा घ्यायचे नाही यासंबंधीचे नियम भारतात जवळजवळ सर्वत्र आढळतात. पूर्वी जातीनियमानुसार वरच्या जातीतील लोक त्यांच्यापेक्षा थोड्या प्रमाणात कनिष्ठ असणाऱ्या जातीच्या लोकांकडून पक्के अन्नपूर्वी घेत नसत. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळेही बंधने शिथिल झालेली आढळतात. सामाजिक संबंधाबाबत सुद्धा जातीव्यवस्थेचे कडक निर्बंध होते. उच्च जातीतील लोक कनिष्ठ जातीच्या व्यक्तींचा स्पर्श देखील होऊ देत नव्हते. अस्पृश्यांच्या बाबतीत या निर्बंधाचे स्वरूप अत्यंत तीव्र होते.महाराष्ट्रात अस्पृश्यांच्या सावलीचा सुद्धा विटाळ मानला जात होता. तामिळनाडूमध्ये ब्राह्मणांशी बोलताना सुध्दा काही अंतर ठेवावे लागत.शानार या शूद्र

जातीने ब्राह्मणांशी बोलताना २४पावलांचे अंतर ठेवावे असा नियम होता. केरळमधील नायर या कनिष्ठ जातीतील व्यक्तीने नबूद्री ब्राह्मणाला स्पर्श करायचा नाही असा नियम होता. खालच्या जातींसोबत म्हणजेच अस्पृश्यांबरोबर उठणे बसणे व प्रवास करणे, वस्तूंची खरेदी विक्री करणे, विहिरी किंवा तलावावरून पाणी आणणे, मंदिर प्रवेश, सण उत्सवातील सहभाग, सर्व व्यवहारांवर बंदी होती.

४. सामाजिक-धार्मिक अयोग्यता आणि विशेषाधिकार:

जातीव्यवस्थेत काही जाती श्रेष्ठ तर काही जाती कनिष्ठ मानल्या जात होत्या, हे आपण वर बघितलेच आहे. श्रेष्ठ कनिष्ठतेच्या आधारावर त्यात्या जातीच्या लोकांचा सामाजिक दर्जा निश्चित होत. या श्रेष्ठ कनिष्ठतेनुसार जातीचे समाजामधील स्थान, विशेषाधिकार आणि योग्यता निश्चित व्हायच्या. कनिष्ठ जातीतील व्यक्तींना समाजात कोणतेही स्थान नव्हते. इतकेच नव्हे तर त्यांना सामाजिक आणि धार्मिक अधिकाऱ्यांपासून वंचित ठेवले होते. या वर्गनिष्ठ जातींनी गावात कुठे राहायचे, त्यांनी कोणते कपडे व भांडी वापरायची इत्यादी संदर्भातील बंधने सुद्धा होती. वरिष्ठ जातींना गावातील मध्यवर्ती जागा, दुसरा भाग हा शूद्रांसाठी आणि या दोन भागांपासून काही विशेष अंतरावर अस्पृश्य राहायचे. कनिष्ठ जातींना सामाजिक आणि धार्मिक जीवनात मुक्तपणे भाग घेण्याची मनाई होती. गावातील सार्वजनिक विहिरीवर कनिष्ठ जातीचे लोक पाणी भरू शकत नव्हते. महाराष्ट्रात पेशवे काळात अस्पृश्यांना रस्त्यावर थुंकण्याची बंदी होती. तसेच रस्त्यावरून चालताना जमिनीवर उमटलेली पावले पुसून टाकण्यासाठी महारांना कमरेला झाडू बांधूनच चालावे लागत असे. पंजाब मध्ये भंग्याने आपण येत आहोत याची वर्दी दिली पाहिजे असा कडक नियम होता. धार्मिक बाबतीत कनिष्ठ जातींना अयोग्य मानले होते. शूद्रांना वेदांचे अध्ययन करता येत नव्हते. त्यांना धार्मिक विधी करण्याची परवानगी नव्हती. ब्राह्मणांच्या हातून कितीही गंभीर स्वरूपाचा गुन्हा घडला तरी ब्राह्मणाला देहांताची शिक्षा दिली जात नव्हती. वरिष्ठ जातींना उच्च सामाजिक स्थान आणि काही विशेष अधिकार देण्यात आले होते. शिक्षणव कायदे इत्यादींमुळे जातीव्यवस्थेचे हे निर्बंध हळूहळू कमी झाले असल्याचे आढळून येते.

५. विवाहावरील निर्बंध:

जाती अंतर्गत विवाह हे जातीचे एक अत्यंत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होते. डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी बहीर्विवाहावर अंतर्विवाहाचे वर्चस्व हेच खरे तत्त्व जातीच्या निर्मितीस कारणीभूत असल्याचे स्पष्ट केले आहे. डॉ. ईरावती कर्वे यांनी जातीची व्याख्या करताना जातीच्या या वैशिष्ट्याला विशेष महत्त्व दिले आहे. वेस्टर्न मार्कच्या मते, अंतर्गत विवाह हाच जातीचा कणा आहे. जातीव्यवस्था टिकून राहण्याचे हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. जातीव्यवस्थेच्या नियमानुसार व्यक्तीला आपल्या जातीमध्ये विवाह करावा लागे. इतर जातींच्या व्यक्तींशी विवाह संबंध जोडण्यास सक्त मनाई होती. एका जातीच्या काही उपजाती असतात. या उपजातीतील लोक आपल्याच उपजातीत विवाह करायचे. एका जातीच्या दुसऱ्या उपजाती सोबत विवाह करण्यावर सुद्धा निर्बंध होते. आपल्या जाती किंवा उपजाती शिवाय दुसऱ्या जाती अथवा उपजातींच्या लोकांशी वैवाहिक संबंध ठेवणे निषिध्द होते. तो एक सामाजिक

गुन्हा होता. असा गुन्हा करणाऱ्या व्यक्तीला शिक्षा देण्याचा अधिकार जात पंचायतीला होता. दुसऱ्या जातीत विवाह करणाऱ्या व्यक्तींवर बहिष्कार टाकला जायचा.

६. व्यवसाय निवडीवर निर्बंध:

प्रत्येक जातीचा एक विशिष्ट व्यवसाय ठरलेला होता. तो परंपरागत पद्धतीने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जायचा. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या जातीचा परंपरागत व्यवसायच करावा लागत होता. आपल्या आवडीनिवडीनुसार किंवा गुणवत्तेनुसार व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य जातीव्यवस्थेत नव्हते. म्हणजेच व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. जातीचा जो कोणता परंपरागत व्यवसाय असेल तोच व्यवसाय त्या जातीच्या लोकांना करावा लागे. ब्राह्मणांचा अध्ययन, क्षत्रियांचा सैनिकी आणि संरक्षणाचा व्यवसाय. वैशांचा व्यवसाय शेती व व्यापार तर शूद्रांचा आणि इतर खालच्या जातींचा व्यवसाय हा कनिष्ठ स्वरूपाचा होता. प्रत्येक जातीचा व्यवसाय करणे अनिवार्य होते. उदाहरणार्थ लोहार जातीचा लोहाराचा व्यवसाय, कुंभाराचा कुंभार व्यवसाय इत्यादी. विशेष म्हणजे उच्च जातीचे व्यवसाय हे जास्त उत्पन्न मिळवून देणारे आणि श्रेष्ठ दर्जाच्या तर कनिष्ठ लोकांचे व्यवसाय हे घाणेरडे, अंगमेहनतीचे आणि अत्यल्प उत्पन्न मिळवून देणारे होते. त्यामुळे उच्च जातीच्या लोकांच्या व्यवसायाचा दर्जा हा श्रेष्ठ तर कनिष्ठ जातीच्या लोकांचा व्यवसायाचा सामाजिक दर्जा हा खालचा असायचा.

७. धार्मिक आधार:

भारतातील जाती व्यवस्थेचा आधार हा हिंदू धर्म होय. जातीव्यवस्थेच्या नियमांचे पालन करणे म्हणजे धर्माचे पालन करणे होय असे समजले जाई. धर्माच्या आधारावरच भारतातील जातिव्यवस्था मजबूत झाली. जातीच्या नियमांचे उल्लंघन करणे हे अधार्मिक कृत्य मानले जाई. हिंदू धर्मग्रंथामध्ये प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या जातीनुसार व्यवसाय केला पाहिजे यासंबंधीचे अनेक उल्लेख आढळतात. (समाजशास्त्र संकल्पना आणि सिद्धांत, प्रदीप आगलावे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर)

अशा प्रकारे समाजाचे खंडात्मक विभाजन श्रेष्ठ कनिष्ठता, सामाजिक व्यवहार, रोटी व्यवहार निर्बंध, सामाजिक-धार्मिक अयोग्यता व विशेषाधिकार, विवाह वरील निर्बंध, व्यवसाय निवडीचे निर्बंध आणि धर्माचा आधार ही जाती व्यवस्थेची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. याच वैशिष्ट्यांमुळे भारतातील जातिव्यवस्था ही शेकडो वर्षापासून टिकून राहिली आहे.

८.७ जाती व्यवस्थेचे कार्य

भारतीय समाजाचा जातीप्रथा हा एक अविभाज्य भाग बनला आहे. समाजातील लोकांचा संपूर्ण व्यवहार हे जातीप्रथेनुसारच होतात. सामाजिक जीवनावर जातीव्यवस्थेचा विशेष प्रभाव आढळतो. शेकडो वर्षापासून जाती व्यवस्था अस्तित्वात आहे. जाती व्यवस्था नष्ट करण्याचे अनेक प्रयत्न झाले तरी जातीप्रथा अजूनही टिकून आहे. याचे कारण म्हणजे जातीचे व्यक्ती आणि समाजाच्या दृष्टीने असलेली कार्य सांगितले जातात.

१. सामाजिक वारसांचे संक्रमण:

जातीचे सदस्वत्व हे जन्माच्या आधारावर प्राप्त होते. व्यक्तीचा जन्म ज्या जातीत होतो त्या जातीतील प्रथा, परंपरा, विश्वास, संकेत, पूजाअर्चा, देवी देवता, सण, उत्सव इत्यादी गोष्टींचा वारसा व्यक्तीला प्राप्त होतो. तसेच जातीचा व्यवसाय व्यक्तीला मिळतो. म्हणजेच या गोष्टींचा वारसा जातीच्या आधारावर व्यक्तीला मिळतो. म्हणून जाती व्यवस्थेमुळे सामाजिक वारसांचे संक्रमण होत असते.

२. सामाजीकरण:

व्यक्ती ज्या जातीची असते त्या जातीच्या नियमानुसार व्यक्तीची जडणघडण होते. लहानपणापासून मुलाला आपल्या जातीचे आचार विचार, व्यवसाय, संस्कार, वेशभूषा खानपान इत्यादी गोष्टी शिकवल्या जातात. विशेष म्हणजे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व घडवण्याचे कार्य जातीव्यवस्था करीत असते. म्हणजेच व्यक्तीचे सामाजीकरण करण्याचे कार्य जातीव्यवस्थेद्वारा होते.

३. व्यवसाय:

प्रत्येक जातीचा व्यवसाय हा निश्चित असतो. व्यक्तीला त्यांच्या जातीच्या व्यवसायाचे प्रशिक्षण कुटुंबातूनच मिळत असते. कुटुंबाचा परंपरागत व्यवसाय मुलाला मिळतो. त्या व्यवसाया विषयीचे कला कौशल्य व्यक्ती सहजपणे शिकतो. जातीमुळे व्यक्तीचा व्यवसाय निश्चित असतो.

४. सामाजिक सुरक्षितता:

प्रत्येक व्यक्तीने कशा प्रकारचा सामाजिक व्यवहार करावा हे जातीद्वारे निश्चित करण्यात येते. जातीचा गट हा व्यक्तीला आपला गट वाटतो. तसेच जातीमध्ये अनेक उपजाती असतात. उपजातीमधील लोक हे एकमेकांचे नातेवाईक असतात. जाती आणि उपजाती ह्या आपल्या सदस्यांच्या हितांचे संरक्षण करतात आणि अडचणीच्या वेळी जातीतील लोक एकमेकांना मदत करतात. त्यामुळे व्यक्तीला सामाजिक सुरक्षितता लाभते.

५. मानसिक सुरक्षितता:

जाती उपजातीतील लोक सुखदुःखाच्या प्रसंगात सहभागी होतात. एकमेकांचे प्रश्न सोडवण्याच्या दृष्टीने मदत करतात. त्याचे एकमेकांशी अगदी घनिष्ठ संबंध असतात. कोणत्याही प्रकारचा मानसिक तणाव असल्यास संबंधित लोक तो तणाव दूर करण्यास मदत करतात.

अशा प्रकारची जातीचे काही कार्य आहेत. परंतु जातीप्रथा ही विषमता, खोट्या धार्मिक श्रद्धा-समजुती, शोषण या गोष्टीवर आधारित आहे. जातीचे वरील प्रकारचे कार्य असले तरी जातीच्या कार्यापेक्षा जातीचे दोष अधिक आहेत. त्यामुळे जातीप्रथेचे समर्थन करता येणार नाही.

८.८ सारांश

भारतामध्ये आर्यांचे आगमन झाल्यानंतर चातुर्वर्ण व्यवस्थेतून जातिव्यवस्था निर्माण झाली. सुरुवातीला जातिव्यवस्था ही जन्माच्या आधारावर नाहीतर कर्माच्या म्हणजेच व्यवसायावर आधारलेली होती. परंतु कालांतराने तिला बंदिस्त स्वरूप येऊन जन्म हा जातीचा आधार बनला. जातिव्यवस्थेमध्ये कालपरत्वे अनेक बदल होत गेले. अनेक परकीय संस्कृतीची आक्रमणे भारतावर झाली तरी जातीव्यवस्थेने सर्वांना आपल्यामध्ये सामावून घेऊन आपले स्वतंत्र अस्तित्व अबाधित राखले. पेशवाईच्या काळामध्ये जातिव्यवस्थेतील नियम व कायदे अधिक कडक व बंदिस्त स्वरूपाचे केले गेले. त्यामुळे पेशवेकाळात जातीप्रथा आपल्या सर्वोच्च शिखरावर पोहोचली होती. आधुनिक कालखंडातमध्ये मात्र नवशिक्षित वर्गाने स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या आधुनिक मूल्यांची कास धरल्यामुळे जातिव्यवस्थेला हादरे बसण्यास सुरुवात झाली. अनेक समाजसुधारकांनी जातप्रथा नष्ट करण्यासाठी वातावरण निर्मिती केली. त्याचाच परिणाम म्हणून भारतीय संविधानामध्ये जातीप्रथा नष्ट करण्यासाठी विशेष तरतुदी केल्या गेल्या.

८.९ प्रश्न

१. जातीची व्याख्या सांगून अर्थ स्पष्ट करा ?

२. जातिव्यवस्थेच्या उदया विषयी चर्चा करा ?

३. जातीव्यवस्थेचा विविध कालखंडातकसा विकास होत गेला यावर भाष्य करा?

४. जातिव्यवस्थेच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांचा आढावा घ्या ?

५. भारतीय समाजातील जातीव्यवस्थेची कार्य स्पष्ट करा ?

८.१० संदर्भ

- आधुनिक भारताचा इतिहास-१९४७ ते२०००:डॉ. शांता कोठेकर
- भारतीय शासन आणि राजकारण :डॉ. सुधाकर जोशी
- आजादी के बाद का भारत : बिपिन चंद्र
- जात - वर्ग व परिवर्तनाचा लढा:विलास रणसुंबे
- प्रबोधनकालीन जातीअंताचा अप्रामाणिक लढा: डॉ. दिनेश मोरे
- जातीव्यवस्थेचा अंत : भारत पाटणकर
- ब्राह्मणी पितृसत्तेचा विचारव्यूह : उमेश बगाडे
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि जातीअंताचा लढा: डॉ. जनार्दन वाघमारे

- पेशवेकालीन समाज व जातीय संघर्ष: पी ए गवळी
- डॉ. आंबेडकरांची जातीमीमांसा : उमेश बगाडे
- जातीप्रथेचे विध्वंसन: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- भारतातील जातीप्रथा: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

*****

९

जातिभेदाचे स्वरूप आणि प्रकार

घटक रचना

९.१ उद्दिष्टे

९.२ प्रस्तावना

९.३ जातीभेद निर्मूलनाविषयी भारतीय संविधानातील तरतुदी

९.४ समकालीन जातीभेदाचे स्वरूप

९.५ जातिभेद निर्मूलनासाठीचे उपाय

९.६ सारांश

९.७ प्रश्न

९.८ संदर्भ

९.१ उद्दिष्टे

- भारतीय संविधानातील जातीभेद निर्मूलना विषयक तरतुदींचा आढावा घेणे.
- समकालीन भारतातील जातिभेदाच्या स्वरूपाची मांडणी करणे.
- स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील जातीभेद निर्मूलनासाठीचे उपाय सुचवणे.

९.२ प्रस्तावना

स्वातंत्र्यापूर्वी सुमारे एका शतकापासून अनेक समाजसुधारकांनी, समाजसेवी संस्थांनी व संघटनांनी तसेच राष्ट्रीय काँग्रेसने सामाजिक सुधारणांचे आग्रही प्रतिपादन केले होते. लोकमत जागृत व संघटित करून सामाजिक सुधारणेबाबत उदासीन असलेल्या परकीय शासकांना समाजसुधारणे संबंधी काही कायदे करण्यास त्यांनी भाग पाडले. सामाजिक सुधारणेशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला खरा अर्थ प्राप्त होणार नाही याविषयी कोणालाच शंका नव्हती. त्यामुळे साहजिकच स्वातंत्र्याच्याउषा:कालाबरोबर समाज सुधारणेची पावले स्वतंत्र भारताचे सरकार द्रुतगतीने उचलेलअशी जनसामान्यांची अपेक्षा होती. तशातच सत्तारूढ झालेल्या काँग्रेस पक्षाने १९३१ सालच्या कराची अधिवेशनात भारताच्या सर्वांगीण सुधारणेचा जो व्यापक कार्यक्रम आखला होता त्यात समाजसुधारणांच्या कार्याला महत्त्वाचे स्थान दिलेले होते. विशेषतः महिलांची व दलित वर्गाची स्थिती सुधारण्यास काँग्रेस कटिबद्ध होती. राजकीय व आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक सुधारणा केल्याशिवाय देशाची सर्वांगीण प्रगती होणार नाही हे भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू वारंवार प्रतिपादन करीत होते. त्यामुळे महिलांचा व दलित वर्गाचा दर्जा सुधारण्याच्या दृष्टीने राज्यघटनेद्वारे व संसदेच्यामार्फत महत्त्वाच्या सुधारणा घडवून आणण्याचे धोरण स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने अंगीकारले होते. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूलभूत

तत्त्वांवर भारतीय राज्यघटना आधारलेली असल्याने भारतीय राज्यघटनेने सर्वांना समान अधिकार दिले. त्यामुळे विषमतेवर आधारलेल्या जातीव्यवस्थेला हादरे बसण्यास सुरुवात झाली आणि जातीव्यवस्थेचे बंधने सैल होण्यास मदत झाली. परंतु जातीय अस्मिता आणि राजकारणाच्या जातीयकरणामुळे जातीव्यवस्था काही बाबतीत अधिकच बळकट झालेली दिसून येते.

९.३ जातीभेद निर्मूलनाविषयी भारतीय संविधानातील तरतुदी

१. कायद्यापुढे समानता-कलम१४:

माणसाने माणसात निर्माण केलेले भेदाभेद नष्ट करून सर्वांना समान संधी मिळण्याची हमी संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेतच देण्यात आलेली आहे. घटनेच्या चौदाव्या कलमात मूलभूत हक्काच्या दृष्टिकोनातून समतेचा अर्थ विशद करण्यात आलेला आहे. या अन्वये समता म्हणजे सर्व व्यक्तींसाठी समान कायदा असावा, त्याची अंमलबजावणी समान व्हावी व कायद्याने सर्वांना संरक्षणाची समान संधी देणे होय. राज्याने केलेले कायदे सर्वांना समानपणे लागू राहतील, यात धर्म, वंश, जात, लिंग अथवा वर्ग याआधारावर कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही, असे या कलमात स्पष्ट केलेले आहे. अशाप्रकारे भारतीय संविधानात समानतेचे तत्व लागू करून जातिव्यवस्थेचा मुख्य आधार असलेली विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न संविधानकर्त्यांनी केला.

२. जातीभेदाची समाप्ती- कलम १५:

घटनेच्या पंधराव्या कलमात असे नमूद केले आहे की, जाती, वंश, लिंग, धर्म, वर्ग, जन्मस्थान या आधारावर कोणत्याही सार्वजनिक ठिकाणी शाळा, मंदिरे, सिनेमागृह आदी. ठिकाणी नागरिकांमध्ये भेदाभेद, तसेच दुकाने, उपहारगृहे, विहिरी, तळ, घाट या ठिकाणी प्रवेश नाकारला जाणार नाही.अशी तरतूद केली तरी सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांसाठी खास तरतुदी करण्यास या कलमामुळे अडथळा येणार नाही असेही स्पष्ट करण्यात आलेले आहे. या अगोदर जातीभेदानुसार विशिष्ट जातींचे विशिष्ट सार्वजनिक ठिकाणे, विहिरी, पानवठे होते. अस्पृश्य जातींना तर सार्वजनिक ठिकाणी संचार करण्यास प्रतिबंध होता. हा जातीभेद नष्ट करण्याच्या दृष्टिकोनातून घटनेच्या कलम-१५ नुसार व्यक्तीमधील भेदाभेद नष्ट करण्यात आला.

३. संधीची समानता - कलम १६:

घटनेच्या कलम १६ नुसार सार्वजनिक सेवांमध्ये सर्वांना समान संधी दिली जाईल असे म्हटले आहे. जात, धर्म, वंश, वर्ग यावरून नोकरी देताना कोणताही भेदाभेद केला जाणार नाही किंवा कोणालाही या कारणावरून अपात्र ठरवले जाणार नाही. परंतु काही विशिष्ट जाती जमातींच्या विकासासाठी नौकऱ्या देताना खास सवलती अथवा राखीव जागा सरकार उपलब्ध करून देऊ शकते किंवा आवश्यक त्या ठिकाणी शैक्षणिक अटीही शिथिल करू शकते. जातीव्यवस्थेमध्ये मात्र उच्च जातींनाच उच्च पदावरनियुक्त केले जाई आणि हलक्या दर्जाची कामे व नौकऱ्या कनिष्ठ जातीतील लोकांना दिल्या जात असे. त्यामुळे

आर्थिक आणि सामाजिक विषमता वाढीस लागली होती. ही विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न संविधानाने सर्वांना समान संधी देऊन केला आहे.

४. अस्पृश्यतेचा अंत - कलम१७:

भारतीय राज्यघटनेतील कलम-१७ जातीभेद नष्ट करण्याच्या दृष्टिकोणातून सर्वात महत्त्वाचे कलम आहे. या कलमानुसार अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली व कोणत्याही प्रकारची अस्पृश्यता पाळण्यास बंदी असून, ती पाळणे हा गंभीर फौजदारी गुन्हा मानला गेला. समतेचा हक्क प्रदान करणाऱ्या कितीही तरतुदी केल्या तरी अस्पृश्यता अस्तित्वात आहे तोपर्यंत खरी समता नांदू शकणार नाही याची घटनाकारांना कल्पना होती, म्हणून त्यासंबंधी तरतूद केली गेली. कोणत्याही व्यक्तीला अस्पृर्श म्हणून शाळा, दवाखाना, हॉटेल, पानवठे आदी. सार्वजनिक ठिकाणी प्रवेश नाकारता येणार नाही. जातीव्यवस्थेतील जातिभेदाची सर्वोच्च परिणीती म्हणजे अस्पृश्यता ही प्रथा होती. अस्पृश्यांचा स्पर्शच नव्हे तर सावलीही अंगावर पडली तर उच्चवर्णीय अपवित्र होत. त्यामुळे त्यांना सार्वजनिक ठिकाणी संचार करण्यास बंदी होती. अशी ह्या माणसांना माणूसपण नाकारणाऱ्या अस्पृश्य प्रथेचा अंत करण्याच्या दृष्टिकोनातून घटनेतील हे कलम खूपच महत्त्वपूर्ण आहे.

५. व्यवसाय स्वातंत्र्य- कलम१९/६:

भारतीय राज्यघटनेतील कलम१९/६ नुसार भारतीय नागरिकाला कोणताही पेशा आचरणाचा अथवा कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा धंदा करण्याचा हक्क प्रदान करण्यात आलेला आहे. म्हणजेच व्यवसाय स्वातंत्र्यांतर्गत व्यक्ती आपल्या इच्छेप्रमाणे व्यवसाय अथवा नोकरी करू शकते. व्यवसायाचे स्वातंत्र्य बहाल करीत असताना उपजीविकेचे साधन हाच मुख्य दृष्टिकोन समोर ठेवलेला दिसून येतो. जातीव्यवस्थेमध्ये व्यवसाय स्वातंत्र्य नव्हते, व्यक्ती ज्या जातीत जन्माला आला त्याच जातीचा व्यवसाय त्याला करावा लागत असे. त्यामुळे समाजातील गतिशीलता लोप पावली होती आणि व्यवसायाच्या आधारे अनेक जाती व उपजाती निर्माण झाल्या होत्या. त्यातून जातीभेद अधिक दृढ झाले होते. भारतीय समाजाची ही बंदिस्त अवस्था तोडून समाज परिवर्तनाला चालना देण्याचे कार्य भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या व्यवसाय स्वातंत्र्यामुळे शक्य झाले.

६. शिक्षणाचा अधिकार- कलम २९व३०:

घटनेच्या २९ व्या कलमानुसार आपली स्वतःची भाषा, लिपी अथवा संस्कृती यांची जोपासना करण्याचे स्वातंत्र्य भारतातील प्रत्येक नागरिक समूहाला दिले गेले. या कलमानुसार राज्याने अनुदान दिलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत धर्म, वंश, जात किंवा वर्ग इत्यादी कारणांवरून कोणत्याही व्यक्तीला प्रवेश नाकारता येणार नाही. व्यक्ती विकासासाठी म्हणून आपल्या इच्छेप्रमाणे शिक्षण घेण्याचा हक्क प्रत्येक नागरिकाला असेल. त्याचप्रमाणे शिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा हक्क कलम-३०/१ प्रमाणे देण्यात आला आहे. अशा संस्थांना मदत देताना राज्यातर्फे भेदाभेद केला जाणार नाही. १९५१ च्या घटना दुरुस्ती प्रमाणे मागासलेल्या जातींसाठी सरकार या शिक्षण संस्थांतून जागा राखून ठेवू शकते. जातीव्यवस्थेमध्ये इतर जातींना शिक्षणाचा हक्क नाकारण्यात आलेला होता. त्यामुळे कनिष्ठ जातीतील व्यक्तींची विवेकशीलता नष्ट झाली होती. त्यांचा आर्थिक

सामाजिक व सांस्कृतिक विकास खुंटला होता. महात्मा फुले म्हणतात त्याप्रमाणे यांच्या दुःखाचे एकमेव कारण म्हणजे अविद्या होते. भारतीय राज्यघटनेने सर्वांना शिक्षणाची समान संधी देऊन जातीभेदाला सुरुंग लावला. (जोशी सुधाकर, भारतीय शासन आणि राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.)

७. कास्ट डिसॉबिलिटी रिमुव्हल ॲक्ट-१९५०:

एखाद्या नागरिकाची मूळ जात रद्द झाल्यामुळे अगर बदलल्यामुळे त्याच्या वारसा हक्कावर प्रतिकूल परिणाम होऊ नये किंवा त्या व्यक्तीची मालमत्ता जप्त होऊ नये म्हणून १९५०साली संसदेने 'कास्ट डीसॉबिलिटी रिमुव्हल ॲक्ट' पारित केला. जातीयतेची बंधने शिथिल करणे त्यामागचा मुख्य उद्देश होता.

८. द अनटचेबिलिटी ऑफेन्स ॲक्ट-१९५५:

राज्यघटनेतील १७व्या कलमान्वये अस्पृश्यता निर्मूलनाची तरतूद केली असली तरी प्रत्यक्षात तिची अंमलबजावणी पुरेशी होत नाही. हे ध्यानात आल्यामुळे त्या कलमाच्या पुष्टीकरणाच्या उद्देशाने १९५५ साली'द अनटचेबिलिटी ऑफेन्स ॲक्ट' पारित करण्यात आला. या कायद्यान्वये अनुसूचित जातीवरील सर्व सामाजिक बंधने बेकायदेशीर ठरविण्यात आली. तसेच हिंदूंच्या सर्व सार्वजनिक संस्था व स्थळे त्यांना खुली करण्यात येऊन या अधिकारापासून त्यांना वंचित करण्याचा केलेला प्रयत्न हा दंडनीय गुन्हा मानण्यात आला. मुख्य म्हणजे अस्पृश्यतेची प्रथा पाळणेच नाहीतर, त्या प्रथेला प्रोत्साहन देणे हा देखील गुन्हा ठरवण्यात येऊन त्यासाठी कारावास व दंडाची शिक्षा निर्धारित करण्यात आली.

९. राखीव जागा व सवलती:

भारतीय राज्यघटनेने जातीय मतदार संघांना मान्यता दिली नाही.परंतु त्यांच्यासाठी सर्व विधिमंडळातून व शासकीय सेवांतून ठराविक प्रमाणात जागा राखीव ठेवाव्या अशी तरतूद केली आहे. अखिल भारतीय व राज्यातील स्पर्धा परीक्षांसाठीही राखीव जागांची व्यवस्था करण्यात आली. शासकीय सेवा, केंद्र व राज्य विधिमंडळात आणि पंचायतराज संस्थांमध्ये त्यांच्या स्वतंत्र प्रतिनिधित्वाची तरतूद करण्यात आली. शासकीय सेवेतील राखीव जागा या गटातील उमेदवारांना मिळाव्यात म्हणून त्यांच्यासाठी पदाची कमाल वयोमर्यादा व अहर्ता या बाबतच्या अटी शिथिल करण्यात आल्या. राखीव जागांची कमाल मर्यादा ५० टक्क्यांपर्यंत वाढवली गेली. तसेच राखीव जागांसाठी या गटातील पात्र उमेदवार न मिळाल्यास उमेदवार मिळेपर्यंत त्या जागा कायम स्वरूपात भरल्या जाऊ नयेत अशीही व्यवस्था केली गेली. या गटाच्या तरुणांना स्पर्धा परीक्षातील भिन्न पदांसाठी आवश्यक असलेली पात्रता प्राप्त करता यावी म्हणून त्यांच्यासाठी खास प्रशिक्षण केंद्र स्थापन केल्या गेली. त्याचबरोबर शिष्यवृत्ती व वस्तीगृह यांची व्यवस्था करण्यात आली.

मागासवर्गाच्या सर्वांगीण उत्थानासाठी समाजकल्याण खात्यामार्फत नानाविध उपक्रम राबवण्यात येऊ लागले. मागासवर्गीयांच्या उत्थानासाठी विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीवर नजर ठेवण्यासाठी आणि नव्या योजनांची शिफारस करण्यासाठी राष्ट्रीय आयोगाची स्थापना करण्यात आली. त्यांच्यावर होणाऱ्या सामाजिक व आर्थिक अन्यायाला प्रतिबंध करण्याचे मार्ग या आयोगाने सुचवायचे होते. दलित व दुर्लक्षित समाजगटांचे राष्ट्रीय

प्रवाहात पूर्ण सामिलीकरण करून घेण्याच्या दृष्टीने मार्ग सुचवण्यासाठी अधून मधून संसदीय समितीही नियुक्त करण्यात आल्या. अनुसूचित जाती जमातीवरील अन्यायाच्या निराकारण्यासाठी संसदेने १९५५च्या 'द अनटचेबिलिटी ऑफेन्स ॲक्ट'च्या तरतुदी १९७६ सालच्या सुधारित कायद्याने अधिक व्यापक व कडक करण्यात आल्या.त्यांच्या अधिकारावर अतिक्रमण करणाऱ्यांना कडक शिक्षा व दंड देण्याची तरतूद या कायद्याने केली गेली. तसेच या वर्गावर होणाऱ्या अन्यायविरुद्ध न्यायालयात दाद मागण्यासाठी त्यांना मदतीची व्यवस्था करण्यात आली. यासाठी राज्यस्तरावर कायद्याच्या सल्ल्याची केंद्रे स्थापन करण्यात आली. तसेच अशा खटल्यांचे निकाल तातडीने लागावेत म्हणून वेगळीन्यायालये स्थापित केली गेली. (कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास-१९४७ ते २०००,साईनाथ प्रकाशन, नागपूर)

अशाप्रकारे जातीभेद निवरण्यासाठी व समाजातील दुर्लक्षित गटांचे उत्थानकरण्याबाबतची निकड भारत सरकारने स्वातंत्र्यप्राप्तीपासूनच दर्शवली होती.भारताच्या राज्यघटनेत त्या दृष्टीने वरील प्रमाणे अनेक तरतुदी करण्यात आल्या व संसदेने त्यासाठी कायदे पास केले.त्याचबरोबर या मागासवर्गीय घटकांना समाजातील मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राखीव जागा व अनेक सवलती देण्यात आल्या त्याचा परिणाम म्हणून स्वातंत्र्यानंतर हे समूह मुख्य प्रवाहात येण्यास मदत झाली. त्यामुळे जातीभेदाची बंधने शिथिल होऊन सामाजिक व आर्थिक विषमता काही प्रमाणात नष्ट होण्यास मदत झाली. परंतु जातीभेदाचा पूर्णपणे नायनाट मात्र करता आला नाही,आजही तो विविध स्वरूपात दिसून येतो.

९.४ समकालीन जातीभेदाचे स्वरूप

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जातीभेद आणि विषमता दूर करण्यासाठी बरेच प्रयत्न केल्या गेले. भारतीय संविधानाने धर्म, जात, लिंग, भाषा, वर्ण या आधारावर कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना समान अधिकार आणि हक्क दिले. त्यामुळे जातीभेद आणि विषमता दूर होण्यास मोठा हातभार लागला असला तरी जातीभेदाने वेगळे स्वरूप धारण केलेले दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात तिने रंग बदलले आहेत. हा राक्षस सध्या जिवंत असून त्याला कोणी मारू शकले नाही. आज तर त्याने अतिशय उग्ररूप धारण केले आहे. जातीप्रथेने देशातील सामाजिक व राजकीय पर्यावरण दूषित करुन सामाजिक व राजकीय जीवनामध्ये एक प्रकारची विसंगती निर्माण केलेली आहे. देश स्वतंत्र झाल्यावर बाबासाहेबांनी एक आदर्श संविधान निर्माण केले. हे संविधान न्याय, स्वातंत्र, समता व बंधुता या चार मूल्यांवर आधारलेले आहे. संविधानाने कायद्याद्वारे अस्पृश्यता नष्ट केली. पण ती अद्याप मुर्त झालेली नाही.

१. सामाजिक विषमता:

धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान यांच्या आधारावर भेदभाव किंवा अन्याय करता येणार नाही अशी घटनेमध्ये तरतूद आहे.पण समाजात पदोपदी भेदभाव केल्या जातो. समाजात जात्यांधता व धर्मांधता मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. त्यामुळे सामाजिक एकात्मता व राष्ट्रीय ऐक्य धोक्यात आले आहे. जाती व्यवस्था ही उच्चनीचतेची उतरण असल्यामुळे जातीभेद पराकोटीला पोहोचला आहे. जात व धर्म या दोन्ही गोष्टी आज विघटनकारी

बनल्या आहेत. विघटन हा तर जातीचा अंगभूत गुण आहे. त्यामुळे जातिव्यवस्थेने समाजात भेदभाव खोलवर रुजवला आहे. हिंदू धर्मात जातींचा प्रादुर्भाव झाला त्यामुळे उच्चनीचता निर्माण झाली. जातीव्यवस्था ही असमावेशकच नाही तर ती असहिष्णु देखील आहे. तिने जोपासलेली मूल्ये ही लोकशाहीला पोषक नाहीत. भारताने लोकशाही शासनपद्धती स्वीकारली. पण जातीव्यवस्थेने जोपासलेली मूल्ये ही लोकशाही मूल्यांच्या अगदी विरुद्ध आहेत. ज्या अर्थी आपण लोकशाही स्वीकारलेली आहेत त्या अर्थी लोकशाही मूल्य आत्मसात करणे आवश्यक आहे. लोकशाहीचा पाया हा समता आहे, तर जातीव्यवस्थेचा पाया हा विषमता आहे. लोकशाही ही समावेशक असून जातीव्यवस्था ही असमावेशक आहे. समता व विषमता एकत्रित नांदू शकत नाही. जाती मूल्य आणि लोकशाही मूल्य यामध्ये भिन्नता आहे. लोकशाही केवळ राज्यव्यवस्था नाही तर ती एक समाजव्यवस्था देखील आहे. त्याशिवाय सामाजिक लोकशाहीची संकल्पना साकार होणार नाही.

२. राजकारणाचे जातीयकरण:

आज जातीप्रथेचे पुनर्जीवन झालेले आहे. आजचे राजकारण जातीवादाचा आधार घेऊन पुढे चालले आहे. संविधानाला जे अभिप्रेत आहे नेमके त्याविरुद्ध राजकीय प्रवाह आज वाहतो आहे.

राजकारणात तर जातीचे गणित घातल्याशिवाय निवडणुकांना सामोरे जाता येत नाही. याचा परिणाम असा झाला आहे की, अल्पसंख्यांक जातीतील व्यक्तींना निवडणूकच लढवता येत नाही. मुळात त्यांना तिकीटच मिळू शकत नाही. मिळाले तरी निवडणूक त्यांना जिंकता येत नाही. अशा अल्पसंख्यांक जातींच्या हाती केवळ मतदान करणे एवढेच आहे. ही लोकशाहीची विटंबनाच म्हणावी लागेल. संविधानातील मूलभूत अधिकार आणि राज्य धोरणांची मार्गदर्शक तत्वे या दोन्हींच्याही मार्गात जातीप्रथा येते. त्यामुळे जातीव्यवस्था ही अनेक घटकांना सामाजिक व आर्थिक न्याय देण्याच्या मार्गात अडथळा ठरते.हा न्याय देण्यासाठी घटनेतील कलम ३८मध्ये नवीन समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे सूचित करण्यात आले आहे. खरे तर लोकशाहीच एक नवीन वस्तू आहे आणि ती आम्ही स्वीकारलेली आहे. कारण ती स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या महामूल्यांवर आधारलेली आहे. धर्माला देखील याच मूल्यांचे अधिष्ठान असले पाहिजे असा डॉ. आंबेडकरांचा आग्रह होता.

३. जातीयसंघर्ष:

जातीचा आधार घेऊन ना सामाजिक क्रांती होऊ शकते ना राजकीय क्रांती. तिच्या आधारावर झालीच तर ती फक्त प्रतिक्रांती असू शकते. जातीय संघर्ष हिंदू समाजाचे प्रमुख लक्षण आहे. जातीने उच्चवर्णीयांमध्ये प्रचंड अहंकार निर्माण केला तर दुसरीकडे खालच्या जातींमध्ये प्रचंड न्युनगंड निर्माण केला आहे. या जातीय अहंकारातूनच आज ऑनर किलिंगसारख्या घटना घडत आहेत. आंतरजातीय विवाहास कायद्याची मान्यता असली तरी वरिष्ठ जातींची यास मान्यता नाही. हरियाणामध्ये सर्रास प्रतिष्ठेपायी खालच्या जातींच्या मुलांचे खून झालेले आहेत. खाप पंचायतीने असे खून करण्यासाठी प्रोत्साहनच दिले होते. खरे तर जात पंचायती या कायद्याने रद्द केल्या पाहिजेत. ऑनर किलिंगचे हे लोन पुरोगामी महाराष्ट्रात देखील पोहोचले आहे. समाज परिवर्तनाची प्रयोगशाळा म्हणून ज्या

कोल्हापूर शहराकडे आपण बघतो त्या शहरातही असेच एक खून प्रकरण घडले. मुलगा ब्राह्मण आणि मुलगी मराठा, त्यांच्या प्रेमाची परिणीती लग्नात झाली. त्या मुलीच्या भावानेच तिचा व तिच्या पतीचा निर्घुण खून केला. अशाप्रकारे उलट्या दिशेत आमचा प्रवास चालू आहे. महाराष्ट्रात जाती जातींमधील तेढ सर्वश्रुत आहे. या ठिकाणचा ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद पूर्वपार चालत आलेला आहे आणि अलीकडे मराठा-मराठेत्तर, दलित-दलितेत्तर असे वाद पेटले आहेत. (जनार्दन वाघमारे, डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर आणि जातीयंताचा लढा, सुगावा प्रकाशन, पुणे)

४. व्यवसाय स्वातंत्र्य:

जाती ह्या विविध व्यवसायांवर आधारलेल्या होत्या. बहुतेक प्रत्येक जातीचा एक पारंपारिक व्यवसाय निर्धारित झालेला आहे. चांगल्या आमदानीचे पांढरपेशे किंवा प्रतिष्ठित व्यवसाय उच्च जातींकडे तर अंग मेहनतीचे, अप्रतिष्ठेचे आणि जेमतेम अर्थार्जनाचे व्यवसाय कनिष्ठ जातीकडे असे सर्वसाधारण विभागणी आढळते. गावगाडा विविध धंद्यावर चालत होता.बलुतेदार व आलुतेदार हे निर्धारित व्यवसाय करीत होते.त्या व्यवसायांची उतरण तयार होऊनउच्च-नीच श्रेणी तयार झाली. कामांची वर्गवारी करण्याबरोबरच कामगार व कारागिरांचीही वर्गवारी केली. गावातील हे निर्धारित व्यवसाय आज नाहीसे झालेले आहेत. त्यामुळे बलुतेदारी व्यवसाय विस्थापित झाले, ते मिळेल तो रोजगार करून पोट भरू लागले. पण त्यांना चिकटलेल्या जाती मात्र कायम राहिल्या. पादत्राणांचे दुकान चालवणारा ब्राह्मण हा ब्राह्मणच राहतो, तो चांभार कधी होत नाही. गवंड्याचे काम करणारा दलित हा जातीने गवंडी होत नाही तो दलितच राहतो. व्यवसाय बुडाले पण जाती मात्र शिल्लक राहिल्या.

आज कोणत्याही व्यवसायाचे स्वरूप सहसा एक जातीय नाही आणि बऱ्याच जातींचे अस्तित्व एक व्यवसायी नाही. मात्र विशिष्ट व्यवसाय आणि विशिष्ट जाती असे समीकरण आजही अनेक व्यवसायाबद्दल दाखवून देता येते. शेती, जमीन मालकी आणि शेतमजुरी या क्षेत्रातील जात व्यवसाय परस्पर संबंध पाहण्यासारखे आहेत. महाराष्ट्रात मराठा-कुणबी समाजाच्या तुलनेतइतर जातींकडे जमीन मालकीचे प्रमाण अगदी कमी आहे. भारतात इतरत्रही दलितांमध्ये जमीन मालकीचे प्रमाण अगदी थोडे आहे. दलित समाजात शेतमजुरांचे प्रमाण जवळपास ५० टक्के असून सवर्ण समाजाचे प्रमाण २०% एवढेच आहे. आधुनिक शहरी व्यवसायांमध्ये उच्च व मध्यम जातींचे प्रमाण मोठे आहे. व्यापार उद्योग क्षेत्रात ठराविक जातींचा वरचष्मा आहे. उद्योग व्यापारात मारवाडी, वाणी, पाटीदार, आरोरा, खत्री, चेट्टीयार आणि बोहरा असे समाजगट आढळतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात या यादीत ब्राह्मणांची भर पडल्याचे दिसते. पांढरपेशा नोकऱ्यांमध्ये उच्च जातींचा भरणा अधिक दिसून येतो. औद्योगिक क्षेत्रात उच्च व मध्यम जातींचे कुशल कामगार वर्गात व पर्यवेक्षीय कामगारात वर्चस्व असते. तर कुशल कामगार बहुतांश कनिष्ठ जातींमधून येतात. असंघटित क्षेत्रात कंत्राटी व बदली कामगारांमध्ये कनिष्ठ जातींचे प्रमाण मोठे आहे. शहरी असंघटित क्षेत्रात हमाल, माथाडी कामगारांमध्ये मध्यम जातींचे तर रिक्षा, पथारी व्यवसायिकात कनिष्ठ जातींचे केंद्रीकरण आढळते. भंगार व्यवसायांमध्ये मातंगाची मोठी संख्या सापडते. (सुहास पळशीकर, समकालीन जातीव्यवस्था, जातीसंस्थेचे बदलते आधार, सुगावा प्रकाशन, पुणे)

५. आंतरजातीय विवाहांना विरोध:

जातींचे अस्तित्व जोवर कायम आहे तोवर जाती-जातीमधील भेदभाव राहणारच आणि म्हणून जातीप्रथा नष्ट केली पाहिजे. आंतरजातीय विवाह हाच यावरचा जालीम उपाय असे बाबासाहेबांचे म्हणणे होते. आंतरजातीय विवाहामुळे जातीचा व जातीप्रथेचा अंत होईल, हे लोहीया यांचे देखील मत होते.

अंतर्विवाहाची प्रथा जपल्या शिवाय जातीचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकून ठेवता येत नाही. वर्णसंकर टाळणे या प्राचीन तत्त्वामुळे भारतीय समाजात आंतरजातीय विवाह होत नसे. (पी ए गवळी, पेशवेकालीन समाज व जातीय संघर्ष, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद) विरोधात जाऊन जे आंतरजातीय विवाह करत असे त्यांना जातीतून बहिष्कृत केले जात असे. म्हणून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अंतर्विवाही संबंध जातीचे मूळ आहे असे प्रतिपादन केले. आधुनिक कालखंडामध्ये समाजसुधारणा चळवळ सुरू झाल्यानंतर १९१७ च्या 'पटेल बिला'नुसार आंतरजातीय विवाह कायदा करण्यात आला आणि या विवाहापासून होणारी संतती कायदेशीर मानली जाईल अशी तरतूद केल्या गेली. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर संविधानाने आंतरजातीय विवाहाला कायद्याचे संरक्षण दिले असले तरी, आंतरजातीय विवाहांना सामाजिक पाठबळ मात्र मिळत नाहीत. आज बरेच तरुण-तरुणी प्रेम विवाह करतात यालाच लोक आज आंतरजातीय विवाह म्हणून बघतात हे चूक आहे. आंतरजातीय विवाह केलेल्या दांपत्यांना आजही जीवन जगत असताना अनेक सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. काही अपवाद वगळता आंतरजातीय विवाह केलेल्या जोडप्यांना समाज आणि आई-वडिलांच्या घराची दारे बंद केली जातात. एवढेच नाही तर अनेक ठिकाणी आंतरजातीय विवाहतून ऑनर किलिंग सारख्या कित्येक घटना आज समाजात घडून येत आहे. जातिव्यवस्थेची इतर बंधने सैल झाली असली तरी आजही आंतरजातीय विवाहांना सामाजिक आणि कौटुंबिक पाठिंबा मिळत नाही. म्हणून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात त्याप्रमाणे जातीअंत करायचा असेल तर आंतरजातीय विवाह मोठ्या प्रमाणात व्हावे लागतील व त्यासाठी पालक आणि समाजाचा पाठिंबा पाठबळ मिळणे आवश्यक आहे.

६. जातवार वस्ती:

गावांची रचना आजही जातीनिहाय आहे. दलितांच्या वस्ती आजही गाव कुसाबाहेरच आहेत. एक गोष्ट प्रकर्षाने लक्षात घेण्यासारखी आहे ती म्हणजे आज शिक्षण हे सर्वांनाच उपलब्ध झालेले आहे. आरक्षणामुळे दलित समाजही शिकू लागला आहे. शिकलेली दलित मंडळी शहरात गेली. गावातली दलित मात्र गावकुसाबाहेरच राहतात व अस्पृश्यतेचे चटके आजही वेगवेगळ्या पद्धतीने त्यांना बसत आहेत. म्हणून गावांची रचना समतेच्या तत्त्वावर झाली पाहिजे. जुनी गावे मोडून नवी गावी बसवणे अवघड आहे हे मान्य पण अलीकडे नवीन वस्त्या बऱ्याच झालेल्या आहेत त्यांची रचना मात्र संमिश्र स्वरूपाची नाही. लातूरला भूकंप झाला होता गावेची गावी उध्वस्त झाली. परंतु गावाच्या नवीन रचनेतही दलित-सवर्णभेद कायम आहे. लोक जात ही कल्पना सोडून द्यायला तयार नाहीत. (सुहास पळशीकर, समकालीन जातीव्यवस्था, जातीसंस्थेचे बदलते आधार, सुगावा प्रकाशन, पुणे)

७. जातीय अस्मिता:

जातीव्यवस्थेचा आणखी एक अनिष्ट परिणाम म्हणजे, एखादा नेता किंवा अधिकारी तो ज्या जातीतील आहे त्याच जातीच्या लोकांना वर आणण्याचा प्रयत्न करतो. जातीप्रथेचे निर्मूलन न करता आपल्या जातीचा दर्जा कसा वाढेल यासाठीचे प्रयत्न आज होत आहेत. आंतरजातीय विवाहांना त्यांचा विरोध आहे. जाती अस्मितांनी सामाजिक विघटनाची प्रक्रिया अधिक गतिमान केली आहे. जातीभेदाचा प्रश्न हिंदूंच्या समोरचे तर आव्हान आहेच पण धर्मांतरितांच्या समोरचे देखील आव्हान आहे. त्याशिवाय भारतीयत्व निर्माण होऊ शकणार नाही. भारतीयत्व निर्माण होण्यासाठी सामूहिक जीवन निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे आणि त्यासाठी जातीभेद नष्ट होणे आवश्यक आहे.

८. अस्पृश्यता:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात अस्पृश्यतेच्या विरोधात मोहीम सुरू झाली. काही व्यक्तींनी दलितात शिक्षणाचा प्रसार करून त्यांच्यातील न्युनगंडाची भावना दूर करून त्यांना त्यांच्या न्याय अधिकाराची जाणीव करून देण्याचे प्रयत्न केले. महात्मा फुले, वीरा शिंदे, महात्मा गांधी आणि डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यता निवारणासाठी विशेष प्रयत्न केले. डॉक्टर आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेत अस्पृश्यता निवारण्यासाठी विशेष तरतुदी केल्या, त्याचप्रमाणे अस्पृश्यांना सवलती व राखीव जागा देऊन त्यांचे सामाजिक उत्थान करण्याचा प्रयत्न केला.

स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये झालेले औद्योगीकरण, शहरीकरण, दळणवळणाच्या साधनांचा विकास, शिक्षण प्रसार, जनजागृती अशा अनेक कारणांमुळे अस्पृश्यता निवारणास हातभार लागला. गावकुसाबाहेर असलेल्या अस्पृश्यांच्या वस्त्यांऐवजी आज शहरातमिश्र वस्त्यांचे ते भाग बनले आहेत. पूर्वी अस्पृश्य अस्वच्छतेचे कामे करीत त्यातही बदल होऊन व्यवसाय स्वातंत्र्यामुळे ते इतर व्यवसाय करू लागल्याने त्यांच्यातील अस्वच्छता मोठ्या प्रमाणात कमी झालेली आहे आणि ते समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होऊ लागले आहेत. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रतिपादलेल्या शिक्षणाचे महत्त्व ध्यानात घेऊन दलित वर्गामध्ये शिक्षणाचा मोठा प्रमाणात प्रसार होऊन मोठमोठ्या हुद्यांवर ते आज काम करू लागले आहेत. समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्राला ते प्रभावित करू लागले आहेत आणि संघटित होऊन स्वतःच्या अधिकारांची व हक्कांची मागणी ते स्वतः करू लागले आहेत. एवढी त्यांच्यात जागृती झालेली आहे. त्यांच्यासोबत रोटी व्यवहार आणि अस्पर्श अशा प्रथा पाळल्या जात नसल्या तरी बेटी व्यवहारवरील बंधने मात्र कायम आहे. आजही अस्पृश्यांवरील अत्याचारांच्या घटना अधून मधून घडतांना दिसून येतात. त्यांच्यावर सामाजिक बहिष्कार टाकला जातो. त्यांनी केलेली प्रगती व त्यांचे समाजात वर मान करून सन्मानाने जगणे आजही उच्च जातींच्या डोळ्यात खुपते.

९. स्त्रियांवरील जातिबंधने:

जातीव्यवस्थेत घराण्याचा व जातीच्या प्रतिष्ठेचा मुद्दा स्त्रीच्या पावित्र्याशी जोडल्या गेला. त्यातून कुटुंबातील आणि जातीतील सदस्यांना स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवण्याचा व त्यांना वळण लावण्याची जबाबदारी सोपवण्यात आली. तर दुसऱ्या बाजूला जात उतरंडीच्या कक्षेत उच्च

जातींना निम्न जातीतील स्त्री-पुरुषांना वळण लावण्याचे व शिक्षा करण्याचे अधिकार जातीव्यवस्थेत मिळाले होते. जातीव्यवस्थेच्या व लिंगभावाच्या या उतरंडीत सार्वजनिक व कुटुंबात अंतर्गत पातळीवरचे स्त्रियांवरील अधिकाराचे व अत्याचाराचे अनेक रुपे अभियुक्त होतात. जाती उतरंडीने स्त्री हिंसेच्या अनेक कक्षा घडवल्या. परजातींना कमी लेखण्यासाठी त्यांच्या स्त्रियांवर व्यभिचार व अनैतिकतेचे आरोप केले जाऊ लागले आणि दलित आदिवासी आशा अवर्ण जाती जमातींवर सवर्णनांनी केलेल्या अत्याचारांच्या घटनांमध्ये स्त्रियांची नग्नधिंड काढणे, बलात्कार करणे, त्यांना विद्रूप करणे असे अवहेलना करणारे प्रकार करण्यात येऊ लागले. जातीय दंगलींमध्ये परजातींना लज्जित करणारी हिंसा स्त्रियांवर लादली जाते. जाती उतरंडीच्या उच्चनीच तत्त्वाच्या चौकटीत जातीसंलग्न पुरुषत्त्वाचे जे साचे घडवले गेले त्यात स्त्रीनियंत्रणाची व्यवस्था करण्यात आली होती. (बगाडे उमेश, ब्राह्मणी पितृसत्तेचा विचारव्यूह, लोकवाङमयगृह, मुंबई)

१०. आर्थिक विषमता:

जाती व्यवस्थेच्या चौकटीमध्ये एक जात दुसऱ्या जातीचे शोषण करून संपत्तीचा संग्रह करत असे. जातिव्यवस्थेतील सामाजिक श्रमप्रक्रियेच्या वेगवेगळ्या अंगांमध्ये तयार होणारी वरकड उच्चजातींकडे जातिव्यवस्थेच्या माध्यमातून जमा होत असे. अस्पृश्य जातींपेक्षा स्पृश्य बलुतेदार जाती संपत्तीच्या बाबतीत अधिक सक्षम होत्या. तर त्यानंतर मराठा, माळी, धनगर अशा प्रकारच्या शेतकरी जाती आणि शिखरावर उच्चवर्णीय ब्राह्मण जाती होत्या. अस्पृश्य श्रमिक जातींना मात्र उत्पादनाचा जगण्या इतकाही हिस्सा मिळत नसे.

नव्या कारखान्यांमध्ये किंवा रेल्वे वगैरे सारख्या नव्या उद्योगांमध्ये कामगार म्हणून राबवायला आलेली माणसे ही त्या त्या राज्यातल्या शोषित जातींमधून आलेली आहे. आजही देशामधल्या कामगार वर्ग दलित, कुनबी, बलुतेदार जाती, धनगर, माळी, भटक्या विमुक्त जाती आणि आदिवासी जमाती यांच्यामधून प्रामुख्याने बनलेला आहे. या जाती-जमातींचे दीड दोन हजार वर्षांपासून ब्राह्मणी जातीव्यवस्था आर्थिक शोषण करत आली होती. आता त्यांच्या जीवनात भांडवलशाहीमुळे नव्या प्रकारचे शोषण सुरू झाले. पूर्वीच्या शोषित जातीमधूनच नवे शोषित वर्ग तयार झाले आहे. खालच्या जातीतील मुठभर लोकांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली असली तरी आजही आर्थिक विषमतेसाठी जातिव्यवस्था काम करत असलेली दिसून येते. (भारत पाटणकर, जातीव्यवस्थेचा अंत, श्रमिक मुक्तिदल प्रकाशन, कासेगाव)

९.५ जातिभेद निर्मूलनासाठीचे उपाय

प्रबोधन काळापासून जात निर्मूलनाचा जोरदार प्रयत्न करण्यात आला. त्यामुळे जातीची बंधने हळूहळू सैल होत आहे असे वाटू लागले. पण जातीव्यवस्था पूर्वीप्रमाणेच चालू आहे. विविध पातळ्यावरून जातनिर्मूलनाचा कार्यक्रम राबवला जात असला तरी लोकांच्या मानसिकतेत त्यामानाने फारच कमी बदल झालेला दिसून येतो. आधुनिक काळात माणसांच्या गुणांची, बुद्धीची आणि त्याच्या कौशल्याची किंमत वाढली आहे. त्यामुळे व्यक्ती कोणत्या जातीची, धर्माची आहे याबाबींचे महत्त्व कमी झाले आहे. विकासाच्या आणि

शैक्षणिक प्रगतीच्या आधाराने जातीविहीन समताधिष्ठित समाज रचना निर्माण होणे निश्चित आहे. त्यासाठी विशेष प्रयत्न आपल्याला करावे लागतील.

१. आंतरजातीय विवाह:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यांच्या 'जातीप्रथेचे विध्वंसन' या ग्रंथात म्हणतात की, जात मोडण्यासाठी आंतरजातीय विवाह खरा उपाय आहे. जातीपासून सुटका करण्यास दुसऱ्या कशानेच उपयोग होणार नाही. त्यांच्या मते जातीव्यवस्थेचे मूळ अंतरविवाह पद्धतीमध्ये आहे. म्हणून आपल्याला जातीविहीन समाज निर्माण करायचा असेल तर आंतरजातीय विवाहांना पाठिंबा देणे आवश्यक आहे.

सहभोजणे व आंतरजातीय विवाह यांच्यासाठी चळवळ करणे व ती आयोजित करणे हे कार्य कृत्रिम साधनाद्वारे जबरदस्तीने अन्न भरवण्यासारखे आहे. प्रत्येक स्त्री पुरुषाला शास्त्राच्या दास्यातून मुक्त करा, शास्त्रावर आधारलेल्या अपायकारक कल्पना असलेली त्यांची मने स्वच्छ करा, मग तुम्ही त्यांना सहभोजन व आंतरजातीय विवाह करण्यास न सांगताही ते सहभोजन व आंतरजातीय विवाह करतील व जाती प्रथा आपोआप नष्ट होईल, असे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर प्रतिपादन करतात. (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, जातीप्रथेचे विध्वंसन, सुगावा प्रकाशन, पुणे)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाती संस्था नष्ट कशा करायच्या या संबंधी काही मार्गदर्शक तत्वे सांगितली आहेत. त्यांच्या विचारात पहिला महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की, ज्या विवाह संस्थेद्वारे जाती संस्था अस्तित्वात आल्या त्या विवाह संस्थेचाच उपयोग जाती नष्ट करण्यासाठी केला पाहिजे. कारण जातीची निर्मितीत वर्गाअंतर्गत विवाहाची सक्ती करून आणि वर्ग बंदिस्त करून झालेली आहे. प्रत्येक जात हा एक बंदिस्त किल्ला बनलेला आहे. या बंदिस्त किल्ल्यातून स्त्रीपुरुषांना मुक्त केले पाहिजे. प्रत्येक जातीतील स्त्री पुरुषांचा संबंध इतर जातीच्या स्त्री पुरुषांची येणे आवश्यक आहे. त्यासाठी आंतरजातीय विवाह ही सर्वात महत्त्वाची गोष्ट डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर मानीत होते. त्यांचे म्हणणे एवढेच होते की, आपल्या तरुण मुला-मुलींवर आपल्याच जातीतील मुला मुलींबरोबर विवाह करण्याची सक्ती करू नका. आपला जीवनसाथी निवडण्यासाठी त्यांना आवश्यक ते सर्व स्वातंत्र्य द्यावे. प्रेमविवाहांना प्रोत्साहन द्यावे. प्रेमविवाह जर आंतरजातीय असतील तर त्यांना अधिक प्रोत्साहन द्यावे. (विलास रणसुंबे, जात वर्ग व परिवर्तनाचा लढा, लोक वाङ्मयगृह, मुंबई)

२. राष्ट्रीय संपत्तीचे फेरवाटप:

जाती नष्ट करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आणखी एक उपाय सुचवलेला आहे तो म्हणजे राष्ट्रीय संपत्तीचे फेरवाटप होय. त्यासाठीच डॉक्टर आंबेडकरांनी आपल्या राजकीय विचारात राज्यसमाजवादाचा पुरस्कार केला होता. आपल्या देशाची विषमता दोन प्रकारची आहे. एक सामाजिक विषमता आणि दुसरी आर्थिक विषमता. या दोन्ही विषमता परस्परावलंबी आहेत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे खरे वारसदार दादासाहेब गायकवाड होते असे मानले जाते. त्यांनी १९६४-६५ साली केलेल्या भूमीहिनांचा लढा हा एका अर्थाने राष्ट्रीय संपत्तीच्या फेर वाटपाचाच प्रयत्न होता. परंतु मध्यमवर्गीय दलित नेत्यांनी त्यांनाही

कम्युनिस्ट ठरवून टाकले आणि पुन्हा एकदा सामाजिक प्रश्न आणि आर्थिक प्रश्न यांच्यातील अतूट नाते तोडण्याचा प्रयत्न केला. आजही आपल्या देशातील जमिनीच्या फेर वाटपाच्या प्रश्नाने उग्ररूप धारण केलेले आहे. बिहार, उत्तर प्रदेश, राजस्थान या प्रांतांचे मागासलेपण, जातीय तणाव, गुंडगिरी त्याच दिवशी संपुष्टातील ज्या दिवशी तेथील जमिनीचे फेरवाटप होईल.

भारतातील जाती नष्ट झाल्याशिवाय भारत एक राष्ट्र बनणार नाही आणि भारत एक राष्ट्र बनल्याशिवाय महासत्ता होणार नाही. (विलास रणसुंबे, जात वर्ग व परिवर्तनाचा लढा, लोक वाङमयगृह, मुंबई)

३. उत्पादन संबंध समूळ नष्ट करणे:

जातीय उतरंडीच्या उत्पादन संबंधालाच समूळ नष्ट करण्याचा व्यावहारिक कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे. जुन्या काळापासून चालत आलेली जातीव्यवस्थेची लक्षणे संपविण्यासाठी सामाजिक परिवर्तनाचा कार्यक्रम हाती घ्यावा लागेल. 'जातवार वस्त्या, जातीतच लग्न, जन्माधारीत जात ठरविणे, सवर्ण दलित वेगवेगळे पानवटे, आंतरजातीय विवाहतही बापाची जात मुलाची जात बनणे' अशा सर्व लक्षणाचा अंत करण्याचा कृति कार्यक्रम हाती घ्यावा लागेल. जाती व्यवस्थेने ज्यांची पिळवणूक केली अशा जातींमध्ये उतरंड आहे. त्यामुळे त्या जातीमध्येही उच्चनीच अशी दरी आहे. ही दरी मिटवण्याची समांतर प्रक्रिया चालू झाल्याशिवाय जातीव्यवस्थेच्या अंताची एकसंघ चळवळ अशक्य आहे. म्हणूनच सर्व शोषित जातीत जवळीकता निर्माण होण्यासाठी विशेषतः उतरंडीच्या वरच्या बाजूच्या जातींनी स्वतःवर आत्मटिका करून स्वतः मधून उच्चत्वाची भावना नष्ट केली पाहिजे व पुढाकार घेऊन तातडीची एकत्रीकरण प्रक्रिया सुरू केली पाहिजे.

४. जातीअंताचा प्रश्न आणि आरक्षण:

एक तात्कालीक गरज म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आरक्षण स्वीकारले होते. परंतु आरक्षणाचा हेतू जो पूर्वी होता तो आज राहिलेला दिसत नाही. अधिक बारकाईने पाहिले तर आज जात पाडली जात नाही तर वापरली जाते. आपणाला सोयीचे असेल तेथे जात दाखवायची आणि सोयीचे नसेल तेथे लपवायची. एकेकाळी जाती व्यवस्थेत आपण कसे उच्च आहोत हे दाखवण्याची चढाओढ असे तर आज आपण कसे मागास आहोत हे दाखवण्याची क्रांती लागलेली दिसते. तसेच एकेकाळी जाती आणि त्यासाठी स्वतःला 'अजात'घोषित करणारे आज आरक्षण मिळावे म्हणून मूळ जातीकडे वळत असल्याचे उदाहरणे ही आपल्यासमोर आहेत. अलीकडे महाराष्ट्रातही मराठ्यांनी आरक्षणासाठी आंदोलन केले तेव्हा महाराष्ट्रातील ओबीसी अस्वस्थ झाले. तसेच धनगरांनी एसटी प्रवर्गात जाण्यासाठी चळवळ हाती घेताच आदिवासींनी त्याविरुद्ध मोर्चे काढले.

आरक्षण ही मागास जातींना इतरांच्या समकक्ष आणण्याची एक योजना म्हणून त्याकडे न पाहता तिचा वापर आपल्या हितासाठी करण्यात त्या त्या जाती आणि त्यांना झुलवत ठेवणारे सत्ताधारी यशस्वी होताना दिसत आहे. बाबासाहेबांच्या इशाऱ्याला समजून घेतले असते आणि सामाजिक वआर्थिक समता प्रस्थापित करण्यात आली असती तर आरक्षणाची आवश्यकता अल्पकाळात संपून कालबाह्य झाली असती. त्यामुळे जाती अंत

करायचा असेल तर जातीचे फायदे तोटे या दोन्हीही उद्देशाकडे दुर्लक्ष करावे लागेल. (दिनेश मोरे, प्रबोधनकालीन जातीअंताचा अप्रामाणिक लढा, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद)

५. शिक्षण पद्धतीमधील बदल:

आपल्या देशातील शिक्षण पद्धती ही मूलभूत जीवन पद्धतीशी निगडित असली तरी भारताची प्राचीन ऐतिहासिक पार्श्वभूमी म्हणून निर्मिती एका विशिष्ट धर्माला उच्च आणि अन्य जातीधर्माला नीच समजणारी चातुर्वर्ण व्यवस्था आहे. ही व्यवस्था पिढ्यानपिढ्या चालत आली असल्याने त्याचा प्रभाव सर्व समाजात खोलवर रुजलेला आहे. त्यातूनच प्रत्येक जातींमध्ये वेगळ्या संस्कृती, रूढी, परंपरा, रितीरिवाज, अंधश्रद्धा या समाजाचे विभाजन करणाऱ्या घटकांना तोडण्यासाठी शिक्षण पद्धतीमध्ये बदल होणे आवश्यक आहे. शिक्षणाची मक्तेदारी त्याकाळी विशिष्ट समूहाला असल्याने प्राचीन काळापासूनचा इतिहास सुद्धा त्यांनीच रचलाआहे. हा इतिहास सर्व जातींना एकत्र न जोडणारा आणि विशिष्ट समूहाचे वर्चस्व सांगणारा असल्याने विषमतेची तीव्रता वाढत गेली. तोच इतिहास पिढ्यांना वर्षानुवर्ष सांगितला जातो. म्हणूनच शिक्षण पद्धती ही सर्वधर्मसमभावचे महत्त्व सांगणारी, एकाच संस्कृतीची जोपासना करणारी, जाती-जातीमधील अंतर कमी करणारी, आधुनिक पुरोगामी विचारांना प्रस्थापित करणारी असणे आवश्यक आहे.

६. राजकारणाचे जातीयकरण रोखणे:

भारतीय राजकारण हे जातीधिष्ठित बनले आहे हे कटू सत्य आता कोणीही नाकारत नाही. जाती व राजकारण एकमेकांवर प्रभाव पाडत असतात. जाती आणि जातीयवाद या समस्यांचा संबंध ग्रामीण व राज्यपातळीवरच्या राजकारणाशी अधिक येत असतो. जाती विचारात घेऊन राजकीय वर्तन घडू लागले आहे. एखाद्या मतदारसंघात एखादी जात संख्येने जास्त असल्यास त्याच जातीचा उमेदवार तिथे उभा केला जातो. जात पाहून मतदान केले जाते. जातीच्या हितसंबंधाचे भावनिक आव्हान करून मते मिळवली जातात. आर्थिक, सामाजिक व राजकीय हितसंबंध जातीनिहाय निर्माण झाले आहेत. उमेदवारांची पात्रता, राजकीय बांधिलकी, शिक्षण, राष्ट्रनिष्ठायांचा विचार सहसा होत नाही. राजकारणात राज्यघटनेतील मागासलेल्या जातींसाठी राखीव जागांची तरतूद आणि मंडल आयोगाच्या शिफारशी स्वीकारल्यामुळे भारतीय राजकारणात जातीचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे. त्यामुळे भारतातील जातीयव्यवस्था कमजोर होण्याऐवजी तिला खतपाणी घातले जाऊ लागले. म्हणून राष्ट्राच्या आधुनिकीकरणात जातीच्या राजकारणाचा विचार करण्याचे टाळण्यातच देशाचे हित आहे. शिक्षण आणि जनजागृती याद्वारेही जातीयवादी राजकारण कमी होऊ शकते. जातीपेक्षा राष्ट्रवादाला प्राधान्य दिले तर राजकारण शुद्ध होऊ शकते. सर्वधर्मसमभाव आणि मानवतावादाने जातीय राजकारणावर विजय मिळवता येऊ शकतो. (सुधाकर जोशी, भारतीय शासन आणि राजकारण, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद)

अशाप्रकारे धार्मिक, राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक अशा चारही बाजूंनी जातीप्रथेवर हल्ला चढवल्याशिवाय भारतामध्ये जातीअंत घडून येणार नाही आणि जातीअंत घडून आल्याशिवाय भारतीय समाज एकसंघ होणार नाही.

९.६ सारांश

जातीभेद हा भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे. या कलंकीत जातीव्यवस्थेचे बंध तोडण्याचे काम आधुनिक कालखंडात ब्रिटिश भारतातमध्ये आल्यानंतर समाजसुधारकांनी सुरू केले. महात्मा फुले, वीरा शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जनजागृती करून समताधिष्ठित समाजाच्या निर्मितीवर भर दिला. परंतु हे प्रयत्न पुरेशे नव्हते, म्हणून स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय समाजातील जातीभेद नष्ट करण्यासाठी संविधानामध्ये विशेष तरतुदी केल्या गेल्या.

समाजसुधारकांचे कार्य आणि राज्यघटनेने केलेले कायदे यामुळे स्वातंत्र्योत्तर भारतात जातीव्यवस्थेचे बंध सैल झाले असले तरी भारताने स्वीकारलेली नवीन लोकशाही राज्यपद्धती, औद्योगीकरण, जागतिकीकरण अशा विविध कारणांमुळे जातिव्यवस्थेने नवीन स्वरूप धारण करून नवीन समस्या पुढे आणल्या. यामध्ये सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे राजकारणाचे झालेले जातीयकरण, सवलतीमुळे झालेली जातीय अस्मितांची वाढ, नागरिकरनामधील जातनिहाय वस्त्या, व्यवसायामध्ये बदल झाले असले तरी व्यवसायातील श्रेष्ठ कनिष्ठतेची दरी यातून आर्थिक विषमता निर्माण झाली.

भारतीय समाजाला प्रगती करायची असेल तर भारतीय समाज एकसंघ होणे आवश्यक आहे आणि भारतीय समाज एक संघ व्हायचा असेल तर जातीअंता शिवाय दुसरा पर्याय नाही. त्याकरता आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देणे, आर्थिक विषमता नष्ट करण्यासाठी राष्ट्रीय संपत्तीचे फेरवाटप करणे, शिक्षण पद्धतीत बदल करणे, राजकारणाचे जातीयकरण रोखणे इत्यादी उपाय योजने अत्यावश्यक आहे.

९.७ प्रश्न

१ भारतीय संविधानामध्ये जाती निर्मूलनासाठी केलेल्या तरतुदींची चर्चा करा ?

२ समकालीनभारतीय समाजातील जातिभेदाचे स्वरूप स्पष्ट करा ?

३ भारतीय समाजातील जातीभेद नष्ट करण्यासाठी कोणकोणत्या उपाय योजना करता येतील यावर भाष्य करा ?

९.८ संदर्भ

- आधुनिक भारताचा इतिहास-१९४७ते२०००:डॉ.शांता कोठेकर
- भारतीय शासन आणि राजकारण:डॉ.सुधाकर जोशी
- आजादी के बाद का भारत : बिपिन चंद्र
- जात - वर्ग व परिवर्तनाचा लढा:विलास रणसुंबे
- प्रबोधनकालीन जातीअंताचा अप्रामाणिक लढा: डॉ.दिनेश मोरे

- जातीव्यवस्थेचा अंत : भारत पाटणकर
- ब्राह्मणी पितृसत्तेचा विचारव्यूह : उमेश बगाडे
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि जातीअंताचा लढा: डॉ.जनार्दन वाघमारे
- पेशवेकालीन समाज व जातीय संघर्ष: पीए गवळी
- डॉ. आंबेडकरांची जातीमीमांसा : उमेश बगाडे
- जातीप्रथेचे विध्वंसन: डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
- भारतातील जातीप्रथा: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

*****

१०

निवडक जातीभेद अत्याचार (ॲट्रॉसिटी) प्रकरणांचा अभ्यास

घटक रचना

१०.१ उद्दिष्टे

१०.२ प्रस्तावना

१०.३ अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (आत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम-१९८९

१०.३.१ पार्श्वभूमी

१०.३.२ अधिनियमातील प्रमुख कलमे

१०.४ निवडक जातीभेद (ॲट्रॉसिटी) प्रकरणांचा अभ्यास (Case Studies of Atrocities)

१०.४.१ खैरांजली हत्याकांड

१०.४.२ हाथरस बलात्कार प्रकरण

१०.४.३ सोनई हत्याकांड

१०.४.४ दलित तरुणाची हत्या, छत्तरपूर, मध्य प्रदेश

१०.४.५ पाणी प्यायल्याबद्दल एका दलित मुलाला शिक्षकाकडून मारहाण, सुरण, राजस्थान

१०.४.६ दलित अल्पवयीनाला मंदिरात प्रवेश केला म्हणून मारहाण, राजस्थान

१०.४.७ दलित माणसाला बेदम मारहाण, श्रीकोट, टेहरी- उत्तराखंड

१०.४.८ दलित वराने घोड्यावर बसू नये यासाठी सक्तीचे निर्बंध, शिवपूर, राजस्थान

१०.४.९ करमचेदु हत्याकांड, आंध्रप्रदेश-१९८५

१०.४.१० गुजरातमधील पानखान गावातील क्रूरता, १९९९

१०.५ सारांश

१०.६ प्रश्न

१०.७ संदर्भ

१०.१ उदिष्टे

- अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती आत्याचार प्रतिबंधक अधिनियम-१९८९ च्या पार्श्वभूमीचा मागवा घेणे.
- अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती अत्याचार प्रतिबंधक अधिनियम -१९८९ ची माहिती करून घेणे.

- समकालीन भारतातील जातीय आत्याचार प्रकरणांचा प्रतिनिधिक स्वरूपात अभ्यास करणे.
- जातीय अत्याचार प्रतिबंधावर भाष्य करणे.

१०.२ प्रस्तावना

जातिभेद ही भारतातील प्रमुख सामाजिक समस्या असून तिची सर्वोच्च अमानवीय अवस्था म्हणजे अस्पृश्यता होय. प्राचीन काळापासून अस्पृश्यता ही विविध स्वरूपात अस्तित्वात होती आणि तिला धर्म सत्तेचे अधिष्ठान प्राप्त होते. अठराव्या शतकातील पेशवाईच्या कालखंडात अस्पृश्यता सर्वात विकृत स्वरूपात अस्तित्वात होती. या कालखंडात अस्पृश्यांना अतीजाचक नियमांनी बंदिस्त करून त्यांचे माणूसपण हिरावून घेतले होते. परंतु इंग्रजांचे भारतात आगमन झाल्यानंतर आधुनिक युगाला सुरुवात झाली. आधुनिक युगामध्ये भारतीय समाजातील प्रमुख समस्या असलेल्या अस्पृश्यता विरोधी आंदोलनाला सुरुवात झाली. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा गांधी आणि डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यतेला विरोध करून त्या विरोधात वैचारिक पार्श्वभूमी तयार केली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय संविधानामध्ये अस्पृश्यता निर्मूलन विषयक तरतुदींचा समावेश करण्यात आला. परंतु ह्या तरतुदी अस्पृश्यता निवारण्यासाठी पुरेशा नाहीत हे लक्षात आल्यानंतर तत्कालीन सरकारने 'अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती अत्याचार प्रतिबंधक अधिनियम–१९८९' संमत केला. अनुसूचित जाती व जमातीवरील जातीय अत्याचार थांबावेत हा या मागचा प्रमुख हेतू होता. परंतु हा अधिनियम व्यापक आणि विस्तारित असूनही शासनकर्त्यांच्या अप्रामाणिकपणामुळे व जनमानसातील जातीभेदाच्या भावनेमुळे अलीकडच्या काळातही अनुसूचित जाती आणि जमातींवरील जातीय अत्याचार थांबले नाहीत. अस्पृश्य जातींनी केलेली प्रगती उच्च जातींना खटकू लागल्याने आपले वर्चस्व अबाधित राखण्यासाठी अस्पृश्य जातींवर मोठ्या प्रमाणात जातीय भेदभावातून अत्याचार केले जातआहे. त्याचा आढावा आपल्याला या घटकात घ्यायचा आहे.

१०.३ अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती आत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम-१९८९

१०.३.१ पार्श्वभूमी:

स्वातंत्र्यप्राप्ती बरोबर हिंदू समाजावरील अस्पृश्यतेचा कलंक धूऊन काढण्यासाठी या समस्येच्या मुळावरच कुठराघात करण्याच्या हेतूने भारताच्या राज्यघटनेत आवश्यक त्या तरतुदी करण्याचा निर्णय घटनाकारांनी घेतला. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १७ नुसार अस्पृश्यतेची प्रथा कोणत्याही स्वरूपात पाळणे बेकायदेशीर ठरविले गेले व तो गंभीर शिक्षा पात्र गुन्हा ठरवण्यात आला. या कलमानुसार अस्पृश्यता निर्मूलनाची तरतूद केली असली तरी प्रत्यक्षात तिची अंमलबजावणी पुरेशी होत नाही हे ध्यानात आल्यामुळे त्या कलमाच्या पुष्टीकरणाच्या उद्देशाने १९५५ मध्ये 'द अनटचेबिलिटी ऑफेंस ॲक्ट' करण्यात आला. या कायद्यान्वये अनुसूचित जातीवरील सर्व सामाजिक बंधने बेकायदेशीर ठरविण्यात आली. तसेच हिंदूंच्या सर्व सार्वजनिक संस्था व स्थळे दलितांना खुली करण्यात येऊन या

अधिकारापासून त्यांना वंचित करण्याचा केलेला प्रयत्न हा गुन्हा मानण्यात आला. मुख्य म्हणजे अस्पृश्यता प्रथा पाळणेच नाहीतर, या प्रथेला प्रोत्साहन देणे हा देखील गुन्हा ठरवण्यात येऊन त्यासाठी कारावास व दंडाची शिक्षा निर्धारित करण्यात आली.

प्रचलित कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होण्याकरिता केंद्र शासनाने ११ सप्टेंबर १९८९ रोजी 'अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायदा १९८९' संमत केला व तो ३० जानेवारी १९९० पासून अमलात आणला. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीवरील अत्याचारास पायबंद बसावा हा या मागचा मूळ उद्देश होता. या कायद्यानुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांचा सदस्य नसलेला जो कोणी अनुसूचित जाती अनुसूचित जमातीच्या सदस्यावर अत्याचार करील तो गुन्हा ठरवण्यात आला. या कायद्यातील त्रुटींमध्ये सुधारणा करुन' अनुसूचित जाती व जमाती अत्याचारास प्रतिबंध कायदा-२०१५' हा सध्या अस्तित्वात आहे.

१०.३.२ आधिनियमातील कलमे:

(१) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांचा सदस्य नसलेला जो कोणी:

१. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या कोणत्याही सदस्यास कोणत्याही अखाद्य किंवा घृणास्पद पदार्थ पिण्याची व खाण्याची जबरदस्ती करणे.

२. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जमातीच्या कोणत्याही सदस्यांच्या जागेमध्ये किंवा तिच्या जवळपास विस्टा, कचरा, मढी किंवा अन्य कोणताही घृणास्पद पदार्थ फेकून त्याला इजा करण्याचा, त्याचा अपमान करण्याचा व त्याला त्रास देण्याच्या उद्देशाने कृती करणे.

३. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीचा सदस्य असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या अंगावरील वस्त्र फेडील किंवा तिची नग्न अवस्थेत व रंगवलेल्या चेहऱ्याने धिंड काढील किंवा मानवी अप्रतिष्ठा होईल अशी कोणतीही तत्सम कृती करणे.

४. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या सदस्याच्या मालकीची किंवा कोणत्याही सक्षम प्राधिकाऱ्याने त्याला नेमून दिलेली जमीन अन्यायाने बळकाविल किंवा लागवडीखाली आणणे किंवा त्याला नेमून देण्यात आलेली जमीन हस्तांतरित करून घेणे.

५. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जमातीच्या एखाद्या सदस्याची जमीन वा जागा त्याच्याकडून अन्यायाने बळकावील किंवा कोणतीही जमीन, जागा व पाणी यावरील त्याच्या उपभोग अधिकारात हस्तक्षेप करणे.

६. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या एखाद्या सदस्यास बिगारी वा कोणत्याही तत्सम स्वरूपाचे सक्तीचे व वेठबिगारीचे काम करण्यास भाग पाडील किंवा ते करण्यासाठी त्यास भुरळ पाडणे.

७. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या एखाद्या सदस्यास त्याने एखाद्या विशिष्ट उमेदवाराला मत देऊ नये किंवा त्यालाच मत द्यावे अथवा कायद्याने उपबंधित केलेल्या रितीव्यतिरिक्त अन्य रीतीने मतदान करावे यासाठी जबरदस्ती करणे.

८. अनुसूचित जातीच्या व अनुसूचित जनजातीच्या एखाद्या सदस्यांविरुद्ध खोटा द्वेषमूलक किंवा तापदायक दावा अथवा फौजदारी व अन्य वैद्य कारवाई दाखल करणे

९. कोणत्याही लोकसेवकाला कोणतीही खोटी माहिति पुरवील व त्याद्वारे त्या लोकसेवकांकडून अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या एखाद्या सदस्याला इजा पोचेल किंवा त्रास होईल अशा तऱ्हेने त्याच्या कायदेशीर शक्तींचा उपयोग केल्या जाण्याची व्यवस्था करणे.

१०. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या एखाद्या सदस्याच्या कोणत्याही सार्वजनिक ठिकाणी चार चौघात देखत पाणउतारा करण्याच्या उद्देशाने हेतूपूर्वक आव्हान करणे किंवा त्यास धाकधपाटशा दाखवणे.

११. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या कोणत्याही स्त्रीवर तिची बेअब्रू करण्याच्या वा तिचा विनयभंग करण्याच्या हेतूने हल्ला करणे किंवा बळाचा वापर करणे.

१२. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या एखाद्या स्त्रीवर वर्चस्व गाजवण्याच्या स्थितीत असल्यामुळे ज्यासाठी ती एरवी तयार झाली नसती असे तिचे लैंगिक शोषण करण्यासाठी त्या स्थितीचा वापर करणे.

१३. सर्वसाधारणतः अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या सदस्याकडून वापरला जाणारा कोणताही झरा, जलाशय किंवा अन्य कोणताही जलस्त्रोत यामधील पाणी ते सर्वसाधारणपणे ज्या प्रयोजनासाठी वापरले जात असेल त्या प्रयोजनासाठी कमी योग्य ठरेल अशा रीतीने दूषित किंवा खराब करणे.

१४. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या एखाद्या सदस्याला सार्वजनिक राबत्याच्या एखाद्या ठिकाणी जाण्याचा रूढीप्राप्त अधिकार नाकारेल किंवा जेथे प्रवेश करण्याचा अधिकार आहे अशा एखाद्या सार्वजनिक राबत्याच्या ठिकाणांचा वापर करण्यास अडथळा आणणे

१५. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या एखाद्या सदस्यास आपले घर, गाव किंवा अन्य निवासस्थान सोडून जाण्याची जबरदस्ती करील किंवा त्यास ते सोडावयास लावणे.

(२) अनुसूचित जातीचा वा अनुसूचित जनजातीचा सदस्य नसलेला जो कोणी:

१. ज्यामुळे अनुसूचित जातीचा व अनुसूचित जनजातीचा कोणताही सदस्य त्यात्या काळी अमलात असलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे देहांत दंड असलेल्या एखाद्या अपराधाबद्दल दोषी ठरण्याची शक्यता आहे हे माहीत असताना खोटा पुरावा देणे.

२. ज्यामुळे अनुसूचित जातीचा वा अनुसूचित जनजातीचा कोणताही सदस्य देहांत दंड नव्हे पण ज्यासाठी सात वर्षे किंवा त्याहून अधिक कारावासाची शिक्षा दिल्या जाऊ शकते अशा एखाद्या अपराधाबद्दल दोषी ठरण्याची शक्यता आहे हे माहीत असताना खोटा पुरावा देणे.

३. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या एखाद्या सदस्याच्या कोणत्याही मालमत्तेचे नुकसान करण्याच्या हेतूने आग लावणे.

४. अनुसूचित जातीच्या वा अनुसूचित जनजातीच्या एखाद्या सदस्य सर्वसाधारणतः प्रार्थना स्थळ म्हणून व मानवी वस्तीस्थान म्हणून एखाद्या किंवा आपल्या मालमत्तेचे ठिकाण म्हणून तिचा वापर करीत असेल अशा कोणत्याही इमारतीचे नुकसान करण्याच्या उद्देशाने आग लावणे.

५. एखादी व्यक्ती अनुसूचित जातीचावा अनुसूचित जनजातीचा सदस्य आहे या कारणावरून त्या व्यक्तीविरुद्ध दहा वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक मुदतीच्या कारावासाची शिक्षा देण्यात येते असा कोणताही अपराध करणे.

६. या प्रकरणाखालील एखादा अपराध करण्यात आला आहे हे माहीत असताना किंवा तसे वाटण्यास कारण असताना वैध शिक्षेपासून अपराध्याला वाचवण्याच्या हेतूने, तो अपराध केल्याचा कोणताही पुरावा नाहीसा करणे अथवा त्या उद्देशाने त्या अपराधा संबंधात खोटी माहिती देणे.

७. लोकसेवक असताना या कलमा खालील कोणताही अपराध करील त्याला शिक्षा देण्यात येईल.

(३) लोकसेवक असून अनुसूचित जातीचा वा अनुसूचित जनजातीचा सदस्य नसलेला जो कोणी या अधिनियमान्वये आवश्यक असलेली कर्तव्य पार पाडण्यात जाणूनबुजून हयगय करणे.

(४) जो कोणी या प्रकरणाखालील एखाद्या अपराध्याबद्दल पूर्वीच दोषी ठरलेला असताना दुसऱ्या अपराधाबद्दल किंवा दुसऱ्या अपराधानंतरच्या कोणत्याही अपराधाबद्दल दोषी ठरला असेल त्याला वाढीव शिक्षा देण्यात येईल.

(५) –

१. या प्रकरणा अन्वये दंडनीय अशा कोणत्याही अपराधाबद्दल जेव्हा एखादी व्यक्ती दोषी ठरत असेल तेव्हा विशेष न्यायालयाला व्यक्तीच्या मालकीची जंगम व स्थावर मालमत्ता असा अपराध करण्यासाठी वापरण्यात आली असेल तर ती शासनाकडून जप्त करण्यात येईल.

२. या प्रकारणाखाली कोणत्याही अपराधाचा आरोप एखाद्या व्यक्तीवर ठेवण्यात आला असेल तेव्हा विशेष न्यायालयाला तिच्या मालकीची जंगम वास्थावर मालमत्ता आरोप सिद्ध होण्याच्या कालावधीत जप्त करता येईल आणि जेव्हा दोष सिद्ध होईल तेव्हा अशा तऱ्हेने जप्त करण्यात आलेली मालमत्ता या प्रकारांणा अन्वये ठोठवण्यात

आलेल्या कोणत्याही द्रव्य दंडाच्या वसुलीसाठी आवश्यक असेल त्या मर्यादेपर्यंत जप्त करता येईल.

(६) - या प्रकरणा खालील अपराधा संबंधातील खटल्यांमध्ये जर असे सिद्ध करण्यात आले असेल की–

१. या प्रकरणाखालील अपराध केल्याचा आरोप असलेल्या एखाद्या व्यक्तीला आरोपीने कोणतेही आर्थिक साह्य दिले नाहीहे सिद्ध करता आले नाही तर अशा व्यक्तीने त्या अपराध्याला प्रेरणा दिली असे विशेष न्यायालय गृहीत धरेल.

२. या प्रकरणाखालील अपराध व्यक्तींच्या एखाद्या गटाने केला असेल आणि असे सिद्ध करण्यात आले असेल की, करण्यात आलेला अपराध हा जमीन संबंधातील व अन्य कोणत्याही बाबी संबंधातील एखाद्या विद्यमान विवादाच्या परिणामी आहे तर, असे गृहीत धरण्यात येईल की अपराध सामाईक उद्देशाचे लक्ष साध्य करण्याच्या दृष्टीने करण्यात आला आहे. (भारताचे राजपत्र, नवी दिल्ली, २ जुलै १९९२)

हा कायदा भारताच्या संसदेत ११ सप्टेंबर १९८९ रोजी मंजूर करण्यात आला आणि ३० जानेवारी १९९० रोजी अधिसूचित करण्यात आला. त्यात २०१५ मध्ये सर्वसमावेशक सुधारणा करण्यात आली. २० मार्च २०१८च्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालात नमूद केल्याप्रमाणे या कायद्याच्या गैरवापराची अनेक प्रकरणे देशाच्या विविध भागातून नोंदवली गेली आहेत. या निकालात भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने अपमान किंवा दुखापत केल्याचा आरोप असलेल्या व्यक्तीच्या तात्काळ अटकेवर बंदी घातली.अनियंत्रित अटक टाळण्यासाठी ऑगस्ट २०१८ मध्ये भारताच्या संसदेने कलम 18A(1)(a) समाविष्ट करून या निर्णयाला ओव्हरराईड करण्यासाठी एक दुरुस्त मंजुरी केली की, कोणत्याही व्यक्ती आणि कलमाविरुद्ध एफ आय आर नोंदवण्यासाठी प्राथमिक चौकशीची आवश्यकता नाही. तसेच तपास अधिकाऱ्याला आवश्यक असल्यास या कायद्यान्वये गुन्हा केल्याचा आरोप असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीच्या अटकेसाठी मंजुरीची आवश्यकता नाही आणि या अंतर्गत प्रदान केलेल्या व्यतिरिक्त कोणतीही प्रक्रिया नाही. कोणत्याही न्यायालयाच्या आदेशाला नजुमानता, अनुसूचित समुदायांवरील अत्याचाराच्या आरोप असलेल्या व्यक्तीसाठी या सुधारणा स्पष्टपणे अटक पूर्व जामीन नाकारतात. एकूणच हा कायदा अनुसूचित जाती - जमातीवरील अत्याचारास प्रतिबंध करतो.

१०.४ निवडक जातीभेद (ॲट्रॉसिटी) प्रकरणांचा अभ्यास (CASE STUDIES OF ATROCITIES)

काही लोक असे मानतात की, भारतामधील जातिवाद समाप्त झाला आहे. इथे आता जातीच्या आधारावर कुठलेही अत्याचार होत नाही. कारण समाजातील सर्व घटकांमध्ये समानता आली आहे. एवढेच नाही तर आरक्षणामुळे दलित जाती उच्च जातींपेक्षाही पुढारल्या आहेत. वास्तविक परिस्थिती मात्र याच्या उलट आहे. आजही दलितांच्या आणि आदिवासींच्या ताब्यातील उपजीविकेची साधने बळकवण्यासाठीआणि आपले वर्चस्व सिद्ध करण्यासाठी त्यांच्यावर अमानवीय अत्याचार केले जातात. दलितांनी व आदिवासींनी केलेली आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय प्रगती उच्च जातींना सहन होत नाही.

त्यातून आजही बऱ्याच जातीय अत्याचाराच्या घटना घडत आहेत. अशाच काही निवडक घटनांचा आपण अभ्यास करणार आहोत.

१०.४.१ खैरलांजी हत्याकांड:

खैरलांजी हत्याकांडामुळे आजही अंगावर शहारे येतात, सुरेखा भोतमांगे महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यातील खैरलांजी गावामध्ये राहत होत्या. त्यांचे कुटुंब महार या अस्पृश्य दलित जातीतील होते. त्यांची कौटुंबिक स्थिती इतर दलित कुटुंबाच्या तुलनेत सदन होती. ती सुशिक्षित होती आणि कष्टाने मिळवलेल्या पैशावर आपला उदरनिर्वाह करायची. तिने मेहनत करून आपल्या छोट्या झोपडीचे पक्क्या घरामध्ये रूपांतर केले होते. ४५ वर्षाच्या सुरेखाच्या कुटुंबामध्ये तिचे पती ५१ वर्षीय भैयालाल भोतमांगे आणि दोन मुले २१ वर्षाचा सुधीर, १९ वर्षाचा रोशन आणि एक १७ वर्षाची मुलगी प्रियंका होती. खैरलांजी गावातील कुणबी मराठा जातीतील लोकांना सुरेखाची चांगली आर्थिक स्थिती सहन होत नव्हती. तिच्या कुटुंबाजवळ स्वतःची शेती होती. मुलं शिक्षण घेत होते. मुलगी प्रियंका ही बारावी मध्ये गुणवत्ता यादीत आली होती. गावातील मराठा समाज तिच्या कुटुंबावर वर्चस्व गाजवण्याचा पूर्ण प्रयत्न करीत होते. घरामध्ये वीज कनेक्शन घेण्यापासून ते विहिरीवर पाणी भरण्या पर्यंत तिला अडथळा आणत होते. परंतु निर्भयी सुरेखाने त्यांच्या कोणत्याच गोष्टीचा प्रभाव आपल्या कुटुंबावर पडू दिला नाही. परंतु जेव्हा गावकऱ्यांनी तिच्या शेतातून रस्ता बनवण्याचा विचार केला तेव्हा खरी समस्या उद्भवली.

भोतमांगे कुटुंबाने रस्ता बनवण्यास विरोध केला, तेव्हा गावकऱ्यांनी त्यांच्या शेतामधून जबरदस्ती बैलगाड्या नेल्या. त्यामुळे सुरेखाच्या शेतातील निम्म्यापेक्षा जास्त पीक खराब झाले. म्हणून तिने त्याच दिवशी पोलीस स्टेशनमध्ये या विरोधात तक्रार दिली होती. यानंतर काही दिवसांनी म्हणजेच ३ सप्टेंबर २००६ रोजी गावातील पोलीस हवालदार असलेले सिद्धार्थ गजभिये यांच्यावर प्राणघातक हल्ला झाला. सिद्धार्थ गजभिये भोतमांगे कुटुंबाचे नातेवाईक होते आणि ते ह्या संघर्षामध्ये भोतमांगे परिवाराच्या बाजूने उभे राहिले होते. त्यांनी अनुसूचित जाती-जमाती कायद्याच्या अंतर्गत मराठा समाजातील लोकांना अटक करण्याची धमकी दिली होती. सुरेखा आणि तिच्या कुटुंबाला घाबरवण्यासाठी सिद्धार्थ गजभिये यांच्यावर प्राण घातक हल्ला केला गेला. त्यामुळे पुन्हा एकदा पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार दाखल होऊन काही लोकांना अटक केल्या गेली. परंतु काही वेळातच त्यांची जमानत झाली.

२९ सप्टेंबर २००६ रोजी संध्याकाळी सहा वाजता ट्रॅक्टर मधूनआलेल्या जवळजवळ ७० मराठा जातीतील लोकांनी भोतमांगे यांच्या घराला वेढा घातला. यामध्ये बऱ्याच महिलाही सहभागी होत्या. यावेळी घरामध्ये सुरेखा आणि तिचे मुलं हजर होते. तिचे पती भैयालाल शेतामध्ये गेलेले होते. जमावाने सुरेखा आणि प्रियंकाला नग्न करून एका बैलगाडीला बांधले आणि सर्व गावातून तिची धिंड काढल्या गेली. सुधीर आणि रोशनलाही नग्न करून मारहाण केल्यानंतर, त्यांना आपल्या आई आणि बहिणीचा बलात्कार करण्यास सांगितले. परंतु त्यांनी ही गोष्ट करण्यास नकार देताच त्यांचे गुप्तांग कापून त्यांचा खून केला गेला. सुरेखा आणि प्रियंकाचा सामूहिक बलात्कार करून त्यांना मारून टाकले. या सर्वांचे मूर्तदेह जवळच असलेल्या नदीमध्ये फेकून देण्यात आले.

भैयालाल शेतात गेल्यामुळे बचावले. ते घराकडील आरडाओरडा ऐकून पळत आले आणि एका झाडाच्या पाठीमागे लपून त्यांनी झालेला सर्व प्रकार बघितला. त्यांच्या म्हणण्यानुसार मृतदेहांची हालत खूपच खराब झाली होती.त्यांना ओळखणेही कठीण झाले होते. भैयालाल यांनी सांगितले की, मारहाण करताना जमाव जातीवाचक शिव्या देत होते.आणि म्हणत होते की,“हे खूप डोक्यावर चढलेत यांना धडा शिकवला गेला पाहिजेत”. प्रसारमाध्यमांनी या घटनेला प्रसारित करताना जातीचा कोणताच उल्लेख केला नाही. प्रसारमाध्यमांच्या मते ही घटना जातीभेदातून नाहीतर अनैतिक कारणातून घडली होती. वर्तमानपत्रांचे म्हणणे होते की, सुरेखा आणि सिद्धार्थ गजभिये यांचे अनैतिक संबंध होते, जे गावकऱ्यांना मंजूर नव्हते. म्हणून ते या दोघांना मारून टाकू इच्छित होते. या घटनेचा मुद्दा जातीवादी हिंसेपासून पीडित महिलेच्या चरित्रावर आला होता. न्यायालयानेही अनुसूचित जाती-जमाती कायदा लागू केला नाही. कारण न्यायालयाच्या म्हणण्यानुसार ही जातिगत हिंसा नाहीतर व्यक्तिगत वादातून झालेले हत्याकांड होते.

परंतु पूर्ण महाराष्ट्रात या हत्याकांडाच्या विरोधात दलित समाज रस्त्यावर उतरला आणि आरोपींना कठोर शिक्षा सुनावण्याची मागणी केली. या विरोध प्रदर्शनामुळे जिल्हा न्यायालयमध्ये ॲट्रॉसिटीची केस दाखल केल्या गेली. तरीही या हत्याकांडामध्ये सामील असलेल्या लोकांपैकी फक्त आठ लोकांना अटक झाली. न्यायालयाने त्यांच्यातील सहा लोकांना मृत्युदंड आणि दोन जणांना आजीवन कारावासाची शिक्षा सुनावली. ही केस जेव्हा मुंबई उच्च न्यायालयाच्या नागपूर खंडपीठात आली, तेव्हा दिलेली सजा कमी करण्यात आली. मृत्यूदंडाच्या ऐवजी २५ वर्षापर्यंत कारावासाची शिक्षा सुनावली गेली. ही केस सध्या सर्वोच्च न्यायालयात असून २०१५ मध्ये यावर सुनावणी होणार होती, परंतु झाली नाही. २ जानेवारी २०१७ मध्ये भैय्यालाल भोतमांगे ६२ वर्षाच्या वयामध्ये हृदय विकाराच्या झटक्याने मृत्यू पावले. ते आपल्या मृत पत्नी आणि मुलांना न्याय देऊ शकले नाही.(hindi.feminisminindia.com)

अशाप्रकारे जातीवादाने एका पूर्ण कुटुंबाला समाप्त केले. खूप थोड्या आरोपींना शिक्षा झाली. या हत्याकांडातील सहभागी असलेले बाकी लोक अजूनही बाहेर आहे. ज्यामध्ये अनेक राजकीय नेते पण सामील आहेत.

१०.४.२ हाथरस बलात्कार प्रकरण:

उत्तर प्रदेशातील हाथरस हे एका दलित मुलीच्या सामूहिक बलात्कार आणि हत्या प्रकरणानंतर चर्चेत आले होते. या गुन्ह्याच्या आरोपात गावातीलच तथाकथित चार उच्चवर्णीय आरोपी तुरुंगात आहेत. या गावात वाल्मिकी समुदायाची चार घरं आहेत. तर उर्वरित लोकसंख्या ही तथाकथित उच्चवर्णियांची आहे. त्यात बहुतांश ठाकूर आणि काही ब्राह्मण आहेत.

१४ सप्टेंबर २०२० रोजी एकवीस वर्षांची तरुणी आईसह घरापासून अर्धा किलोमीटर अंतरावर गवत कापण्यासाठी गेली होती. त्याचठिकाणी गावातील चार आरोपींनी तिच्यावर बलात्कार केल्याचा आरोप आहे. मुलीजवळ पोहोचले तेव्हा ती जखमी होती आणि तिचे कपडे फाटलेले होते, असं पीडितेच्या आईचं म्हणणं होते. मृत तरुणीची आई आणि मोठा भावाने लगेचच तिला दुचाकीवरून जवळपास दीड किलोमीटर अंतरावर असलेल्या चंदपा

ठाण्यात घेऊन गेले होते. त्या ठिकाणाहून तिला जिल्हा रुग्णालयात नेण्यात आलं. त्यानंतर तिला तिथून अलिगड मेडिकल कॉलेजला रेफर करण्यात आलं होतं. तरुणीनं शुद्धीत आल्यानंतर अलिगड मेडिकल कॉलेजमध्ये जबाब दिला होता. त्याआधारे सामूहिक बलात्काराचा गुन्हा दाखल करण्यात आला होता. अलिगडहून २८ सप्टेंबरला तिला दिल्लीच्या सफदरजंग रुग्णालयात नेण्यात आलं होतं. त्याठिकाणी दुसऱ्या दिवशी तिचा मृत्यू झाला होता. पोलिसांनी कुटुंबाला मुलीचा चेहराही न दाखवता रात्री अंधारातच तिच्या पार्थिवावर अंत्यसंस्कार केले होते. त्यावरून बराच गदारोळ झाला होता.

या प्रकरणाचा तपास आधी उत्तर प्रदेश पोलिस, नंतर उत्तर प्रदेश पोलिसांच्या विशेष तपास पथकानं आणि नंतर सीबीआयनं केला होता. सीबीआयनं या प्रकरणी ११ ऑक्टोबर २०२० रोजी एफआयआर दाखल केला होता. त्यानंतर १८ डिसेंबर २०२० रोजी आरोपपत्र दाखल केलं होतं. सीबीआयने चारही आरोपींवर हत्या आणि सामुहिक बलात्काराचे आरोप निश्चित केले आहेत. आरोपपत्रात उत्तर प्रदेश पोलिसांवरही निष्काळजी पणाचा आरोप करण्यात आला होता. "मला सीबीआयनं सगळ्या प्रकारे प्रश्न विचारले आणि मी त्याची उत्तरंही दिली. सीबीआयनं पुरावे गोळा केले होते आणि आरोपपत्रही सादर केलं होतं. आरोपपत्रात काय आहे, हे सर्वांना माहिती आहे. या बिनबुडाच्या आरोपांना आम्ही घाबरत नाही. आम्हाला न्यायालयावर पूर्ण विश्वास आहे," असं मृत तरुणीच्या भावानं म्हटलं होते. आरोपींकडून अनेकदा जामिनासाठी अर्ज करण्यात आला होता. पण प्रत्येकवेळी त्यांचा जामीन अर्ज फेटाळण्यात आला. सध्या चारही आरोपी तुरुंगात आहेत.

आरोपीचे नातेवाईक आणि काही गटांनी हे प्रकरण सामूहिक बलात्काराचं नसून, ऑनर किलिंगचं असल्याचा आरोप केला होता. मृत तरुणीच्या मोठ्या भावावरच हत्येचे आरोप करण्यात आले होते. आरोपींचे कुटुंबीय या प्रकरणी माध्यमं, प्रशासन आणि समाजाबाबत नाराजी व्यक्त करतात. त्यांच्या मुलांना खोट्या आरोपांत फसवण्यात आल्याचा त्यांचा दावा आहे. या कुटुंबांची आर्थिक स्थितीही फारशी चांगली नाही. नातेवाईकांना अद्याप आरोपींना भेटताही आलेलं नाही. कोर्टाची तारीख असते तेव्हा ते त्यांना पाहण्यासाठी न्यायालयात जातात.ते निर्दोष असून एक दिवस तुरुंगातून नक्कीच सुटतील, असं आरोपींचे नातेवाईक माध्यमांशी बोलताना म्हणतात.

देश-विदेशातील माध्यमांनी या घटनेचं वृत्तांकन केलं होतं. त्यानंतर भारतातील दलितांच्या स्थितीबाबत गंभीर चर्चा सुरू झाली होती. मात्र घटनेच्या एका वर्षानंतर बीबीसी या वृत्तवाहिनीने केलेल्या वृत्तांकनानुसार या गावात जातीयवादाची मुळं आणखी खोल पसरली असल्याचं पाहायला मिळाले. अजूनही जातीयवादाचा सामना करावा लागत असल्याचा आरोप पीडितेच्या कुटुंबानं केला. गावात आता त्यांच्या कुटुंबा बद्दल असलेला तिरस्कार पूर्वीच्या तुलनेत वाढला असल्याचं मृत मुलीच्या भावानं बीबीसीबरोबर बोलताना सांगितले. "गावातील उच्चवर्णीय लोक आम्हाला हीन नजरेनं पाहतात. काही दिवसांपूर्वी माझी पुतणी दूध घ्यायला गेली तेव्हा ती त्या ठिकाणच्या खाटेवर बसली, तर तिला तिरस्कारानं तिथून उठवून लावलं," गावातील तथाकथित उच्चवर्णीय कसलाही संकोच न बाळगता ते दलितांना बरोबरीचे समजत नाही. या गावातील एका उच्चवर्णीय महिलेची प्रतिक्रिया अशी होती की, “या लोकांच्या घरासमोर पोलीस बसवले तरीही हे ठाकूर थोडेच बनणार आहेत, ते जे आहेत तेच राहतील”. या महिलेच्या या वाक्यावरून तथाकथित उच्चवर्णीय

असल्याचा अभिमान, दलितांबाबत तिरस्कार आणि देशाच्या संविधान आणि कायद्याबाबतची अनास्था स्पष्टपणे दिसून येते. या गावात कधीही सुरक्षितपणे राहू शकणार नाही आणि भविष्य घडवू शकणार नाही, असं पीडित कुटुंबाचं म्हणणं आहे. कुटुंबातील सर्वांचीच गावं सोडून इतर ठिकाणी स्थायिक होण्याची त्यांची इच्छा आहे.

मृत तरुणीचा लहान भाऊ आधी गाझियाबादमध्ये एका खासगी लॅबमध्ये नोकरी करत होता. त्याची नोकरी सुटली आहे. मोठा भाऊदेखील खासगी नोकरी करत होता. या घटनेनंतर तोही घरीच आहे. छोट्या भावानंही त्याच्या वेदना मांडल्या. "आम्ही तर अजूनही दुःखातच जीवन जगत आहोत. संपूर्ण दिवस असाच घरात निघून जातो. मित्रांनाही भेटता येत नाही. इथं गावात राहून काहीही होऊ शकणार नाही. करिअरसाठी घराबाहेर निघावं लागेल. पण सुरक्षेच्या कारणामुळं आम्हाला घराबाहेरही निघता येत नाही."

पीडित कुटुंब सरकारवरही नाराज आहे. घटनेनंतर सरकारनं पीडितेच्या कुटुंबाला आर्थिक मदत करण्याबरोबरच भावाला सरकारी नोकरी आणि घर देण्याचंही आश्वासन दिलं होतं. पण ते अद्याप पूर्ण झालेलं नाही."सरकारनं हे प्रकरण दाबण्याचा पूर्ण प्रयत्न केला असला तरी, आम्हाला न्यायालयावर पूर्ण विश्वास आहे, आमच्या लेकीला न्याय मिळेल, याचा आम्हाला विश्वास आहे," असं पीडितेच्या वहिनी म्हणाल्या. "प्रशासनानं आम्हाला एवढं हीन समजलं की, आम्हाला चेहराही न दाखवता आमच्या मुलीवर अंत्यसंस्कार केले, त्याचं आम्हाला सर्वाधिक वाईट वाटलं. आता हा केवळ आमच्या मुलीला न्याय मिळण्याचा मुद्दा नाही, तर देशाच्या लेकींबरोबर न्याय आणि त्यांच्या संरक्षणाचा मुद्दा आहे. आम्ही कोणत्याही दबावानं दबणार नाही," असंही त्या म्हणाल्या. सरकारच्या वर्तनावरही त्यांनी नाराजी व्यक्त केली. "आता निवडणुका येणार आहे. महिला सुरक्षेच्या घोषणा दिल्या जातील. पण आपल्या मुलींसाठी काहीही बदलणार नाही. माझ्या स्वतःच्या तीन मुली आहेत. मुलींना सन्मानानं जगता यावं म्हणून सरकार काहीही करत नसल्याचं दिसतंय. जीवंतपणीच काय, पण मेल्यानंतरही त्यांना सन्मान मिळत नसल्याची परिस्थिती आहे," असं त्यांनी म्हटलं.(maharashtratimes.com)

अशा प्रकारे वरील घटनेवरून असे दिसून येते की, आजही जातीभेदाची भावना समाजामध्ये किती तीव्र आहे आणि त्यांना कशी अमानवीय वागणूक दिली जाते. त्याचबरोबर प्रशासन आणि शासन यांची भूमिका किती अप्रमाणिक होती, हेही दिसून येते.

१०.४.३ सोनई हत्याकांड –२०१३:

अहमदनगर जिल्ह्यातील नेवासा तालुक्यातील सोनई गावात रमेश दरंदले, प्रकाश दरंदले, गणेश उर्फ प्रवीण दरंदले, संदीप कुऱ्हे, पोपट उर्फ रघुनाथ दरंदले व गणेश दरंदले या सहा जणांनी सचिन घरू, संदीप थनवर व राहुल कंडारे या तीन दलित तरुणांची १ जानेवारी २०१३ रोजी अत्यंत क्रूरपणे हत्या केली होती. हा 'ऑनर किलिंग' चा प्रकार होता. पोपट दरंदले यांच्या घरातील सेप्टिक टँक साफ करण्याच्या बहाण्याने दरंदले कुटुंबीयांनी या तिघांना अशोक याच्या करवी बोलावून घेतले आणि त्यानंतर गवत कापायचा विळा व अन्य धारदार शस्त्रांनी त्यांची हत्या केली. इतकेच नव्हे, तर सचिन व राहुल या दोघांच्या मृतदेहांचे तुकडे करून त्यांची विल्हेवाट लावत पुरावे नष्ट करण्याचा प्रयत्नही त्यांनी केला. या घटनेचे कारण त्यांच्या मुलीशी सचिनचे प्रेमसंबंध होते. त्याची माहिती कळल्यानंतर सूड

उगवण्याच्या हेतूने आरोपींनी हे हत्याकांड केले होते. या घटनेने संपूर्ण महाराष्ट्र हादरला होता.

"उच्च जातीतील मुलीशी प्रेमसंबंध ठेवल्यास कनिष्ठ जातीतील व्यक्तीचे काय होऊ शकते", हा धडा विशिष्ट समाजाला देण्याच्या कुहेतूने या पाचही जणांनी अत्यंत निघृण कृत्य केले आहे. त्यांच्यात सुधारणांसाठी कोणताही वाव दिसत नाही. पाचही दोषींनी केलेल्या गुन्ह्याची तीव्रता व त्याचे स्वरूप हे अत्यंत गंभीर आहे. त्यामुळे या प्रकरणात फाशीच्या शिक्षेचा विचार करताना या दोषींची कौटुंबिक पार्श्वभूमी, आधीची नसलेली गुन्हेगारी पार्श्वभूमी व त्यांचे तरुण वय या बाबी गैरलागू ठरतात. या अत्यंत क्रूर हत्याकांडाने समाजमनाला मोठा धक्का बसला आहे. म्हणून आम्ही त्यांची फाशीची शिक्षा कायम करत आहोत', असे खंडपीठाने आपल्या निर्णयात नमूद केले.(maharashtratimes.com)

वरील घटनांचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, भारतीय घटनेने व अन्य कायद्यांनी अस्पृश्यता नाहीसे केली असूनही प्रत्यक्ष व्यवहारात अजूनही अस्पृश्यतेचे उच्चाटन झालेले नाही. अजूनही दलितांची दुःखे अखंड चालूच आहे. म्हणून अस्पृश्यता निवारणार्थ केलेल्या कायद्याची प्रत्यक्ष व्यवहारात अंमलबजावणी झाली पाहिजे तरच कायद्याचा हेतू सफल होईल. नाहीतर सरकारने उदात्त हेतूने कायदा करूनही केवळ त्याची अंमलबजावणी होत नाही, म्हणून त्याचा इच्छित फायदा अस्पृश्यांना मिळणार नाही व कायद्याचा हेतूही सफल होणार नाही.

खैरलांजी नंतरच्या आंदोलनाने महाराष्ट्रातील जातीय अत्याचार कमी होतील अशी समजूत होती. परंतु जाती अत्याचारांची, खून व बलात्कारांची संख्या वाढतच आहे. गेल्या दहा वर्षात जाती अत्याचारांच्या हजारो घटना घडत गेल्या हे एनसीआरबीच्या आकडेवारीवरून दिसून येते. त्यात सोनई, खर्डा येथील ऑनर किलिंगच्या घटनांनी पुन्हा हिंसेचा कडेलोट झाला. एनसीआरबीच्या २०१५ च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रात मागील दहा वर्षात दर दोन आठवड्यात एका दलितांचा खून केला जातो, दर आठवड्यात दोन दलित महिलांवर बलात्कार केला जातात, दररोज तीन दलितांवर गुन्हे दाखल केले जातात. यात २०१५ नंतरचा विचार केल्यास गुन्ह्यात अजूनच वाढ झालेली दिसते. दर आठवड्यात एका दलितांचा खून केला जातो, दर आठवड्यात चार दलित महिलांवर बलात्कार केल्या जातो, दररोज पाच दलितांवर गुन्हे दाखल केले जातात, यातून आपल्याला असे दिसून येते की प्रथमदर्शी प्रस्थापित जातीतील अन्याय अत्याचार करणारे आपल्याला आरोपी दिसत असले तरी शासनाचा अप्रामणिकपणा आणि जाणीवपूर्वक दलित विरोधी वागणूक हे वाढत्या अत्याचाराचे मुख्य कारण आहे. सरकार कर्तव्यात कसूर करणाऱ्या अधिकाऱ्याला शिक्षा तर देत नाही उलट अशा अधिकाऱ्यांना पदोन्नती देते. म्हणून समाजातील जातीयवादी शक्ती बरोबर शासनव्यवस्थेशी सुद्धा दलितांना न्याय मिळवण्यासाठी लढा द्यावा लागतो. सरकारच्या या भूमिकेमुळे आरोपींना शिक्षेचे प्रमाण देशात व राज्यात पाच टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. देशातील जातीय हत्याकांडाच्या निकालातून असे दिसून येते की, न्याय दलित व आदिवासींपासून अजूनही कोसो दूर आहे. (अॅट्रॉसिटी अॅक्ट, सामाजिक आणि आर्थिक न्याय हक्क परिषद, अहमदनगर)

इतिहासकार उमा चक्रवर्ती म्हणतात, "या अमानवीय घटनांमुळे दलितांमध्ये असंतोष निर्माण झाला होता. त्यांच्याविरुद्ध होत असलेला सामाजिक भेदभाव या घटनांतून पुन्हा समोर आला. "दलित जाती सामर्थ्यवान होत असल्याचं पाहून उच्च जाती घाबरल्या आहेत. त्यामुळेच त्यांना आपले स्थान धोक्यात आल्याचे आणि वर्चस्व गमावल्याचे भय सतावत आहे. या भीतीपोटी त्या पलटवार करण्याचे प्रयत्न करतात. म्हणून जोपर्यंत लोकांचे विचार बदलणार नाही तोपर्यंत जातीवाद संपणार नाही. याठिकाणी अनेक शतकांपासून हे घडत आलेलं आहे. पूर्वी जसा जातीवाद होता, तसाच आजही आहे.

१०.४.४ दलित तरुणाची हत्या, छत्तरपूर, मध्य प्रदेश:

८ डिसेंबर २०२० रोजी मध्यप्रदेशातील छतरपूर येथे एका २५ वर्षीय दलित तरुणाला एका समारंभात दिल्या जाणाऱ्या जेवणाला हात लावल्यामुळे उच्चवर्णीय लोकांनी बेदम मारहाण केली होती. आरोपींनी आयोजित केलेल्या पार्टीनंतर मृत देवराज अनुरागीला सफाईसाठी बोलावण्यात आले होते. किशनगंज गावात पार्टी आटोपल्यानंतर आरोपी भुरा सोनी आणि संतोष पाल यांनी तरुणाला सफाईसाठी बोलावले होते. अनुरागीला स्वत:साठी जेवण घेताना पाहून आरोपींनी रागाच्या भरात त्याला लाठ्याकाठ्याने बेदम मारहाण केली. त्यात या दलित तरुणाचा मृत्यू झाला होता.

१०.४.५ पाणी प्यायल्याबद्दल एका दलित मुलाला शिक्षकाकडून मारहाण, सुरण, राजस्थान:

राजस्थानच्या जालोर जिल्ह्यातील सुरण गावातील सरस्वती विद्या मंदिर या खाजगी शाळेतील नऊ वर्षांचा विद्यार्थी इंद्रा मेघवाल ह्याला २० जुलै २०२२ रोजी त्याच्या शिक्षकाने पिण्याच्या पाण्याच्या भांड्याला हात लावण्याच्या कारणावरून बेदम मारहाण केली. शिक्षकाच्या मारहाणीमुळे मुलाच्या चेहऱ्याला आणि कानाला जखमा होऊन तो जवळपास बेशुद्ध झाला होता. शिक्षकाने मारहाण केल्यामुळे एका मुलाचा मृत्यू झाल्याच्या एका दिवसानंतर निदर्शने करण्यात आली. शिक्षक, चैल सिंग, यांना अटक करण्यात आली आणि भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३०२ आणि अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंध) कायद्याच्या कलमांनुसार खुनाचा गुन्हा दाखल करण्यात आला. पोलिसांनी आंदोलकांना पांगवण्यासाठी सौम्य बळाचा वापर केला. आंदोलकांनी अधिका-यांवर दगडफेक केली आणि मृत मुलाच्या कुटुंबाला भरपाई देण्याची मागण्या पूर्ण होत नाहीत तोपर्यंत मृतदेहावर अंत्यसंस्कार करण्यास नकार दिला. ज्या शिक्षकांना बालमानसशास्त्र आणि समानता शिकवली जाते, ते आपल्याच विद्यार्थ्यांमध्ये जातीवादाचा आधार घेत भेद करतात, हे अत्यंत क्लेशदायक आहे.

१०.४.६ दलित अल्पवयीनाला मंदिरात प्रवेश केला म्हणून मारहाण, राजस्थान:

देश स्वातंत्र्याचे ७५ वे वर्ष साजरे करत असताना अशा घटना आपण कुठे आहोत याचा विचार करायला भाग पाडतात. समाज एकता आणि सौहार्दाने बनलेला असतो आणि आपल्यासाठी समाज सर्वोपरि आहे. राजस्थानातील पाली गावात एका दलित अल्पवयीन मुलाला मंदिरात प्रवेश केल्याबद्दल सवर्णांनी बांधून बेदम मारहाण केली. ही घटना १ जून २०१९ रोजी घडली. याआधीच्या घटनेत, अलिगढमधील नद्रोई गावातील चामंडा मंदिरात

जन्माष्टमीच्या निमित्ताने सजावटीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या फुग्यांना स्पर्श केल्याबद्दल पाच मुलांच्या गटाने एका १२ वर्षांच्या दलित मुलाला बेदम मारहाण केली. पीडिताचा मित्र सूरज घटनास्थळी उपस्थित होता. सुरज म्हणाला की, फुगा फुटल्यावर पाच मुलांनी त्याच्या मित्राला मारहाण करण्यास सुरुवात केली. या गुन्ह्यात सहभागी असलेले पाचही संशयित एकाच वयोगटातील आहेत. त्यापैकी एकाने त्याचे हात धरले तर दोघांनी त्याचे पाय घट्ट पकडले आणि इतर दोघांनी त्याच्या पोटात मारण्यास सुरुवात केली. सूरजने तत्काळ त्याच्या घरी धाव घेत आईला माहिती दिली. सुरज घाबरून तिथून पळून गेला होता.

१०.४.७ दलित माणसाला बेदम मारहाण, श्रीकोट, टेहरी- उत्तराखंड:

एखाद्या समारंभात दलित माणूस त्यांच्यासमोर जेवला तर जातीवादी लोक त्याचा अपमान करतात. उत्तराखंडमधील टेहरी जिल्ह्यातील श्रीकोट गावात २६ एप्रिल २०१९ रोजी झालेल्या एका लग्न समारंभात २३ वर्षीय जितेंद्र या दलिताला उच्चवर्णीय लोकांनी बेदम मारहाण केली. कारण त्यांना तो त्यांच्यासमोर जेवताना दिसला. हा माणूस गंभीर जखमी झाला आणि नऊ दिवसांच्या उपचारानंतर डेहराडून येथील रुग्णालयात त्याचा मृत्यू झाला.

१०.४.८ दलित वराने घोड्यावर बसू नये यासाठी सक्तीचे निर्बंध, शिवपूर, राजस्थान:

जातिव्यवस्थेने खालच्या जातीतील लोकांवर जाचक अटी लादल्या आहेत. आर्थिकदृष्ट्या त्यांना आता स्वतःच्या पैशाने लग्नात घोडेस्वारी करणे परवडत आहे, पंरतु त्यांना याचा उपभोग घेऊ दिला जात नाही. राजस्थानमधील भिलवाडा जिल्ह्यात ९ डिसेंबर २०२० रोजी अशीच जातीय अत्याचाराची घटना नोंदवली गेली. येथील शिवपूर गावात दलित समाजातील वराला घोड्यावरून खाली उतरण्यास भाग पाडण्यात आले होते. पोलिसांनी या प्रकरणी गुन्हा दाखल केला. इथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, शिक्षण आणि सेवांमधील आरक्षणामुळे दलित आर्थिकदृष्ट्या सुदृढ होत आहेत, याचा अर्थ त्यांचा जातनिषेध संपला असा नाही. केवळ तरुणाला जबरदस्तीने घोड्यावरून खाली उतरण्यास सांगितले नाही तर लग्नाच्या मिरवणुकीत सहभागी झालेल्या लोकांनाही मारहाण करण्यात आली. याविषयी गुन्हा दाखल करण्यात आला. करेरा पोलीस स्टेशनचे प्रभारी म्हणाले की, गेल्या काही वर्षात देशाच्या विविध भागात दलितांनी लग्नाच्या वेळी घोड्यावर स्वार होऊन लादलेल्या सामाजिक नियमांचे उल्लंघन केल्याच्या अनेक घटना घडल्या आहेत. गुजरात राज्याचा विचार करता, मे २०१९ मध्ये गुजरातमधील मेहसाणा जिल्ह्यातील ल्होर गावात घोड्यावर स्वार झालेल्या दलिताच्या लग्नाच्या मिरवणुकीवर समाजाने सामाजिक बहिष्कार टाकला होता. फेब्रुवारी, २०२० मध्ये, एका दलित पुरुषाच्या लग्नाच्या मिरवणूकीला गुजरातच्या बनासकांठा जिल्ह्यात पोलिस संरक्षणात बाहेर काढावे लागले.

१०.४.९ करमचेदु हत्याकांड, आंध्रप्रदेश-१९८५:

आंध्र प्रदेशातील करमचेडू गावात कम्मा जमीनदार प्रबळ समुदाय होता. त्यांच्याकडे आर्थिक सत्ता आणि राजकीय प्रभाव होता कारण दलित ग्रामस्थ तुटपुंज्या पगारावर शेतमजूर म्हणून काम करत होते. त्यांच्यावर सामाजिक आणि आर्थिक अत्याचार होत होते. सुपीक जमीन आणि सिंचनाच्या चांगल्या सुविधांमुळे (कृष्णा नदी कालव्याद्वारे) स्वातंत्र्योत्तर काळात (नागार्जुन सागर कालव्यांद्वारे) या खेड्यातील कम्मा शेतकरी खूप

संपन्न होते. दुसरीकडे दलितांमध्ये बहुतांश शेतमजुरांचा समावेश होता. पालेरूचे (शेतमजूर) वार्षिक उत्पन्न फक्त ₹२००० होते. पुरुष आणि महिला कृषी कामगारांना (ज्यांनी दिवसाचे १६ तास काम केले) दैनंदिन मजुरी अनुक्रमे ₹१०-१२ आणि ₹६-८ होती, जी त्या प्रदेशासाठी कायदेशीररित्या निर्धारित केलेल्या किमान वेतन दरांपेक्षा खूपच कमी होती. कम्मा जमीनदारांनी दलित मजुरांची निष्ठा सुनिश्चित करण्यासाठी बळाचा वापर केला. मजूर काही कारणास्तव कामावर गैरहजर राहिल्यास, गावातील जमीनमालक स्वतः त्यांच्या घरी जाऊन त्यांना मारहाण करायचे आणि कधी-कधी जमीनमालक मजुरांना नऊ महिन्यांपर्यंत कामावरून निलंबित करून आणखी शिक्षा करत. याच गावातील दलितांनी निवडणूकीसाठी पारंपरिक काँग्रेस पक्षाला पाठिंबा दिला. विद्वान के. श्रीनिवास लिहितात की, यामुळे वर्चस्व असलेल्या कम्मा जातीच्या सामूहिक अभिमानाला धक्का बसला. त्यांनी सूड घेण्यासाठी वाट पाहिली. १६ जुलै १९८५ रोजी, एक कम्मा मुलगा पाण्याच्या टाकीजवळ आपली म्हैस धुत असताना टाकीमध्ये घाण पाणी सोडले. एका माडिगा मुलाने यावर आक्षेप घेतला. त्याचा कम्मा मुलाला राग आला. त्याने गुरांच्या चाबकाने माडिगा मुलाला मारहाण केली. मारहाणीचा विरोध केल्याने पाणी आणण्यासाठी आलेल्या मडिगा तरुणीलाही चाबकाने मारहाण करण्यात आली. एका वृद्ध दलिताने हस्तक्षेप करून परिस्थिती शांत करण्याचा प्रयत्न केला. या सर्वांना धमकी देऊन कम्मा मुलगा घटनास्थळावरून निघून गेला. यानंतर या भागातील कम्मानी मडिगांना धडा शिकवण्यासाठी संघटित हल्ल्याची योजना आखली. माडिगांना गाफील करण्यासाठी त्यांनी तडजोडीसाठी एक टीम पाठवली. ही तडजोड माडीगांच्या एका वर्गाने मान्य केली. परंतु १७ जुलैच्या सकाळी, कुऱ्हाडी, भाल्यांसह शेकडो सशस्त्र कम्मा लोकांनी माडिगा मधील रहिवाशांवर अनपेक्षित हल्ला केला, संपूर्ण वस्तीचे नुकसान केले, गर्भवती महिला आणि लहान मुलांना देखील सोडले नाही.

श्रीनिवासुलु म्हणतात की, हा हल्ला पूर्वनियोजित होता जो तासंतास चालला. ज्यामध्ये माडिगांच्या वय आणि लिंग यांचा विचार न करता त्यांच्या पाठलाग करण्यात आला. माडिंगा जीव वाचवण्यासाठी सैरावैरा धावत होते. शेतातील गड्डी वामुलू (चाऱ्याचे ढीग) येथे लपण्याची अधिक शक्यता होती. तिथेही त्यांची सुटका झाली नाही. विविध सत्यशोधन समित्यांनी आणि प्रेसमध्ये नोंदवलेल्या सहानुभूतीपूर्ण खात्यांमध्ये याविषयीचे भयंकर तपशील पुरेशा प्रमाणात नोंदवले गेले आहेत. पण लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, शेवटी सहा दलितांची हत्या झाली, तीन दलित महिलांवर बलात्कार झाला आणि अनेक जखमी झाले, झोपड्या जाळल्या, त्यांच्याजवळ जे काही होते ते लुटले गेले. करमचेडू येथील पोलिसांनी पीडितांचे संरक्षण केले नाही आणि सुमारे ८ किलोमीटर दूर असलेल्या शेजारच्या चिराला गावात पोहोचले. जिथे त्यांच्यापैकी अनेकांना रुग्णालयात दाखल करण्यात आले. काही जण जखमी होऊन मरण पावले. चिरलाच्या स्थानिक पोलिसांनी सुरुवातीला घाबरून गावात पोहोचलेल्या काही दलितांना मदत करण्याऐवजी त्यांना मारहाण आणि अटक केली. स्थानिक दलित कार्यकर्ते आणि नेत्यांनी शहरातील एका चर्चमध्ये आश्रय घेतलेल्या पीडित लोकांना मदत करण्यासाठी निर्वासित शिबिराचे आयोजन केले. या शिबिरात सुमारे ५०० दलितांचा समावेश होता, त्यांनी कमरचेडूला न परतता चिरला येथे स्थायिक होणे पसंत केले. करमचेडू हत्याकांड ही एक महत्त्वाची घटना म्हणून पाहिली जाते. जिने जातिभेद ही "भूतकाळातील गोष्ट" असल्याचा समज मोडला.

डॅग-एरिक बर्ग यांनी आधुनिक कृषी अर्थव्यवस्थेत जातीच्या तीव्रतेचे चित्रण केले आहे. ज्यामध्ये स्तरीकरण प्रणालीतील "स्थिती" आणि "सन्माना" ची भूमिका, आर्थिक आणि राजकीय शक्तीचे महत्त्व आणि खोलवर रुजलेल्या कल्पनांवर जोर दिला आहे. वसाहतोत्तर काळात ब्राह्मणांपासून गैर-ब्राह्मण जातींमध्ये (जसे रेड्डी, कम्मा) जमीनीच्या मालकीमध्ये लक्षणीय बदल झाल्यानंतर, कम्मा, ज्यांनी विसाव्या शतकापूर्वीच एक संपन्न आणि राजकीयदृष्ट्या शक्तिशाली गट तयार केला होता आणि त्यांना पारंपारिक पद्धतीने शूद्र म्हणून वर्गीकृत केले गेले होते. त्यांनी आर्थिक आणि राजकीय सामर्थ्याने सामाजिक वर्चस्व वाढवले. बर्ग म्हणतात की जातीच्या श्रेष्ठतेचा त्यांचा दावा दलितांच्या संबंधावर अवलंबून होता ज्यांना पारंपारिक विधी वर्गीकरणात 'वगळण्यात आले' होते. ज्यात त्यांना "अस्पृश्य" म्हणून वागवले जात. एम.एन. श्रीनिवास म्हणतात की "स्थानिक स्तरावर राजकीय सत्ता मिळविणारी कोणतीही जात क्षत्रिय असल्याचा दावा करू शकते". त्यानुसार, या प्रकरणात, स्थानिक कम्मा इतिहासकार त्यांच्या क्षत्रिय दर्जाचा दावा करण्यासाठी 'पुरावा' प्रदान करण्यात गुंतले होते. तथापि, कम्मांचे हे विधी श्रेष्ठत्व पूर्णपणे स्वयंस्पष्ट नव्हते. म्हणून बर्ग म्हणतात, त्यांना हिंसेद्वारे त्याची अंमलबजावणी करावी लागली. त्यांच्या दैनंदिन वर्चस्वामध्ये भौतिक शोषण आणि शक्तीचा वापर समाविष्ट होता. बर्ग नोंदवतात की दलित अभिव्यक्ती स्वयं-प्रतिपादन आणि समतावाद या संघर्षाला आणखी तीव्र करतात. करमचेडू येथील हत्याकांड हे दलितांनी कम्मांच्या अन्यायकारक वागणुकीला विरोध केल्याचा परिणाम होते. बर्ग आणि के श्रीनिवासुलु दोघेही सांगतात की कम्मांच्या श्रेष्ठत्वाला आव्हान दिले गेले म्हणून त्यांना दलितांना 'धडा शिकवायचा' होता.

१०.४.१० गुजरातमधील पानखान गावातील क्रूरता, १९९९:

२७ नोव्हेंबर १९९९ रोजी गुजरातमधील जुनागढ जिल्ह्यातील पानखान गावातील हाटी दरबार, म्हणजेच उच्चवर्णीय राजपूतांनी गावातील दलितांवर भयंकर हल्ला केला. ५०० हुन अधिक हाटी दरबारांनी १०० दलितांना घेरून त्यांच्यावर हल्ला केला होता. ते जमीन लागवडीयोग्य करण्यासाठी काटेरी झुडपे साफ करत होते. अनेक तरुण आणि स्त्रिया जवळच्या गावात पळून जाण्यात यशस्वी झाल्या. त्यामुळे मारहाण आणि बलात्कार होण्यापासून ते वाचले. परंतु उच्चवर्णीय दरबारांच्या रोषातून वाचण्याइतके सर्वच भाग्यवान नव्हते. जयाबेन सोंडारवा हिच्यावर तेरा जणांनी सामूहिक बलात्कार करून बेदम मारहाण केली. अत्याचाराचा आघात इतका गंभीर होता की अनेक दिवस ती वेदनांनी ओरडत राहिली. तिच्या अंगावर कुऱ्हाडीने केलेल्या जखमेच्या खुणा अजूनही ताज्या आहेत. दरबारी सशस्त्र होते, त्यांच्याजवळ भाले, तलवारी आणि कुऱ्हाडी यांसारखी पारंपारिक शस्त्रेच नाहीत तर त्यांच्याकडे आधुनिक बंदुकही होती. या संघटित हल्ल्यामुळे पानखानच्या दलितांना केवळ अपमान आणि शारीरिक छळच सहन करावा लागला नाही तर आता त्यांना आर्थिकदृष्ट्या वंचित राहावे लागले. मुळजीभाई गोविंदभाई हे ८ सदस्यांच्या कुटुंबाचे एकमेव कमावते होते. मात्र सात महिन्यांपासून ते अंथरुणाला खिळून होते आणि त्यांना मोठ्या प्रमाणात वैद्यकीय सेवेची गरज होती. त्यांचा अल्पवयीन मुलगा जो शिकत होता, त्याला कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालवण्यासाठी अभ्यास सोडावा लागला. पीडितांपैकी तिघांना उपचारासाठी जामनगरच्या रुग्णालयात दाखल करावे लागले. त्यामुळे, त्यांना उच्च व्याजदराने पैसे उधार घ्यावे लागले. अमरभाई सोंदरवा यांना बेदम मारहाण करण्यात आली. कारा सिसोदिया यांनी त्यांच्या डोळ्यावर दगड मारला आणि

त्यामुळे त्यांना डावा डोळा गमवावा लागल्याचे त्यांना स्पष्टपणे आठवते. सात महिन्यांच्या यातनानंतरही त्याला आठवते की वसूर लाखाने त्याच्यावर बंदुकीने गोळीबार केला होता. जेव्हा त्याच्या पत्नीने हल्लेखोरांना त्याच्यावर हल्ला करण्यापासून रोखण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा त्यांनी तिचे हात आणि पाय फ्रॅक्चर केले.

पाणखण गावात सुमारे ३२५ एकर गायरान होते. यातील २०० एकर जमीन दरबारांनी बळकावली होती. गतवर्षी त्यांनी जमिनीत बाजरी पेरली होती पण परंतु पावसाने दगा दिल्याने उत्पादन झाले नाही. यावर्षी त्यांनी काटेरी झुडपे काढून जमीन लागवड करण्यायोग्य बनवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी ४० भूमिहीन दलित कुटुंबांसाठी भूखंडांचे सीमांकनही केले होते. दलितांचा हा क्षीण प्रयत्न दरबारांना सहन झाला नाही. रमाबाई म्हणाल्या, “पिढ्यानपिढ्या आपण दरबारांचे कामगार म्हणून कष्ट करत आलो आहोत. आम्ही आर्थिकदृष्ट्या त्यांच्यावर अवलंबून असल्याने त्यांनी आमच्याशी अनेक प्रकारे वाईट वर्तन केले. या बंधनातून सुटण्यासाठी आपण काहीसे स्वतंत्र व्हावे म्हणून गायरानाची जमीन साफ करत होतो. पण हा प्रयत्नही दरबारांनी हाणून पाडला आहे.” पंचायतीच्या एका माजी सदस्याने असे सांगितले की पडीक जमीनीची विल्हेवाट कायदेशीररीत्या पंचायतीकडे असल्याने दलितांनी जमीन देण्याबाबत पंचायतीमध्ये निवेदन दिले होते. जेणेकरून ते जमिनीवर शेती करू शकतील आणि त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करू शकतील. परंतु उच्चवर्णीय दरबारी वर्चस्व असलेल्या पंचायतीने त्यांची ही विनंती सतत फेटाळून लावली. पंचायतीमध्ये दलितांना न्याय नाकारण्यात आल्याने त्यांनी जिल्हा प्रशासनाकडे याप्रकरणी लक्ष घालण्याची विनंती केली होती. पण दलितांच्या याचनेकडे कोणी लक्ष दिले नाही. पण जेव्हा दलितांनी जमिनी बळकावायला सुरुवात केली तेव्हा दरबारांनी कोर्टात केस दाखल केली आणि कोर्टाने नेहमीप्रमाणे या समस्येच्या मुळाशी न जाता कलम १४४ लावले. विशेष म्हणजे, जिल्हा प्रशासनातील एका उच्चपदस्थ अधिकाऱ्याने बढाई मारली, “आम्ही पाणखण येथे घडलेल्या घटनेची गंभीर दखल घेतली आहे. आम्ही या संपूर्ण प्रकरणाचा सविस्तर अहवाल तयार केला असून दलितांना गायरानाची जमीन देण्याची शिफारस राज्य सरकारला केली आहे. सुमारे ३००० लोकसंख्या असलेल्या गावात यापूर्वी कोणतीही गंभीर चकमक झाली नव्हती. गावातील भूमीहीन शेतमजूर असलेले दलित उच्चवर्णीय हाटी दरबारासाठी काम करायचे. गोविंदभाई म्हणतात, “पाच पिढ्यांहून अधिक काळ आम्ही इथे एकोप्याने राहिलो. आम्ही कधीच दरबारांची आज्ञा मोडली नाही. दरबारांनी आमचा अपमान केला तरी आम्ही शांतपणे सहन केला. पण जेव्हा आम्ही गायराणात काम करू लागलो तेव्हा दरबारांना धोका निर्माण झाला. म्हणून आम्हाला घाबरवण्यासाठी त्यांनी हा भयानक गुन्हा केला आहे.” फारशी मुले शाळेत जात नसत, कारण त्यांना त्यांच्या पालकांना शेती आणि इतर घरातील कामात मदत करावी लागत असे. या घटनेनंतर शाळेत जाणाऱ्या मोजक्या मुलांनीही शाळेत जाणे बंद केले होते.

१०.५ सारांश

प्राचीन काळापासून भारतीय समाजाला लागलेली कीड म्हणजे अस्पृश्यता मिटवण्याचे प्रयत्न स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच सुरू झाले होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अस्पृश्यतेचा हा कलंक मिटवण्यासाठी राज्यघटनेमध्ये अनेक तरतुदी केल्या गेल्या. ह्या तरतुदी पुरेसा

नसल्यामुळे त्यात वेळोवेळी अनेक बदल केले. संसदेने 'अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती आत्याचार प्रतिबंधक अधिनियम-१९८९' संमत करून अस्पृश्यता प्रतिबंधक कायदा अधिक व्यापक आणि कठोर करण्याचा प्रयत्न केला. या कायद्याची व्यापक व्याख्या करून शिक्षेचे स्वरूपही विस्तारित केले. या कायद्याचा हेतू अनुसूचित जाती-जमातींवर होणारे जातीय अत्याचार थांबावेत असा होता. परंतु इतके व्यापक आणि कडक कायदे करूनही जातीय अत्याचार थांबले नाहीत. हे वेळोवेळी घडलेल्या विविध घटनांमधून दिसून येते. अगदी अलीकडच्या काळामध्ये महाराष्ट्रातील खैरलांजी हत्याकांड, सोनई हत्याकांड आणि उत्तर प्रदेशातील हाथरस बलात्कार प्रकरण या जातीय अत्याचाराच्या प्रातिनिधिक घटना आहे. या घटनांमधून असे दिसून येते की, कायद्याने अस्पृश्यता जरी नष्ट केली असली तरी जनमानसातील जातीभेदाची भावना अजून होती तशीच आहे. त्यामुळेच कनिष्ठ जातींनी केलेली प्रगती उच्च जातींना सहन होत नाही. म्हणून आपले उच्च जातीय वर्चस्व अबाधित राखण्यासाठी दलित व आदिवासींचे खून करणे, महिलांचा बलात्कार करणे, प्रेमप्रकरणातून ऑनर किलिंग सारख्या हत्या करणे,सामाजिक आणि आर्थिक बहिष्कार टाकणे इत्यादी माध्यमातून सर्रास जातीभेदाचे पालन केले जाते. हे सर्व थांबवायचे असेल तर फक्त कायदे करून भागणार नाही, प्रशासकीय यंत्रणांना आपले काम प्रामाणिकपणे करावे लागेल तसेच जनमानसातून जातीभेदाची भावना समाप्त करावी लागेल.

१०.६ प्रश्न

१. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती आत्याचार प्रतिबंधक कायद्या-१९८९ची पार्श्वभूमी विशद करा ?

२. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती आत्याचार प्रतिबंधक कायद्या-१९८९च्याप्रमुख कलमांचा आढावा घ्या ?

३. समकालीन भारतातील प्रातिनिधिकस्वरूपात जातीय अत्याचार प्रकरणांची चर्चा करा ?

४. जातीय अत्याचार प्रतिबंधावर भाष्य करा ?

१०.७ संदर्भ

- भारताचे राजपत्र- २ जुलै १९९२
- ॲट्रॉसिटी ॲक्ट- सामाजिक आणि आर्थिक न्याय हक्क परिषद , अहमदनगर
- अस्पृश्यांचा मुक्तिसंग्राम- शंकरराव खरात
- आधुनिक भारताचा इतिहास- शांता कोठेकर
- आजादी के बाद का भारत - बिपिन चंद्र
- वेबसाईट– १) feminisminindia.com २) maharashtratimes.com

- INDIAUpdateCollective
- Times of India, December, 9, 2020
- The New Indian Express, 10th December, 2020
- May, 07,2019, NDTV
- India.com, 5th June, 2019
- Dr. Wagh Sandesh, A study of Atrocities against Scheduled Caste and Scheduled Tribes in Maharashtra, Indian. Council of Social Science Research.
- Ghurye G.S., Caste and Race in India, Popular Prakashan, 1996.

****

११

संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगार

घटक रचना

११.० उद्दिष्टे

११.१ प्रस्तावना

११.२ भारतातील कामगार चळवळ

११.२.१ भारतीय कामगार चळवळीचे जनक- नारायण मेघाजी लोखंडे

११.२.२ कामगार चळवळीतील डाव्यांची पोकळी कोण भरून काढणार ?

११.२.३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा कामगार संघटना बद्दलचा दृष्टिकोन

११.३ संघटित कामगारांच्या मागण्या राष्ट्रहितविरोधी आहेत का?

११.४ संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील फरक

११.४.१ संघटित क्षेत्राचा अर्थ

११.४.२ अनुपालन

११.४.३ फायदे

११.४.४ वाढ

११.४.५ देयके

११.५ असंघटित क्षेत्र: सुविधा, वेतन आणि नोकरीच्या सुरक्षिततेच्या समस्या

११.५.१ असंघटित क्षेत्र

११.५.२ असंघटित कामगार

११.५.३ असंघटित क्षेत्राची वैशिष्ट्ये

११.५.४ असंघटित क्षेत्रातील कामगार

११.५.५ असंघटित क्षेत्रावरील कामगार निविष्ठाचा वाटा

११.६ असंघटित क्षेत्राच्या समस्या

११.६.१ कर्मचाऱ्यांच्या समस्या

११.६.२ महिला कामगार आणि 'बिडी' कामगारांच्या समस्या

११.६.३ शासना समोरील समस्या

११.६.४ किमान वेतन देखील सुरक्षित ठेवण्यास असमर्थता

११.६.५ आजची वेतने

११.६.६ कामाच्या ठिकाणी योग्य शारीरिक वातावरणाचा अभाव

११.६.७ अपघातामुळे उत्पन्नाचे नुकसान

११.६.८ ट्रेड युनियन किंवा लेबर युनियनचे ज्ञान नाही

११.६.९ कामाचे दीर्घ तास

११.६.१० आरोग्य आणि व्यावसायिक जोखीम
११.६.११ आजारपणामुळे उद्भवणारी असुरक्षितता
११.६.१२ वृद्धत्व सुनिश्चित करण्यात अयशस्वी
११.६.१३ सामाजिक सुरक्षा उपायांची अंमलबजावणी करण्यात अयशस्वी
११.६.१४ गरिबी आणि कर्ज
११.६.१५ नोकरीची असुरक्षितता
११.६.१६ नैसर्गिक आपत्तींपासून असुरक्षितता
१०६.१७ भारतात लॉकडाऊन: असंघटित क्षेत्राला सर्वाधिक फटका बसला आहे
११.७ असंघटित क्षेत्रासाठी समाज कल्याण योजना
११.७.१ असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना
११.८ असंघटित क्षेत्रातील मजुरांना भेडसावणारी समस्या
११.९ असंघटित कामगारांचे भवितव्य अंधारातच
११.१० समस्या, आव्हाने आणि संधी
११.१०.१ जागृतीचा अभाव
११.१०.२ सामाजिक सुरक्षा अभिसरण योजना
११.१०.३ लाभार्थी लक्ष्य
११.१०.४ योग्य पाठपुरावा करण्यात अयशस्वी
११.१०.५ मक्तेदारीचे परिणाम
११.१०.६ देशातली एकूण परिस्थिती
११.१०.७ महागाई भत्ता किती असावा ?
११.१०.८ उत्पादनक्षमतेचा प्रश्न
११.१०.९ कमी वेतनाचा फायदा कोणास मिळेल ?
११.१०.१० स्वतंत्र संघटनेचे महत्त्व
११.१०.११ स्वातंत्र्याच्या मर्यादा
११.१०.१२ संपबंदी
११.११ सूचना
११.११.१ भारतातील असंघटित मजुरांच्या हक्कांचे संरक्षण
११.१२ कामगार चळवळीचा अस्त..?
११.१३ सारांश
११.१४ प्रश्न
११.१५ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे

अधिक विशिष्टपणे या अभ्यासात खालील उद्दिष्टे ठेवून उत्कट प्रयत्न केला जातो:

- असंघटित क्षेत्राच्या समस्या ठळकपणे मांडणे.
- असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी कल्याणकारी आणि सामाजिक सुरक्षा तरतुदींचा अभ्यास करणे,
- असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी केंद्रीय मंडळाच्या उपक्रमांचे विश्लेषण करणे.
- असंघटित कामगारांच्या समस्या सोडवण्यासाठी काही उपाय सुचवणे.

११.१ प्रस्तावना

भारतामध्ये उद्योगधंद्यांची सुरुवात जरी १८५० च्या सुमारास झाली, तरी स्थायी स्वरूपाच्या कामगार संघटना स्थापन व्हावयाला जवळजवळ साठ वर्षे उलटावी लागली. आधुनिक स्वरूपाची पहिली कामगार संघटना १९१८ साली मद्रास येथे 'मद्रास लेबर युनियन' या नावाने स्थापन झाली.

१९१८ नंतर अनेक ठिकाणी कामगार संघटनांचा उदय झाला. कामगार संघटना बनू लागल्या, पण त्या कामगारांनी स्वयंस्फूर्तीने अगर स्वतःच्या प्रयत्नांनी बनविल्या नाहीत. त्या बनल्या त्या कामगारांबद्दल सहानुभूती बाळगणाऱ्या, वृत्तीने कामगार नसलेल्या, सामाजिक व राजकीय कार्यकर्त्यांच्या प्रयत्नांमुळे. त्यांनी जर पुढाकार घेतला नसता, तर कामगार संघटना आणखी कितीतरी वर्षे स्थापन झाल्या नसत्या. संघटना बनविण्यासाठी आणि त्यांचे कार्य वाढविण्यासाठी या कार्यकर्त्यांना खूप यातना सहन कराव्या लागल्या. बाहेरच्या कार्यकर्त्यांची राजकारण ही पहिली निष्ठा होती. साहजिकच त्यांचे राजकारण संघटनांच्या चळवळीत शिरले आणि पुढच्या काळात ते दुहीला कारणीभूत ठरले. शिवाय कामगारांमधून नेतृत्व निर्माण झाले नाही. पन्नास वर्षे उलटून गेली, तरी अद्यापि संघटनांना नेतृत्वासाठी बाहेरच्या कार्यकर्त्यांवरच अवलंबून रहावे लागत आहे.

११.२ भारतातील कामगार चळवळ

भारतातील संघटित कामगार चळवळीचे AITUC (The All India Trade Union Congress) चे संस्थापक नारायण मल्हार जोशी (नामजोशी) (५ जून १८७९ - ३० मे १९५५) हे नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे शिष्य होते. ते मराठी लेखक वामन मल्हार जोशी आणि संस्कृत पंडित महादेव मल्हार जोशी यांचे बंधू होते. वडील भाऊ महादेवराव यांच्या आग्रहावरून ते १८९३ मध्ये इंग्रजी शिक्षणाकरिता पुण्याला गेले. न्यू इंग्लिश स्कूलमधून मॅट्रिक व १९०१ मध्ये डेक्कन कॉलेजातून बी. ए. उत्तीर्ण झाले. पदवी मिळविल्यानंतर जोशींनी सहा महिने अहमदनगर येथे दुष्काळपीडितांसाठी काढलेल्या सरकारी अन्नछत्रात काम केले. १९०१ - १९१० या काळात अहमदनगर व पुणे येथे खाजगी शाळांमधून, तर मुंबई व रत्नागिरी येथील शासकीय विद्यालयांमधून अध्यापन केले.

हा अध्यापनाचा अनुभव जोशींना १९२२ - ४७ या काळात मुंबईमध्ये प्रौढांसाठी व औद्योगिक कामगारांकरिता प्रशिक्षणवर्ग चालविण्यास फार उपयोगी पडला.

ना. म. जोशी यांनी कामगारांचे नेते म्हणून कामगारांच्या कल्याणासाठी १९११ मध्ये 'बॉम्बे सोशल सर्व्हिस लीग' ही संघटना स्थापन केली.

विशिष्टतेच्या आधारे, भारत सरकारने असंघटित कर्मचाऱ्यांचे वर्गीकरण केवळ चार श्रेणींमध्ये केले आहे.

१. चामडे कामगार, माफ, मत्स्यपालन, विडी निर्माता, बांधकाम कामगार, ऑइल मिल, पेपर मिल, सॉ मिल इ. विटा यासारख्या विविध उद्योगातील कामगार. निर्माता, भूमिहीन शेतमजूर.

२. रोजगाराचे स्वरूप, करार, अनौपचारिक आणि बंधपत्रित कामगार

३. विशेष त्रासदायक श्रेणी- हेड आणि शोल्डर लोडर्स, सफाई कामगार, विविध प्रकारचे कामगार.

४. सेवा श्रेणी - हॉटेल बॉय, मिडवाइव्हज, एअर होस्टेस, बारबार, मालिश करणारा इ. वरील श्रेणी व्यतिरिक्त हस्तकला कारागीर, मोची, हातमाग विणकर, शारीरिकदृष्ट्या अपंग स्वयंरोजगार, महिला टेलर, रिक्षाचालक, सुतार, टॅनरी मजूर, यंत्रमाग कामगार आणि शहरी गरीब, ट्रक आणि ऑटो चालक देखील असंघटित कामगार वर्गात येतात.

कामगार संघटनांनी १९२० मध्ये आपली ‘अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेस’ (आयटक) ही संस्था स्थापन केली होती. आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटनेच्या वार्षिक परिषदेला भारतीय प्रतिनिधी पाठविण्यासाठी मध्यवर्ती संस्थेची आवश्यकता होती म्हणून ती स्थापन झाली. पहिली नऊ वर्षे तिने कामगार संघटनांची चळवळ संघटित करण्याचे व तिला वळण लावण्याचे कार्य चांगले केले. या संघटनेत नेमस्त व जहाल नेते कार्य करीत होते. साम्यवादी १९२६ पासून संघटनांमध्ये काम करू लागले. चारपाच वर्षांच्या काळात त्यांनी काही प्रबळ संघटना निर्माण केल्या. काही महत्त्वाचे संपही त्यांनी लढविले. आपली क्रांतिकारक धोरणे सर्व कामगार संघटनांनी मानावी असा त्यांचा आग्रह होता. नेमस्त नेत्यांनी हा आग्रह मानला नाही, म्हणून आयटकमध्ये १९२९ साली फूट पडली. ती १९३८ मध्ये सांधली गेली. पण दुसऱ्या महायुद्धाच्या बाबतीत युद्धसहकार्याचे की युद्धविरोधाचे धोरण स्वीकारावयाचे, या प्रश्नावर मतभेद झाल्याकारणाने १९४१ मध्ये पुन्हा फूट पडली. प्रख्यात क्रांतिकारक एम्. एन्. रॉय व त्यांचे सहकारी युद्धसहकार्याच्या बाजूचे होते. त्यांनी काँग्रेसमधून बाहेर पडून ‘इंडियन फेडरेशन ऑफ लेबर’ या नावाची नवी संस्था काढली. पुढे १९४८ साली ही संस्था ‘हिंद मजदूर सभा’ या संस्थेत विलीन झाली. कामगार संघटनांच्या चळवळीत नंतर जी दुही माजली, ती स्वातंत्र्य समीप आले तेव्हा. भारतातील साम्यवादी गटाला आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी चळवळीच्या बदलत्या धोरणांनुसार पावले टाकावी लागली. १९४७ साली साम्यवाद्यांबरोबर काम करणे शक्य नाही, अशी राष्ट्रवाद्यांची खात्री पटली आणि राष्ट्रीय काँग्रेसच्या ध्येयधोरणांनुसार चालणारी ‘इंडियन नॅशनल ट्रेड युनियन कॉंग्रेस’ (इंटक) त्यांनी काढली. वर्षभरानंतर समाजवाद्यांनी ‘हिंद मजदूर सभे’ची उभारणी केली. त्यानंतर लवकरच ‘युनायटेड ट्रेड युनियन काँग्रेस’ निघाली

व पुढच्या काही वर्षांत वरील संघटनांत ‘हिंद मजदूर पंचायत’ व ‘भारतीय मजदूर संघ’ यांची भर पडली. या मध्यवर्ती संस्था पक्षनिहाय बनल्या आहेत. कामगार संघटना पक्षनिष्ठ, त्यामुळे मध्यवर्ती संस्था पक्षनिहाय बनणे अपरिहार्य आहे. पक्षानुसार संघटना बनत राहिल्या, तर त्यांच्या संख्येत कदाचित आणखीही भर पडेल. स्वतंत्र आणि स्वावलंबी अशा संघटना आता निर्माण होऊ लागल्या आहेत, पण त्यांची संख्या अद्याप फार मर्यादित आहे.कामगार संघटनांचा कायदा (ट्रेड युनियन ॲक्ट) १९२६ साली मंजूर झाला होता. या कायद्याने संघटनांना लाभलेले संरक्षण केवळ तांत्रिक स्वरूपाचे होते. कार्यक्षम पद्धतीने काम करण्यासाठी जी मान्यता हवी, ती मिळवून देण्याची सरकारने कोणतीही सोय केली नाही. मान्यता ही कामगार संघटनांची प्राथमिक स्वरूपाची मागणी आहे. ती मागणी अद्यापही मान्य झालेली नाही. मान्यतेबद्दलचा एक कायदा १९४८ साली मंजूर झाला. पण तो अद्यापही कार्यवाहीत आणला गेला नाही.

कामगार संघटना अधिक बलवत्तर व कार्यक्षम झाल्या नाहीत, याची काही परिस्थितिजन्य कारणे आहेत. पहिले आणि महत्त्वाचे कारण हे की, १९२० सालापासून म्हणजे संघटना बनायला सुरुवात झाल्यापासून, उद्योगधंद्यांना कामगारांची कधीही चणचण भासली नाही. कामगारांचा पुरवठा नेहमीच मागणीपेक्षा अधिक असे. बेकारांची संख्या वर्षानुवर्षे वाढतच होती. संघटनांच्या मार्गात दुसरी अडचण होती ती ही की, उद्योगधंद्यांची कधी सुरळीत वाढ झाली नाही. नेहमीच ते तेजी-मंदीच्या चक्रात सापडलेले असत, त्यामुळे पगारकाट व छटणी यांना कामगारांना सदोदित तोंड द्यावे लागे. लहान सहान मागण्यादेखील कामगारांना कधी सुखासुखी लाभल्या नाहीत. भांडवलशाहीची वाढ होत असते, त्यावेळी कामगार संघटनाही वाढू शकतात. कारण त्या काळात संघटनेमार्फत खटपट करून सवलती मिळविणे शक्य असते. भारतीय कामगार संघटनांना असा काळ, युद्धाची वर्षे सोडून दिली, तर फारसा कधी लाभला नाही. अशा प्रतिकूल परिस्थितीतही कामगारांच्या संघटनांनी केलेले कार्य स्पृहणीय आहे. संघटनांमुळे मजुरीचे दर फार खाली गेले नाहीत आणि कारखान्यांतील परिस्थिती सुधारली. संघटनांच्या दडपणामुळे अनेक कामगार कायदे मंजूर झाले. संघटनांची राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीला मोलाची मदत झाली. देशामध्ये लोकशाहीवादी व पुरोगामी वृत्तीचा समाज घडविण्याचे जे कार्य चालू आहे, त्यालादेखील संघटनांचा खूप हातभार लागला आहे. देशामध्ये आता सतरा हजारांवर नोंदणीकृत कामगार संघटना आहेत (१९६८). त्यांची सभासदसंख्या एकूण ५१ लाखांच्यावर आहे (१९६८). त्यांचे वार्षिक उत्पन्न १९६८ साली ३.३३ कोटींच्या घरात होते व वार्षिक खर्च तीन कोटींच्या जवळपास होता. गेल्या काही वर्षांत संघटनांची वाढ जलद गतीने झाली. संघटनांबद्दलची खुलासेवार माहिती १९२७ सालापासून उपलब्ध आहे. काही आकडे खाली दिले आहेत. सभासदांच्या संख्येचा आकडा ज्यांनी आपले वार्षिक अहवाल सादर केले, त्या संघटनांचा आहे. जवळजवळ एक तृतीयांश संघटना आपले अहवाल वेळेवर सादर करीत नाहीत. त्या संघटनांचे सभासद विचारात घेतले, तर सभासद संख्या आणखीही मोठी होईल. भारतातील कामगार संघटना सर्वसाधारणपणे उद्योगनिहाय बनलेल्या आहेत. धंद्यानुसार बनलेल्या संघटना फारच थोड्या आहेत. बहुतेक संघटना कारखान्यापुरत्या मर्यादित असतात. एकाच शहरात त्याच उद्योगातील बरेच कारखाने असले, तर मात्र त्या शहरापुरती त्या सर्व कारखान्यांची मिळून एक संघटना बनते. गिरणी कामगारांच्या अशा संघटना मुंबई, अहमदाबाद, कानपूर, कोईमतूर इ. ठिकाणी स्थापन

झालेल्या आहेत. उद्योगानुसार कामगार संघटनांचे महासंघ बनले आहेत. परंतु सबंध देशासाठी एक संघटना असे दृश्य क्वचित दिसते. संघटनेमध्ये परस्पर सहकार्य वाढत चालले आहे. परंतु पुष्कळ वेळा पक्षभेदामुळे मर्यादा पडतात.

सुरुवातीच्या काळात संघटनांच्या चळवळीत राष्ट्रीय काँग्रेसचे पुढारी अग्रेसर होते. त्यांमध्ये उल्लेख केला पाहिजे, तो लाला लजपतराय, देशबंधू दास, दीनबंधू अँड्रूज, जोसेफ बॅप्टिस्टा, सरोजिनी नायडू आदींचा; नंतरच्या काळात जवाहरलाल नेहरू व सुभाषचंद्र बोस यांनीही पुढाकार घेतला. परंतु सर्वांत महत्त्वाचे कार्य केले ते ना. म. जोशी यांनी. त्यांनी स्वतःला कामगार संघटनांच्या कार्याला वाहून घेतले होते. कायदेमंडळात व आंतरराष्ट्रीय परिषदांत कामगारांसाठी त्यांनी जे काम केले, त्याला तोड नाही; तितकेच महत्त्वाचे काम त्यांनी चळवळीच्या क्षेत्रातही केले. चमणलाल, गिरी, बखले, मृणाल, कांती बोस यांनी त्यांना मोलाची साथ दिली. अलीकडील काळात या क्षेत्रात रुईकर, हरिहरनाथ शास्त्री, गुलझारीलाल नंदा, खंडूभाई देसाई, गुरुस्वामी, मणिबेन कारा यांनी महत्त्वाचे काम केले आहे. साम्यवादी पुढार्यांमध्ये श्री. अ. डांगे, निंबकर, जोगळेकर, मुझफर अहमद, भारद्वाज, युसुफ यांनी उल्लेखनीय कार्य केले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात कामगार संघटनांपुढे अनेक प्रश्न उभे आहेत. वाढती महागाई व वाढती बेकारी यांचा प्रतिकार करूनकामगारांचे जीवनमान वाढविणे, हे तर त्यांचे पहिले कर्तव्य आहे. पण त्याचवेळी योजनाबद्ध आर्थिक विकास साधण्याचे जे प्रयत्न चालू आहेत, त्यांच्याकडे व त्यांच्यामुळे कामगारांवर पडणार्या जबाबदार्यांकडेही दुर्लक्ष करता येत नाही; हे दुहेरी कर्तव्य त्या कशा पार पाडतात, त्यावर त्यांचे भवितव्य अवलंबून आहे. संख्येच्या दृष्टीने त्यांची खूप वाढ झाली आहे, पण गुणवत्तेच्या दृष्टीने वाढ झाल्याखेरीज, त्यांना हे कर्तव्य पार पाडता येणार नाही.

११.२.१ भारतीय कामगार चळवळीचे जनक - नारायण मेघाजी लोखंडे:

महाराष्ट्राला सत्यशोधक विचारवर्तनाचा वारसा देणाऱ्या म. जोतिराव फुले यांचे सहकारी रावबहादूर नारायण मेघाजी लोखंडे हे केवळ महाराष्ट्रातीलच नव्हे, तर भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वाचे नाव आहे. भारतीय कामगार चळवळीचे जनक असे त्यांना सार्थपणे म्हटले जाते. १८७० नंतरच्या कालखंडात मुंबईतील गिरणी उद्योगात होत असलेल्या भरभराटीने मँचेस्टरच्या गिरण्यांचे डोळे दीपले. मुंबईच्या गिरणी उद्योगाच्या स्पर्धेचा धोका त्यांना जाणवू लागला. त्यावर निर्बंध घालण्यासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या प्रकारे प्रयत्न सुरू केले. त्यातूनच मुंबईच्या गिरणी कामगारांच्यासाठी फॅक्टरी ॲक्ट लागू करण्याची मागणी जोर धरू लागली. सरकारने मार्च १८७५ मध्ये एक कमिशन नेमले. त्यात अधिकांश गिरणीमालक किंवा संचालक होते. अन्य समाजघटकही कायद्याच्या फारसे बाजूने नव्हते. बऱ्याच चर्चा, मतमतांतरे आणि गदारोळानंतर अखेर नोव्हेंबर १८७९ मध्ये सरकारपुढे फॅक्टरी बिल मंजुरीसाठी आले. यातील मजुरांच्या कामाच्या तासांवर मर्यादा घालण्याच्या तरतुदीमुळे गिरण्या आणि मजूर अशा दोघांचेही नुकसान होईल, अशी हाकाटी मिल ओनर्स असोसिएशनने सुरू केली. मुंबईतल्या गिरणी उद्योगाला खीळ बसेल, असे त्यांचे म्हणणे होते. मंदी आहे, बेकारी आहे, कामगार प्रशिक्षित नाहीत. कामाचे तास कमी करू नयेत, असा युक्तिवाद होता. माध्यमांचीही मालकांना साथ होती. अपवाद होता तो बी.

एम. मलबारी यांच्या इंडियन स्पेक्टेटर या आणि रास्त गोफ्तार या वर्तमानपत्रांचा. त्यांनी कामगारांच्या बाजूने युक्तिवाद केला. तशातच सत्यशोधक चळवळीचे नेते नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या कुशल संपादकत्त्वाखाली ९ मे १८८०पासून दीनबंधू हे पत्र निघू लागले.

दीनबंधूने सुरुवातीपासूनच उपेक्षित वर्गाच्या, कष्टकऱ्यांच्या दुखण्यांना वाचा फोडली. लोखंडे यांनी स्वत: मांडवीच्या गिरणीत स्टोअर कीपर म्हणून काम केलेले होते. गिरणी कामगारांचे हाल त्यांनी पाहिले होते. दीनबंधूतील लेखनासोबतच त्यांनी गिरणी कामगारांना संघटित करण्यास सुरुवात केली. दरम्यान, १५ मार्च १८८१ रोजी गव्हर्नर जनरलच्या कायदे कौन्सिलने फॅक्टरी बिल मंजूर केले. तथापि मालकवर्गाच्या विरोधामुळे त्यातील तरतुदी सौम्य केल्या होत्या. लहान मुलांना कामावर घेण्याचे वय ७ वर्षे होते. त्यावर टीका करत लोखंडे यांनी ते किमान १६ वर्षे असावे, नोकरीमुळे शिक्षणास मुकावे लागणाऱ्या मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था सरकारने करावी, गिरणी कामगारांना मिळणारा तुटपुंजा पगार वाढवावा अशा मागण्या केल्या. नुसत्या मागण्या करून ते थांबले नाहीत. कामगारांना एकत्र करून १८८४ साली 'बॉम्बे मिल हँड्स असोसिएशन' ही देशातील पहिली कामगार संघटना सुरू केली. याच साली कायद्यात सुधारणा करण्यासाठी कलेक्टर डब्ल्यू. बी. मूलक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक फॅक्टरी कमिशन नेमले गेले.आपल्या मागण्या मांडण्यासाठी २३ सप्टेंबर १८८४ रोजी सुपारीबाग, परळ येथे गिरणी कामगारांची पहिली ऐतिहासिक सभा झाली. सुमारे चार हजार कामगारांच्या एकजुटीचे दर्शन या सभेत घडले. याच सभेत लोखंडे यांनी कामगारांना साप्ताहिक सुटी दिली जावी, अशी मागणी केली. पगार नियमित त्या-त्या महिन्याला व दर महिन्याच्या १५ तारखेपर्यंत दिला जावा, कामावरून काढायचे असल्यास १५ दिवसांची नोटीस द्यावी, फॅaक्टरी कमिशनवर कामगार प्रतिनिधींची नेमणूक केली जावी या मागण्या मांडल्या. 'टाइम्स ऑफ इंडिया' या प्रतिष्ठित वर्तमानपत्रात या सभेचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला. पुन्हा २६ सप्टेंबर रोजी भायखळा येथे अशीच भव्य सभा झाली. ५ हजार ५०० कामगारांच्या सह्यांचे निवेदन कलेक्टरांना दिले गेले. आणि मग सुरू झाला आंदोलनांचा सिलसिला. नोव्हेंबर १८८५मध्ये दोन गिरण्यांमधील कामगार पगारकपात आणि पगार देण्यास विलंब या मुद्द्यांवर संपावर गेले. १८८७ मध्ये कुर्ल्याच्या स्वदेशी मिलमध्ये संप झाला. साधी साप्ताहिक सुटी मान्य होईना. शिवाय रविवारी हिंदू लोकांस सुटी कशाला हवी, असे ब्रिटिश अधिकाऱ्यांसही वाटत होते. सणासुदीच्या सुट्ट्या पुरेशा आहेत, असा युक्तिवाद केला गेला. त्यावर गिरणीकामगार असणारे बहुसंख्य लोक हे खंडोबाचे भक्त असून रविवार हा खंडोबाचा वार असल्याने साप्ताहिक सुटी रविवारीच असावी, ही मागणी लोखंडे यांनी जोरदार रेटली. २४ एप्रिल, १८९० रोजी रेसकोर्सवर सुमारे १० हजार कामगारांची भव्य सभा झाली आणि जनमताचा हा वाढता रेटा पाहून अखेर १० जून, १८९० रोजी रविवारची साप्ताहिक सुटी मंजूर करण्याचा निर्णय मालकांना घ्यावा लागला. आज आपण सर्वचजण ज्या रविवारच्या सुटीची आतुरतेने वाट पाहतो त्यामागे सुमारे १३० वर्षांपूर्वी हजारो कामगारांनी केलेला संघर्ष आहे. अन्य मागण्यांबाबतही अनुकूल वातावरण तयार झाले.लोखंडेंचे कर्तृत्व केवळ कामगार चळवळीपुरतेच मर्यादित नाही. ते सर्वार्थाने सत्यशोधक होते. हिंदी शेतकरी सभेचे ते सक्रीय कार्यकर्ते होते. लोकमान्य टिळक आणि समाजसुधारक आगरकर यांच्या डोंगरी तुरुंगातून झालेल्या सुटकेनंतर त्यांची वाजतगाजत मिरवणूक काढून त्यांना मानपत्र अर्पण करण्यात लोखंडे यांचा पुढाकार होता. त्यांनी ११ मे, १८८८ रोजी भायखळा येथे आयोजित केलेल्या सभेत

जोतिराव फुले यांना महात्मा हे बिरूद मोठ्या अभिमानाने जाहीरपणे लावले गेले. ब्राह्मण विधवांच्या केशवपनाविरोधात लोखंडे यांनी डोंगरी येथे २३ मार्च १८९० रोजी न्हावी समाजाची सभा बोलावली होती. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे १८९३ मध्ये झालेल्या हिंदू-मुसलमान दंगलीने व्यथित होऊन त्यांनी शांतता समित्या स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. सहाय्य निधी उभारला आणि १ ऑक्टोबर १८९३ रोजी राणीच्या बागेत एकोपा मेळावा आयोजित केला. धर्म, जाती यावरून कष्टकऱ्यांमध्ये, समाजात फूट पडू नये, अशी त्यांची भूमिका होती. मराठा ऐक्येच्छु सभा, मराठा रुग्णालय यांचे ते संस्थापक होते. पंचदर्पण या पुस्तिकेचे लेखन, सत्यशोधक निबंधमाला अथवा हिंदू धर्माचे खरे ज्ञान या पुस्तिकांचे लेखन तसेच दीनबंधूतून समाजाभिमुख परंतु परखड लेखन त्यांनी सातत्याने केले. त्यांचे चौफेर काम आणि उदारमतवादी दृष्टिकोन यांनी प्रभावित होऊन ब्रिटिश सरकारने त्यांना 'जस्टीस ऑफ पीस' आणि 'रावबहादूर' या पदव्या दिल्या. पण त्यांची खरी पदवी सत्यशोधक हीच होती.

११.२.२ कामगार चळवळीतील डाव्यांची पोकळी कोण भरून काढणार ?:

देशात आणि महाराष्ट्रात त्या काळी काँग्रेसची सत्ता असली तरी कामगार चळवळीवर कॉम्रेड श्रीपाद अमृत डांगे यांच्या भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाची (भाकप), मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची (माकप), समाजवादी पक्षांची आणि काँग्रेसचीही मजबूत पकड होती. भाकपची आयटक, माकपची सिटू, काँग्रेसची इंटक, पूर्वाश्रमीच्या जनसंघाची आणि आताच्या भाजपची भारतीय मजदूर संघ आणि समाजवाद्यांची हिंद मजदूर सभा अशा कामगार संघटना सक्रिय होत्या. महाराष्ट्रात आणि देशभरातही एकेकाळी कामगार संघटनांवर लाल बावट्याचे म्हणजे कम्युनिस्टांच्या लाल झेंड्याचेच अधिराज्य असायचे. जॉर्ज फर्नांडिस, एस. एम. जोशी वगैरे समाजवादी नेतेही कामगार संघटनांच्या लढ्यात आघाडीवर होते. संरक्षण खात्यातील नागरी कर्मचाऱ्यांच्या संघटनांचे नेतृत्व एस. एम. जोशी आणि इतर समाजवादी नेत्यांकडे अनेक वर्षे होते. कम्युनिस्टांच्या या क्षेत्रातील आघाडीच्या भूमिकेमुळे कामगार संघटना म्हणजेच कम्युनिस्टांच्या क्रांतीचे निशाण असणारा लाल झेंडा असे एक समीकरण झाले होते. एके काळी मुंबईत कॉम्रेड डांगे यांची आयटक संघटना कामगार चळवळीत आघाडीवर होती. भारतीय मजदूर संघ ही दत्तोपंत ठेंगडी यांनी स्थापन केलेली संघ परिवारातील कामगार संघटना नंतर डाव्यांना एक पर्याय म्हणून उभी राहिली होती. शिवसेनेनेसुद्धा मुंबईतील कामगार चळवळीत शिरून या क्षेत्रातील डाव्यांची मक्तेदारी संपवण्याचा प्रयत्न केला होता. मात्र अलिकडच्या काळात शिवसेनेने मुंबईत आणि महाराष्ट्राच्या इतर भागांतसुद्धा कामगार चळवळीतून अंग काढून घेतल्यासारखे दिसत आहे. कामगार चळवळीत डॉ दत्ता सामंत यांनीही एकेकाळी मुंबईत आणि महाराष्ट्राच्या काही भागांत कामगार चळवळीची एक मोठी ताकद निर्माण केली होती.

या सर्वच कामगार संघटना कामगारांच्या हितासाठी भांडत असत. वार्षिक पगारवाढ, वेतनवाढीचे करार, पगारी सुट्ट्या, कायम नोकरी, विविध भत्ते, कामगारांचे निलंबन किंवा बडतर्फी, कामाचे तास आणि कामाच्या जागी दिल्या जाणाऱ्या सुविधा यासाठी या कामगार संघटना विशेष जागरूक असत. अगदी १९९० दशकापर्यंत बहुतेक सर्वच मोठ्या सार्वजनिक आणि खासगी कंपन्यात कामगार संघटना अधिकृतरीत्या काम करत असत, व्यवस्थापनातर्फेही त्यांना अधिकृत मान्यता दिली जात असे, ठराविक काळानंतर

वेतनवाढीचे करार या कामगार संघटनेशी केले जात असत. घसघशीत पगारवाढ असलेल्या या त्रैवार्षिक वेतनकराराच्या व्यवस्थापनाकडून वा कामगार संघटनांकडून आलेल्या बातम्या आम्ही पत्रकार आवर्जून छापायचो. काही गंभीर समस्या असली तर या कामगार संघटना संपाची नोटीस देत कंपन्या टाळेबंदीची नोटीस काढत असत. विशेष म्हणजे हे सर्व कायद्याच्या चौकटीत राहून होत असे. कामगार आयुक्तांचे प्रतिनिधीही कामगारांच्या आणि व्यवस्थापनाच्या प्रतिनिधींशी औद्योगिक तंटे मिटविण्यासाठी बैठक घेत असत. सिटू या कामगार संघटनेच्या नेतृत्वाखाली वृत्तपत्र कर्मचाऱ्यांनी झगडून पालेकर, बच्छावत वगैरे वेतन आयोगाची स्थापना करायला लावली आणि नंतर या आयोगांच्या शिफारशींच्या अमंलबजावणीसाठीही लढे दिले.

भारतातील नारायण मेघाजी लोखंडे या आद्य कामगार नेत्याने ब्रिटिश काळात कामगारांचे दरदिवसाचे कामाचे तास मर्यादित असावे आणि त्यांना रविवारी साप्ताहिक सुट्टी मिळावी म्हणून यशस्वी लढा उभारला होता. आजच्या कामगारांचे आणि इतर कर्मचाऱ्यांचे सतत वाढत जाणारे कामाचे तास, त्यांचे कायदेशीर हक्क आणि सोयी-सुविधांत सतत होणारी कपात पाहता कामगारांच्या कल्याण सुविधा आणि हक्कांबाबत सुधारणा होण्या ऐवजी पिछेहाट होते कि काय असाच संशय येतो. हल्ली महिलांना सहा महिन्यांची बाळंतपणाची रजा मिळते. त्यामुळे काही कंपन्यांत गर्भवती महिलांना ही हक्काची आणि पूर्णपगारी रजा देण्याऐवजी त्यांना राजीनामा देण्यास भाग पडले जाते. या कारणामुळे अविवाहित व नवविवाहित महिलांना नोकरी देणे किंवा नोकरीत नियमित करणे टाळले जाते, असेही दिसून येते. आज सर्वच क्षेत्रांतील कर्मचाऱ्याना प्रॉव्हिडंट फंडाशी निगडीत असलेले निवृत्ती वेतन दिले जाते. २०-२५ वर्षे नोकरी केलेल्या कर्मचाऱ्यांस निवृत्तीनंतर महिना दोन-तीन हजार रुपयांचे निवृत्ती वेतन मिळते! नजिकच्या काळात आपल्या हितासाठी कामगार संघटीत होण्याची शक्यता दिसत नाही. त्यामुळे वेतनवाढीसाठी, वेतनवाढ करारासाठी आणि निवृत्ती वेतनाच्या या त्रुटी आणि तफावती विरुद्ध भांडणार कोण? हा प्रश्न अद्याप अनुत्तरीत आहे.

११.२.३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा कामगार संघटनाबद्दलचा दृष्टिकोन:

रेल्वे मधील मागासवर्गीय गंगमन कामगारांची कर्मचारी परिषद १२,१३ फेब्रुवारी १९३८ ला मनमाड येथे झाली होती. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात म्हटले होते, ब्राह्मणशाही आणि भांडवलशाही हे भारतीय कामगारांचे दोन शत्रू आहेत. कोणत्याही समाजात त्या देशातील सर्वसामान्य जनतेचा जीवनमार्ग हा राजकीय परिस्थितीने घडविलेला असतो. राजकीय सत्ता जनतेच्या आकांक्षांना मूर्त रूप देत असतात. ती ज्यांच्या हातात असते त्यांना आपल्या आशा- आकांक्षांना मूर्त रूप देण्याची संधी प्राप्त होते. सत्ता त्यांचीच बटीक बनत असते. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओळखले होते. या देशातील कॉंग्रेस पक्षाचे नेतृत्व भांडवलदार, जमिनदार व ब्राह्मणवर्ग यांच्या हातात असल्याने, राजकीय सत्ता त्यांच्याच हाती जाईल व येथील दीन-दुबळा, कष्टकरी समाज गुलामासारखा राबविला जाईल, असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते. असे होऊ नये यासाठी त्यांनी लोकशाही मूल्यांवर आधारित असणारा स्वतंत्र मजूर पक्ष १५ ऑगस्ट १९३६ साली स्थापन केला होता. त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट हे कामगार मजुरांचे प्रतिनिधी विधिमंडळात जाणे हा होता. कारण ब्राह्मणशाही आणि भांडवलशाहीचे प्रतिनिधी

हे कामगार मजुरांच्या न्याय हक्क व प्रतिष्ठेसाठी कोणते ही ठराव मांडून मंजूर करून घेणार नाहीत यांची त्यांना खात्री होती.म्हणूनच त्यांनी स्वतंत्र मजदूर पक्षाची स्थापना केली होती. डॉ. बाबासाहेबांनी १२,१३ फेब्रुवारी १९३८ मनमाडला दिलेला संदेश. कामगार मजूर विसरले आहे. म्हणूनच सुरक्षित ठिकाणी सुरक्षित नोकरी न राहता कायमस्वरूपी कामाच्या ठिकाणी कंत्राटी असुरक्षित नोकरी मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत आहे. भारतीय कामगार कायद्यानुसार कायमस्वरूपी कामे करण्यासाठी कंत्राटी पद्धतीने कामगार ठेऊ नये तर त्याजागी कायमस्वरूपी कामगारांची नेमणूक करण्यात यावी साठी १९७५ ते १९९० पर्यंत राष्ट्रीय पातळीवर ट्रेड युनियनने कायदेशीर लढाई लढत असतांना कायमस्वरूपी कामगारांची नेमणूक करण्यात यावी असा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिला होता.त्याला पळवाट काढून भांडवलदार व त्यांच्या प्रणित कामगार ट्रेड युनियनने ठेकेदारी अधिनियम कायद्याला जन्म दिला. त्याला कंत्राटी कामगारांच्या भल्यासाठी असा दिशाभूल करणारा प्रचार करण्यात आला. सरकारी, निमसरकारी किंवा खाजगी कारखाने,कंपनीचे काम करणाऱ्या ठेकेदारावर कामगारांची जबाबदारी राहील असे सांगून सर्वांनीच आपली मुख्य जबाबदारी टाळली. त्यामुळेच कंत्राटी कामगार आणि राष्ट्रीय ट्रेड युनियन घरका ना घाटका झाला आहे. असंघटित कामगारांच्या समस्याकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या राष्ट्रीय पातळीवरील ट्रेड युनियनचे संघटितपणाची संघशक्ती न समजणाऱ्या असंघटित कामगारांचे मोठे नुकसान झाले. बिल्डर व ठेकेदारीचे समर्थन करणारा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने २००१ साली दिला होता. या निर्णया विरोधात राष्ट्रीय पातळीवरील ट्रेड युनियन यांनी जायला पाहिजे होते पण १२ राष्ट्रीय पातळीवरील ट्रेड युनियन व एक आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील ट्रेड युनियन सिएफटीयुआय यांनी या विरोधात सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागितली नाही. या मागचे खरे कारण काय असेल तर बहुसंख्य मागासवर्गीय कामगारांचे जाती व्यवस्था नुसार कायमस्वरूपी आर्थिक शोषण होत राहावे. याचे वैचारिक समर्थन होय. यामुळे प्रत्येक वेळी सरकारी, निमसरकारी खाजगी कारखान्यात कंपन्यांच्या आत चालणारे कायमस्वरूपी काम प्रत्येक वर्षी ठेकेदार बदली केल्यामुळे कामगारही बदलावा लागतो. त्यामुळेच ठेकेदारी पद्धतीने काम करणारा कोणत्याही कामगार कोणत्याही सरकारी निमसरकारी खाजगी कारखान्यात, कंपनीत कायमस्वरूपी कामगार राहू शकत नाही. युनियन बनवू शकत नाही हा देशातील बहुसंख्य बहुजन मागासवर्गीय ओबीसी, एससी, एसटी, आदिवासी भटक्या जाती जमाती आणि अल्पसंख्याक समाजाच्या कामगारांवर अन्याय करणारा निर्णय झाला होता. या विरोधात स्वतंत्र मजदूर युनियन बहुजन मागासवर्गीय समाजातील कामगारात प्रबोधन करून जनजागृती करीत आहे.जे मागासवर्गीय बहुजन समाजातील कामगार या जातीव्यवस्था समर्थन करणाऱ्या ट्रेड युनियनचे वार्षिक सभासद आहेत त्यांनी या घटनेचा गांभीर्याने विचार करून आपण कोणाचे व कोणत्या विचारधारेचे समर्थन करतो ते आजपर्यंत त्याने ठरविले नाही. महापुरुषांच्या नावाचा जयजयकार करणारा बहुसंख्य मागासवर्गीय ओबीसी,एस सी,एस टी,भटकाविमुक्ता, आदिवासी आणि अल्पसंख्याक समाज सर्वच क्षेत्रात शैक्षणिक, सांस्कृतिक, कला क्रिडा, धार्मिक आणि राजकीयदृष्ट्या असंघटित म्हणूनच ओळखला जातो. त्याने डॉ. बाबासाहेबांनी १२,१३ फेब्रुवारी १९३८ मनमाडला दिलेला संदेश समजून घेतला असता तर आज मान्यता प्राप्त कामगार युनियनचा कायम कामगार व सभासद असता. त्याचे शासन यंत्रणेवर कायम दबाब राहिला असता. सरकारी निमसरकारी व खाजगी कारखान्यात, कंपनीत स्थानिक कामगारांना प्रथम प्राधान्य देण्यात यावे ठेकेदार बदली झाला तरी कामगारांना कामावरून कमी करू नये अशी राज्य व केंद्र

सरकारने सुरवातीला भूमिका घेतली होती. त्यावेळी भूमिपुत्रांना प्रथम प्राधान्य असे जनआंदोलन देशभरात उभे राहिले होते. त्यातूनच अनेक राज्यात प्रादेशिक राजकीय पक्षाचा जन्म झाला. पुढे राजकीय सत्ताधारी भांडवलदारांच्या फंडिंगवर निवडणूक लढवून निवडून येत असल्यामुळे सत्ताधारी पक्ष आणि त्यांच्या प्रणित कामगार संघटना, ट्रेड युनियन सत्ताधाऱ्यांच्या किंवा सरकारच्या विरोधात सर्वोच्च न्यायालयात न जातात केवळ रस्त्यावरील आंदोलने करून कामगारांची दिशाभूल व फसवणूक करीत आले आहेत. राष्ट्रीय मिल मजदूर संघ ही इंटक प्रणित गिरणी कामगारांची युनियन होती. त्यांच्या पक्षाचे अनेक राज्यात व केंद्रात सरकार होते तरी मुंबई व देशातील गिरण्या बंद झाल्या व त्यांच्या जमिनीवर टोलेजंग टॉवर उभे राहून लाखो गिरणी कामगार उध्वस्त झाला. म्हणूनच बहुसंख्य कामगार ट्रेड युनियन इंटक व राष्ट्रीय पक्षापासून दूर गेला. त्या पक्षाची परिस्थिती ना घरका ना घाटका अशी झाली आहे. स्वतंत्र मजदूर युनियन गेल्या बारा वर्षापासून बहुजन समाजातील मागासवर्गीय कामगारांना सांगत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १२ व १३ फेब्रुवारी १९३८ साली रेल्वे गँग मन कामगारांच्या कामगार परिषद समोर सांगितले होते की मागासवर्गीय समाजाच्या कामगारांनी स्वतःची ट्रेड युनियन लवकरात लवकर स्थापन करून तिला स्वतंत्र मजदूर युनियन (आय एल यु) या राष्ट्रीय पातळीवरील ट्रेंड युनियनशी संलग्नता स्विकारावी असे सर्व क्षेत्रातील मागासवर्गीय कामगारांना आवाहन केले होते.

कंत्राटी कामगार आणि राष्ट्रीय ट्रेड युनियनचे आपला वैचारिक वारसा विसरल्यामुळे घरका ना घाटका झाल्या आहेत. यातून त्यांनी काही बोध घेतला तर कंत्राटी कामगार आणि राष्ट्रीय ट्रेड युनियन एकत्र आल्यास मोठी राजकीय कामगार क्रांती घडवू शकतात. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेबांनी १२,१३ फेब्रुवारी १९३८ मनमाडला दिलेला संदेश कायम डोळ्यासमोर असला पाहिजे.

११.३ संघटित कामगारांच्या मागण्या राष्ट्र हित विरोधी आहेत का ?

भारतातील फार मोठा समाज अतिशय विपन्नावस्थेत आयुष्य काढतो हे सर्वांस माहीत आहे. लोकसंख्येचा एक फार मोठा भाग दारिद्र्यरेषेखाली आहे, हे सर्वमान्य आहे. अधिकृत व्याख्येप्रमाणे अजून किमान ४७ टक्के लोक विपन्नावस्थेत आहेत. सर्वांत हमी उत्पन्न असलेल्या खालच्या १० टक्के लोकांचा राष्ट्रीय उपभोगातील वाटा १८ टक्के इतका कमी, तर सर्वात संपन्न १ टक्के लोकांचा वाटा ९ टक्के, अशी विषम विभागणी आपल्या अर्थव्यवस्थेत दिसून येते. ही विषमता गेल्या तीस वर्षांत वाढते आहे की नाही, यावर एकमत नाही; पण विपन्नावस्थेत राहणाऱ्या लोकांची संख्या कमी होत नाही, वाढत आहे, यावर दुमत नाही. या मंडळींचे उत्पन्न अगर उपभोगातील वाटा काहीसा सुधारेल असे होणे म्हणजे समाजाचे हित अगर राष्ट्राचे हित साधणे असे म्हटले तर ते सर्वांस मान्य होण्यास हरकत नसावी. स्वातंत्र्यपूर्व काळात मजुरांच्या संघटना बहुतेक क्षेत्रांमध्ये एकत्र काम करीत होत्या. स्वातंत्र्यानंतर काँग्रेस पक्षाने असा निर्णय घेतला की कामगार क्षेत्रात तथाकथित डाव्या पक्षांचे- विशेषत: कम्युनिस्ट अगर सोशालिस्ट तत्त्वप्रणाली असणाऱ्या नेत्यांचे- वर्चस्व कमी करणे अवश्य आहे; आणि त्यासाठी त्यांनी आपल्या नेतृत्वाखाली वेगळी मध्यवर्ती कामगार संघटना निर्माण करण्याचे ठरवले. इंडियन नॅशनल ट्रेड यूनियन कांग्रेस या त्यांच्या मध्यवर्ती संघटनेला जोडलेल्या नवीन युनियन्स सर्व क्षेत्रांत बांधण्यास त्यांनी

तेव्हापासून सुरवात केली. सरकारी पाठिंबा आणि अनेक वेळा मालक आणि व्यवस्थापक वर्गांचा पाठिंबा यामुळे या संघटना कागदोपत्री तरी मोठ्या प्रमाणावर भराभर फोफावल्या. पण त्याचबरोबर अनेक क्षेत्रांमध्ये असे दिसून आले की या संघटनांचे सभासदत्व कागदोपत्री मोठे असले तरी प्रत्यक्षात कामगार वर्गांवर त्यांचा पुरेसा प्रभाव नसतो. त्यांनी केलेल्या तडजोडी कामगार मान्य करीत नाहीत आणि त्यांनी विरोध केलेला संपसुद्धा कामगारांचा मोठ्या प्रमाणावर पाठिंबा मिळून चालतात. टाटा उद्योगांमध्ये ज्या मजूर संघटना आहेत त्या मालकांशी आणि व्यवस्थापकांशी हातमिळवणी करणाऱ्या आहेत, किंवा अशा संघटना पुढे येण्यास हा समूह मदत करतो असे म्हटले जाते. किर्लोस्कर उद्योग समूहाबद्दल असाच प्रवाद आहे. सरकारी उद्योगधंद्यांमध्ये सरकारचा प्रयत्न असा कायम राहिला आहे की सरकार ज्या पक्षाचे असेल त्या पक्षाच्या मजूर संघटनेला जितकी मदत करता येईल तितकी करावयाची मध्यवर्ती सरकारात काय, अगर बहुतेक राज्यांमध्ये काय, काँग्रेस पक्षाचे सरकारच बहुतेक वर्षे असल्यामुळे त्या पक्षाशी संघटित युनियन्सना मदत करण्याची सर्व सरकारी धंद्यांमध्ये प्रवृत्ती दिसून येते. पण याचबरोबर काही तऱ्हेच्या वेगळ्या संघटना वाढतात आणि ते थांबवता येत नाही. वेगवेगळ्या श्रेणींमधले, वेगवेगळ्या कुशलतेचे कामगार विशेषतः रेल्वे अगर पोस्ट अशा देशव्यापी खात्यांमध्ये आपआपल्या वेगवेगळ्या संघटना करतात- आणि प्रत्यक्षात या संघटनांस देशाच्या काही भागात तरी पाठिंबा मिळत राहतो. सरकार अगर व्यवस्थापक यांनी या संघटनांना मान्यता देण्याचे किंवा त्यांच्याशी वाटाघाटी करण्याचे नाकारले तर त्यातून झगडे निर्माण होतात. उलट सर्वच संघटनांना वाटाघाटीत भाग घेऊ दिला तर गोंधळ निर्माण होतो, चढाओढ चालू राहते. व्यवस्थापक किंवा सरकार या संघटनांमध्ये डावे-उजवे करीत आहेत. काही संघटना डावलण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, अशा खर्या-खोट्या शंकांमुळे व्यवस्थापक-मजूर संबंध बिघडलेले राहतात आणि दुसऱ्या तऱ्हेने झगडे चिघळण्यास या गढूळ वातावरणाची मदत होते.

११.४ संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील फरक

संघटित क्षेत्रात निश्चित अटी आणि वेळेनुसार काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचा समावेश होतो. तुम्ही एखाद्या कारखान्यात काम करत असाल किंवा सरकारी नोकरीत असाल तर तुम्ही संघटित क्षेत्रांतर्गत याल. असंघटित क्षेत्रामध्ये किरकोळ व्यावसायिक समस्या आणि युनिट्समध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचा समावेश होतो, अनेकदा नियमिततेचे कोणतेही आश्वासन न देता, तुम्ही शेतमजूर, घरगुती नोकर, किराणा दुकानात सेल्समन इत्यादी असाल तर तुम्ही असंघटित क्षेत्रात काम करत आहात असे म्हणता येईल.

११.४.१ संघटित क्षेत्राचा अर्थ:

संघटित क्षेत्र, जे सरकारकडे नोंदणीकृत आहे, त्यास संघटित क्षेत्र म्हणतात. या सेक्टरमध्ये लोकांना दिलासा मिळतो. काम, आणि रोजगाराच्या अटी निश्चित आणि नियमित आहेत. उपक्रम, शाळा आणि रुग्णालयांना अनेक कायदे लागू होतात. संघटित क्षेत्रांतर्गत समाविष्ट, संघटित मध्ये प्रवेश संस्थेची योग्य नोंदणी करणे हे क्षेत्र खूप कठीण आहे. आवश्यक हे क्षेत्र सरकारद्वारे नियंत्रित आणि कर आकारले जाते.

११.४.२ अनुपालन:

संघटित क्षेत्रातील नियोक्ते त्यांना लागू असलेल्या सरकारी नियमांचे आणि कायद्यांचे पालन करतात. त्यांनी नोकरीच्या सुरक्षिततेसह नोकऱ्यांचे आश्वासन दिले आहे. फॅक्टरी कायदा, पीएफ कायदा आणि किमान वेतन कायद्यातील तरतुदी त्यांना लागू होतील. त्यांनी जमिनीच्या लागू कायद्यांचे पालन केल्याची पुष्टी करून अधिकाऱ्यांना कळवावे लागेल. असंघटित क्षेत्रातील नोकरदार सरकारी कायदे आणि कायद्याच्या रडारखाली येत नाहीत.

११.४.३ फायदे:

संघटित क्षेत्रातील नियोक्त्यांनी कार्यपद्धती सेट केली आहे ज्याचे पालन कर्मचार्यांना त्यांच्या कर्तव्यापासून मुक्त करण्यासाठी केले जाते. कर्मचारी ओव्हरटाईम, भविष्य निर्वाह निधी, वैद्यकीय लाभ आणि त्यांच्या नियोक्त्याने प्रदान केलेल्या इतर अनुलाभांसाठी पात्र आहेत. असंघटित क्षेत्रातील नियोक्ते त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना सहजपणे काढून टाकू शकतात. संघटित क्षेत्रासाठी उपलब्ध असलेले कोणतेही फायदे देण्यास ते बांधील नाहीत. किमान वेतन, भविष्य निर्वाह निधी आणि कालांतराने मिळणारे फायदे त्यांना मिळत नाहीत.

११.४.४ वाढ:

नियोक्ते संघटित क्षेत्रातील पगारवाढीचे निकष परिभाषित करतात, जसे की कालावधी, कार्यप्रदर्शन मूल्यमापन, ज्येष्ठता, इ. हे साधारणपणे ऑफर लेटर आणि नियुक्ती पत्र यांसारख्या रोजगार दस्तऐवजांमध्ये परिभाषित केले जातात. असंघटित क्षेत्रातील वेतनवाढीबाबत कोणतीही परिभाषित रचना नाही. हे मालकाच्या विवेकबुद्धीवर अवलंबून असते.

११.४.५ देयके:

संघटित क्षेत्रात, कर्मचारी रोजगार दस्तऐवजात मान्य केल्याप्रमाणे पगारासाठी पात्र आहेत. हे एक निश्चित उत्पन्न आहे, साधारणपणे प्रत्येक महिन्याच्या शेवटी, असंघटित क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांना केलेल्या कामाच्या आधारे वेतन मिळते. हे सामान्यत: निश्चित रकमेऐवजी "आपण कार्य कराल म्हणून कमवा" तत्त्वावर दिले जाते.

११.५ असंघटित क्षेत्र: सुविधा, वेतन आणि नोकरीच्या सुरक्षिततेच्या समस्या

अनौपचारिक किंवा असंघटित क्षेत्राच्या संकल्पनेने १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला जगभरात लक्ष वेधून घेण्यास सुरुवात केली, जेव्हा आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने कोलंबिया, केनिया, श्री येथील जागतिक रोजगार मिशनद्वारे आर्थिक वाढ आणि रोजगारावर आधारित विकास धोरण अधोरेखित केले. लंका आणि फिलीपिन्स. भारतातील असंघटित क्षेत्रातील कामगार हे देशातील एकूण कर्मचाऱ्यांपैकी अंदाजे ९३% आहेत. भारतातील असंघटित कामगारांना नोकरीच्या अनिश्चिततेपासून धोकादायक कामाच्या परिस्थितीपर्यंत गंभीर समस्यांना तोंड द्यावे लागते. 'अनौपचारिक अर्थव्यवस्था' हा शब्द आणि परिस्थिती आणि असंघटित उद्योगातील कामगारांच्या कल्याणासाठी सरकारने उचललेली पावले

याबद्दल बोलण्याचा उद्देश आहे. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत असंघटित क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते आणि विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे. या प्रकरणात, असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना किमान मूलभूत सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी असंघटित क्षेत्रातील अडथळे दूर करण्यासाठी ज्या समस्या आणि आव्हानांना सामोरे जावे लागते ते शोधण्याचा प्रयत्न केला गेला.

११.५.१ असंघटित क्षेत्र:

'असंघटित क्षेत्र हे प्रत्येक असंघटित खाजगी कंपनीचे बनलेले आहे ज्यांच्या मालकीच्या व्यक्ती आणि कुटुंबांच्या मालकीच्या किंवा सहयोगी पद्धतीने चालवल्या जाणाऱ्या उत्पादने आणि सेवांची विक्री आणि उत्पादन, १० पेक्षा कमी कर्मचारी आहेत.

११.५.२ असंघटित कामगार:

"असंघटित कामगार दल, नियोक्त्याच्या रोजगार/सामाजिक सुरक्षा सेवांशिवाय, असंघटित कंपन्यांमध्ये किंवा सामान्य कामगारांना वगळून घरांमध्ये काम करणाऱ्या लोकांची बनलेली असते, ज्यांना सामाजिक संरक्षण योजनेअंतर्गत लाभ मिळतो. असंघटित क्षेत्र आणि असंघटित कामगार यांची व्याख्या असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा कायदा, २००८ अंतर्गत.

असंघटित क्षेत्र याचा अर्थ व्यक्ती किंवा स्वयंरोजगार कर्मचाऱ्यांच्या मालकीचे उपक्रम किंवा उत्पादनांची विक्री किंवा काही प्रकारची सेवा आणि व्यवसायात १० पेक्षा कमी कर्मचारी नियुक्त करतात. असंघटित कामगार: याचा अर्थ घर-आधारित कामगार, स्वतंत्र कामगार किंवा असंघटित क्षेत्रातील मजुरी मिळवणारा आणि कायद्याच्या अनुसूची II मध्ये नमूद केलेल्या कोणत्याही कायद्यांच्या अधीन नसलेला संघटित क्षेत्रातील कामगार समाविष्ट आहे.

११.५.३ असंघटित क्षेत्राची वैशिष्ट्ये:

भारतीय श्रमिक बाजारावर अनौपचारिक किंवा असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे वर्चस्व आहे आणि भारतीय एकूण कामगारांपैकी सुमारे ९० टक्के कामगार आहेत. भारतातील असंघटित उद्योग हा उद्योगोत्तर जगात सर्वात मोठा नसला तरी सर्वात मोठा आहे. अनौपचारिक नोकऱ्यांमध्ये गैर-संघटित क्षेत्राचे वैशिष्ट्य आहे ज्यामध्ये अनौपचारिक (लहान किंवा नोंदणीकृत) स्वतंत्र रोजगार आणि रोजगाराच्या स्पष्ट करारांशिवाय अनौपचारिक तसेच औपचारिक क्षेत्रातील कंपन्यांमध्ये केले जाणारे वेतन रोजगार यांचा समावेश आहे.

११.५.४ असंघटित क्षेत्रातील कामगार:

भारतातील कर्मचाऱ्यांमध्ये असंघटित गटातील अंदाजे ९२% वाटा आहे, संपूर्ण शेती क्षेत्र अनौपचारिक श्रेणीत येते, तर बिगरशेती कर्मचाऱ्यांपैकी फक्त एक पंचमांश कर्मचारी संघटित क्षेत्रात आहेत. अंदाज असे सूचित करतात की अनौपचारिक क्षेत्राचे प्रमाण बिगरशेती क्षेत्रांमध्ये हळूहळू कमी होत आहे, कारण आपण उत्पन्नाच्या शिडीवर जात आहोत. आर्थिक वर्गाची पर्वा न करता, असंघटित कामगारांचा वाटा कृषी क्षेत्रासाठी सपाट आहे.

११.५.५ असंघटित क्षेत्रावरील कामगार निविष्ठाचा वाटा:

भारतातील कर्मचाऱ्यांमध्ये असंघटित गटातील अंदाजे ९२% वाटा आहे, संपूर्ण शेती क्षेत्र अनौपचारिक श्रेणीत येते, तर बिगरशेती कर्मचाऱ्यांपैकी फक्त एक पंचमांश कर्मचारी संघटित क्षेत्रात आहेत. अंदाज असे सूचित करतात की अनौपचारिक क्षेत्राचे प्रमाण बिगरशेती क्षेत्रांमध्ये हळूहळू कमी होत आहे, कारण आपण उत्पन्नाच्या शिडीवर जात आहोत. आर्थिक वर्गाची पर्वा न करता, असंघटित कामगारांचा वाटा कृषी क्षेत्रासाठी सपाट आहे.

११.६ असंघटित क्षेत्राच्या समस्या

असंघटित कामगारांच्या समस्या ९०% कर्मचारी मोठ्या प्रमाणात अनौपचारिक कामात गुंतलेले आहेत.

११.६.१ कर्मचाऱ्यांच्या समस्या:

अनौपचारिक क्षेत्रातील ९०% कर्मचारी, कामाच्या ठिकाणच्या धोक्यांबद्दल कमी जागरूकता, कामाच्या क्षेत्राजवळील राहण्याची जागा, कामाचे विस्तारित तास, शोषण, व्यावसायिक सुरक्षा/सेवांची कोणतीही संकल्पना, अभाव आरोग्य आणि सुरक्षा कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी, ट्रेड/लेबर युनियनची कोणतीही संकल्पना नाही.

११.६.२ महिला कामगार आणि 'बिडी' कामगारांच्या समस्या:

अत्यंत गरीब कमी वेतन, फसवे कंत्राटदार, रोग निर्माण करणारे वातावरण, बालमजुरी.

११.६.३ शासनासमोरील समस्या:

असंघटित क्षेत्रांचा GDP मध्ये जवळजवळ ६०% वाटा आहे (लोकसंख्येला उपजीविका देण्याव्यतिरिक्त), समान कामगार कायदे लागू केले जाऊ शकत नाहीत. संघटित क्षेत्राच्या तुलनेत या क्षेत्राने संस्थेचे फायदे किंवा फायदे चाखलेले नाहीत.

११.६.४ किमान वेतन देखील सुरक्षित ठेवण्यास असमर्थता:

या कामगारांचे वेतम वाढणे हे राष्ट्रहिताच्या विरोधी म्हणता येईल का? स्वातंत्र्यापासूनच्या काळात निदान काही किमान वेतन कामगारांना मिळवून देणे आवश्यक आहे, हे तत्त्व सत्ताधारी पक्ष काय अगर भांडवलशाही वर्ग काय, तत्त्वतः तरी मान्य करीत असत; मग प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी कशीही होवो, पण आता एक नवीन विचारप्रवाह वाढत आहे. प्रसिद्ध उद्योगपती श्री. शंतनुराव किर्लोस्कर यांनी मद्रास येथे नुकत्याच केलेल्या भाषणात देशाचे आर्थिक धोरण कसे मूलभूत चुकीचे आहे आणि त्यात कोणत्या सुधारणा घडवून आणल्या पाहिजेत हे विशद करताना असा मुद्दा मांडला आहे की, किमान वेतनाबद्दलचा हा कायदा काढून टाकला पाहिजे व खुल्या चढाओढीने वेतने ठरू दिली पाहिजेत.

११.६.५ आजची वेतने:

कोळसा खाणीतील कामगारांचे किमान वेतनधंद्याचे राष्ट्रीयीकरण होऊन आणि अनेक प्रकारचे झगडे लढल्यानंतरसुद्धा दरमहा रु. ५१२ इतकेच आहे. आसामातल्या चहाच्या मळ्यात कामगारांना अजूनसुद्धा रोजी ४। ते ४॥ रु. मिळतात. बाकी काही संघटित कामगारांची दरमहा किमान वेतने पुढीलप्रमाणे आहेत-

मध्यवर्ती सरकार	रू. ३०९
विमा महामंडळ	रू. ४१०
राष्ट्रीयीकरण झालेल्या बँका	रू. ३८०
स्टील ऑथॉरिटी	रू. ४३०
सिमेंट	रू. ४१२
कापड कारखाना (मुंबई)	रू. ४३४

यावरून असे दिसून येईल की या आणि अशा ज्या धंद्यामध्ये कामगारांच्या संघटना त्यातल्या त्यात चांगल्या आहेत. अशा मोठ्या धंद्यामध्येसुद्धा खरेखुरे किमान वेतन १९३९ मध्ये ठरवलेल्या किमान वेतनाइतके नाही. आता हे खरे आहे की काही थोडे कारखाने असे आहेत, जेथे कामगारांची वेतने यापेक्षा बरीच जास्त आहेत. पुण्या-मुंबईच्या औद्योगिक परिसरात इंजिनियरिंग आणि दुसऱ्या तत्सम क्षेत्रामधील काही कारखान्यांमध्ये आज अशी स्थिती आहे की जेथे कामगारांचे किमान वेतन रु. ८५० ते रु. १००० असते. १९३९ मध्ये जीवित वेतन (Living Wage) रु. ५० असे मानले तर त्याचा आताच्या भावात रु. ७५० च्या सुमारास हिशेब निघतो, असे वर म्हटलेच आहे. या कामगारांच्या बाबतीत असे म्हणता येईल की या कामगारांना आता राहणीयोग्य अगर काहीसे जास्तच वेतन मिळत आहे. हे किमान वेतन झाले. त्याच्यामध्ये जे वरच्या दर्जाचे अर्धकुशल, पूर्णकुशल अगर जास्त वरच्या श्रेणीतील कामगार आहेत त्यांना याहूनही जास्त वेतने मिळतात.

११.६.६ कामाच्या ठिकाणी योग्य शारीरिक वातावरणाचा अभाव:

स्वच्छता सेवा प्रदान करण्यात अयशस्वी झाल्यास कामगारांच्या कल्याणावर परिणाम होतो. असंघटित क्षेत्रातील बहुतेक उद्योगांमध्ये, स्वच्छतागृहांची योग्य सुविधा नसल्यामुळे स्वच्छताविषयक परिस्थिती अत्यंत अनिश्चित आहे. कामाच्या ठिकाणी वॉशिंग, युरिनरी आणि टॉयलेट इन्स्टॉलेशनसारखी उपकरणे कमी आहेत. उद्योगातील कामगारांना अशा सुविधा पुरविल्या गेल्या नाहीत, असे म्हणता येईल. त्याशिवाय, जागा, प्रकाश किंवा वायुवीजन यांसारख्या अत्यंत खराब भौतिक परिस्थिती आहेत.

११.६.७ अपघातामुळे उत्पन्नाचे नुकसान:

उत्पन्न कमी झाल्यामुळे नोकरी किंवा इतर दुखापत ही स्थलांतरित कामगारांसाठी एक महत्त्वाची समस्या आहे. याचा अर्थ अतिरिक्त वैद्यकीय महसूल, हॉस्पिटलायझेशन इ. असाही होतो. अपघातामुळे आंशिक किंवा कायमचे अपंगत्व येते तेव्हा तोटा खूप मोठा

असतो. जेव्हा एखादा कमावणारा मरण पावतो तेव्हा कुटुंबाला पैसे उधार घ्यावे लागतात, बचत खर्च करावी लागते किंवा मालमत्ता विकावी लागते आणि उत्पन्नाचे नुकसान अपरिवर्तनीय असते.

११.६.८ ट्रेड युनियन किंवा लेबर युनियनचे ज्ञान नाही:

ट्रेड युनियनचे अस्तित्व आणि त्याचे नियम याबद्दल अनेकांना माहिती नाही. ट्रेड युनियन स्थापनेचा प्राथमिक उद्देश नियोक्ता आणि कर्मचारी यांच्यात उद्भवू शकणाऱ्या वादावर तोडगा काढणे हा आहे. ट्रेड युनियन म्हणजे १९२६ अंतर्गत नोंदणीकृत संस्था. ट्रेड युनियन ज्याचे विश्लेषण खालील घटकांमध्ये करता येते.

११.६.९ कामाचे दीर्घ तास:

दीर्घ कामाच्या तासांमध्ये सर्वसाधारणपणे कामगारांच्या आणि विशेषतः महिला कामगारांच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक जीवनावर गंभीर परिणाम होतो. असंघटित क्षेत्रात भारतामध्ये कामगार मानकांपेक्षा जास्त कामाचे तास सामान्य आहेत. कृषी क्षेत्रात कामाची कोणतीही निश्चित वेळ नाही कारण असे कोणतेही कायदे नाहीत जे शेत कामगारांच्या कामाच्या परिस्थितीसाठी मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून काम करू शकतील. १९४८ चा कारखाना कायदा; १९४८ चा किमान वेतन कायदा; आणि दुकाने आणि आस्थापना कायदा कोणत्याही प्रौढ कामगाराने आठवड्यातून ४८ तासांपेक्षा जास्त काम करू नये अशी तरतूद आहे. मात्र, या कामाच्या तासांच्या नियमांकडेही दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. सेवेच्या तासांवर देखील जवळजवळ कोणतेही बंधन नाही.

११.६.१० आरोग्य आणि व्यावसायिक जोखीम:

कामगारांच्या आरोग्याच्या स्थितीवर घातक परिणाम होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे असंघटित क्षेत्रातील कामाची परिस्थिती. कमी पोषण आहार, कमी वेतनामुळे, अथक शारीरिक श्रमामुळे असंघटित कामगारांच्या आरोग्याच्या अडचणी निर्माण होतात आणि त्यांच्या जीवनाला धोका निर्माण होतो. आरोग्यसेवा संसाधनांचा अभाव अनेकदा गरीब कामगारांना कर्जदार बनण्यास भाग पाडते. काही उद्योगांमध्ये सर्वसाधारणपणे कर्मचाऱ्यांसाठी आणि विशेषतः महिला कर्मचाऱ्यांसाठी कामाची परिस्थिती भयंकर म्हणता येईल. कृषी क्षेत्र असंघटित आहे. फटाके आणि फटाके, चामडे आणि बांधकाम उद्योग इत्यादींसह असंघटित उद्योगांमधील कर्मचारी धोकादायक आणि धोक्यात आहेत. कर्मचारी असुरक्षित किंवा अपुरी सुरक्षित यंत्रसामग्री वापरतात तेव्हा हातपाय गहाळ होणे आणि विच्छेदन करणे अनेकदा घडते. असंघटित क्षेत्रातील अनेक उद्योगांमधील कामगारांना व्यावसायिक रोग आणि रोग देखील आढळतात.

११.६.११ आजारपणामुळे उद्भवणारी असुरक्षितता:

गरीब अनौपचारिक कामगारांची असुरक्षितता वाढते जेव्हा त्यांना त्यांच्या वैद्यकीय सेवेसाठी कोणत्याही अनुदानाशिवाय किंवा सहाय्याशिवाय पूर्ण मोबदला दिला जातो. विविध अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की उपचारासाठी निधीची कमतरता कधीकधी अपुरी

आरोग्य सेवा किंवा कर्ज किंवा चुकीची देयके ठरते. आरोग्यसेवेच्या अभावात गरिबी हा एक प्रमुख घटक होता.

११.६.१२ वृद्धत्व सुनिश्चित करण्यात अयशस्वी:

असंघटित उद्योगातील कर्मचाऱ्यांचे वय हा एक प्रमुख चिंतेचा विषय आहे. म्हातारपण काम करू शकत नाही, अशी भीती कृषी कामगार आणि बांधकाम व्यावसायिकांना आहे. प्रौढ कामगारांची त्यांच्या कौटुंबिक गरजा पूर्ण करण्यास असमर्थता, सार्वजनिक आरोग्याच्या अपुऱ्या सुविधा आणि वृद्ध लोकांच्या खाजगी आरोग्य सुविधांच्या वाढलेल्या किमती, अशा विविध कारणांमुळे भविष्यात मोठ्या प्रमाणात वृद्ध लोकांची उपस्थिती अपेक्षित आहे अशा लोकांसाठी असुरक्षितता निर्माण होईल. इ.

११.६.१३ सामाजिक सुरक्षा उपायांची अंमलबजावणी करण्यात अयशस्वी:

अनेक वेळा कामगार आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसतो. जैविक परिस्थितीमुळे, उदा. आधुनिकता, आजार किंवा वय; वैयक्तिक आपत्ती जसे की विधवा किंवा अपघात; सामाजिक किंवा नैसर्गिक आपत्ती जसे की बेरोजगारी, पूर, आगीचा दुष्काळ, उच्च बेरोजगारी किंवा उद्योग बंद. या धोक्याच्या काळात, कामगाराला संकटातून वाचण्यासाठी आणि नंतर पुन्हा काम सुरू करण्यासाठी सामाजिक सुरक्षा म्हणून मदतीची आवश्यकता असते. असंघटित कामगारांना आकस्मिक आणि गरिबीपासून वाचवण्यासाठी, सामाजिक सुरक्षा धोरणे अपरिहार्य आहेत. बेरोजगारी किंवा आरोग्य समस्यांसारख्या संकटाच्या प्रकरणांसाठी, जोखीम कव्हर करण्यासाठी आणि जीवनमान राखले जाईल याची खात्री करण्यासाठी कोणतीही पावले लागू केली जात नाहीत.

११.६.१४ गरिबी आणि कर्ज:

असंघटित क्षेत्रातील कामगारांमध्ये त्यांच्या समकक्षांच्या तुलनेत संघटित क्षेत्रातील गरिबीचे प्रमाण जास्त होते. असंघटित बाजारपेठेत कमी वेतन आणि अनिश्चित नोकऱ्यांकडे दुर्लक्ष करून, कर्मचारी त्यांच्या मूलभूत गरजा आणि इतर सामाजिक आणि सांस्कृतिक जबाबदाऱ्या पूर्ण करू शकत नाहीत. वेगवेगळ्या देशांमध्ये कर्जाची वाढ हे आत्महत्येचे प्रमुख कारण आहे. मजुरीचे दर खूपच कमी असल्याने गरिबी आणि आर्थिक समस्या अधिक बिकट आहेत.

११.६.१५ नोकरीची असुरक्षितता:

अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगार बऱ्याचदा अनेक नोकऱ्या करतात आणि एखाद्या व्यक्तीने अनेक नोकऱ्या मिळवणे हे कामाच्या ठिकाणी असुरक्षिततेचे लक्षण म्हणून पाहिले जाऊ शकते. एक किंवा दोन नोकऱ्या जगण्यासाठी पुरेसे उत्पन्न मिळवू शकत नाहीत. उदाहरणार्थ, शेतमजुरांच्या नोकऱ्या अनियमित आणि अनिश्चित असतात. केवळ तीन महिने आणि उर्वरित नऊ महिने नोकऱ्या उपलब्ध झाल्यामुळे ते मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगार आणि उपाशी आहेत. त्यामुळे शेतीमध्ये वर्षातून कमी दिवस नोकऱ्या उपलब्ध असतात. भारताच्या राष्ट्रीय ग्रामीण कामगार रोजगार हमी कायदा, महात्मा गांधी २००५ मध्ये देशातील मागास जिल्ह्यांमध्ये किमान १०० दिवसांची कामे सुनिश्चित करून नोकरीच्या

सुरक्षिततेची हमी देण्याचे उद्दिष्ट आहे, जे हाताने करू शकतात. अनौपचारिक कामगारांना अजूनही नोकरी गमावण्याचा धोका आहे, तथापि, निसर्ग आणि स्थान भिन्न आहे.

११.६.१६ नैसर्गिक आपत्तींपासून असुरक्षितता:

बहुतेक अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांसाठी, काम आणि राहणीमान अविभाज्य आहेत. कमकुवत पायाभूत सुविधा आणि मूलभूत सुविधांचा अभाव यामुळे रोजगाराच्या खराब परिस्थितीला हातभार लागतो. अनौपचारिक कामगारांसाठी उत्तम पायाभूत सुविधा आणि चांगल्या मूलभूत सेवांमुळे कामकाजाच्या परिस्थितीत सुधारणा होऊ शकते. अनौपचारिक कामगारांना संघटित केल्याने त्यांच्या कामाच्या परिस्थितीवर अवलंबून असलेल्या समस्यांचे निराकरण करण्यात मदत होईल, कारण ते स्वयं-मदतासाठी पुढाकार घेऊ शकतात आणि कर्मचाऱ्यांना सेवा प्रदान करणाऱ्या संस्थात्मक संरचनेशी जोडू शकतात.

११.६.१७ भारतात लॉकडाऊन: असंघटित क्षेत्राला सर्वाधिक फटका बसला आहे:

देशातील असंघटित क्षेत्राला कोरोनाचा फटका बसला आहे. हे असे लोक आहेत जे एकतर करारावर काम करतात किंवा आपल्या कुटुंबाला रोजंदारी देणारे कर्मचारी आहेत. सरकारला या असंघटित क्षेत्राचा आकारही माहीत नाही. आर्थिक सर्वेक्षण अहवालानुसार २०१९ मध्ये देशातील एकूण कर्मचाऱ्यांपैकी ९३ टक्के कर्मचारी असंघटित होते. २०१८ मध्ये हा आकडा ८५% आहे, नीती आयोगाच्या अहवालात. देशाच्या आर्थिक कामगिरीवर या असंघटित क्षेत्राचा मोठा प्रभाव आहे. मात्र, त्याचे संरक्षण करण्यासाठी कोणत्याही ठोस तरतुदी अद्यापही अस्तित्वात नाहीत. २०१७-१८ नियतकालिक कार्यबल सर्वेक्षण, गेल्या वर्षी प्रकाशित झाले, असे नमूद केले आहे की ७१ टक्के अनौपचारिक (गैर-कृषी) नियमित/पगारी कर्मचारी असे आहेत ज्यांच्याकडे लिखित रोजगार करार नाही. ५४.२% असे आहेत ज्यांना सुट्टीसाठी पैसे दिले जात नाहीत. इतकेच नाही तर त्यातील ४९.६% सामाजिक सुरक्षा घेण्यासही पात्र नाहीत. असंघटित क्षेत्रात केवळ मोठेच नाही तर अनिश्चित क्षेत्र आहे. कोरोना काळातील लॉकडाऊनचा देशातील सर्वात मोठ्या असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या कृषी क्षेत्रावरही परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

११.७ असंघटित क्षेत्रासाठी समाज कल्याण योजना

असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्यांच्या तपशीलवार विश्लेषणातून असे दिसून आले की असंघटित क्षेत्रातील कामगारांची असुरक्षितता कमी करण्यासाठी सामाजिक सुरक्षा आवश्यक आहे. सरकारने असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा कायदा, २००८ मंजूर करून गरीब असंघटित कामगारांसाठी किमान सामाजिक सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी प्रयत्न केले असले तरी ते अपुरे ठरले. अनौपचारिक नोकऱ्यांमध्ये वाढ झाल्यामुळे त्यांच्या जीवनमानाचा परिणाम म्हणून औपचारिक नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत. या प्रतिकूल परिणामांचे निराकरण करण्यासाठी, व्यवसायाच्या उभ्या शिडीवर चढण्यासाठी किमान प्रमाणात सामाजिक सुरक्षिततेसाठी एक ठोस आधार प्रदान करणे आवश्यक आहे ज्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल. गैर-संघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या बहुआयामी गरजांसाठी कोणत्या प्रकारच्या सामाजिक-सुरक्षा उपायांची आवश्यकता आहे हे तपासण्याऐवजी अनौपचारिक कामगारांसाठी लक्ष्य गट म्हणून सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम प्रभावीपणे

राबविण्यासाठी वेळ आवश्यक आहे. त्यामुळे, असंघटित सामाजिक सुरक्षा कायदा (२००७) च्या संदर्भात आम आदमी विमा योजना (जीवन हमी), राष्ट्रीय स्वास्थ्य विमा योजना (आरोग्य विमा) इत्यादींसह अनेक मोठ्या सामाजिक कल्याणकारी योजना आहेत, राष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय स्तरावर, प्रदान करण्यासाठी. सामाजिक सुरक्षिततेसह समाजातील सर्वात असुरक्षित क्षेत्र.

११.७.१ असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा योजना:

असंघटित कामांसाठी विविध सामाजिक सुरक्षा योजना आहेत -

अ) इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन योजना, राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना, जननी सुरक्षा योजना.

ब) हातमाग विणकर सर्वसमावेशक कल्याणकारी योजना.

क) हस्तकला आर्टिसियन सर्वसमावेशक कल्याणकारी योजना.

ड) मास्टर क्राफ्ट व्यक्तींना पेन्शन

इ) इंडियन लेबर जर्नल, जानेवारी २०१४५ मच्छीमार कल्याण आणि प्रशिक्षण आणि विस्तारासाठी राष्ट्रीय योजना.

ई) जनश्री विमा योजना, आम आदमी विमा योजना.

उ) राष्ट्रीय स्वाथ्य विमा योजना.

११.८ असंघटित क्षेत्रातील मजुरांना भेडसावणारी समस्या

कमी वेतन, कामगारांचे शोषण, कामगारांची जाचक परिस्थिती अशा अनेक समस्या असंघटित कामगारांना भेडसावत आहेत. त्यामुळे भारताची विधायी व्यवस्था विविध कलमांच्या मदतीने असंघटित कामगारांच्या हक्कांचे संरक्षण भारताचे संविधान करते. भारत सरकारने एक पाऊल उचलून 'असंघटित सामाजिक सुरक्षा कायदा, २००८' हा कायदा लागू केला. असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या असंघटित कामगारांना अंतर्निहित सामाजिक सुरक्षा. या कायद्याच्या अनुषंगाने, सरकारने भारताने आम आदमी विमा योजना (जीवन विमा), वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन योजना, राष्ट्रीय यांसारख्या अनेक योजना लागू केल्या आहेत. स्वास्थ विमा योजना (आरोग्य विमा) इ. केंद्र सरकार, आवश्यक कलमांतर्गत आणि राज्य सरकार विनिर्दिष्ट कलमांतर्गत आहे. सुरळीत कामकाजासाठी नियम बनवण्याचा अधिकार दिला. केंद्र सरकारला कलम ११ अन्वये राज्य सरकार आणि राष्ट्रीय मंडळाला निर्देश देण्याचा अधिकार आहे.

११.९ असंघटित कामगारांचे भवितव्य अंधारातच

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आपल्या देशात कामगारांच्या कल्याणार्थ अनेक कायदे अस्तित्वात आले. याचबरोबर स्वातंत्र्यानंतर अनेक कामगार संघटनांचा उदय झाला. या कामगार

संघटनांमुळे कामगारांना वेतनवाढ, अतिरिक्त कामांचा मोबदला, कामाचे तास वगरे फायदे मिळू लागले. किमान वेतन कायदा १९४७ मध्ये अस्तित्वात आला. यामुळे कामगारांना योग्य वेतन आणि भत्ते मिळू लागले. या कायद्यामुळे सर्व प्रकारच्या नोक-यांमध्ये किमान वेतन कायम करून दिला पाहिजे अशी तरतूद या कायद्यामध्ये करण्यात आली. १९४८ मध्ये फॅक्टरीज ॲक्ट अमलात आला. या कायद्याने कामाचे तास, आठवडय़ाची सुट्टी, वार्षकि सुट्टय़ा, स्त्रियांना विशिष्ट ठिकाणी कामास प्रतिबंध, स्त्रियांची सुरक्षितता, कामाची जागा इत्यादी उपाययोजना अमलात येऊन कामगार अधिक सुरक्षित झाले. त्याचप्रमाणे कामाच्या जागी काम करताना अपघात झाल्यास नुकसानभरपाई मिळवून देणारा कामगार राज्य विमा कायदा १९४८ अस्तित्वात आला. मालकवर्गाला फायदा म्हणजेच नफा झाल्यावर त्या नफ्याचा वाटेकरी कामगार सुद्धा असला पाहिजे हे गृहीत धरून बोनस ॲक्ट १९४५ अमलात आला.

११.१० समस्या, आव्हाने आणि संधी

११.१०.१ जागृतीचा अभाव:

सर्वात मोठी समस्या म्हणजे जागरुकता आणि माहितीचा अभाव जो सरकारद्वारे अर्थसहाय्यित सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमांमध्ये मोठा अडथळा आहे. राज्यांनी, कार्यक्रमांच्या यशस्वी अंमलबजावणीला प्रोत्साहन देण्यासाठी, योजना आणि वितरण प्रणालीबद्दल माहिती निर्माण करण्याची जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे.

११.१०.२ सामाजिक सुरक्षा अभिसरण योजना:

विविध सरकारी संस्थांद्वारे केंद्र आणि राज्य स्तरावर प्रशासित केलेल्या सामाजिक कल्याण कार्यक्रमांच्या बहुसंख्यतेमध्ये अनिश्चितता आणि संसाधनांच्या दुप्पटपणाची समस्या, नोंदींचे जतन, तसेच बळजबरीने दुप्पट किंवा अनेक फायदे मिळवण्याची क्षमता विविध माध्यमातून एकाच व्यक्तीपर्यंत पोहोचते. योजना प्रत्येक योजनेच्या व्यवस्थापनासाठी प्रचंड प्रशासकीय खर्च येतो.

११.१०.३ लाभार्थी लक्ष्य:

२००८ च्या असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा कायद्यातील ‘असंघटित कामगार’ ची व्याख्या सामान्य अर्थ देते आणि म्हणूनच या क्षेत्रातील या असंघटित कामगारांची ओळख हे खरे आव्हान आहे. राज्य सामाजिक सुरक्षा प्रशासन प्रतिनिधींमार्फत काम करणाऱ्या राज्य सरकारांना लक्ष्यित लाभार्थी आणि योजनेसाठी पात्रतेचे निकष निश्चित करण्याचे अधिकार दिले पाहिजेत. हे शासन सर्व असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी खुले असताना, राज्य सरकारांनी राष्ट्रीय योजना आणि राज्याद्वारे प्रदान केलेल्या योजनांमध्ये आच्छादन टाळण्यासाठी त्यांच्या स्वतःच्या देशातील लक्ष्य गटांवर निर्णय घेणे आवश्यक आहे.

११.१०.४ योग्य पाठपुरावा करण्यात अयशस्वी:

अनौपचारिक क्षेत्रातील सर्वेक्षणांमध्ये योग्य पाठपुरावा उपायांचा अभाव असल्याने, भविष्यातील सेवांसाठी प्रतिसाद दर कमी होतात. सहाय्यक कृती आराखडे आणि तांत्रिक

सहकार्याचे नियोजन आणि अंमलबजावणीसाठी एक फ्रेमवर्क म्हणून, सर्वेक्षणाचे निष्कर्ष देखील जेथे शक्य असेल तेथे वापरले जातील. विश्लेषणातून असे दिसून आले आहे की, भारत नियोजन समितीने राबविलेल्या कार्यक्रमांमधील मूल्यांकन अभ्यासांसह बहुतांश सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमांमध्ये काही अभाव व न्यूनता आढळते.

१. राज्य-शासित वितरण पायाभूत सुविधांचा अभाव;

२. वितरण संस्थांची कमतरता संस्थात्मक क्षमता;

३. कार्यक्रम लाभार्थी ओळखण्यात अयशस्वी;

४. भ्रष्टाचाराच्या घटना, प्रशासनाच्या एजन्सींकडून भाडे मागणे आणि योजनांचे वितरण आणि उच्चभ्रू वर्गाकडून योजना हस्तगत करणे;

५. कार्यक्रम माहिती तसेच त्यांच्या हक्कांबद्दल लोकांच्या ज्ञानाचा अभाव.

६. सुलभ आणि सुलभ योजना तयार करणे.

११.१०.५ मक्तेदारीचे परिणाम:

त्याचबरोबर हेही लक्षात ठेवले पाहिजे की अशा उद्योगधंद्यात फायद्याचे प्रमाणही चांगले असते आणि अशा अनेक कारखान्यांच्या भागधारकांना सुद्धा थोड्या वर्षांमध्ये खूपच फायदे झालेले दिसतात. उदा. बजाज ऑटोच्या रु. १०० च्या शेअरवर गेल्या दहा वर्षांत एक बोनस शेअर आणि रु. १०० हून जास्त डिव्हिडंट वाटण्यात आले आहे आणि शेअरची किंमत ५ ते ७ पट चढली आाहे. बजाज टेंपोच्या भागधारकांचा अशाच तर्हेचा फायदा झालेला आहे. सेंच्युरीचा शेयर १९५१ पासून ३० वर्षांत ३० पटीने चढला आहे. भागधारकांचा एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर त्या कंपनीच्या शेअर्समधून फायदा झालेला आहे. कोलगेट या कंपनीने जवळजवळ शेअरच्या भांडवलाइतकेच किंवा जास्त डिव्हिडंड देण्याची पद्धती ठेवलेली आहे हे महशूर आहे. तेव्हा प्रश्न असा उपस्थित होती की अशा तऱ्हेच्या मक्तेदारी फायदे मिळू शकणाऱ्या उद्योगधंद्यातील भागधारकांना मोठे फायदे मिळणे जर चूक नसेल तर त्याच कारखान्यात काम करणाऱ्यांनाही त्या मक्तेदारीच्या फायद्यात वाटा मिळाला तर इतरांनी त्याचा दु.स्वास का मानावा?

११.१०.६ देशातली एकूण परिस्थिती:

इंडियन एअर-लाईन्सची विमाने तेजीत चालतात; परदेशी जाणाऱ्या भारतीयांची संख्या भराभर वाढत आहे आणि आगगाड्यांमध्येसुद्धा वरिष्ठ वर्गाच्या प्रवासाची तिकिटे काळ्या बाजारात विकली जातात. आज राजकीय पक्षांचे बव्हंशी कार्य काळ्या पैशावर चालते हे गुपित नाही. हा पैसा व्यापार आणि उद्योगधंद्यातील मंडळी, राजकीय पक्षांना उपलब्ध करून देतात हेही उघड आहे. हा पैसा येतो कोठून; येन केन प्रकारे उद्योगधंद्यातील मंडळी असा पैसा मोठ्या प्रमाणावर उभा करतात हे समजून आल्यामुळे आता कामगार वर्गाचा आणि त्यांच्या संघटनांचा कारखान्यांच्या अधिकृत हिशेबांवरही विश्वास राहिलेला नाही. उत्पादनाचे आकडे काय, अगर धंद्यांचे जमाखर्च काय, या सर्वांतून पळवाटा काढता येतात; त्या तशा काढल्या जातात आणि सत्ताधारी वर्ग, व्यवस्थापक वर्ग आणि त्यांचे सगेसोयरे हे

आपली उत्पन्ने आणि उपभोग यांत काही झाले तरी कमीपणा येऊ देत नाहीत अशी सामान्य लोकांची खात्री झाली आहे.

११.१०.७ महागाई भत्ता किती असावा ?:

या कल्पना सकृत्दर्शनी योग्य वाटल्या तरी देशातील वेगवेगळ्या वर्गांची आणि त्यांच्या उत्पन्नाबाबतची आजची स्थिती लक्षात घेता असे धोरण ठेवणे न्यायाचे होईल का, याबाबत शंका घेण्यास मोठी जागा आहे. एक तर जास्त मोठी उत्पन्न असणाऱ्या मंडळींचा असा एक फार मोठा वर्ग देशात आहे की ज्यांना भाववाढीची झळ लागत नाही; कारण त्यांचे उत्पन्न भाववाढीच्या प्रमाणात वाढत राहते. किंबहुना भाववाढ होत राहिली की त्यांचे उत्पन्न अधिकच वाढते. वकील, डॉक्टर, व्यापारी, कारखानदार यांचा वर्ग महागाई होत राहिली म्हणून काही तोशिस सोसतो का? उलट व्यापारी आणि कारखानदार वर्गाचे उत्पन्न तरी भाववाढीचा परिणाम म्हणून जास्तच वाढते.

याबरोबरच हे लक्षात घेतले पाहिजे की आपल्या देशात उत्पन्नांची विषमता मोठी आहे. एवढेच नव्हे तर अनेक अभ्यासू मंडळींना असे वाटते की ही विषमता वाढत चालली आहे. काळ्या पैशाचे व्यवहार आणि करचुकवेपणा हा स्वातंत्र्याच्या पूर्वीच्या काळात नव्हताच असे नाही; परंतु गेल्या ३०-३५ वर्षांत आणि विशेषतः गेल्या दहा वर्षांत, त्याला उधाण आले आहे. व्यापार आणि उद्योगधंदे करणारी मंडळी काय, अगर आता राजकारणात सत्ताधारी म्हणून काम करणारी मंडळी काय, यांचा खूपसा खर्च हा रोख अगर काळा पैसा वापरून चालतो हे जगजाहीर आहे. महागाई वाढत चालली म्हणून श्रीमंती चैनबाजीला आळा पडत आहे किंवा पंचतारांकित हॉटेलांचा धंदा कमी होत आहे असे दिसत नाही.

११.१०.८ उत्पादनक्षमतेचा प्रश्न:

संघटित कामगार आणि व्यवस्थापक यांच्या संबंधात एक नवीन मुद्दा वाढत्या महत्त्वाने पुढे येऊ लागला आहे, तो म्हणजे उत्पादन क्षमतेबाबतचा. जे कारखाने वेतने, भत्ते, अगर बोनस वाढवून देण्यास विशेष खळखळ करीत नाहीत त्यांचासुद्धा असा दावा असतो की याच्या मोबदल्यात कामगारांनी उत्पादनक्षमता व्यवस्थित ठेवण्याचे अगर वाढवण्याचे आश्वासन दिले पाहिजे. विशेषतः भांडवलाची चणचण असलेल्या भारतासारख्या देशात भांडवलाचा उत्तम उपयोग झाला पाहिजे आणि त्यासाठी उत्पादनक्षमता वरच्या दर्जाची असली पाहिजे. यावर तात्त्विक मतभेद होणार नाहीत. पण उत्पादनक्षमता कोणत्या निकषाने मोजावी, कोणते प्रमाण योग्य, हे नेहमीच वादाचे मुद्दे असतात. विशेषतः ज्या अर्थव्यवस्थेत मालक-व्यवस्थापक आणि मजूर यांच्यात आर्थिक आणि सामाजिक दरी मोठी असते तेथे एकमेकांवर अविश्वास इतका असतो की या मुद्यावर एकमत होणे अवघड. आधुनिक व्यवस्थापनामध्ये कामगारांना आपुलकी वाटावी, रस वाटावा, त्यांची त्याबाबतची समजूत वाढावी, यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक समजले जाते. व्यवस्थापनाचे यश मोजण्याचा एक महत्त्वाचा निकष म्हणजे कामगारांना धंद्याच्या यशापयशात आपण सहभागी असल्यासारखे वाटते की नाही, हा आहे.

आज किती कारखान्यांमध्ये अशी स्थिती दिसते? मोठे कारखाने सरकारी मालकीखाली आणावेत अगर ठेवावेत या मागणीमागे कामगारांना अशा व्यवस्थेत सहभागी करणे सोपे

जाईल अशी एक महत्त्वाची कल्पना होती. पण प्रत्यक्षात असे काही घडलेले नाही. कारखाने काय अगर प्रशासन काय, त्यांना असा बदल घडवून आणणे अवघड आहे व्यवस्थापनाची भाषा मुख्यतः इंग्रजी आणि ही भाषा मुळीच किंवा विशेष न समजणारे कामगार बहुसंख्य ही स्थिती व्यवस्थापन आणि कामगार यांच्यात मोठे अंतर ठेवण्यास कारणीभूत आहे. अशा एकंदर परिस्थितीत व्यवस्थापन उत्पादनक्षमतेच्या बाबतीत जी पावले टाकील त्यांनी आपली पिळवणूक होणार नाही असा विश्वास कामगारांना कसा वाटावा? किंबहुना एकूणच क्यवस्थापन-कामगार संबंध सलोख्याचे आणि मैत्रीचे कसे व्हावेत?

११.१०.९ कमी वेतनाचा फायदा कोणास मिळेल ?:

पण याचा अर्थ या कामगारांनी कमी वेतन घ्यावे असा होतो का? मक्तेदारी धंद्यातल्या कामगारांनी महागाई भत्ता अगर बोनस कमी घेतला तर त्याचा उपयोग देशाची आर्थिक स्थिती सुधारण्याकडे होईल अशी कोणी खात्री देऊ शकते काय? सरकारी यंत्रणेत काय अगर खाजगी उद्योगधंद्यात काय, उधळामाधळ आणि लाचखाऊपणा मोठ्या प्रमाणात चालतो, तो कामगारांनी कमी भत्ते घेतल्यामुळे थांबणार आहे काय? वर म्हटल्याप्रमाणे आज सर्वात झपाट्याने वाढ होणारे उद्योगधंदे हे चैनीच्या वस्तू निर्माण करणारे आहेत. सरकारी क्षेत्रात तर अनावश्यक खर्च फार मोठ्या प्रमाणावर होत आहेत. यामध्ये खूपसा बदल झाल्याशिवाय सामान्य कामगार जास्त जबाबदारीने वागण्याची, स्वतःच्या वेतनावर नियंत्रण घालून घेण्याची उत्पादनक्षमतेत वाढ करण्याची वृत्ती दाखवणार नाही.

११.१०.१० स्वतंत्र संघटनेचे महत्त्व:

कोणत्याही देशामध्ये सत्ताधारी मंडळींची अशी सहजच प्रवृत्ती असते की आपल्या पोळीवर तूप ओतून घ्यावे; तसे करण्यात इतरांवर अन्याय झाला तर तो डोळ्यांआड करावा. पोलंडमध्ये नुकत्याच झालेल्या चळवळीवरून हे स्पष्ट होते की, साम्यवादी देशांतसुद्धा व्यवस्थापनातील आणि सत्ताधारी राजकीय पक्षातील नोकरशाही ही अन्याय करू शकते. केवळ कामगारांची संघटित शक्ती स्वातंत्र्याने वागू शकली तर तीच अशा अन्यायाचा प्रतिकार करू शकते. भारतासारख्या गरीब पण विकसनशील देशाला यावरून एक महत्त्वाचे तात्पर्य शिकण्यासारखे आहे. ते असे की, व्यवस्थापन-कामगार संबंधात सरकारी दंडशक्तीचा वापर शक्य तितका कमी केला पाहिजे. आर्थिक धोरणे जितकी न्यायाची असतील तितकी सरकारची आणि व्यवस्थापनाची नैतिक बाजू बळकट राहून एकमेकांशी सौदेबाजी करण्यात आणि एकूणच संबंधात व्यवस्थित तत्त्वांचे पालन करणे सोपे जाईल. पण अन्याय होऊ द्यावयाचा नसला तर कामगारांचे आणि त्यांच्या संघटनांचे स्वातंत्र्य अबाधित राखणे महत्त्वाचे आहे.

११.१०.११ स्वातंत्र्याच्या मर्यादा:

अर्थात संघटना-स्वातंत्र्य म्हणजे बेजबाबदारीने वागण्याचे, शिष्टाचार न पाळण्याचे, दंगाधोपा माजवण्याचे, अगर न पटणाऱ्या लोकांना मारहाण करण्याचे स्वातंत्र्य नव्हे. लोकशाहीच्या संदर्भात ज्या शांततापूर्ण मार्गाने संघटना बांधण्याने अगर संप चालवण्याचे स्वातंत्र्य योग्य असते, त्याच स्वातंत्र्याचा पाठपुरावा योग्य म्हणता येईल. काही कामगार संघटना ही नीती पाळत नाहीत; अर्वाच्य घोषणा करणे, कारखान्याची नासधूस करणे,

विरोधी कामगार व व्यवस्थापकीय मंडळींवर हल्ला करणे असे प्रकार होत नाहीत असे नाही. त्यांना पाठिंबा देण्यात कामगार चळवळीचे नुकसानच होते; फायदा नाही, पण या संदर्भातही एकूणच देशात बेशिस्तपणा होत चालला आहे; राजकीय पक्ष-सत्ताधारी पक्षसुद्धा-दंगेधोपे माजवण्यात, बेकायदा कृत्ये करण्यात, काही गैर मानीत नाहीत; पोलिस दलांकडून नागरिकांवर व कामगारांवर होणाऱ्या अत्याचारांचे प्रमाण वाढते आहे; या घटना दृष्टिआड करून चालणार नाहीत. एकूण समाजात कायदा, सुव्यवस्था, सहनशीलता या ढासळत चालल्या, मालक व सत्ताधारी वर्गही बेजबाबदारीने वागू लागला की, कामगारवर्ग फारसा वेगळा वागेल अशी अपेक्षा करणे वस्तुनिष्ठ मानता येणार नाही आणि अशा कारणांनी कामगार संघटनांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेणे न्यायाचे होणार नाही.

११.१०.१२ संपबंदी:

अनेक मंडळींनाही असे वाटते की या कारणामुळे कामगारांच्या संप करण्याच्या हक्काला मुरड घालणे इष्ट आहे. अशा भावनेचा फायदा घेऊनच सरकारने आता आवश्यक सेवा चालू ठेवण्याविषयीचा वटहुकुम जारी केला आहे.

रेल्वे अगर वीजपुरवठा यांतील कमतरतेमुळे अर्थव्यवस्था गंडित होत आहे; पण यांत कामगारांच्या वर्तणुकीपेक्षा फार मोठी जबाबदारी अकुशल व्यवस्थापनाची आहे हे तज्ज्ञांना माहीत आहे. हजारो किलोमीटर रेल्वेरस्ता टाकाऊ झाला आहे. अनेक वाघिणी, डबे व इंजिने मोडीत काढण्याच्या लायकीची झाली आहेत. सुधारणेसाठी पुरेसा पैसा नाही, याला कामगार काय करतील? कित्येक राज्यांमध्ये वीजपुरवठा मंडळांचा कारभार अज्ञ, पैसाखाऊ अशा राजकीय पक्षकार्यकर्त्यांकडे सोपवला जातो, याला कामगार जबाबदार आहेत का? नवीन सरकार आल्यापासून दीड वर्षांत याबाबत काय सुधारणा झाली? अशी कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी खरी आवश्यक पावले त्वरित टाकण्याऐवजी कामगारांना बिथरवणारा वटहुकूम काढण्यास सरकार प्राधान्य देते यात धोरणविषयक दिवाळखोरी म्हणावे की भावी हुकुमशाहीचे पद्धतशीर नियोजन म्हणावे?

संघटित कामगारांना राष्ट्रबांधणीत भागीदार म्हणून खरेखरे करून घ्यावयाचे तर सरकार आणि भांडवलदार यांना आपले धोरण आणि वृत्ती बदलावी लागेल, विषमता आणि पिळवणूक त्वरित कमी करून आपली राष्ट्रहितेषू वृत्ती स्पष्ट करावी लागेल आणि मग या कामात कामगारांनी साथ द्यावी असे आवाहन करावे लागेल. असे काही करण्याची भारतीय राज्यकर्त्या वर्गाची वृत्ती दिसत नाही. अशा परिस्थितीत संघटित कामगार केवळ स्वहिताकडे बघून वागले, तर ते नैसर्गिकच मानावे लागेल.

११.११ सूचना

जीडीपीमध्ये असंघटित कामगारांचे योगदान जवळपास ५०% आहे. तरीही कायद्याने संघटित कर्मचाऱ्यांसाठी कल्याणकारी (सामाजिक सुरक्षा) कार्यक्रमांना मोठ्या प्रमाणावर मान्यता दिली आहे. म्हणून, सामाजिक सुरक्षा उपायांनी देशाला पूर्ण विकासाकडे नेण्यासाठी सर्व असंघटित कामगारांना कव्हर केले पाहिजे, सामाजिक सुरक्षा उपायांमध्ये केवळ ६% असंघटित कामगारांचा समावेश आहे. खऱ्या परोपकारी कामगारांच्या ओळखीचे हे एक साधन आहे की सरकार असंघटित कामगारांना अहवाल देण्यासाठी प्रोत्साहित करू

शकते. सरकारने असंघटित कामगार कल्याण निधी आणि राज्य निधीद्वारे पुरवल्या जाणाऱ्या कल्याणकारी कार्यक्रमांबद्दल जागरुकता वाढवावी.

११.११.१ भारतातील असंघटित मजुरांच्या हक्कांचे संरक्षण:

असंघटित कामगार असे आहेत ज्यांना पेन्शन, प्रसूती रजा, भविष्य निर्वाह निधी आणि ग्रॅच्युइटी यासारख्या फायद्यांमध्ये प्रवेश नाही. या कर्मचाऱ्यांना दैनंदिन आणि तासाभराने वेतन दिले जाते. भारतातील असंघटित कामगार संख्येच्या दृष्टीने मोठे आहेत, आणि म्हणूनच ते देशभरात व्यापक आहेत. बहुसंख्य असंघटित मजुरांना ठोस, दीर्घकालीन नोकरीच्या संधी नसल्यामुळे असंघटित क्षेत्राला रोजगारामध्ये अत्याधिक हंगामी चक्राचा सामना करावा लागतो. अव्यवस्थित कामगारांमध्ये औपचारिक नियोक्ता-कर्मचारी संबंध नसतात आणि त्यांचे कार्यस्थळ अव्यवस्थित आणि विखुरलेले असते. असंघटित कामगार कर्जाला बळी पडतात कारण त्यांच्या कमाईतून त्यांच्या गरजा भागत नाहीत. उर्वरित समाज या कर्मचाऱ्यांचे शोषण, छळ आणि भेदभाव करतो.

११.१२ कामगार चळवळीचा अस्त..?

१९९१ साली मुक्त अर्थव्यवस्था अस्तित्वात येण्याआधी कामगार चळवळीला देशात मोठे स्थान होते. बहुतांशी कामगार संघटना या विविध राजकीय पक्षांशी निगडित किंवा त्यांच्या प्रेरणेने वा त्यांच्या विचाराने चालत असत.

आज देशातील तब्बल ६२ टक्के कामगार असंघटित असून, संघटित कामगारांची संख्या केवळ ३८ टक्केच आहे. या सगळ्या बदलांमुळे कामगार संघटना येत्या दोन दशकांनंतर पूर्णपणे कालबाह्य झाल्या तर त्यात आश्चर्य नाही. विसाव्या शतकात आपण यांत्रिकीकरण अनुभवले. त्यापश्चात संगणकीकरणाचा शोध लागल्यामुळे सर्वच क्षेत्रांत मनुष्यबळाचे महत्त्व किंवा त्याची आवश्यकता वा त्यावर अवलंबून राहणे दिवसेंदिवस कमी होत चालले आहे. हीच परिस्थिती कायम राहिली तर येत्या काळात कामगार संघटना स्थापन करण्यासाठी कामगारांची आवश्यक किमान संख्येची अटही बदलावी लागेल. औद्योगिक क्षेत्रात कामगारांकडून संप हे खरे तर शेवटचे हत्यार म्हणून उपसले गेले पाहिजे. तथापि गेल्या काही दशकांत कामगार चळवळीची संकल्पनाच बदलल्याने संप हेच पहिले हत्यार म्हणून वापरले गेल्याची उदाहरणे दिसतात. परंतु एकदा पुकारलेला संप किती काळ पुढे रेटायचा आणि तो नेमका कधी मागे घ्यायचा याचे भान संपकरी कर्मचाऱ्यांना, किंबहुना त्यांच्या संघटनेच्या नेत्यांना नसेल तर ते कामगार देशोधडीस लागतात. याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे १९८२ सालचा मुंबईतील गिरणी कामगारांचा डॉ. दत्ता सामंत यांच्या नेतृत्वाखाली पुकारलेला संप होय.

डॉ. सामंत गिरणी कामगारांच्या लढ्यात उतरण्याआधी गिरणी कामगार कॉंग्रेसप्रणीत इंटक या संघटनेच्या अधिपत्याखाली होते. पण डॉ. सामंत यांनी कुर्ला येथील प्रीमियर ऑटोमोबाईल्समध्ये कामगारांच्या लढ्यातून जो प्रचंड आर्थिक लाभ त्यांना मिळवून दिला, तो पाहिल्यानंतर मुंबईतील गिरणी कामगार डॉ. सामंतांकडे आकृष्ट झाले नसते तरच नवल. परंतु गिरणगावातील सुमारे ५० गिरण्यांमधील अडीच लाख कामगारांनी पुकारलेला हा संप वर्षभर चालला तरी गिरणी मालक डॉ. सामंतांच्या दबावतंत्रापुढे न झुकल्याने आणि त्यांनी

मुंबईतील कापड गिरण्या गुजरातमध्ये स्थलांतरित करण्याची प्रक्रिया सुरू केल्याने संपकरी कामगार अक्षरश: भिकेला लागले. लौकिक अर्थाने मुंबईतील- किंबहुना, एका परीने महाराष्ट्रातीलही कामगार चळवळीला ओहोटी लागण्याची प्रक्रिया मुंबईतील गिरणी कामगारांच्या अपयशी लढ्यानंतरच सुरू झाली. त्याचे पडसाद राज्यातील अन्य उद्योगांमध्ये उमटून एकूणच कामगार चळवळ ढिली पडत गेली. त्यात आणखी १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक युगाची सुरुवात झाल्यानंतर व्यवस्थापन आणि कामगार यांच्यातील संबंधांत आमूलाग्र बदल होऊन कामगार चळवळ अधिकच निस्तेज होऊ लागली.

दिवंगत कामगार नेते शरद राव हे गणपती- दसरा- दिवाळीच्या किंवा दहावी व बारावीच्या परीक्षांच्या तोंडावरच मुंबईत रिक्षा किंवा टॅक्सीचालक किंवा बेस्ट कर्मचाऱ्यांना संपावर जायला लावत असत. त्यावेळी जनतेची व विद्यार्थीवर्गाची कशी ससेहोलपट होत असे हे आपण सर्वांनी अनुभवले आहे. अगदी कालपरवाच्या एसटी संपातदेखील खेडेगावांतील लोकांना आणि खासकरून विद्यार्थीवर्गाला ऐन परीक्षेच्या वेळी किती हाल सोसावे लागले तो अनुभव ताजा आहे. त्यामुळे नवीन कामगार संहितेत 'संप' या संकल्पनेला जो सुरुंग लावला गेला आहे त्याचे कोणीही स्वागतच करेल. रास्त मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी इतरही मार्ग चोखाळता येऊ शकतात. त्यासाठी संप हे काही पहिले हत्यार नव्हे. संपामुळे उत्पादनावर परिणाम होतो आणि त्यामुळे अर्थव्यवस्थेवर देखील अनुचित परिणाम होत असतात.

भारतातील इतर राज्यांकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास दक्षिण भारतात तामिळनाडूने सर्व तऱ्हेच्या गुंतवणुकीत अग्रक्रम कायम राखला आहे. तेथील कामगार संघटना जरी द्रुमक किंवा अण्णा द्रुमक या राजकीय पक्षांशी निगडित असल्या तरी तेथील औद्योगिक वातावरण शांत आहे. परंतु पश्चिम बंगालबाबत बोलावयाचे झाल्यास आज महत्प्रयासाने जे नवीन उद्योग या राज्यात येत आहेत, ते पूर्वी ममता बॅनर्जी यांच्या आक्रस्ताळी वृत्तीमुळे येण्यास धजत नव्हते. आज तेथे कामगाराला सेवेत घेताना तो 'कोणत्याही कामगार संघटनेचा सदस्य होणार नाही' ही अट मान्य केल्यानंतरच त्याला नेमणूकपत्र दिले जाते. याचाच अर्थ तेथील कामगार कायम असंघटितच राहणार आहे. एकेकाळी कामगार चळवळीचा प्रेरणास्रोत राहिलेल्या कम्युनिस्ट चळवळीच्या बंगालमध्ये आता ही चळवळ अस्तंगत होत जाणार आहे.

११.१३ सारांश

राष्ट्रहिताच्या, सामान्य लोकांच्या हिताच्या, आड येते आहे ती विषमता आणि अन्याय यावर आधारलेली अर्थव्यवस्था. शेतकरी काय अगर कामगार काय, जितपत संघटित होऊन आपल्या मागण्या पदरात पाडून घेतील, तितपत या व्यवस्थेतील अन्याय काहीसा दूर होईल. त्यांच्या संघटनांचा राजकीय परिणाम होऊन व्यवस्थाच बदलणे हेही अवघड होत असले तरी अशक्य नाही. त्यातूनच आजची विपन्नावस्था आणि जैसे थे ची कोंडी फुटण्याचा काही तरी संभव आहे. तेव्हा संघटित कामगारांच्या संघटनांना अगर समित्यांना विरोध करणे अन्यायाचेच नव्हे तर प्रगतीच्या मार्गात खीळ आणणे ठरेल.

११.१४ प्रश्न

१) असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्या बद्दल सविस्तर माहीती लिहा.

२) संघटित कामगारांच्या मागण्या राष्ट्रहितविरोधी आहेत का? स्पष्ट करा.

३) संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील फरक स्पष्ट करा.

४) "असंघटित कामगारांचे भवितव्य अंधारातच" सविस्तर माहीती लिहा.

५) कामगारांच्या समस्या, आव्हाने आणि संधी याबद्दल माहीती लिहा.

११.१५ संदर्भ

- Marshall, A. (१९६१). Principle of Economics. p. ५४.
- Nicholson. Elements of Political Economy. p. ३०.
- Labour & Employment. india.gov.in. national portal of India.
- Fasih, Faisal. Security of Unorganized Workers in India. p. ४-६.
- Sathya, P. Issues of Unorganized labourers in India. Indian Journal of Applied Research. p. ४४.
- Chatterjee, Subhasish. (२०१६). Labourers of Unorganized sectors and their Problems. International Journal of Emerging Trends in Science and Technology. P.४३९९-४४००.
- Asthana, Subodh. (२०१९). Protection of the Rights of Unorganized Sector. Pleaders Intelligent Legal Solutions.
- जर्नल पेपर्स:
- ७. Standing, Guy (२००३), Human Security and Social Protection, In Ghosh, Jayati and CP Chandershekhar, Eds. (२००३), वर्क अँड वेल-बीइंग इन द एज ऑफ फायनान्स, तुलिका बुक्स, नवी दिल्ली,
- भारत सरकारच्या राष्ट्रीय सांख्यिकी आयोगाच्या असंघटित क्षेत्र सांख्यिकीवरील समितीचा अहवाल फेब्रुवारी २०१२.
- कामगार आणि रोजगार मंत्रालय, वार्षिक अहवाल २०१४-१५
- अनौपचारिक कामगारांच्या दैनंदिन समस्या हाताळणे, क्रिस्टीन बोनर, संचालक, संस्था आणि प्रतिनिधित्व कार्यक्रम, WIEGO

- Shashank, K., Hazra, S., & Pal, K. N. Analysis of Key Factors Affecting the Variation of Labour Productivity in Construction Projects.
- Devi, K., & Kiran, U. V. (२०१३). Status of female workers in construction industry in India: A Review. IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS), १४(४), २७-३०.
- Government of India, Report of the National Commission on Labour, New Delhi, १९६९.
- Karnik, V. B. Indian Trade Unions : A Survey, Bombay, १९६६.
- Miernyk, W. H. Trade Unions in the Age of Affluence, New York, १९६४.

*****

१२

महिला कामगारांच्या समस्या

घटक रचना

१२.० उद्दिष्टे
१२.१ प्रस्तावना
१२.२ भारतातील महिलांसाठी रोजगार प्रवाह
१२.३ भारतीय जनगणना कामगारांना दोन श्रेणींमध्ये विभागते
१२.४ महिला रोजगार : महिला कुठे आणि कसे काम करतात
१२.५ कामाच्या ठिकाणी महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि आव्हाने
१२.५.१ कौटूबिक हिंसाचार
    १२.५.२ मानसिक छळ
    १२.५.३ सामाजिक हिंसाचार
    १२.५.४ लैंगिक अत्याचार
    १२.५.५ कामाच्या ठिकाणी भेदभाव
    १२.५.६ प्रवास करताना नोकरदार महिलांची सुरक्षा नाही
    १२.५. ७ शिक्षणाच्या समस्या
    १२.५.८ कौटुंबिक समर्थनाचा अभाव
    १२.५.९ आरोग्याच्या समस्या
    १२.५.१० अपुरी प्रसूती रजा
    १२.५.११ नोकरीची असुरक्षितता
    १२.५.१२ कामाच्या ठिकाणी समायोजन
    १२.५.१३ इतर कारणे
१२.६ आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाचा इतिहास आणि भविष्य
१२.७ महिला कामगारांचे संरक्षण आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती
१२.८ ऊसतोड महिला कामगारांचे प्रश्न
    १२.८.१ सक्तीचे स्थलांतर : कामाची अनुपलब्धता व ऊसतोड
    १२.८.२ ऊसतोडीच्या ठिकाणी सोई-सुविधांचा अभाव
    १२.८.३ ऊसतोड महिला कामगारांच्या व्यथा
    १२.८.४ कामाच्या ठिकाणी हिंसाचार
    १२.८.५ लग्नाचे वय
१२.९ महिला संरक्षणाशी संबंधित कायदा
    १२.९.१ भारतीय संविधान

१२.९.२ राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा, १९९०

१२.९.३ कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, २०१३

१२.९.४ मातृत्व लाभ (सुधारणा) विधेयक, २०१६

१२.१० घरेलू महिला कामगारांच्या समस्या व उपाय

१२.११ शेतमजूर स्त्रियांच्या कौटुंबिक, आर्थिक व सामाजिक परिस्थितींच्या समस्या

१२.११.१ स्त्री शेतमजूर होण्याची कारणे

१२.११.२ शेतमजूर स्त्रियांच्या समस्या

१२.१२ सारांश

१२.१३ प्रश्न

१२.१४ संदर्भ

१२.० उद्दिष्टे

- महिला कामगारांसमोरील आव्हाने आणि समस्या समजणे.
- ऊसतोड महिला कामगारांच्या समस्या जाणून घेणे.
- महिला कामगारांचे वास्तव आणि अपेक्षा समजून घेणे.
- नोकरदार महिलांच्या मुख्य समस्या दूर करणे.

१२.१ प्रस्तावना

भारतात बहुतेक महिलांना स्वयंपाक करणे, घर साफ करणे, भांडी घासणे इत्यादी कामे करावी लागतात. कपडे धुणे, मुलांची काळजी घेणे आणि घरातील बहुतेक कामांमध्ये पुरुष सहभागी होत नाहीत. जे काम घराबाहेर करायचे आहे पुरुष ते करतात. आता दिवसेंदिवस काही उत्पन्न मिळवण्याची गरज वाढत आहे. कुटुंबासाठी मग महिलांना अधिक कष्ट करावे लागतात. महिला कामगारांना त्यांच्याकडून होणारा छळ सहन करावा लागतो. यात भर पडते अनेक भारतीय कुटुंबे आजही आई-वडील आणि सासरच्या मंडळींसोबत संयुक्त कुटुंब म्हणून राहत आहेत. त्यांचा ताण आणखी वाढतो कारण त्यांना तिच्या पतीच्या कुटुंबातील सर्व सदस्यांना खूश करायचे असते. एकूणच, बहुसंख्य भारतातील स्त्रिया परिस्थिती बदलतील या आशेने पाहतात किंवा जगतात.

१२.२ भारतातील महिलांसाठी रोजगार प्रवाह

१९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून देशाच्या अर्थव्यवस्थेत लक्षणीय बदल झाले आहेत. सध्या GDP मध्ये शेतीचा वाटा फक्त एक तृतीयांश आहे, १९५० मध्ये ५९ टक्क्यांवरून खाली आला आहे आणि आता आधुनिक व्यवसाय आणि सेवांची विस्तृत श्रेणी उपलब्ध आहे. या बदलांना न जुमानता शेतीचे वर्चस्व कायम आहे. सर्व कामगारांपैकी दोन तृतीयांश कामगार या उद्योगात कार्यरत आहेत. १९९० च्या दशकात भारताला

आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागला. पर्शियन गल्फ क्रायसिसने १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९९० च्या सुरुवातीच्या काळात समस्या वाढवल्या.

सुरुवातीपासून, भारताने १९९२ मध्ये व्यापार उदारीकरण उपाय लागू करण्यास सुरुवात केली. अर्थव्यवस्था सुधारली आहे. त्या काळात, वार्षिक GDP वाढीचा दर ५% आणि ७% दरम्यान होता, आणि सरकारी नियम सुलभ करण्यात, विशेषतः आर्थिक क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती साधली गेली आहे. खाजगी व्यवसाय नियमांच्या अधीन आहेत.

महिलांचे श्रम आणि योगदान हे अनादी काळापासून मोलाचे आहे, परंतु त्यांचे मूल्य कधीही ओळखले गेले नाही. भारत हा एक वैविध्यपूर्ण समाज असल्यामुळे, देशाच्या अनेक भौगोलिक, धार्मिक, सामाजिक आणि आर्थिक गटांना कोणतेही एक सामान्यीकरण लागू केले जाऊ शकत नाही. असे असले तरी, भारतीय स्त्रिया ज्या अनेक सामान्य परिस्थितीत राहतात त्यांचा त्यांच्या आर्थिक सहभागावर परिणाम होतो. भारताचा समाज अतिशय श्रेणीबद्ध आहे, जवळजवळ प्रत्येकजण त्यांची जात (किंवा जातीसारखा गट), वर्ग, संपत्ती आणि शक्ती यांच्या आधारावर इतरांच्या संबंधात क्रमवारीत आहे. हे रेटिंग अशा ठिकाणीही अस्तित्त्वात आहे जिथे ते स्पष्टपणे मान्य केले जात नाही, जसे की काही व्यावसायिक वातावरण.

१२.३ भारतीय जनगणना कामगारांना दोन श्रेणींमध्ये विभागते

"मुख्य" आणि "सीमांत" कामगार. मुख्य कामगारांमध्ये ६ महिने किंवा त्याहून अधिक काळ काम केलेल्या लोकांचा समावेश होतो. वर्षभरात, तर किरकोळ कामगारांमध्ये कमी कालावधीसाठी काम करणाऱ्यांचा समावेश होतो. यापैकी अनेक कामगार हे शेतमजूर आहेत. एकतर मुख्य कामगार किंवा सीमांत कामगार श्रेणीत, योग्य म्हणून समाविष्ट महिला मुख्य कामगारांची संख्या असली तरीही औपचारिक भारतीय कामगार दलाचे लहान प्रमाण अलिकडच्या वर्षांत त्यांच्या पुरुष समकक्षांच्या तुलनेत वेगाने वाढ झाली आहे.

१२.४ महिला रोजगार : महिला कुठे आणि कसे काम करतात

असुरक्षित रोजगारापासून मजुरी आणि पगाराच्या कामाकडे जाणे हे एक मोठे पाऊल असू शकते. अनेक महिलांसाठी आर्थिक स्वातंत्र्य आणि आत्मनिर्णयाकडे, आर्थिक स्वातंत्र्य किंवा कुटुंबातील संसाधनांच्या वितरणात किमान सह-निर्धार ही महिलांमध्ये सर्वाधिक असते. मजुरी आणि पगाराच्या कामावर आहेत किंवा नियोक्ते आहेत, जेव्हा ते स्वतःचे खाते कामगार असतात तेव्हा कमी असतात आणि जेव्हा ते कौटुंबिक कामगारांना योगदान देतात तेव्हा सर्वात कमी. मजुरी आणि पगारात स्त्रियांचा वाटा गेल्या दहा वर्षांत १९९९ मध्ये ४२.८ टक्क्यांवरून २००९ मध्ये ४७.३ टक्क्यांपर्यंत वाढले.असुरक्षित रोजगाराचा वाटा ५५.९ वरून ५१.२ टक्क्यांवर घसरला.

१२.५ कामाच्या ठिकाणी महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि आव्हाने

कामाच्या ठिकाणी अनेक चिंता आणि अडथळे आहेत. या पृथ्वीतलावर असा कोणताही देश नाही जिथे महिलांना समान काम करण्यासाठी पुरुषांच्या बरोबरीने मोबदला मिळतो.

नॉर्डिक देश, ज्यांची एकूण लैंगिक समानता अत्यंत उच्च आहे, ते समान कामासाठी समान वेतनाचा दावा करू शकत नाहीत. भारताला BRIC (ब्राझील, रशिया, भारत आणि चीन) अर्थव्यवस्था म्हणून सर्वात कमी लैंगिक समानता आहे, ज्यामध्ये वेतन समानता समाविष्ट आहे. २०१० च्या ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्टने हे उघड केले आहे. एक शतकाहून अधिक काळ, स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील वेतन असमानता ही जागतिक समस्या आहे. सुरुवातीच्या यशानंतर मात्र प्रगती माफक आहे. सर्वेक्षणानुसार, भारतात पुरुष आणि महिलांमध्ये २५.४ टक्के वेतन फरक आहे. याचा अर्थ असा आहे की स्त्रीचे सरासरी तासाचे वेतन पुरुषाच्या सरासरी तासाच्या वेतनापेक्षा २५.४ टक्के कमी आहे. सर्वेक्षणानुसार, लैंगिक वेतनातील तफावतीची काही कारणे, महिला कर्मचाऱ्यांपेक्षा पुरुष कर्मचाऱ्यांना प्राधान्य देणे, पर्यवेक्षकीय भूमिकेत बढती मिळालेले पुरुष कर्मचाऱ्यांना प्राधान्य आणि कौटुंबिक कर्तव्ये आणि इतर सामाजिक कारणांमुळे महिलांसाठी करिअर विराम असू शकतात.

१२.५.१ कौटूबिंक हिंसाचार:

महिलांना त्यांच्या लग्नानंतर अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते या प्रकारातील समस्या ह्या ग्रामीण व शहरी भागात वेगवेगळ्या असू शकतात तसेच वेगवेगळ्या पातळीवरील असू शकतात. सध्या आपण विज्ञान-तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात प्रगती केली, पण आजही आपले विचार खालच्या दर्जाचे आहेत. मुलगा न झाल्यास मुलगी झाल्यास आई-वडील शोक करतांना दिसतात. महिलांना त्यांच्या मर्जी विरुद्ध गर्भ लिंगनिदान करायला लावतात व मुलगी असेल तर त्या महिलेला दोष दिला जातो. ज्याच्या पदरी पाप त्याला मुली आपोआप हिच भावना लोकांच्या मनात आहे. म्हणूनच स्त्री भ्रूणहत्या मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. कौटूबिंक हिंसाचारात हुंडाबळी, माहेरून पैसे आणण्यासाठी मारहाण, मुले झाले नाहीत किंवा फक्त मुलीच झाल्या म्हणून शारीरिक त्रास, व्यसनी पती असल्याने संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी, इ. या समस्या कुटुंबाच्या दबावामुळे सर्वांसमोर येत नाही व पोलिसात तक्रार दिली जात नाही.

१२.५.२ मानसिक छळ:

स्त्रिया या तुलनेत कमी सक्षम आणि काम करण्यास अकार्यक्षम आहेत, ही जुनी विचारसरणी आहे. अजुनही पुरुष महिलांना काही नोकऱ्यांसाठी अयोग्य मानणारी वृत्ती महिलांना मागे ठेवते. घटनात्मक तरतुदी, लिंगभेदामुळे त्यांच्या भरतीमध्ये अडथळे निर्माण होतात. या व्यतिरिक्त, समान वृत्तीमुळे समान नोकरीसाठी असमान पगारावर अन्याय होतो. खरी समानता राहिली नाही. स्वातंत्र्याच्या ६१ वर्षांनंतरही साध्य झाले. अशा परिस्थितीत काम केल्याने अपरिहार्यपणे ताण येतो. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रिया अधिक प्रमाणात ताण येतो, त्यामुळे त्यांना त्यांच्या करिअरमध्ये कमी उत्सुकता येते.

१२.५.३ सामाजिक हिंसाचार:

या प्रकारात समाजाकडून विविध प्रकारांनी महिलांना त्रास दिला जातो. यात छेडाछेड, विनयभंग, बलात्कार असे मुद्दे येतात. एकतर्फी प्रेमातून केला जाणारा असिड हल्ला, चाकू हल्ला. तसेच ऑफीस मध्ये काम करणाऱ्या महिलांना बऱ्याच वेळा छेडाछेडीला तोंड द्यावे

लागते. या सगळ्यामागे पुरुषाच्या लेखी बाईचे असलेले दुय्यम स्थान, तिच्यावर त्याने प्रस्थापित केलेला मालकीहक्कच कारणीभूत आहे. समोरची व्यक्ती म्हणजे स्त्री ही आपल्या मालकीची वस्तू असल्याने तिच्यावर अन्याय, अत्याचार करणे सहज शक्य आहे, असे पुरुषाला वाटत राहते. ती प्रतिकार करू शकणार नाही असे गृहीत धरूनच पुरुषांकडून एवढी हिंमत होते. स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या घटना घडल्यावर त्याचे पडसाद वेगवेगळ्या स्तरांवर उमटतात. अगदी रस्त्यांपासून संसदेपर्यंत. पण त्या घटना होऊ नयेत म्हणून जनजागृती मात्र कमीच होते.

१२.५.४ लैंगिक अत्याचार:

लैंगिक छळ हे भारतीय महिलांसाठी रोजचे एक भयानक वास्तव आहे. दररोज, त्यांच्या घरी, रस्त्यावर, त्यांच्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये आणि कामाच्या ठिकाणी त्यांचे पावित्र्य टिकवून ठेवणे हे त्यांचे सर्वात मोठे आव्हान आहे.

संख्या वाढत असतानाही, महिलांना त्यांच्या तक्रारींची त्यांच्या मालकांकडून पुरेशी दखल घेतली जात नसल्याचे दिसून येत आहे. नियोक्ते एकतर कायद्याच्या तरतुदींबद्दल अनभिज्ञ आहेत किंवा त्यांनी त्यांची अंशतः अंमलबजावणी केली आहे आणि जे अंतर्गत पॅनेल सेट करतात त्यांचे सदस्य कमी प्रशिक्षित आहेत. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) अधिनियम २०१३ नुसार, १० किंवा अधिक कर्मचारी असलेल्या प्रत्येक व्यावसायिक किंवा सार्वजनिक संस्थेमध्ये अंतर्गत तक्रार आयोग (ICC) असणे आवश्यक आहे.

१२.५.५ कामाच्या ठिकाणी भेदभाव:

तथापि, भारतीय महिलांना त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी अजूनही भेदभावाचा अनेकदा सामना करावा लागतो. कामाच्या ठिकाणी पदोन्नती आणि वाढीच्या संधींपासून वंचित परंतु हे सर्व कामांना लागू होत नाही. बहुसंख्य नोकरदार महिलांना समान वेतन, समान वेतनाचा हक्क नाकारला जात आहे. मोबदला कायदा, १९७६ आणि त्यांना त्यांच्या पुरुष सहकाऱ्यांच्या तुलनेत कमी पगार आहे.

१२.५.६ प्रवास करताना नोकरदार महिलांची सुरक्षा नाही:

सामान्यतः, भारतीय समाजातील सनातनी मानसिकतेमुळे नोकरदार महिलेला प्रवास कठीण होते. प्रवास करताना स्त्रीच्या सुरक्षेबद्दल दररोज लक्षणीय चिंता अनुभवता येतो.

१२.५.७ शिक्षणाच्या समस्या:

महिला ह्या शिक्षणाच्या क्षेत्रात आजही मागे आहेत. आजही ग्रामीण भागात शिक्षणासाठी पाठवले जात नाही. मुलींना शिकून काय करायचं हाच विचार आपल्या समाजत रुजला आहे. पण महिलांना शिक्षण दिले तर त्या आपल्या कुटुंबा बरोबरच देशाचा विकास करू शकतात. एक महिला शिकली तर एक कुटुंब शिकते.

१२.५.८ कौटुंबिक समर्थनाचा अभाव:

योग्य कौटुंबिक आधार नसणे ही आणखी एक समस्या आहे. जी नोकरदार महिलांना भेडसावते. काही वेळा, महिलांना घरातील काम सोडून ऑफिसला जाण्यासाठी कुटुंब पाठिंबा देत नाही. महिला कार्यालयात उशिरापर्यंत काम करतात, ज्यामुळे महिलांच्या कार्यक्षमतेत अडथळा येतो आणि हे देखील त्यांच्या प्रमोशनवर परिणाम होतो.

१२.५.९ आरोग्याच्या समस्या:

भारतातल्या दर दोन महिलांमागे एक महिला कसल्या ना कसल्या अशक्तपणाच्या तक्रारीने ग्रस्त आहेत. ३५ टक्के महिला गंभीर स्वरूपाच्या अशक्त आहेत तर १५ टक्के महिलांना कमी गंभीर स्वरूपाच्या अशक्ततेचा त्रास आहे. महिलांसाठी पुरेशा वैद्यकीय सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांच्यामध्ये ही समस्या निर्माण झाली असल्याचे मत काही महिला डॉक्टरांनी व्यक्त केले आहे. महिलांच्या जीवनात आरोग्य हा शेवटच्या प्राधान्याचा विषय असतो. लहान-मोठ्या आजारासाठी बायकांनी डॉक्टरकडे जाण्याची गरज नसते, असे सरसकट मानले जाते. त्यामुळे त्यांचे हे लहान-मोठे आजार बघता बघता मोठे होतात आणि गंभीर स्वरूप धारण करतात.

१२.५.१० अपुरी प्रसूती रजा:

अपुरी प्रसूती रजा ही नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना भेडसावणारी आणखी एक मोठी समस्या आहे. कामावरील महिला कर्मचाऱ्यांच्या कार्यक्षमतेवर तर परिणाम होतोच, परंतु त्यांच्या वैयक्तिकासाठीही हानीकारक जगतो आहे.

१२.५.११ नोकरीची असुरक्षितता:

अवास्तव अपेक्षा, विशेषत: कॉर्पोरेट पुनर्रचनांच्या काळात, जे कधीकधी कर्मचाऱ्यांवर अस्वास्थ्यकर आणि अवास्तव दबाव आणते, हा एक प्रचंड तणावाचा स्त्रोत असू शकते. तणाव आणि दुःख, वाढलेला कामाचा भार, अत्यंत लांब कामाचे तास आणि तीव्र दबाव, समान वेतनासाठी सर्व वेळ कार्य करणे, प्रत्यक्षात कर्मचाऱ्याला शारीरिकरित्या सोडू शकते आणि अतिप्रवास कुटुंबापासून जास्त वेळदूर राहणे याला कारणीभूत ठरते.

१२.५.१२ कामाच्या ठिकाणी समायोजन:

कामाच्या ठिकाणच्या संस्कृतीशी जुळवून घेणे, मग ते नवीन कंपनीत असो वा नसो, खूप तणावपूर्ण असू शकते. कामाच्या ठिकाणच्या संस्कृतींमध्ये चुकीचे समायोजन होऊ शकते. सहकाऱ्यांशी किंवा वरिष्ठांशी सूक्ष्म संघर्ष होऊ शकतो. अनेक प्रकरणांमध्ये कार्यालयीन राजकारण किंवा गॉसिप्स मुख्य तणाव प्रेरणक असू शकतात.

१२.५.१३ इतर कारणे:

त्यात वय, शिक्षणाची पातळी, वैवाहिक स्थिती, मुलांची संख्या यासारख्या वैयक्तिक लोकसंख्याशास्त्राचा समावेश होतो. वैयक्तिक उत्पन्न आणि नोकरीची संख्या सध्या तुम्ही

जिथे काम करता तिथे वेतन आणि कामाच्या परिस्थितीसाठी, नोकरीचा कालावधी या बाबी स्त्रियांच्या समस्या वाढवतात.

सुयोग्य महिला उपलब्ध असतानाही, समान पात्रता असलेल्या पुरुष उमेदवाराला प्राधान्य दिले जाते. भरती प्रक्रियेदरम्यान लैंगिक भेदभाव अडथळा निर्माण करतो. जरी कायद्याने मोबदल्यात समानता घोषित केली असली तरी त्याचे नेहमीच पालन केले जात नाही. स्त्रिया कठीण काम करण्यास असमर्थ आहेत आणि पुरुषांपेक्षा कमी प्रभावी आहेत या मूळ विश्वासाचा फरक वेतन आणि समान कामासाठी भरपाई देण्यावर परिणाम होतो.

१२.६ आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाचा इतिहास आणि भविष्य

८ मार्च, आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणजे महिलांच्या हक्कांसाठी उभ्या केलेल्या संघर्षाचे स्मरण करून सर्व महिलांच्या हक्क आणि अधिकारांसाठी लढण्याचा निर्धार करण्याचा दिवस. घरात, समाजात, अर्थव्यवस्थेत, राजकारणात, शासनात स्त्री-पुरुष समतेची मागणी करण्याचा दिवस. ८ मार्च १९०८ रोजी न्यूयॉर्कमध्ये वस्त्रोद्योग क्षेत्रात काम कारणाऱ्या महिलांनी आपल्या होणाऱ्या शोषणाविरुध्द व अन्यायाविरुद्ध संघटितपणे पहिल्यांदा आवाज उठविला. हजारो स्त्री-कामगारांनी रुटगर्स चौकात जमून प्रचंड मोठी ऐतिहासिक निदर्शने केली. दहा तासांचा दिवस आणि कामाच्या जागी सुरक्षितता ह्या मुख्य मागण्या होत्या. त्यावेळी युरोप–अमेरिकेसह अनेक देशांमध्ये महिलांना मतदानाचा अधिकार नव्हता त्यामुळे ह्या दोन मागण्यांबरोबरच लिंग, वर्ण, मालमत्ता आणि शैक्षणिक पार्श्वभूमीनिरपेक्ष सर्व प्रौढ स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा हक्क मिळावा अशी मागणीही जोरकसपणे केली.

ह्या लढ्याच्या पार्श्वभूमीवर झुंझार समाजवादी कार्यकर्त्या क्लारा झेटकीन ह्यांनी १९१० साली कोपनहेगन येथे भरलेल्या दुसऱ्या आंतरराष्ट्रीय समाजवादी महिला परिषदेत, ८ मार्च हा ‘जागतिक महिला-दिन’ म्हणून स्वीकारावा असा ठराव मांडला आणि तो पारित झाला. तेव्हापासून जगभरातील महिला दर वर्षी ८ मार्च आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस म्हणून साजरा करतात.नंतरच्या काळातही जगभरामध्ये निरनिराळ्या मागण्यांसाठी महिलांचे संघर्ष आणि लढे चालूच आहेत—कधी समतेची मागणी करत, तर कधी कामगार म्हणून होत असलेल्या शोषणाविरोधात. आज अनेक नवीन प्रश्न आणि आव्हाने आपल्यासमोर उभी राहिली आहेत. म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाचे महत्त्व समजून घेण्याची जास्त गरज आहे.

१२.७ महिला कामगारांचे संरक्षण आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती

महिलांचे हक्क समान असावेत ही संयुक्त राष्ट्रांची प्राथमिक संकल्पना आहे. आंतरराष्ट्रीय कामगार परिषदेने १९४४ मध्ये फिलाडेल्फिया येथे एक घोषणा स्वीकारली. “सर्व मानवांना, वंश, पंथ किंवा लिंग पर्वा न करता, स्वातंत्र्य आणि सन्मान, आर्थिक स्थैर्य आणि आर्थिक स्थैर्य अशा परिस्थितीत त्यांचे भौतिक आणि आध्यात्मिक दोन्ही कल्याण साधण्याचा अधिकार आहे. समान संधी,” असे घोषित केले. स्वातंत्र्य, समानता, सुरक्षितता आणि प्रतिष्ठेच्या परिस्थितीमध्ये योग्यरित्या भरपाई, उत्पादक कार्य केलेल्या सामाजिक न्याय आणि सभ्य कामांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या आदेशामध्ये, मूल्ये, तत्त्वे आणि उद्दिष्टे यांचा अंतर्निहित पैलू म्हणून स्त्रियांच्या हक्कांचा

समावेश होतो. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचा लैंगिक समानतेवरील ठराव आणि आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचा आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचा आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचा आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेचा आंतरराष्ट्रीय कामगार वेतन इक्विटी आणि मातृत्व संरक्षण, २००४ मध्ये प्रस्तावित आणि आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने २०५ मार्च रोजी मंजूर केले. सर्व ILO तांत्रिक सहकार्य कार्यक्रमांमध्ये आता मुख्य प्रवाहात येणे आवश्यक आहे. २००६ च्या आंतरराष्ट्रीय कामगार परिषदेच्या ठरावात याची पुष्टी करण्यात आली.

महिलांच्या स्थितीबाबत आयोगाने महिलांच्या हक्कांच्या प्रगतीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. स्त्री-पुरुष समान हक्कांचे तत्त्व प्रत्यक्षात आणण्याच्या उद्देशाने, तसेच अशा सूचना कृतीत आणण्यासाठी योजना विकसित करण्याच्या उद्देशाने स्त्रियांच्या हक्कांच्या क्षेत्रातील महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर शिफारशी केल्या आहेत. १९५१ च्या महिला आणि पुरुषांसाठी समान मोबदला अधिवेशन, १९५८ चे भेदभाव (रोजगार आणि व्यवसाय) अधिवेशन, १९८१ चे कौटुंबिक जबाबदाऱ्या असलेले कामगार अधिवेशन, १९९९ च्या बालकामगार अधिवेशनाच्या सर्वात वाईट स्वरूपाचे निर्मूलन, १९९९ च्या वर्कटाईम अधिवेशन, भाग- १९९४ चे, आणि १९९६ चे गृह कामगार अधिवेशन, २००० चे मातृत्व संरक्षण अधिवेशन, १९८२ चे रोजगार अधिवेशन समाप्ती आणि १९६४ चे रोजगार धोरण अधिवेशन ही सर्व महिलांच्या संरक्षणाची साधने आहेत.

१२.८ ऊसतोड महिला कामगारांचे प्रश्न

लहान वयात झालेले लग्न, सातत्याने करावी लागणारी कष्टाची कामे, आरोग्याची- विशेषतः प्रजननासंबंधी- हेळसांड, कुटुंबात आणि कामाच्या ठिकाणी होणारे हिंसाचार, शिक्षणावर होणारे परिणाम यामुळे त्यांच्या जगण्यावर जणू हल्लाच झाला आहे. अशा परिस्थितीत सरकारकडून ठोस उपायांची अपेक्षा असते, परंतु असंघटित क्षेत्रातील या महिलांना मात्र सरकारी योजनांचा लाभ होताना दिसत नाही. आरोग्य, अन्नसुरक्षा, पाणीपुरवठा, स्वच्छतागृहे, शिक्षण या सर्व सार्वजनिक व्यवस्था व सोई सुविधा त्यांच्यापासून लांबच राहिलेल्या दिसतात. तसेच रोजगार हमीसारखा महत्त्वाचा कायदा असूनही त्यांना त्यांच्या गावात हक्काचे काम मिळत नाही. एकंदरीत उसतोडीला जाण्यावाचून पर्याय नसणे, हीच सर्व महिलांची परिस्थिती यातून दिसते.

ऊसतोड कामगारांची आकडेवारी निश्चित नाही, परंतु विविध जी.आर. व साखर आयुक्तालयांनी दिलेली आकडेवारी पाहिली, तर ती सुमारे ८-२५ लाखां दरम्यान आहे. यातील जवळजवळ अर्धी लोकसंख्या महिला ऊसतोड कामगारांची आहे. मागील अनेक पिढ्या ऊसतोडीला जात असले आणि त्यांचे या उद्योगात मोलाचे योगदान असले, तरीसुद्धा त्यांचे व विशेषकरून उसतोडणीला जाणाऱ्या महिलांचे प्रश्न पूर्णतः दुर्लक्षित होतात, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. परंतु 'हिंदू बिझिनेसलाईन'ने एप्रिल २०१९ मध्ये छापलेल्या बीडमधील ऊसतोड कामगार महिलांमधील गर्भाशय काढून टाकण्याच्या वाढत्या प्रमाणाच्या बातमीनंतर राज्यातील धोरणकर्ते आणि स्थानिक, राष्ट्रीय व जागतिक माध्यमे ह्यामध्ये ऊसतोड कामगार महिलांचे आरोग्य हा विषय ऐरणीवर आला.

'मकाम'च्या माध्यमातून बीडमध्ये या ऊसतोड महिलांच्या आरोग्याच्या प्रश्नावर काम करत असताना गर्भाशय शस्त्रक्रियांच्या बरोबरीने ऊसतोड कामगार महिलांचे आरोग्य, रोजगार आणि उपजीविकेशी संबंधितही अनेक समस्या आहेत, हे समोर आले. तसेच मकामशी संलग्न संस्थांनी हा प्रश्न बीडपुरता मर्यादित नसून इतर जिल्ह्यांमध्येही तशीच परिस्थिती आहे, अशी मांडणी केली. त्यामुळे सरकार महिला ऊसतोड कामगारांसाठी जी धोरणे आखत आहे, त्यांची योग्य ती अंमलबजावणी होण्यासाठी त्यांच्या प्रश्नांचे नेमके स्वरूप काय आहे आणि त्याची व्याप्ती लक्षात येणे गरजेचे आहे, असे मकामला वाटले. त्या दृष्टीने मराठवाड्यातील महिला ऊसतोड कामगारांचे काय प्रश्न आहेत, हे समजून घेण्यासाठी मकामने एक सर्वेक्षण २०१९ मध्ये मराठवाड्यात केले.

सर्वेक्षणात महिला कामगारांची उपजीविका, ऊसतोडीचे काम, त्या ठिकाणी उपलब्ध असलेल्या सोई-सुविधा, मुलांचे शिक्षण व आरोग्य या विषयांवर माहिती घेतली गेली. सर्वेक्षणामध्ये बीड, हिंगोली, जालना, लातूर, नांदेड, उस्मानाबाद, परभणी, सोलापूर या आठ जिल्ह्यांचा समावेश होता. या जिल्ह्यांमधील २७ तालुक्यांतील १२७ गावांमध्ये हे सर्वेक्षण करण्यात आले. सर्वेक्षणामध्ये एकूण १०४२ महिलांची माहिती घेण्यात आली. सर्वेक्षणातील एकूण महिलांपैकी ४३ टक्के महिला या २५ ते ३५ वयोगटातील व ३० टक्के महिला ३५ ते ४५ वयोगटातील आहेत, तर ९२ टक्के महिला विवाहित आहेत. त्यापैकी ७ टक्के महिला या अर्धा कोयता (एकट्या असल्यामुळे त्यांना उचल कमी मिळते) ऊसतोडीला जातात. ८४ टक्के महिला या टोळीमध्ये ऊसतोडीला जातात तर १६ टक्के महिला गाडीवान म्हणून ऊसतोडीला जातात. महिलांची जातवार माहिती बघितल्यास ४० टक्के (सर्वांत जास्त) अनुसूचित व त्या खालोखाल विमुक्त जमातीच्या (१९ टक्के) महिला दिसून येतात. सर्वेक्षणात कुटुंबाच्या साधनहीनतेचे प्रमाण पाहिल्यास ६३ टक्के भूमिहीनता दिसून येते. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व मुस्लिमांमधील भूमिहीनतेचे प्रमाण सर्वांत जास्त दिसून येते. अभ्यासामधील ७४ टक्के महिला शेतमजुरीवर अवलंबून आहेत.

१२.८.१ सक्तीचे स्थलांतर : कामाची अनुपलब्धता व ऊसतोड:

मकामच्या माध्यमातून जेव्हा बीडमधील विविध गावांमध्ये जाऊन महिलांच्या बैठका घेतल्या गेल्या, त्यामध्ये एक गोष्ट प्रामुख्याने जाणवली. शेतमजुरी व शेती करतो, हे उत्स्फूर्तपणे सांगणाऱ्या महिलांना जेव्हा ऊसतोडीला किती जणी जाता हे विचारले, तेव्हा उत्तर देण्यास कचरत होत्या. यावरून ऊसतोडीचे काम हे काही खूप चांगले मानले जात नाही व त्या कामात सन्मान नाही, असे दिसून आले.

असे असतानाही एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर लोक ऊसतोडीला का जातात? याचे सर्वांत प्रमुख कारण जे सर्वेक्षणातून पुढे आले, ते म्हणजे- गावात पुरेशी मजुरी न मिळणे (७९ टक्के). परभणी जिल्ह्यातील ध्रुपदाताई म्हणतात, ''ऊसतोडीच्या कामाशिवाय आम्हाले गावात कोणतंच काम मिळत नाही, म्हणून आम्ही ऊसतोडीला जातो.''

गावात पुरेसे काम न मिळणे व इतरही अनेक कारणांमुळे हाती कोयता घेतलेल्या अशा तीन-तीन पिढ्या या ऊसतोड कामाच्या दुष्टचक्रात अडकलेल्या आहेत. शेती अल्प किंवा नाहीच, असेल तर नापिकी-दुष्काळ, गावामध्ये हाताला काम नाही, उपजीविकेचा प्रश्न आणि वेळेवर गरज पडणाऱ्या पैशांसाठी फारसे पर्याय उपलब्ध नसल्यामुळे उचल घेऊन

गरज भागविली जाते. या वर्षीची उचल फिटली नाही, म्हणून परत पुढच्या वर्षी ऊसतोडणीला जाणे- अशा या दुष्टचक्रात ही कुटुंबे अडकलेली आहेत.

रोजगार हमीचे काम या महिलांसाठी मोठा आधार ठरू शकते; परंतु मकामने केलेल्या अभ्यासातून दिसून येते की, केवळ २४ टक्के महिलांकडे रोजगार हमीची जॉबकार्ड आहेत.

१२.८.२ ऊसतोडीच्या ठिकाणी सोई-सुविधांचा अभाव:

वर्षातील सहा महिने हे ऊसतोड कामगार कुठल्या परिस्थितीत राहतात व काम करतात, या सर्व परिस्थितीमुळे महिलांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर काय परिणाम होतो, हेही पाहण्याचा प्रयत्न या अभ्यासातून केला गेला. साखर कारखान्यांच्या अर्थकारणामध्ये एवढे महत्त्वाचे योगदान देत असताना साखर कारखाना यांची काय जबाबदारी घेतो, कुठल्या सोई-सुविधा देतो- हे बघण्याचा प्रयत्न करत असताना लक्षात आले की, साखर कारखाने बहुतेक वेळेला राहायला खोपीसाठी कापड व काही औजारांव्यतिरिक्त कुठलीही सोय देत नाहीत. बीडमधील एक ऊसतोड कामगार महिला राहण्याच्या सोईबाबत म्हणणं मांडताना म्हणाल्या, ‘‘ते कापड देतात. बांबू नाही, चटया नाहीत. तिकडंच आणायचं दोन-तीन लाकडं तोडून आणि ते झोपडी करायचं.’’

ऊसतोडीच्या ठिकाणी जगण्यासाठी लागणाऱ्या सर्वसाधारण सोई-सुविधादेखील उपलब्ध होत नाहीत, हे अभ्यासातून स्पष्टपणे समोर आले. अभ्यासातील एकूण १०४२ महिलांपैकी केवळ २ टक्के महिलांनी सांगितले की, फडावर बाथरूमची सोय आहे. शौचालयाची सोय असते, असे सांगणाऱ्या केवळ १ टक्का; तर विजेची सोय असते, असे सांगणाऱ्या केवळ १४ टक्के महिला आहेत. ऊसतोडीच्या काळात त्या जेथे राहतात, त्या ठिकाणी जवळपास पिण्याच्या पाण्याची सोय नसते, असे ५६ टक्के महिलांनी सांगितले. पाणी लांबून आणावे लागल्याने त्यासाठीचे कष्ट तर वाढतातच, पण त्याचबरोबर आरोग्याशी संबंधित अडचणीदेखील निर्माण होतात. शौचालय व बाथरूमची सोय नसल्याने या महिलांची मोठ्या प्रमाणात गैरसोय होते.

१२.८.३ ऊसतोड महिला कामगारांच्या व्यथा:

महिलांवर या सोई-सुविधांच्या अनुपलब्धतेचा जास्तच परिणाम होतो, हे वरील उदाहरणावरून स्पष्ट होते. ऊसतोडीच्या कामाची वेळ निश्चित नसते. कामगारांना ऊसतोडीचे काम अंदाजे १२-१८ तास करावे लागते. सोबतच इतर वेळी महिला करत असलेली- पाणी आणणे, स्वयंपाक, तसेच घरातील इतर कामे उसतोडीच्या काळात काही संपत नाहीत. या काळात बिनामोबदल्याची कामेही महिला करतच असतात, त्यामुळे त्यांच्यावरील कामाचा बोजा आणखी असतो. जशी गरज येईल त्याप्रमाणे पहाटे उठून रात्री उशिरापर्यंत काम करतात. आठवड्याला एकही सुट्टी नाही, सलग तीन-चार महिने महिला काम करतात. त्यात आजारपण, मासिक पाळी, गरोदरपणात आणि बाळंतपणानंतर फारशी विश्रांती न घेता या महिला ऊसतोडीचे काम करतात, त्यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतात.

मासिक पाळीच्या काळात कापड धुण्यासाठी पाणी पुरेसे नसल्याने महिला ते वेळेवर बदलत नाहीत किंवा मासिक पाळीच्या वेळेस ठेवायची स्वच्छताही कामाच्या स्वरूपामुळे

ठेवता येत नाही. सर्वेक्षणात २४ टक्के महिलांनी कापड ओले असतानाच पुन्हा वापरत असल्याचे नमूद केले आहे. गर्भाशयाशी संबंधित आजारांमध्ये भर पडण्याचे हेदेखील एक कारण आहे. बीडमधील ऊसतोड कामगार महिला मासिक पाळीच्या वेळेस होणाऱ्या अडचणी मांडताना सांगतात, ''ऊसतोडणीला जातो तेव्हा कधी कधी कोपीपासून दूर जातो. तिथे कपडा भिजला तर तिथेच धुतो. तिथे दिवसाची लाईट असली की खळखळ पाणी असतंय. तिथे कुणी कुणी कापड नेत्ये, सोबत तर कुणी नाही नेत. काय काय वागवायचं? आता तिथे फडात नसतंय साबण. तिथे मग धुऊन लगेच थोड वेळ पाचटावर, कधी गवतावर वाळायला टाकायचं आणि अर्ध वाळलेलं वापरायचं. तिथे पाचटावर पांढरे ढेकणं असतात. कापड पूर्ण वाळतही नाही. मग अर्धवट सुकलेलं कापडच वापरतात.'

१२.८.४ कामाच्या ठिकाणी हिंसाचार:

सर्वेक्षणातील २६ (२.४ टक्के) महिलांनी ऊसतोडीच्या काळात त्यांना लैंगिक हिंसाचाराचा अनुभव आल्याचे सांगितले. हिंसा करणाऱ्या पुरुषांमध्ये टोळीतील इतर कामगार, मुकादम, गाडीमालक तसेच गावातील शेतकरी यांचा समावेश आहे. काही ठिकाणी मुलींवर झालेले भयानक अत्याचार गोपनीयता ठेवण्याच्या अटीवर कार्यकर्त्यांना सांगितले गेले. बहुतेक वेळा भीतीपोटी किंवा पुढच्या वर्षी काम मिळणार नाही, या भीतीने महिला या घटनांची तक्रार करीत नाहीत. तसेच ऊसतोडीची उचल फिटली नाही, तर अनेक ठिकाणी मुकादमांनी कोयत्यामधील बांधून ठेवल्याचे अनुभव महिलांनी मुलाखतींमध्ये मांडले. अशा परिस्थितीमध्ये पुरुषांना सोडले जाते आणि त्यांनी राहिलेली उचल फेडावी, महिला व मुलांना घेऊन जावे अशी अपेक्षा असते.

१२.८.५ लग्नाचे वय:

लवकर लग्न झाल्यामुळे लवकर गर्भधारणा, गर्भपात यामधून अतिशय कमी वयात अनेक मुलींना जावे लागते. गर्भधारणेदरम्यान आणि प्रसूतीनंतरच्या काळात सतत अवघड शारीरिक श्रम करणे, पुरेसे पोषण व विश्रांती नसणे, उसाच्या फडावर प्रसूती होणे, मासिक पाळीच्या स्वच्छतेसाठी आवश्यक असणाऱ्या सुविधांचा अभाव यामुळे गंभीर आजार निर्माण होतात. ऊसतोड कामगार म्हणून स्त्रिया दिवसाचे १५-१८ तास काम करतात. हे काम करत असताना मासिक पाळी सुरू असो की गरोदरपण, अशक्तपणा असो किंवा पाठदुखी वा कंबरदुखीने ग्रासलेले असो; त्या रजा घेत नाहीत, त्यांना प्रत्येक दिवस पूर्ण भरावाच लागतो. आजारपणामुळे रजा घेतल्यास कारखान्याची दररोजची मागणी कोयत्याकडून पूर्ण न झाल्यामुळे सोबत काम करणाऱ्या अर्ध्या कोयत्याची मजुरीही बुडते.

या कारणामुळे छोट्या आजारांकडे दुर्लक्ष करून त्या काम करत राहतात. सतत काम व रजा नाही, यामुळे मासिक पाळीदरम्यान अनेक त्रास होतात. सर्वेक्षणात ऊसतोड कामगार महिलांनी मासिक पाळीच्या वेळेस अंगावर जास्त जाणे (७५.२ टक्के), खाज येणे (६६.२ टक्के), सूज येणे (५७.९ टक्के), आग होणे (६४ टक्के) यांसारखे त्रास होत असल्याचे सांगितले.

मकामच्या अभ्यासातून ऊसतोड कामगार महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचे गांभीर्य समोर आले आहे. लहान वयात झालेले लग्न, सातत्याने करावी लागणारी कष्टाची

कामे, आरोग्याची- विशेषतः प्रजननासंबंधी- हेळसांड, कुटुंबात आणि कामाच्या ठिकाणी होणारे हिंसाचार, शिक्षणावर होणारे परिणाम यामुळे त्यांच्या जगण्यावर जणू हल्लाच झाला आहे. अशा परिस्थितीत सरकारकडून ठोस उपायांची अपेक्षा असते, परंतु असंघटित क्षेत्रातील या महिलांना मात्र सरकारी योजनांचा लाभ होताना दिसत नाही. आरोग्य, अन्नसुरक्षा, पाणीपुरवठा, स्वच्छतागृहे, शिक्षण या सर्व सार्वजनिक व्यवस्था व सोई सुविधा त्यांच्यापासून लांबच राहिलेल्या दिसतात. तसेच रोजगार हमीसारखा महत्त्वाचा कायदा असूनही त्यांना त्यांच्या गावात हक्काचे काम मिळत नाही. एकंदरीत उसतोडीला जाण्यावाचून पर्याय नसणे, हीच सर्व महिलांची परिस्थिती यातून दिसते.

थोडक्यात- ऊसतोड महिलांच्या आरोग्याचे प्रश्न गंभीर स्वरूपाचे असून त्यांना आरोग्य, शिक्षण, समुपदेशन, सेवा-सुविधांची उपलब्धता यासाठी सक्षम आरोग्ययंत्रणा उभी करणे, ही काळाची गरज आहे. यासाठी राज्यस्तरापासून ते स्थनिक पातळीपर्यंत विविध बदल करून ऊसतोडणीच्या ठिकाणी महिलांना या सेवा कशा मिळतील, याबाबत ठोस पावले उचलण्याची गरज आहे. मकाम आणि इतर संघटना मिळून शासनासोबत या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी सातत्याने चर्चा करत आहेत.

१२.९ महिला संरक्षणाशी संबंधित कायदा

१२.९.१ भारतीय संविधान:

"मूलभूत अधिकार" म्हणून संविधान समानतेची हमी देते. कलम १५ मध्ये महिला, मुले आणि सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या वंचित असलेल्या व्यक्तींसाठीच्या तरतुदींचा समावेश आहे. या तरतुदी कोणत्याही प्रकारे भेदभाव करणाऱ्या नाहीत.

सार्वजनिक रोजगाराच्या बाबतीत, कलम १६ समान संधीची हमी देते. संविधानाच्या ७३ व्या दुरुस्ती कायद्यांतर्गत महिलांना पंचायतींमध्ये एक तृतीयांश जागा आणि ७४ व्या दुरुस्ती कायद्यानुसार नगरपालिकांमध्ये एक तृतीयांश जागांची हमी देण्यात आली आहे.

१२.९.२ राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा, १९९०:

महिलांसाठी विद्यमान वैधानिक संरक्षणांचे पुनरावलोकन करण्यासाठी, महिलांच्या हक्कांच्या संरक्षणाशी संबंधित बाबींवर केंद्र सरकारला नियतकालिक अहवाल तयार करण्यासाठी, या अधिकारांपासून वंचित राहण्याच्या तक्रारींची चौकशी करण्यासाठी आणि महिलांना प्रभावित करणाऱ्या समस्यांच्या खटल्यांमध्ये आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी राष्ट्रीय महिला आयोगाची निर्मिती करते.

१२.९.३ कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, २०१३:

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, २०१३ हा भारतातील एक वैधानिक कायदा आहे जो महिलांना त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळापासून संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करतो. या कायद्याने भारताच्या सुप्रीम कोर्टाने सादर केलेल्या लैंगिक छळ प्रतिबंधासाठी विशाखा मार्गदर्शक तत्त्वे रद्द केली आहेत. या

विधेयकात लैंगिक छळाची व्याख्या देण्यात आली आहे आणि तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी एक यंत्रणा प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी तरतूद करते

१२.९.४ मातृत्व लाभ (सुधारणा) विधेयक, २०१६:

९ मार्च २०१७ रोजी, भारतीय संसदेने संघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांना सध्याच्या १२ आठवड्यांपेक्षा २६ आठवडे भरपाईची प्रसूती रजा ऑफर करणारा कायदा संमत केला, या निर्णयामुळे अंदाजे १.८ दशलक्ष महिलांना फायदा होईल. हा कायदा दहा किंवा त्याहून अधिक कर्मचारी असलेल्या सर्व व्यवसायांना लागू होईल आणि लाभ पहिल्या दोन मुलांपर्यंत मर्यादित असेल. तिसऱ्या मुलासाठी हक्क १२ आठवड्यांचा असेल. परिणामी, भारतात आता जगातील तिसऱ्या क्रमांकाची प्रसूती रजा आहे. कॅनडा आणि नॉर्वे अनुक्रमे ५० आठवडे आणि ४४ आठवड्यांची सशुल्क प्रसूती रजा देतात.

लैंगिक छळ आणि लैंगिक भेदभावाबाबत त्यांच्या कंपनीच्या धोरणाविषयी जितक्या जास्त महिला कर्मचाऱ्यांना माहिती दिली जाईल आणि त्यांना भेदभावाच्या सर्व घटनांची भीती न बाळगता तक्रार करण्यास प्रोत्साहित केले जाईल, तितके त्यांना अधिक सुरक्षित आणि सशक्त वाटेल. जागरूकता वाढवून आणि सुरक्षितता आणि सुरक्षितता, कंपनीच्या कॅबमध्ये प्रवास करताना काय करावे आणि करू नये, आपत्कालीन संपर्क, पोलिस हेल्प लाइन, कंपनी संपर्क बिंदू, लैंगिक छळ, लैंगिक भेदभाव किंवा लैंगिक छळ याविषयी कंपनीच्या धोरणाची जाणीव करून देऊन हे साध्य केले जाऊ शकते. पक्षपाती दृष्टीकोन, आणि तक्रार प्रक्रिया, सर्व महिला कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे आणि त्यांना त्यांचे हक्क आणि सुविधांबद्दल शिक्षित करणे, प्रशिक्षण सत्रांद्वारे पुरुष कर्मचाऱ्यांचे संवेदनशीलीकरण.

१२.१० घरेलू महिला कामगारांच्या समस्या व उपाय

“घरगुती काम म्हणजे जसे झाडू मारणे, कपडे धुणे, भांडयांची स्वच्छता करणे, स्वयंपाक बनविणे आणि इतर घरातील काम जे मालक आणि कामगारांच्या परस्पर संमतीने केले जाणारे काम म्हणजे घरगुती काम होय."

स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतामध्ये शहरातील सामाजिक परिस्थिती झपाटयाने बदलत गेली. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांही नोकरी, व्यवसाय करु लागल्या आणि अशा पद्धतीने नोकरदार स्त्रियांचा एक नविन वर्ग तयार झाला. या नोकरदार स्त्रियांना घरातील काम, जबाबदारी सांभाळून कार्यालयातील किंवा कामाच्या ठिकाणची जबाबदारी पार पाडणे अवघड बनत गेले, म्हणून अशा नोकरदार कुटूंबांना घरकाम करण्यासाठी वा मुलांना, वृद्धांना सांभाळण्यासाठी मोलकणींची गरज तिव्रतेने भासू लागली. महाराष्ट्रातही शहरीकरणाचा वेग जास्त आहे. महाराष्ट्रात इतर भागांतून विशेषतः दुष्काळी भागातून रोजीरोटीच्या शोधात शहरात येणाऱ्यांचा ओघ वाढतोच आहे. अशा स्थलांतरीत कुटूंबातील स्त्रिया शहरातील नोकरदार महिलांच्या घरी मोलकरीण म्हणून राबत आहेत. महाराष्ट्र शासनाच्या अंदाजानूसार महाराष्ट्रात मोलकरणींची संख्या जवळजवळ सहा लाख इतकी आहे. परंतू ही आकडेवारी काही प्रमाणात वेगळी असू शकते. कारण हया घरकाम करणाऱ्या स्त्रिया असंघटीत क्षेत्रातील आहेत. म्हणून योग्य आकडेवारी मिळणे कठीणच आहे.

काम करणारे घरेलू कामगार हे असंघटीत क्षेत्रातील असतात. अशा घरेलू कामगारांना कामगार म्हणून दर्जा मिळावा, त्यांचे अधिकार त्यांना मिळावे, त्यांच्याकडे सहानुभूतीपुर्वक पाहणे आवश्यक आहे. घरेलू कामगारांच्या समस्या सोडविण्यासाठी शासन, प्रशासन, स्वयंसेवी संस्था, राज्यकर्ते व समाजाची व संशोधनाची भुमिका महत्वाची असल्याने प्रस्तुत विषयाचे महत्व द्वितीय आहे.

१) घरेलू कामगार म्हणून काम करणाऱ्या कामगारांत ६८% घरेलू कामगार (मोलकरीण) हया बौद्ध धर्माचे आहेत तर ३०: घरेलू कामगार हया हिंदू धर्माचे आहेत तर २% घरेलू कामगार हया ख्रिश्चन धर्माचे आहेत. त्याचप्रमाणे ६४% महिला घरेलू कामगार हया अनुसूचित जातीचे आहेत. १४% हया इतर मागासवर्गातील आहेत तर खुल्या प्रवर्गातील २२%महिला घरेलू कामगार आहेत. याचा अर्थ असा की, अनुसूचित जातीमध्ये अजूनही मागासलेपणा असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे अनुसूचित जातीच्या कामगारांची स्थिती अधिकच बिकट असल्याचे दिसून येते.

२) अशिक्षित असलेल्या घरेलू महिला कामगार हया १८% आहेत. १ली ते ४ थी पर्यंत शिक्षण झालेल्या १६% महिला घरेलू कामगार आहेत आणि ५ वी ते ७ वी पर्यंतचे शिक्षण झालेले ४२% आहेत तर ८ वी ते १० वी पर्यंतचे शिक्षण झालेल्या २४% आहेत. यावरुन असे लक्षात या महिला घरेलू कामगारांचा शिक्षणाचा दर्जा खूपच निम्न दर्जाचा आहे. कमी शिक्षण व विशेष कौशल्याचा अभावामुळे त्यांनी घरगुती नोकराच्या स्वरुपात काम करण्याचे ठरविले आहे. शिक्षण कमी असल्यामुळे इतर ठिकाणी कार्यालयात वगैरे नोकरी मिळण्याची शक्यता कमी असल्यामुळे त्यांना मोलकरीण म्हणून काम करावे लागत आहे.

३) वैवाहिक दर्जाबाबतचे स्पष्टीकरण करताना असे आढळून आले की, विवाहीत घरेलू कामगार हया ७०% आहेत आणि अविवाहीत ६% आहेत तर विधवा कामगार हया २४% आहेत. याचा अर्थ असा की विवाह झाल्यानंतर घरातील कुटूंब प्रमुखाचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे आणि शिक्षणसुद्धा कमी असल्यामुळे त्यांना दुसऱ्यांच्या घरी घरकाम करावे लागत आहे. त्याचप्रमाणे पतीच्या निधनानंतर घर सांभाळण्यासाठी विधवा कामगारांनाही शिक्षणाच्या अभावामुळे घरकाम करावे लागत आहे. यामध्ये बऱ्याच महिला हया निरक्षर आहेत. निरक्षरतेमुळे व विशेष कौशल्याच्या अभावामुळे त्यांना दुसऱ्यांच्या घरात घरगुती नोकराच्या स्वरुपात काम करावे लागत आहे.

४) ७२% घरेलू कामगार हया स्थानिक आहेत तर २८% घरेलू कामगार हया स्थलांतर करुन आलेले आहेत. स्थलांतर करुन आलेल्या महिला कामगारांना विचारले असता त्यांच्या कडून अशा प्रकारचे उत्तर आले की, मुंबई उपनगरामध्ये जो मोबदला त्यापेक्षा खूप कमी मोबदला त्यांना त्या जेथून आलेले आहेत तेथून मिळते व वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळामुळे उदरनिर्वाह करणे मुश्किलीचे बनल्याने आणि काम मिळण्याची शक्यता कमी असल्याने त्यांनी मुंबई उपनगरात काम करण्याचे ठरविले.

५) ४६% घरेलू कामगारांचे स्वतःचे घर आहे. परंतू त्यांचे घर झोपडापट्टी आणि वस्त्यामध्ये आहे. ५०% घरेलू कामगारांचे स्वतःचे घर नाही. यांची तर परिस्थिती

अधिकच बिकट आहे. कारण काम करुन जे वेतन मिळते त्यामध्ये त्यांना घरभाडे भरुन आपला जीवनचरितार्थ चालवावयाचा असतो. ४% घरेलू कामगारांचे स्वतःचे घर किंवा भाडयाचेही घर नाही. त्यामुळे त्या जिथे काम करतात तिथेच राहतात.

६) ३८% घरेलू कामगारांनी स्वतःच्या ओळखीने काम मिळविले आहे. २२% कामगारांना दुसऱ्यांच्या मदतीने काम मिळाले आहे तर ३६% कामगारांना एजन्सीकडून काम मिळाले आहे. ज्या कामगारांना एजन्सीकडून काम मिळाले आहे त्यांना काम मिळविण्यासाठी बरीच मोठी रक्कम अदा करावी लागते. काही एजन्सीकडे ठराविक हिस्सा रक्कमेच्या स्वरुपात द्यावी लागते तर काही एजन्सींना महिनाभरात जितके वेतन मिळते तितके एका महिन्याचे वेतन एजन्सींना द्यावी लागते. ही रक्कम जास्त असल्याने त्यांचे आर्थिक शोषण होत आहे.

७) १ घरात काम करणाऱ्या महिला घरेलू कामगारांची संख्या ३४% आहे, २ घरात काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या १८% आहे, ३ घरात काम करणाऱ्यांची संख्या २८% आहे, ४ घरात काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या १६% आहे, ५ घरात काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या ४% आहे. याचा अर्थ असा बहूतांशी महिला कामगारांना एका घरापेक्षा जास्त घरात काम करावे लागते. स्वतःच्या घरचे काम करुन इतर अनेक ठिकाणी काम करावे लागत असल्याने या महिलांचे शारिरीक कष्ट जास्तीचे आहे.

८) ६% घरेलू नोकरांच्या काम करण्यांचा कारणांचा अध्ययन करताना असे आढळून आले की, ४२% मोलकरणींचे काम करण्याचे कारण हे गरीबी आहे. शिक्षण कमी असल्यामुळे १६% मोलकरणींना काम करावे लागत आहे. घरातील सदस्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे २४% मोलकरणींना काम करावे लागत आहे. गरीबी व घरातील सदस्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे २% मोलकरणींना काम करावे लागत आहे. गरीबी, दारिद्रय आणि शिक्षण कमी असल्यामुळे ६% मोलकरणींना काम करावे लागत आहे. गरीबी व शिक्षण कमी असल्यामुळे ६% मोलकरणींना काम करावे लागत आहे. गरीबी, शिक्षण कमी व घरातील सदस्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे २% मोलकरणींना काम करावे लागत आहे. दारिद्रय आणि शिक्षण कमी असल्यामुळे २% मोलकरणींना काम करावे लागत आहे. याचा अर्थ बहूतांशी घरगुती कामगार हया गरीबीमुळे काम करत आहेत म्हणजेच गरीबी हे काम करण्याचे मुख्य कारण आहे.

१०) काम करताना मिळणाऱ्या वेतनात काही सुधारणा व्हावेसे वाटते का याविषयी मोलकरणींना प्रश्न विचारले असता जवळपास ८६% मोलकरणींनी वेतनात सुधारणा व्हावे अशी इच्छा व्यक्त केली. म्हणजेच काम करताना मिळणारे वेतन हे खूप कमी असल्यामुळे त्यांना वेतनात सुधारणा व्हावी असे वाटत आहे. २% मोलकरणींनी वेतनात सुधारणा होण्याची आवश्यकता नाही असे उत्तर दिले.

११) ज्या मोलकरणींना वेतनात सुधारणा व्हावी असे वाटते त्याचे अध्ययन करताना असे आढळून आले आहे की, ३०% मोलकरणींना नियमित वेतनात सुधारणा व्हावी असे

वाटते, ४६% मोलकरणींना वर्षात एकदा वाढ व्हावी असे वाटते, १६% मोलकरणींना बोनसमध्ये वाढ व्हावी असे वाटते, २% मोलकरणींना वर्षात एकदा वाढ हवी आणि बोनसमध्येही वाढ व्हावी असे वाटते, २% मोलकरणींना बोनस मध्ये वाढ व्हावी व सणासाठी ॲडवान्स द्यावे असे वाटते.

१२) जेव्हा घरेलू कामगार हया आजारी पडतात तेव्हा कामाच्या ठिकाणी कसे मॅनेज करतात याविषयी प्रश्न विचारले असता असे आढळून आले की, ६२% मोलकरणी हया सुट्टी घेतात, १६% मोलकरणी हया घरातील इतर व्यक्तींना कामाच्या ठिकाणी पाठवतात, २२% मोलकरणींचे कामावर न आल्यामुळे पगार कापले जाते.

१३) घरेलू कामगारांना कामाच्या ठिकाणी नाष्टा, जेवण आणि रात्रीचे जेवण मिळते का असे विचारले असता असे आढळून आले की, ३६% मोलकरणींना कामाच्या ठिकाण नाष्टा, जेवण मिळते तर ४८% मोलकरणींना कामाच्या ठिकाणी नाष्टा, जेवण मिळत नाही तर १६% मोलकरणींना कधीतरी चहा किंवा नाष्टा मिळतो.

१४) घरेलू कामवालींना ठरल्याप्रमाणे सुट्टी मिळते का याबाबतीत प्रश्न विचारले असता असे आढळून आले की, ७२% कामवालींना ठरल्याप्रमाणे सुट्टी मिळते तर ७% कामवालींना ठरल्याप्रमाणे सुट्टी मिळत नाही आणि ७% कामवालींना कधीतरी सुट्टी मिळते.

१५) घरेलू कामगारांच्या हातून काही चूका झाल्यास मालक वर्गाचे वर्तन कशा पद्धतीचे आहे याबाबत प्रश्न विचारले असता असे आढळून आले की, ८% मोलकरीणींनीसोबत दुर्व्यवहार केले जाते, ७२% मोलकरणींना माफ केले जाते आणि २०% मोलकरणींचे पगार कापले जाते.

१६) घरेलू कामगार म्हणून काम करताना काय अनुभवले याबाबत प्रश्न विचारले असता असे आढळून आले की, १६% मोलकरणींनी उशीरा पगार मिळत असल्याचे अनुभवले, २०% मोलकरणींनी पगार कापत असल्याचे अनुभवले, ७% मोलकरणींनी जेव्हा सुट्टी हवी असते तेव्हा मिळत नसल्याचे अनुभवले, १८% मोलकरणींनी उशिरा पगार मिळणे, पगार कापणे व सुट्टी जेव्हा हवी असणे तेव्हा मिळत नसल्याचे अनुभवले आहे.

१२.११ शेतमजूर स्त्रियांच्या कौटुंबिक, आर्थिक व सामाजिक परिस्थितींच्या समस्या

"दुसऱ्याच्या मालकीच्या शेतीवर अंगमेहनतीने काम करून जो मजुरी कमवितो तो शेतमजूर" अशी आपण शेतमजुराची व्याख्या करू शकतो. ही मजुरी म्हणजेच मोबदला. हा मोबदला रोख पैशात, वस्तुरूपात अथवा उत्पादनातील हिश्याच्या स्वरुपात असू शकतो. असे शेतमजूर तीन प्रकारचे आढळतात.

(१) भूमिहीन शेतकरी

(२) अल्प भूधारक

(३) अत्यल्प भूधारक

शेतमजूर स्त्रिया:

शेतमजूराचे वर्गीकरण केले तरी शेतमजूर पुरुष व स्त्रिया असे विभाजन करता येते. यात पुरुष शेतमजूर यापेक्षा स्त्रि शेतमजुरांना घरची व बाहेरच्या अशी दोन्हीही परिस्थिती सांभाळावी लागते. त्यांना त्यांच्या कुटुंबाकडे अधिक लक्ष द्यावे लागते. घरात बऱ्याच वेळा अनेक समस्या असतात. त्या सर्व समस्या त्यांना भेळसावत असतात. त्या सर्व समस्यांना तोंड देवून त्यांना त्यांचा संसार सांभाळावा लागतो. अनेक वेळा या शेतमजूर स्त्रियांच्या पतीचे निधन झालेले असते. अशा वेळेस त्यांना सर्व कुटुंबाला सोबत घेवून जगावे लागते. घरात कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाच्या, आरोग्याच्या ,शैक्षणिक अशा अनेक समस्या असतात. त्या सर्व समस्यांना एकट्या स्त्रीला एकटीला सामोरे जावून सोडवाव्या लागतात. या शेतमजूर स्त्रियां शेतमजूर होण्यामागे अनेक करणे असतात. ग्रामीण भागात उदरनिर्वाहाचे साधन शेती असते. पण बऱ्याच कुटुंबाकडे आवश्यक तेवढी शेती नसते. त्यामुळे दुसऱ्यांच्या शेतात जावून शेतमजुरी करावी लागते. केवळ पतीने कमावून आणलेले उत्पन्न पूर्ण कुटुंबासाठी पर्याप्त नसते. त्यामुळे स्त्रीला शेतमजुरीकडे वळावे लागते. ग्रामीण भागात स्त्रिया शेतमजूर होण्याची कारणे तसेच त्यांना येणाऱ्या समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात.

१२.११.१ स्त्री शेतमजूर होण्याची कारणे:

१. गरिबी

२. शिक्षणाचा अभाव

३. रोजगाराच्या संधी

४. संयुक्त कुटुंब

५. घरातील सदस्य संख्येत वाढ

६. इतर क्षेत्रांचा अभाव

७. महागाई

८. पतीला कमी मजुरी

९. पतीचा मृत्यू

१०. पतीचे व्यसन

१२.११.२ शेतमजूर स्त्रियांच्या समस्या:

१. समस्यांचे क्षेत्र

२. कौटुंबिक समस्या

३. आरोग्य विषयक समस्या

४. आर्थिक समस्या

५. सामाजिक समस्या जाणून घेणे.

आलेल्या माहितीवरून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) शेतमजूर स्त्रियांच्या घरातील कमावत्या लोकांची संख्या ही कमी दिसून आली आहे. त्यामुळे घरातील बराचसा अर्थार्जनाचा भार हा एकट्या शेतमजूर स्त्रीवर पडल्याचे दिसते. तिला घरातील सर्व बाबींकडे लक्ष द्यावे लागते तसेच बाहेर जावून मजूरी सुद्धा करावी लागते.

(२) या शेतमजूर स्त्रियांना वर्षभरातील जास्तीत जास्त हे शेतात जावून काम करावे लागते तेव्हा थोड्या प्रमाणात का होईना त्यांच्या गरजा भागविल्या जातात. त्यामुळे या स्त्रियांचा जास्त वेळ काम करण्यात जात असल्याने त्या स्वत: कडे जास्त लक्ष देवू शकत नाही.

(३) शेतमजूर स्त्रियांना शेतमालक ज्या दिवशी काम केले त्या दिवशी मजुरी देत नाही, त्यामुळे या शेतमजूर स्त्रियांना रोजच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करणे शक्य होत नाही. एखादी अचानक अडचण उभी राहिल्यास त्यांच्या कडे आवश्यक तेवढा पैसा राहत नाही. तेव्हा त्या अडचणीला सामोरे जाने त्यांना कठीण जाते.

(४) आर्थिक गरजा पूर्ण होत नसल्याने शेतमजूर स्त्रियांना जास्तीतजास्त दुसऱ्यांच्या शेतात मजुरी करावी लागते. त्यांचा अधिक वेळ मजुरी करण्यात गेल्या मुळेत्या त्यांच्या कुटुंबातील मुलांमुलींच्या शिक्षणाकडे अधिक लक्ष देवू शकत नाही.यामुळे या शेतमजूर स्त्रियांच्या मुलांमुलींच्या शिक्षणात बरेच वेळा खंड पडतो.

(५) या शेतमजूर स्त्रियांचे शिक्षण हे प्राथमिक व माध्यमिक पर्यंतच झाल्याचे दिसते.

(६) शेतमजूर स्त्रियांच्या कुटुंबाचा मुख्य व अधिक अर्थार्जनाचा भाग शेतमजुरी करणे हा आहे त्यामुळे त्यांना दुसरा पर्याय नसल्याने दुसऱ्यांच्या शेतात जावून शेतमजुरी करावी लागते.

(७) अधिकाधिक शेतमजूर स्त्रियांकडे शेतमजुरीला धरून जोड व्यवसाय नाही आहे. त्यामुळे केवळ त्यांना मजुरीच्या उत्पन्नावर अवलंबून राहावे लागते.

(८) या शेतमजूर स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या मजुरीचे प्रमाण हे महागाईच्या तुलनेत बरेच कमी आहे. त्यामुळे या शेतमजूर स्त्रियांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण होऊ शकत नाही.

(९) शेतमजूर स्त्रियांना आर्थिक गरज भासल्यास त्या बरेच वेळा सावकाराकडून व्याजाने पैसे घेतात तसेच काही वेळा त्या शेजाऱ्याकडून व शेत मालकाकडून उसनवार म्हणून घ्यावे लागतात. त्यामुळे ते पैसे परत करणे कठीण जाते आणि त्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

(१०) घरातील आर्थिक व्यवहार हा बऱ्याच कुटुंबात घरतील पती म्हणजेच पुरुषांकडे असल्याने सर्व आर्थिक अधिकार पर्यायने सर्व बाबींवर त्यांच्या ताब्यात असल्याने या शेतमजूर स्त्रियांना घरातील पुरुषांप्रमाणे त्यांना वागावे लागते.

(११) बऱ्याच शेतमजूर स्त्रियांच्या गावात प्राथमिक आरोग्य केंद्र नाही आहे. त्यामुळे आरोग्य विषयक समस्या निर्माण झाल्यास या शेतमजूर स्त्रियांना तालुक्याच्या ठिकाणी जावे लागते. पण तिथे जाण्यासाठी पैसे उपलब्ध नसतात. त्यामुळे बऱ्याच वेळा या स्त्रियांना दुखणे अंगावर काढावे लागते.

(१२) शेतमजूर स्त्रियांनी व्यावसायिक प्रशिक्षण घेतले नाही आहे. त्यामुळे त्यांना केवळ शेतमजुरीच्या उत्पन्न्वर अवलंबून राहावे लागते.

(१३) घरातील निर्णय प्रक्रियेत या शेतमजूर स्त्रियांचा सहभाग फार कमी स्वरूपाचा असल्याचे दिसून येते. घरामध्ये पुरुषी वर्चस्व असल्याने या स्त्रियांना आपले निर्णय मांडता येत नाही.

(१४) बऱ्याच शेतमजूर स्त्रियांना ग्रामसभेविषयी माहिती नाही. त्यामुळे एकूणच परिस्थिती कशी आहे या विषयी या शेतमजूर स्त्रियांना कल्पना येत नाही.

(१५) या शेतमजूर स्त्रियांचे शिक्षण अधिक झाले नसल्या कारणाने त्यांना शासनाच्या शेतमजुरांसाठी असणाऱ्या विविध योजनांची माहिती कमी स्वरुपात दिसून आली.

तत्सबंधी काही शिफारशी करण्यात आल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) शेतमजूर स्त्रियांना आर्थिक प्रश्न नेहमी भेळ सा वत असतात त्यामुळे ग्रामीण भागात शासनाने त्यांना उत्पन्न मिळतील असे प्रकल्प हाती घेण्यात यावे.

(२) ग्रामीण भागात स्त्रियांसाठी विविध जोड व्यावसाय उपलब्ध होतील याकडे लक्ष देण्यात यावे.

(३) या शेतमजूर स्त्रियांना विविध हस्तकौशल्यांचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. जेणे करून त्या स्वयं रोजगार मिळवण्यावर भर देतील.

(४) ग्रामीण भागात आर्थिक साक्षरता निर्माण होईल याकडे शासनाने लक्ष देणे आवश्यक आहे.

(५) शासनाच्या शेती व शेतमजूर यासाठी असणाऱ्या सर्व योजना ग्रामीण भागातील सर्व तळागाळा पर्यंत पोहचतील या दृष्टीने प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

(६) ग्रामीण भागात शेतमजुरीचा निश्चित दर होणे आवश्यक आहे. कारण जर निश्चित दर असेल तर शेतमालक त्यांना मजुरीच्या बाबत त्रास देणार नाही. व या स्त्रियांना त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला मिळेल.

(७) ग्रामीण भागात वेगवेगळ्या प्रकारचे गृह उद्योग सुरु करण्यात यावेत. कारण गृह उद्योग असल्यास या शेतमजूर स्त्रियांना शेतमजुरी व्यतिरिक्त इतर उत्पन्नाचे स्त्रोत मिळतील तसेच त्यांच्या कौशल्यास चालना मिळण्यास मदत होईल.

(८) ग्रामसाभेविषयी जाणीव जागृती या भागात होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे या शेतमजूर स्त्रियांना आपल्या हक्कांची जाणीव होण्यास मदत होईल.

(९) ग्रामीण भागात आरोग्याच्या सोयी असणे आवश्यक आहे. कारण विशेषत: स्त्रियांसाठी आरोग्याच्या अनेक समस्या असतात. त्यामुळे गावपातळीवर आरोग्य केंद्र असल्यास त्याचा फायदा या स्त्रियांना होण्यास मदत होते.

(१०) बचतगट, महिला मंडळे याबाबत ग्रामीण भागात जाणीव जागृती निर्माण केल्यास स्त्रियांना संघटीत होण्यास मदत होईल व त्या एकत्र येवून नवीन कौशल्य निर्माण करू शकतील.

(११) ग्रामीण भागात या शेतमजूर स्त्रिया सावकाराकडून कर्ज घेतात व परतफेडीच्या वेळेस सावकार जास्तीचे व्याज घेवून त्यांना त्रास देतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील ही सावकारी बंद करण्यात यावी.

(१२) या ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या सोयी तर आवश्यक आहेच परंतु शिक्षणाचे फायदे ,ते का आवश्यक आहे, स्त्रियांना त्याचा कसा फायदा होतो याविषयी ग्रामीण स्तरावर जाणीव जागृती निर्माण करण्यात यावी.

(१३) ग्रामीण भागात गृह उद्योग सुरु करण्यासाठी कमी व्याजदरावर बँकांनी कर्ज उपलब्ध करून देण्यात यावे जेणेकरून या शेतमजूर स्त्रियांना गृह उद्योग सुरु करता येईल व शेतमजुरीच्या व्यतिरिक्त उत्पन्न मिळण्यास मदत होईल.

(१४) ग्रामीण भागातील शेतमजूर स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्यात यावी. त्यामुळे त्या आपल्या हक्कांसाठी लढतील व आपल्या अधिकारांचा उपयोग चांगल्या प्रकारे उपयोग करतील.

(१५) ग्रामीण भागातील पुरुषांचा व एकूणच समाजाचा स्त्रियांविषयीचा दृष्टीकोन हा सकारात्मक होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यास मदत होईल.

१२.१२ सारांश

आता दिवसभरातील महिला कामगार त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी आणि तंत्रज्ञानामध्ये सुधारल्या आहेत आणि त्यांना प्रोत्साहन काम देत आहेत. ट्रेड युनियनने अनेक भागात महिला कामगारांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. उदाहरणार्थ प्रसूती रजा स्त्रियांना सहज देणे आणि स्त्रीला प्रत्यक्षात उच्च पद मिळविण्यासाठी मदत करणे, स्त्रियांचा स्वभाव म्हणजे प्रत्येक क्षेत्रात उच्च दर्जाची जाहिरात करणे, परंतु जर परिस्थिती

तयार नसेल तर, पदोन्नती आणि कामातील ऑप्टिमायझेशन कमी होईल इ. महिला कर्मचाऱ्यांचा अनेकदा लैंगिक छळ होत असतो तेव्हा शासनाने कडक कारवाई करावी. या प्रकारच्या गुन्ह्यांसाठीचे नियम, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थाही कधी कधी महिलांसाठी धोक्याची ठरतेसरकारने अधिक तपासणी करावी. पारंपारिकपणे लोकांना असे वाटते की पुरुषांनी फक्त काम केले पाहिजे आणि पैसा मिळवा आणि महिलांनी घर सांभाळून काम करावे, पण आर्थिक मागणी भारतीय कुटुंबांवर आहे. त्यामुळे महिलांनीही कुटुंबासाठी उत्पन्न मिळवण्यासाठी सहकार्य केले पाहिजे. कर्मचारी, कुटुंबातील सदस्य आणि जनतेच्या दृष्टिकोनात मूलभूत बदल आवश्यक आहे. महिलांवरील नोंदवलेल्या गुन्ह्यांची संख्या सातत्याने वाढत असताना, हे स्पष्ट होते की भीती आणि सामाजिक कलंकामुळे आणखी अनेक प्रकरणे नोंदवली जात नाहीत. गुन्हेगारी कायद्यानुसार लैंगिक हिंसा ही जितकी शक्ती आहे तितकीच ती लैंगिक इच्छेचे प्रदर्शन आहे. परिणामी, स्त्रीच्या संपत्तीचा अधिकार, आरोग्य, शिक्षण आणि सन्माननीय अस्तित्व यासह सर्व हक्कांचा आदर, संरक्षण आणि पूर्तता करणे आवश्यक आहे. कायद्याच्या अंमलबजावणीने या गुन्ह्यांकडे विशेषतः लक्ष दिले पाहिजे आणि त्यांना रोखण्यासाठी लोखंडी मुठी वापरणे आवश्यक आहे. सुरक्षिततेच्या अभावामुळे महिला सार्वजनिक जीवनात पूर्णपणे सहभागी होऊ शकत नाहीत. परिणामी, सुरक्षितता सुनिश्चित करणे किंवा उपाय शोधणे हे कायदेशीर चौकटीतच केले जाणे आवश्यक आहे. तरच स्त्रिया वैध नागरिक म्हणून मिळणाऱ्या अधिकारांचा पूर्ण वापर करू शकतील. आम्ही तेच देश आहोत ज्याने पी.व्ही. सिंधूचा ऑलिम्पिक विजय आणि कल्पना चावलाच्या अंतराळ मोहिमेचे कौतुक केले. जेव्हा स्त्रीला तिची भेटवस्तू विकसित करण्यासाठी आणि तिची क्षमता एक्सप्लोर करण्याच्या योग्य संधी दिल्या जातात, तेव्हा तिच्यासाठी पर्यायांचे जग खुले असते. आपण स्त्रियांना त्यांच्या योग्यतेने आदराने वागवू या आणि त्यांचा अभिमान बाळगण्यासाठी ते आम्हाला अंतहीन कारणे प्रदान करतील.

१२.१३ प्रश्न

१. कामाच्या ठिकाणी महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि आव्हाने बद्दल सविस्तर माहीती लिहा.

२. ऊसतोड महिला कामगारांचे प्रश्न सविस्तर माहीती लिहा.

३. महिला संरक्षणाशी संबंधित कायदे स्पष्ट करा.

४. घरेलू महिला कामगारांच्या समस्या व उपाय सविस्तर माहिती लिहा.

५. स्त्री शेतमजूर होण्याची कारणे स्टष्ट करा.

१२.१४ संदर्भ

- अळतेकर ए. एस. 'द पोझिशन ऑफ वुमेन इन हिंदू सिव्हिलायझेशन', नवी दिल्ली, १९६२.

- अनंतराम शरयू, वडसे उमा - भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई१९९७.
- आंबर्डेकर ना. श., पाटील ज. फा. – 'भारतीय कामगार समस्या व कामगार विधान', प्रकाशन महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती, विजयनगर, पुणे, १९७९
- कन्हाडे, बी. एम. शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लीशर, नागपूर, २०११ काळदाते सुधा - "औद्योगिक समाजशास्त्र", नाथ प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८२
- गुप्ता पद्मिनीसेन - 'वुमेन्स वर्क्स ऑफ इंडिया' आशिया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, १९६०
- नाडगोंडे गुरूनाथ - 'औद्योगिक समाजशास्त्र' कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे, ३०, २०००
- पाटील, जे. एफ., पठाण, के. जी., ताम्हणकर, पी. जे. व यादव, एस. बी., अर्थशास्त्रीय संशोधनाची तोंड ओळख, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २०१२
- फुले सुशीला - 'कामगार स्त्री', संवेदन प्रकाशन, औरंगाबाद, २००२.
- बोधनकर, सु., अलोणी, वि. व कुलकर्णी, मू., सामाजिक संशोधन पध्दती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पहिली आवृत्ती १९९३
- भांडारकर, पु. ल. - सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ,(दत्तराज प्रकाशन), नागपूर, १९७६
- नाडगोंडे गुरूनाथ, औद्योगिक समाजशास्त्र, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन पुणे १९७८ पृ.३५३.
- डॉ. देशमुख प्रभाकर, श्रमाचे अर्थशास्त्र, विद्या प्रकाशन नागपुर १९८७, पृ. ३५१ पुणे २००७
- कांबळे उत्तम, संपादीत, श्रमिकांचे जग – काल, आज, आणि उद्या, लोक वाङ्मय गृह मुंबई २०१२ पृ १४९. ७. गर्गे स.मा., पुर्वोक्त, पृ. १५५. ८.
- Dashora, (२०१३) Problems Faced by Working Women in India.International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences, २(८), PP (८२-९४).
- Aditi, M. (१९९७).feminist organizing in India, a study of women in NGOs. Aditi-MitraFeminist-Organizing-In-India-A-Study-Of-Women-In-Ngos.

- Kumari,V. (२०१४).Problems and Challenges Faced by Urban Worming Women in India. A Dissertation Submitted to the Department of Humanities and Social Sciences,
- Murthy, G. K. (२०१२).Women and Corporate Leadership- in Indian Perspectives.IRACSTInternational Journal of Research in Management & Technology.२(४) PP ३७७-३८२.
- www.Workingwomensforum.org

*****

१३

बालकामगारांच्या समस्या

घटक रचना

१३.० उद्दिष्ट्ये
१३.१ प्रस्तावना
१३.२ बालकामगार म्हणजे काय ?
१३.३ बाल कामगार प्रथाचे विविध दुष्परिणाम
१३.३.१ कौटुंबिक परिणाम
१३.३.२ शैक्षणिक परिणाम
१३.३.३ वैयक्तीक परिणाम
१३.३.४. आरोग्यविषयी परिणाम
१३.३.५ सामाजिक परिणाम
१३.४ वीटभट्टी व्यवसायाचे स्वरुप व त्यातील बालमजुरी
१३.४.१ असंघटित क्षेत्रातील व्यवसाय
१३.४.२ वीट बनविण्याची प्रक्रिया
१३.४.३ वीटभट्टी व्यवसायातील बालकामगार : महाराष्ट्र
१३.५ उपाययोजना
१३.५.१ मोफत शिक्षण
१३.५.२ दारिद्र्य निर्मूलन
१३.५.३ बेकारीचे निर्मूलन
१३.५.४ प्राथमिक आणि प्रौढ शिक्षण
१३.५.५ सामाजिक जागरुकता
१३.५.६ प्रसार माध्यमांचा उपयोग
१३.५.७ रोजगाराच्या संधीत वाढ
१३.५.८ कुटुंबाचा आकार कमी ठेवणे
१३.६ बालकामगार मुक्ती अभियान
१३.७ बाल कामगार थांबवण्यासाठी सरकारने घेतलेले निर्णय
१३.८ बालकांचे हक्क
१३.८.१ बालकांना जीवन जगण्याचा अधिकार
१३.८.२ संरक्षण अधिकार
१३.८.३ निर्णयाचा अधिकार
१३.८.४ विकासाचा अधिकार

१३.८.५ सर्व शिक्षा अभियान

१३.८.६ बाल लैंगीक अत्याचार प्रतिबंध कायदा

१३.८.७ बाल हक्कांचे उल्लंघन

१३.८.७.१ लैंगिक शोषण

१३.८.७.२ कन्या भ्रूण हत्या

१३.८.७.३ घरकाम करणारी बालके

१३.८.७.४ रस्त्यावरील बालक

१३८.७.५. बाल कामगार

१३.८.७.६ बालकांचे अपहरण व तस्करी

१३.९ बाल हक्क दिन साजरा करण्याचा उद्देश

१३.९.१ बाल हक्क दिनाची गरज

१३.१० वेठबिगार बालकामगार आणि आपली नैतिक जबाबदारी

१३.११ सारांश

१३.१२ प्रश्न

१३.१३ संदर्भ

१३.० उद्दिष्ट्ये

- भारतातील बाल कामगार प्रथेच्या विविध दुष्परिणामाचा अभ्यास करणे.
- भारतातील बाल कामगार प्रथाचे निर्मूलन करण्यासाठी उपाययोजना सूचविणे.
- बाल हक्क योजनेचा देशभरात प्रसार, प्रचार आणि प्रसार करणे.
- १८ वर्षाखालील मुलांच्या जबाबदारीची पालकांना जाणीव करून देणे.
- देशात बाल हक्क धोरणांची अंमलबजावणी करण्याच्या साधक आणि बाधकांचे विश्लेषण करणे.
- देशातील मुलांची तस्करी तसेच शारीरिक शोषणाविरुद्ध कारवाई आणि विश्लेषण करणे.

१३.१ प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये दारिद्रय, बेरोजगारी या समस्येप्रमाणेच ही एक समस्या आहे. बाल कामगार ही समस्या संपूर्ण जगामध्ये दिसून येते, इतर देशाच्या तुलनेत भारतामध्ये बाल कामगारांचे प्रमाण जास्त आहे. बाल कामगारांची आर्थिक परिस्थिती खालावलेली असल्यामुळे ते काम करतात. बाल कामगार शब्दाचा उच्चार केला म्हणजे यामध्ये फक्त मुलांचाच समावश होतो असे नाही. तर यामध्ये मुलींचा सुद्धा समावेश होता. ज्या मुला-मुलींचे वय १४ वर्ष वयाच्या आत असते व ते उदरनिर्वाहासाठी किंवा इतर गरजेसाठी

पैशाच्या अपेक्षेणे काम करतात ते मुले व मुली बाल कामगार या संकल्पनेमध्ये येतात. मुख्य उद्देश म्हणजे भारतातील बाल कामगार प्रथमुळे बाल कामगारांवर झालेल्या विविध दुष्परिणामाचा अभ्यास करुन ती समस्या कमी करण्यासाठी किंवा समस्या पूर्णता नष्ट होण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे हा आहे. भारत देशामध्ये ३५ दशलक्षाहून अधिक मुले ही बालकामगार किंवा बालमजुरी मध्ये गुंतलेली आहे. भारत देशातील उत्तर प्रदेश, बिहार, राजस्थान या राज्यांमध्ये सर्वाधिक बालमजूर पाहायला मिळतात. लहान मुलांना कमी पैसे देऊन त्यांच्याकडून अधिक काम करून घेतले जाते.

१३.२ बालकामगार म्हणजे काय ?

जेव्हा एखाद्या मुलाला त्याच्या बालपणापासून वंचित ठेवून लहान वयामध्ये त्याच्याकडून जबरदस्तीने काम करण्यास भाग पाडले जाते तेव्हा त्याला बालकामगार असे म्हणतात. बालकामगार हे पूर्णपणे बेकायदेशीर आहे. मुलांना लहान वयात त्यांच्या आई-वडिलांपासून लांब ठेवून गुलामासारखी वागणूक दिली जाते. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे, पैशाच्या बदल्यात किंवा इतर कोणत्याही लोभाच्या बदलात लहान मुलांकडून कोणतेही काम करून घेणे म्हणजे बालकामगार होय.

सोप्या भाषेमध्ये सांगायचे म्हणजे १४ वर्षाखालील मुलांकडून त्यांचे बालपणीचे खेळण्याची, शिक्षणाचे, बागडणाचे हक्क हिसकावून घेऊन त्यांना शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक त्रास देऊन त्यांच्याकडून कमी पैसे देऊन काम करून घेतले जाते. लहान मुलांचे बालपण श्रमात बदलणे याला बालकामगार असे म्हणतात.

“बाल कामगार म्हणजे ज्या कामगारांचे वय १४ वर्षाच्या आत असते अशा कामगारांस बाल कामगार असे म्हटले जाते."

बालकामगार म्हणजे अशी व्यक्ती की जी,कायद्यानुसार मजुरी करण्यासाठी सक्षम नसते.

ज्या कामामुळे मुलांच्या शिक्षण हक्कामध्ये अडथळा येतो किंवा मुलांच्या सामाजिक, शारीरिक, नैतीक अथवा मानसिक विकासात बाधा येते, असे कोणतेही काम म्हणजे बालमजुरी, असे बाल हक्काच्या मसुद्यात नमूद केले आहे. एकीकडे १८ वर्षाखालील प्रत्येक व्यक्ती म्हणजे मूल अशी व्याख्या केली जाते, प्रत्येक मुलाला शाळेतले औपचारिक शिक्षण मिळालेच पाहिजे, असेही सांगितले जाते तर दुसरीकडे बालकामगार बंदी व नियंत्रण कायदा- १९८६ नुसार फक्त १४ वर्षाखालील मुलाला कामावर ठेवणा-या व्यक्तींवरच कारवाई करण्याची तरतूद आहे. अनेकदा जेव्हा या कायद्याअंतर्गत कारवाई करण्यासाठी छापे टाकले जातात तेव्हा काम करणाऱ्या मुलांचे वय १४ वर्षापेक्षा जास्त असल्याची पळवाट दाखवून अशा मुलांना कामावर ठेवणारे लोक या कायद्याच्या कचाटयातून सहीसलामत सुटून जातात. या कायद्यानुसार धोकादायक उद्योगात किंवा धोकादायक प्रक्रियांमध्ये मुलांना कामावर ठेवणे हा गुन्हा आहे. पण अशा उद्योगांची पुरेशी अद्ययावत यादीच कामगार विभागाकडे नाही, असे या क्षेत्रात काम करणारे कार्यकर्ते म्हणतात.

१३.३ बाल कामगार प्रथाचे विविध दुष्परिणाम

बाल मजुरी करणारी मुले ही सहसा कुपोषणाला बळी पडतात कारण लहान मुलांकडून कमी पैशांमध्ये जास्त काम करून घेतले जाते त्या सोबत त्यांना वेळेवर अन्न पाणी खायला दिले जात नाही. त्यामुळे त्यांच्या शरीराची ऊर्जा कमी होते व मुले कुपोषणाला बळी पडतात. बाल मजुरी करत असणाऱ्या मुलांचे शारीरिक शोषण देखील केले जाते. काही अहवालानुसार असे समोर आले आहे की, बाल मजुरी करणाऱ्या मुलांपैकी ४० टक्के मुले ही शारीरिक छळाला बळी पडलेली आहे. मुलांना काम करत असताना त्यांच्याकडून अनेकदा चुका होतात, परंतु मालक हे त्यांच्या चुका समजावून सांगतात त्यांना मारतात मानसिक त्रास देतात त्यामुळे मुलांच्या मनावर वाईट परिणाम होतो. मुलांचे पालक देखील काही पैशाच्या हव्यासापोटी आपल्या मुलांना बालमजुरी करण्यासाठी पाठवतात. यामुळे मुलांचे भविष्य देखील खराब होते. तोच मुलगा शिकून मोठे होत नोकरी केला तर त्याचे भविष्य उज्ज्वल होईल परंतु पालक आसे विचार न करता मुलांना बाल मजुरी करण्यासाठी पाठवतात. देशातील तरुण पिढी म्हणजेच मुले हे देशाचे भविष्य आहेत परंतु देशातील तरुण पिढी शिक्षण न घेता बालमजुरी मधे अडकल्याने देशाचे भविष्य देखील खराब होईल.

१३.३.१ कौटुंबिक परिणाम:

बाल कामगार या प्रथेचा सर्वात घातक व मोठा परिणाम बाल कामगारांच्या कुटुंबावर होतो. घरातील जेष्ठ व्यक्ती काम करण्यास असमर्थ असतील तर अर्थाजनाची जबाबदारी त्या घरातील बालकावर येते. घरातील एक मुलगा किंवा मुलगी कामावर जायला लागली की त्या घरातील सर्वच मुले कामावर जातात. त्यामुळे त्यांना शिक्षणाविषयी आवड निर्माण होत नाही व ते मिळेल ते काम करुन आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करतात व पुढे मोठे झाल्यावर कामगार म्हणूनच काम करतात.

१३.३.२ शैक्षणिक परिणाम:

भारतीय राज्यघटनेनुसार १४ वर्षा खालील मुला मुलींना मोफत व सक्तिचे शिक्षण द्यावे अशी तरतुद आहे, परंतु काही मुले त्यांच्या या अधिकारापासून वंचित आहेत. कारण शिक्षण घेणे हा त्यांचा हक्क असून त्यांना काही कारणामुळे काम करावे लागते. कामामुळे त्यांचा बौद्धिक विकास होत नाही. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे व मानवाच्या सर्वागिण विकासाचे एक महत्वाचे साधन आहे. परंतु लहान वयात शिक्षण न मिळालेले ही बालके उज्ज्वल भविष्यासाठी आवश्यक अशा विकासाच्या संधीपासून वंचित राहतात.

१३.३.३ वैयक्तीक परिणाम:

बाल वयात काम केल्याने या बालकांचा वैयक्तीक विकास होत नाही. त्यांना विचार, आचार, संचार व संस्कार याचे अजिबात ज्ञान नसते. जीवन म्हणजे काय? ते कसे जगावे? याचाही विचार करण्याची त्यांची क्षमता नसते. बालक ज्या ठिकाणी कामाला असेल त्या ठिकाणच्या मालकाने सांगीतलेले काम करणे व त्या कामाचा मोबदला पैशाच्या स्वरुपात घेणे एवढेच त्यांना माहित असते. मालक वर्गाच्या दबाव वृत्तीमुळे बालकांचे वैयक्तिक जीवण

फक्त आज्ञा पाळणे व जनावरासारखे काम करणे एवढ्यापुरतेच मर्यादित राहते व बालक त्याचे बालपण व वैयक्तीक स्वातंत्र हरवून बसतो.

१३.३.४ आरोग्यविषयी परिणाम:

फटाके तयार करणाऱ्या उद्योगात, विडी बनवणाऱ्या कारखान्यात लहान मुलं काम करतात. त्यामुळे त्यांच्या शरीरावर घातक परिणाम होतात.' बाल कामगार हा ५ ते १४ या कोवळ्या वयोगटातील असतो. त्यांना अधिक तास काम करावे लागते. तसेच त्यांना पौष्टीक आहारा न देता निकृष्ट आहार दिला जातो. या सर्व बाबींचा विपरीत परिणाम त्याच्या आरोग्यावर होतो. सततच्या कामामुळे त्यांची वाढ होत नाही व प्रतिकार शक्ती कमी होते व लहान वयातच कामाचा भार व निकृष्ट दर्जाचे अन्न यामुळे त्या मुलाची योग्य प्रमाणात वाढ होत नाही. अशा प्रकारच्या मुलांना अनेक प्रकारचे आजार होतात. जसे, फुफ्फुसाचे आजार, ह्याचे आजार, पोटाचे आजार.

१३.३.५ सामाजिक परिणाम:

बाल कामगार ही प्रथा फार पूर्वीपासून चालत आलेली आहे ती एकाच प्रयत्नामध्ये नष्ट होणे शक्य नाही. या प्रथेमुळे सुरुवातीपासूनच समाजाची हानी झाली आहे. समाजातील एक मोठे बळ बाल मजूरीमध्ये गुंतल्यामुळे समाजाचा शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकास होऊ शकत नाही. सामाजिक भावना व सामाजिक बांधिलकी या बाल मजूरीमुळे संपत आहे.

१३.३.६ आत्मविश्वास, आत्मसन्मान व महत्वाकांक्षेत अडथळा:

बाल कामगार थोड्या पैशासाठी शिक्षणाशिवाय आपल्या बालपणातील अमूल्य वेळ रोजगारीसाठी देतात त्यामुळे त्यांचा विकास होत नाही. ते सुरुवातीपासूनच मालक व मजूर एवढ्यापर्यंत सीमीत राहतात. त्यामुळे त्यांच्यात आत्मविश्वास, आत्मसन्मानाची भावना विभाजित होऊ शकत नाही. आणि ते मजूरीच्या या जाळ्यातून बाहेर पडण्याची महत्वकांक्षा गमावून बसतात. बाल कामगार या प्रथेमुळे समाजात विघातक वृत्ती संघटित होत आहे. समाजात व्यसणे व अनेक विकारांना या प्रथेमुळे प्रोत्साहन मिळत आहे. या दुष्परिणामांचा वेळीच गाभिर्याने विचार कारायला पाहिजे. या प्रथेने आणखी घातक व विघातक रुप धारण करण्यापूर्वीच सामाजिक बांधिलकी म्हणून आपले कर्तव्य समाजाच्या व राष्ट्राच्या हितासाठी पार पाडावे.

१३.४ वीटभट्टी व्यवसायाचे स्वरुप व त्यातील बालमजुरी

१३.४.१ असंघटित क्षेत्रातील व्यवसाय:

वीटभट्टी हा व्यवसाय असंघटित क्षेत्रामध्ये मोडणारा व्यवसाय आहे. बांधकाम क्षेत्रातील लहान उद्योग असे वीटभट्टी व्यवसायाचे स्वरुप आहे. भारतात अनेक राज्यात विटभट्टी व्यवसाय चालतो. विविध संशोधन अहवालाच्या अभ्यासावरुन भारतात प्रामुख्याने राजस्थान, पंजाब, हरियाणा, चंदीगढ, उत्तरप्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश, पश्चिम बंगाल, कर्नाटक, गुजरात व महाराष्ट्र इ. राज्यांमध्ये वीटभट्टी व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात चालत असल्याचे स्पष्ट होते. तसेच महाराष्ट्रातील अनेक जिल्ह्यांमध्ये वीटभट्टी व्यवसाय चालत

आहे. वीटभट्टी व्यवसाय हंगामी स्वरुपाचा असून यामध्ये हंगामी कालावधीतच रोजगार निर्मिती होते. तसेच वीटभट्टी व्यवसाय विखुरलेल्या स्वरुपात असल्याने यामध्ये काम करणारे कामगारही विखुरलेलेच असतात. या व्यवसायामध्ये स्थलांतरीत कामगारांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्याचप्रमाणे सदर व्यवसायात काम करणाऱ्या बालकांचे प्रमाणही अधिक असल्याचे दिसून येते. तसेच वीटभट्टी व्यवसायातील काम हंगामी व अनिश्चित स्वरुपाचे असल्याने यातील कामगार कुटुंबांची आर्थिक स्थिती ही बेताची वा बिकट असल्याचे दिसून येते. वीटभट्टी व्यवसायातील कामगार असंघटित असल्याने त्यांना कोणत्याही शासकीय सुविधांचा लाभ तसेच किमान वेतन कायदा, कारखाना कायदा यांसारख्या कायद्यांचे सरंक्षण मिळत नसल्याचे दिसून येते. कामाच्या ठिकाणी कामाचे तास निश्चित नसणे, जास्त वेळ काम करुन कमी वेतन मिळणे, कामाच्या ठिकाणी अनेक धोके उद्भवतात त्यापासून संरक्षण नसणे यांसारख्या विविध समस्या या व्यवसायातील कामगारांच्या असल्याचे दिसून येतात.

कुटुंबाचा व्यवसाय म्हणून व बिकट आर्थिक परिस्थिती यामुळे व्यवसायात मदत करण्याच्या हेतूने पालक कुटुंबातील लहान मुलांना वीट बनविण्याच्या कामामध्ये गुंतवतात. त्यामुळे मोठ्या संख्येने बालकेही या क्षेत्रात ओढली जातात. या क्षेत्रात काम करणाऱ्या बालकांना 'असंघटित क्षेत्रातील बालकामगार' म्हटले जाते. याप्रमाणे

१३.४.२. वीट बनविण्याची प्रक्रिया:

वीटभट्टी व्यवसायाचा हंगाम हा सहा महिन्याचा असून साधारणतः नोव्हेंबर ते मे या कालावधीत वीटभट्टीचे काम चालते. वीटा बनविण्याच्या संख्येवरुन कामगारांची गरज निर्माण होते. त्यानुसार एका वीटभट्टीवर कमीत कमी ५ ते ६ व जास्तीत जास्त २० ते २५ कामगार कुटुंबे आढळून येतात. तसेच वीट बनविण्यासाठी प्रामुख्याने माती, पाणी, कोळसा, ऊसाचा चोथा, कोळशाचा भुगा, बारीक माती, मीठ इ. साहित्य लागते. वीटभट्टीवरील प्रत्येक कामगार कुटुंबांना दिवसभराचे वीटा बनविण्याचे लक्ष्य ठरवून देण्यात आलेले असते. यानुसार कुटुंबे दिवसाला ५०० ते २००० पर्यंत वीटा तयार करतात. या कामाची संपूर्ण कुटुंबाना एकत्रितपणे मजुरी देण्यात येते. दिवसाला १००० वीटा तयार केल्यास कुटुंबाला ५००/- ते ७००/- रुपये इतकी मजुरी मिळते.

१३.४.३ वीटभट्टी व्यवसायातील बालकामगार : महाराष्ट्र:

महाराष्ट्रात अनेक जिल्ह्यात वीटभट्टी व्यवसाय चालत असून या व्यवसायात अधिकाधिक बालकामगार असल्याचे दिसून येते. या सदर्भात यशदा, पुणे या संस्थेचा २०११-१२ मधील अहवाल महत्त्वपूर्ण ठरतो. राज्य शासनाची अंगीकृत संस्था असलेली यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा), पुणे यातील 'मानव विकास केंद्र' या विभागामार्फत सन २०११-१२ मध्ये महाराष्ट्रात बालकामगारांचे सर्वेक्षण करण्यात आले होते. सदर सर्वेक्षण राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्प नसलेल्या १९ जिल्ह्यांमध्ये करण्यात आले होते (१६ जिल्ह्यांव्यतिरिक्त). शहरी भागात म्हणजेच जिल्ह्याचे ठिकाण, महानगरपालिका, नगरपालिका किंवा नगरपरिषद हद्दीतील सर्व ठिकाणे, जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यांची व ग्रामपंचायत हद्दीतील सर्व ठिकाणे तसेच जिल्ह्यात किंवा तालुक्यात वीटभट्टी असलेली ठिकाणे व पर्यटन स्थळे इ. सर्व ठिकाणी सर्वेक्षण करण्यात आले होते. या

अहवालानुसार NCLP नसलेल्या १९ जिल्ह्यांमध्ये एकूण ३३,६४५ बालकामगार आढळून आले. त्यापैकी १४,८३९ बालके ही बालमजुरी प्रतिबंध व नियमन कायदा १९८६ अंतर्गत बंदी असलेल्या १८ व्यवसाय व ६५ प्रक्रियामध्ये काम करत असलेली होती. या अहवालामध्ये १९ जिल्ह्यांत सर्वाधिक बालकामगार ज्या व्यवसायात गुंतलेले आहेत त्या व्यवसायांना प्रथम -

(१) त्यापेक्षा थोड्या कमी प्रमाणात बालकामगार ज्या व्यवसायात गुंतलेले असतील त्यास द्वितीय

(२) व द्वितीय स्थितीपेक्षा कमी प्रमाणात बालकामगार ज्या व्यवसायात असतील त्यास तृतीय

(३) क्रमांक (Rank) देण्यात आले आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात संबंधित व्यवसाय कितव्या क्रमांकावर (Rank) आहे याप्रमाणे जिल्ह्यांचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

सदर अहवालानुसार १९ पैकी ७ जिल्ह्यांमध्ये वीटभट्टी व कौले बनविणे हा प्रथम क्रमांकाचा व्यवसाय आहे की, ज्यामध्ये सर्वाधिक बालकामगार आहेत. एकूण ३ जिल्ह्यांमध्ये सर्वाधिक बालकामगार असलेला हा द्वितीय क्रमांकाचा व्यवसाय आहे. तसेच एका जिल्ह्यांमध्ये हा तृतीय क्रमांकाचा व्यवसाय आहे. म्हणजेच एकूण १० पेक्षा अधिक जिल्ह्यांमध्ये वीटभट्टी व कौले बनविणे हा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात चालत आहे व या व्यवसायात बालमजुरीचे प्रमाण अधिक असल्याचे स्पष्ट होते.

१३.५ उपाययोजना

मुले ही राष्ट्राची संपत्ती आहेत आणि या संपत्तीकडे दुर्लक्ष करुन कोणत्याही राष्ट्राला स्वतःचा भविष्यातील विकास करुन घेता येणार नाही. परंतु प्राचीन काळापासून मुलांच्या सर्वांगिण विकासाकडे आवश्यक तेवढे लक्ष दिले गेले नाही. बालकांच्या विकासावर परिणाम करणारे अनेक घटक आहेत. समाजाच्या दृष्टीने बालक हा भविष्यातील संपत्ती आहे तरीसुद्धा समाजाने या बालकांवर कामाचे ओझे लादले व यामुळे बालकांवर शारीरिक व मानसिक दुष्परिणाम झाले. बाल कामगार ही समस्या फक्त भारताशीच संबंधित नसून ती एक जागतिक समस्या बनली आहे. बाल कामगार ज्या ठिकाणी काम करतात ते धोकादायक असतात. काही उद्योग वरवर धोकादायक वाटत नसले तरी त्यामध्ये काहीतरी प्रमाणामध्ये धोका असतोच. कारखान्यामध्ये काम करणाऱ्या बाल कामगारांच्या शारीरिक दुष्परिणामाचा विचार केला तर असे दिसून येते की, बाल कामगार हे अनेक आजारांना बळी पडले आहेत. कारखान्यात काम करणाऱ्या बाल कामगारांना डोळ्याचे आजार, ब्रोंकाइटिस, अस्थमा यासारख्या आजारांचा सामना करावा लागतो. कारखान्यामध्ये काम करणाऱ्या बाल कामगारांची स्थिती अत्यंत दयनीय असुन त्यांना खोकला, त्वचारोग अशा प्रकारच्या आजाराला बळी पडावे लागते. डोक्यावर वजनी वस्तू उचलणे, एखादी वस्तू ओढण्यासाठी जोर लावणे, ज्वलनशील भट्ट्यामध्ये काम करणे इत्यादी कामामुळे त्यांच्या शरीरावर विपरीत परिणाम होऊन त्यांचे आयुष्य कमी होते. बाल कामगार समस्येच्या निर्मूलनाकरीता पुढीलप्रमाणे काही उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत.

१३.५.१ मोफत शिक्षण:

बाल कामगारांना कामापासून दूर करायचे असेल तर त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये आणले पाहिजे. यासाठी त्यांना प्राथमिक शिक्षण मोफत द्यावे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४५ मध्ये १४ वर्षाखालील मुला मुलींसाठी मोफत आणि आवश्यक शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. त्या तरतूदींची प्रभावी अंमलबजावणी व्हायला हवी. तसेच मुलांना शिक्षणाबरोबरच व्यावसायिक कौशल्य प्रशिक्षण द्यायला हवे. कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सरकार, सेवायोजक, आणि सामाजिक संस्था यांनी सर्व स्तरावर मोफत शिक्षण आणि अन्य आवश्यक त्या गरजांची पूर्तता करायला हवी. १ एप्रिल, २०१० पासून सक्तीचे व मोफत शिक्षणाचा कायदा करण्यात आला आहे. त्याची प्रभाविपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. प्राथमिक शिक्षण हे ऐच्छिक किवा लोकांच्या मर्जीनुसार ठेवायला नको. प्रत्येकासाठी शिक्षण हे सक्तीचे करायला हवे. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मत होते. म्हणजेच आजच्या सर्व शिक्षण अभियान' सक्तीचे व मोफत शिक्षण, अल्पसंख्यांकाचे शिक्षण या सर्व उपक्रमांच्या विचारांचा पाया डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षणविषयक विचारात दिसून येतो.

१३.५.२ दारिद्र्य निर्मूलन:

भारतासारख्या विकसनशिल देशामध्ये बाल कामगारांची समस्या मग ती ग्रामीण भागात असो किंवा शहरी भागात असो तिचे प्रमुख कारण म्हणजे दारिद्रय होय. दारिद्रय निर्मूलन करण्यासाठी सरकारच्या विविध योजना आहेत, परंतु भ्रष्टाचार, व्यावसायिक कौशल्यांचा अभाव, उदासिनता, उद्योजकतेचा अभाव यामुळे अनेक कार्यक्रम प्रत्यक्षामध्ये न येता कागदावरच राहतात. या योजना गरीब लोकांपर्यंत पोहचत नसल्यामुळे मंजुर झालेल्या पैशाचा मोठ्या प्रमाणामध्ये दुरुपयोग होतो. बाल कामगार प्रथा नष्ट करण्यासाठी दारिद्रय निर्मूलन करणे आवश्यक आहे व यासाठी विविध योजना गरीबांपर्यत पोहचविणे आणि त्यांची योग्य अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

१३.५.३ बेकारीचे निर्मूलन:

भारत देश हा सर्व प्रकारच्या संसाधनांनी समृद्ध आहे तरीसुद्धा मानव संसाधनाचा हवा तसा विकास होत नसल्यामुळे बेरोजगारांची समस्या निर्माण झाली आहे. सद्यास्थितीमध्ये भारतात तरुण बेकारांची वाढती संख्या एक गंभीर समस्या आहे. या समस्येचे निर्मूलन करण्यासाठी उद्योग, व्यापारी गरजा आणि शिक्षण संस्थांच्या अभ्यासक्रमामध्ये आवश्यक ते बदलकरायला हवे, यामुळे देशातील तरुण वर्गाला रोजगाराच्या अधिक संधी उपलब्ध होतील व स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करुन बेकारीचे उच्चटण करता येईल. प्रौढ आणि तरुण वर्गाला रोजगार उपलब्ध करुन दिल्यास मुलांना त्यांच्या कुटुंबासाठी काम करण्याची गरजच राहणार नाही.

१३.५.४ प्राथमिक आणि प्रौढ शिक्षण:

अधिकतर बाल कामगारांचे आई वडील हे अशिक्षित असतात. त्यांचा शिक्षणाविषयी नकारात्मक दृष्टीकोण असतो, म्हणून ते मुलांना शाळेमध्ये न पाठवता कामाला पाठवतात.

अशा प्रकारच्या अशिक्षित आई वडीलांना सर्वप्रथम साक्षर करण्याची गरज आहे. याचा परिणाम असा होईल की, प्रत्येक कुटुंब प्रमुख आपल्या मुलांच्या भविष्याबाबत सकारात्मक दृष्टीने विचार करु लागतील व मुलांना शाळेमध्ये पाठवतील, त्यामुळे प्राथमिक शाळामधील मुलांच्या गळतीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल. मुलांमध्ये शाळेविषयी आवड निर्माण झाली की, ते कामाला न जाता शाळेमध्ये जातील.

१३.५.५ सामाजिक जागरुकता:

लहान वयामध्ये काम केल्याने मुलांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होतात. बाल वयात रोजगारात राहून संपूर्ण आयुष्याचे नुकसान न करता या वयात त्यांना शिक्षण देऊन बौद्धिक आणि शारीरिकदृष्ट्या सक्षम झाल्यानंतर भविष्यामध्ये तो अधिक उत्पन्न मिळवेल असे मुलांच्या पालकांना पटवून दिले पाहिजे. बाल कामगार हे विविध प्रकारच्या क्षेत्रामध्ये काम करताना दिसतात, या कामादरम्यान त्यांचे आर्थिक, मानसिक व शारीरिक शोषण केल्या जाते. या शोषणाविषयी समाजामध्ये जागरुकता निर्माण करणे गरजेचे आहे. तसेच बाल कामगारांच्या भविष्याचा विचार करुन सरकार आणि सेवायोजक यांनी देखिल शिक्षणाचे महत्व लक्षात घेऊन आपले सामाजिक दायित्व पूर्ण करायला हवे. अशा प्रकारच्या प्रयत्नामुळे बाल कामगारांची कुप्रथा नष्ट करण्यासाठी पालकामध्ये आणि समाजामध्ये सामाजिक जागरुकता निर्माण करायला हवी.

१३.५.६ प्रसार माध्यमांचा उपयोग:

बाल मजूरीची समस्या ही खूप पूर्वीपासून चालत आलेली कुप्रथा आहे. ती नष्ट करण्यासाठी निरंतर प्रयत्नाची गरज आहे. समाजामध्ये हे पटवून दिले पाहिजे की ही वाईट प्रथा असुन यामुळे मुलांचे खूप मोठे नुकसान होते. बाल कामगारांच्या समस्याकडे लोकांचे लक्ष केंद्रीत करण्यासाठी सर्व प्रसार आणि प्रचार माध्यमांचा प्रभाविपणे उपयोग केला पाहिजे. यासाठी नाटके, भजने, पथनाट्ये, भाषणे, पोवाडे, किर्तने, चित्रकला, लोकगीते, चित्रपट आणि वर्तमानपत्रे इत्यादी माध्यमांचा सातत्याने उपयोग करुन समाजामध्ये या समस्यविषयी जागरुकता निर्माण केली पाहिजे. वर्तमान काळामध्ये जगातील देश जागतिकीकरणाने प्रभावित झाले असुन सुद्धा अनेक समस्यांचा विचार आजही केला जात नाही. बाल कामगारांच्या समस्येची तीव्रता कमी करण्यासाठी गरीब कुटुंबातील मुला मुलींनी नियमितपणे शाळेत पाठवावे. यासाठी प्रभाविपणे योजना राबविण्याची गरज आहे. बाल कामगारांवर पूर्णपणे बंदी घालणे तत्वत: योग्य वाटत असले तरी ते व्यवहारीक दृष्टीकोणातून साध्य करण्यासाठी प्रयत्नाची आवश्यकता आहे. घरची आर्थिक परिस्थिती खालावलेली असल्यामुळे मुलांना कामावर पाठविणाऱ्या पालकांना असे पटवून दिले पाहिजे की, मुलांना कामापेक्षा शिक्षणाची अधिक गरज आहे.'

१३.५.७ रोजगाराच्या संधीत वाढ:

दारिद्र्य, बेरोजगारी या समस्येप्रमाणेच भारतामध्ये बाल कामगार ही एक समस्या आहे. या कुप्रथेचे समुळ उच्चाटण करण्यासाठी बाल कामगारांच्या आई वडीलांना रोजगार उपलब्ध करुन द्यावा व लहान मुलांना शिक्षणाबरोबरच रोजगार प्राप्तीच्या संधी उपलब्ध करुन देणारे शिक्षण दिले पाहिजे. गरीब मुलांसाठी 'कमवा आणि शिका' यासारख्या योजना राबवायला

हव्यात, या सर्वाचा परिणाम असा होईल की, लहान मुलांना स्वत:च्या विकासाबरोबरच देशाच्या आणि सामाजिक विकासात योगदान देता येईल.

१३.५.८ कुटुंबाचा आकार कमी ठेवणे:

भारतामध्ये वेगवेगळ्या अभ्यासाच्या निरिक्षणावरुन असे दिसून येते की, गरीब आणि अशिक्षित कुटुंबाचा आकार मोठा असतो. अशा कुटुंबातील कुटुंब प्रमुखाची अशी धारणा असते की, 'जास्त मुले म्हणजे जास्त उत्पन्न' होय. कारण अशी मुले थोडी मोठी होताच कुटुंबाचा आर्थिक आधार बनतात. अशा वेळी कुटुंब प्रमुखाला योग्य मार्गदर्शन करुन लहान वयात काम केल्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामाविषयी माहिती द्यावी व कुटुंबाचा आकार नियंत्रणात ठेवण्याचे कायदे सांगावे व समाजामध्ये या समस्येविषयी जनजागृती करावी. २००१ च्या जनगणनेच्या तुलनेमध्ये २०११ मध्ये बाल कामगारांची संख्या कमी झाली. परंतु ही समस्या पूर्णपणे नष्ट झाली नाही. ज्या योजनांमुळे ही संख्या कमी झाली त्या योजना अधिक प्रभाविपणे राबविल्यास ही संख्या अधिक प्रमाणात कमी होण्यास मदत होते. बाल कामगार विविध कारणामुळे काम करत असतात परंतु त्यामध्ये सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे आर्थिक कारण आहे. आर्थिक परिस्थिती खालावलेली असल्यामुळेच जास्तीत जास्त मुले कामाकडे वळतात.

१३.६ बालकामगार मुक्ती अभियान

चहाची टपरी, हॉटेल, छोटे-मोठे कारखाने, किराणा दुकान, चप्पल, कपडे यांसारख्या वस्तूंची दुकाने आदी ठिकाणी आजही बालकामगार हमखास सापडतात. बालकांना कामावर ठेवणे किंवा त्यांना काम करावयास लावणे ही खरे तर अत्यंत अनिष्ठ प्रथा आहे. त्यामुळे या बालकांचे बालपण तर हिरावले जातेच पण शिवाय ही मुले शिक्षणापासूनही वंचित राहतात. बालकामगाराची प्रथा हा समाजाला लागलेला कलंक आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरु नये. हा कलंक दूर करुन बालकामगारांचे शिक्षण करणे ही सामाजिक गरज बनली आहे. गरीबीमुळे शाळा न शिकणारी मुले, मुली कामधंदा करुन अर्थार्जन करतात. बालवयात त्यांना धोकादायक उद्योग, व्यवसायात कामावर न ठेवता त्यांची शारिरीक व मानसिक वाढ होण्यासाठी, त्यांचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी बालकामगार प्रथा निर्मूलन होणे गरजेचे आहे. यासाठी बालकामगारांना शिक्षण देणे हाच पर्याय आहे. बालकामगार निर्माण होण्यास आईवडिलांचे अडाणीपण, अज्ञान, अशिक्षितपणा, व्यसन, दारिद्र्य कारणीभूत असतात. घरात खाणारी वाढती तोंडे व पालकांच्या व्यसनामुळे स्वत: मुलांना घर चालवण्यासाठी अर्थार्जन करावे लागते. काही मुले घरी चालू असलेले काम म्हणजेच लोहारकाम, सोनारकाम, शेती, दुग्ध व्यवसाय, शेळीपालन आदी पारंपारीक व्यवसाय करतात. गाढवावरुन माती वाहून नेणे, विडीकाम, घरकाम, विटभट्टीवर, बांधकाम, हॉटेल, कचरा/भंगार वेचणे अशा अनेक उद्योगात ही मुले काम करतात. काही मुले कारखान्यात काम करतात. अशा मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणून त्यांचे पुनर्वसन करणे गरजेचे आहे. सामान्यत: बालकामगार मुली या नाईलाजास्तव काम करतात.

बालकामगारांचे आणि त्यांच्या कुटुंबियांचे पुनर्वसन करण्यासाठी शासनामार्फत अनेक उपक्रम राबविले जात आहेत. बालकामगार विशेष शाळा चालविल्या जात आहेत.

बालकामगारांच्या पुनर्वसनाचे कार्य वेगात सुरु आहे. त्यांना शासनाकडून शैक्षणिक व व्यवसाय प्रशिक्षण साहित्य, गणवेश, विद्यावेतन, मध्यान्न भोजन पुरविण्यात येते. बालकामगारांना शाळेची विशेष गोडी लागावी यासाठी वेगवेगळे उपक्रम राबविले जातात. मुलांनी एका ठिकाणी बसावे, अंकांची, अक्षरांची ओळख व्हावी यासाठी आनंददायी वातावरण निर्मिती विशेष शाळेतील कर्मचारी करतात. मुलांच्या कलाने शिकवितात. गाणी, गोष्टी, देशभक्तीपर गीते, परिसरातील माहिती दिली जाते. विविध सण व दिनविशेष शाळेत साजरे केले जातात. त्यांचे हरविलेले बालपण मिळवून देण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. धोकादायक उद्योग/व्यवसायात काम करणाऱ्या बालकामगारांना या विशेष शाळेत प्रवेश देण्यात येतो. यासाठी शासनामार्फत बालकामगारांचेसर्वेक्षण करण्यात येते. बालकामगार शिक्षणापासून वंचित असतात. त्यांच्या घरी व परिसरामध्ये शिक्षणाचे, स्वच्छतेचे वातावरण नसते. त्यामुळे त्यांच्यावर याबाबतीतील संस्कार करुन, शिकण्याची गोडी लावून त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. बालकामगार मुक्तीच्या अभियानास समाजातील प्रत्येक घटकाने मदत केली तर बालकामगार प्रथा समूळ नष्ट होण्यास वेळ लागणार नाही. आजची ही लहान मुले उद्याच्या भारताचे भविष्य आहे. उज्वल भारताच्या भविष्यासाठी या मुलांना शिक्षण देऊन मुख्य प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे. तरच भारत देश महासत्ता बनू शकतो.

१३.७ बाल कामगार थांबवण्यासाठी सरकारने घेतलेले निर्णय

भारतातील बालमजुरीवरील कारवाईत महत्त्वपूर्ण न्यायालयीन हस्तक्षेप सर्वोच्च न्यायालयाच्या १९९६ च्या निर्णयावरून झाला ज्याने फेडरल आणि राज्य सरकारांना घातक प्रक्रिया व व्यवसायात काम करणाऱ्या मुलांना ओळखून , काढून टाकण्याची व दर्जेदार शिक्षण देण्याचे आदेश दिले. असे नाही की बालश्रम निर्मूलनासाठी कोणतीही प्रगती झाली नाही. २००० पासून ते सतत कमी होत आहे. परंतु गेल्या २० वर्षांत प्रथमच बाल मजुरांची संख्या वाढली आहे. आकडेवारीनुसार २००० मध्ये सुमारे २४६ दशलक्ष मुले बालमजुरीमध्ये गुंतली होती. त्यापैकी १७ कोटीहून अधिक मुले जोखमीच्या कार्यात व्यस्त आहेत. २००४ मध्ये बाल मजुरांची संख्या २२.२ कोटी होती दश २००८ मध्ये २१.८ कोटी २०१२ मध्ये १६.८ कोटी आणि २०१६ मध्ये १५.२ कोटी नोंदविली आहे या मध्ये घट झाली असली तरी यापैकी ७.३ कोटी मुले धोकादायक व्यवसायात गुंतली होती. परंतु २०२० च्या आकडेवारीनुसार बालकामगारांची ही संख्या ८४ लाखांच्या वाढीसह १६ कोटीवर पोहचली आहे, याचा अर्थ असा आहे की जगातील जवळजवळ ९.६ टक्के मुले बालमजुरी करीत आहेत. कोणत्या मुलाने कोणत्या धोकादायक कामात गुंतले आहेत? तब्बल ७० टक्के पेक्षा जास्त बाल मजूर शेतीत गुंतले असुन , ज्यांची एकूण संख्या ११.२ कोटी एवढी आहे. त्याचबरोबर सेवा क्षेत्रातील १९.७ टक्के मुले आणि पाच ते १७ वर्षे वयोगटातील १०.३% बाल कामगार कारखाने, खाणी आणि इतर उद्योगांमध्ये गुंतलेले आहेत. एका अहवालानुसार, जर आज या गोष्टीची दखल घेतली गेली नाही तर कोविड मध्ये आलेल्या आर्थिक संकटामुळे २०२२ पर्यंत आणखी ८९ लाख मुलांना बालमजुरीच्या संकटात जातील व या कोवळ्या बालकांचे भविष्य उदास काळवटले जाइल , इतकेच नव्हे तर बालमजुरी करणाऱ्यांची संख्या २०२२ पर्यंत वाढून २०.६ कोटी होण्याचा अंदाज आहे.

देशातील बालमजुरी पूर्णपणे संपवण्यासाठी आपल्या देशातील सरकार देखील प्रयत्न सुरूच राहिली आहेत व सरकारने पुढीलप्रमाणे निर्णय घेतलेले आहेत. बाल कामगार अधिनियम १९८६ नुसार, देशातील बालकामगारांसाठी एक कायदा काढण्यात आला त्यानुसार देशातील १४ वर्षांखालील मुले कोणत्याही ठिकाणी काम करताना दिसली तर त्या व्यक्तीच्या विरोधात कडक कारवाई करण्यात येईल. २०२० च्या बाल कायद्याचा बाल न्याय या कायद्यानुसार जर कोणी व्यक्ती लहान मुलांना वेतन करायला लावते किंव्हा मुलांना काम करण्यासाठी भाग पाडते त्यांच्याविरुद्ध कठोर कारवाई करण्यात येईल. बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा, २००९ हा कायदा २००९ मध्ये बनविण्यात आला या कायद्यानुसार सहा ते चौदा वर्षांच्या मुलांसाठी योग्य आणि सक्तीचे शिक्षण घेण्याचा हक्क देण्यात आला १४ वर्षापर्यंत मुलांना सरकारकडून मोफत शिक्षण देण्यात येते.

१३.८ बालकांचे हक्क

बालक हा दुर्बल घटक आहे. त्याचा विकास व्हावा म्हणून संयुक्त राष्ट्रसंघाने बाल हक्क स्विकारले आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने १९९५ मध्ये बालकांच्या हक्काचा जाहिरनामा जाहिर केला.

१. धर्म, जात, वंश, लिंग, भाषा, भेद बालकांबाबत करता येणार नाही.

२. बालकांचे वाईट व हिंसक कृत्यांपासून रक्षण

३. बालक ज्या राष्ट्रात जन्मले त्या बालकास जन्मतः त्या देशाचे राष्ट्रीयत्व

४. बालकांना शारीरिक, सामाजिक व मानसिक विकासाकरीता संधी प्राप्त झाली आहे.

५. बालकांसोबत भेदभाव केल्या जाणार नाही.

६. बालकांना सामाजिक गरजा प्रदान करण्यात आल्या.

७. बालकांना सक्तिचे व मोफत शिक्षण प्राप्त झाले आहे.

८. बालकांना प्रेम व सहानुभुती मिळाली पाहिजे.

१३.८.१ बालकांना जीवन जगण्याचा अधिकार:

बालकांच्या जीवन जगण्याचा अधिकार त्यांच्या पासून कोणीही हिरावून घेवू शकत नाही. बालक स्वतंत्र व मुक्तपणे जीवन जगू शकते. बालकांना जीवन जगण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे.

१३.८.२ संरक्षण अधिकार:

बालकांचे कोणीही शोषण करणार नाही कोणीही बालकांकडून जबरीने काम करून घेवू शकत नाही. उदा. बालकांकडून कष्टाची कामे करून घेवू शकत नाही. धोक्याच्या स्थळी

कामे करणे इ ज्या ठिकाणी व स्थितीत बालकाचे शोषण होते अशा परिस्थितीत शोषणापासून त्याचे संरक्षण केल्या जाते.

१३.८.३ निर्णयाचा अधिकार:

बालकांना निर्णय स्वातंत्र असून त्याचे म्हणणे योग्यरित्या एकूण घेतल्या जाते. बालकांना व्यक्तिमत्वाचा विकास करण्याचा अधिकार असून त्या करीता संधी प्राप्त करून दिल्या जाते. योग्य वेळी त्याला निर्णय घेता येतो त्याच्या निर्णयावर बाधा आणता कामा नये

१३.८.४ विकासाचा अधिकार:

बालकांना स्वतःचा विकास करण्याची संधी प्राप्त झाली आहे सक्तिचे व मोफत शिक्षण घेण्याचा अधिकार आहे. शिक्षण त्यांचा अधिकार झाला आहे.

१. बाल कामगारांना शिक्षण

२ बालिका शिक्षण

३. अपंग व विशेष बालकांना शिक्षणाची संधी

४. बाल कामगारांना शिक्षण

१३.८.५ सर्व शिक्षा अभियान:

भारत सरकारने प्राथमिक शिक्षणाकरीता ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील बालकांना मुक्त व सक्तिचे शिक्षण अनिवार्य केले आहे. बालकांच्या हक्कांच्या संदर्भात काही घटनात्मक तरतुदी करण्यात आल्या आहे. राज्य घटनेने बालकांच्या कल्याणाकरीता अधिकार बहाल केले आहे बालकांचे संरक्षण व्हावे व त्यांचे शोषण रोखण्याकरीता घटनेने त्यांचे हक्क नमूद केले आहे.

१. कलम १४ – घटनेने सर्वांना समान अधिकार दिले आहे बालकांना समान अधिकार प्राप्त झाले आहे

२. कलम १५ - कलम १५ नुसार बालकांबाबत कोणताही भेद करता येणार नाही.

३. कलम २५-बालकांना कोणत्याही धोकादायक स्थळी व धोकादायक काम करण्यावर बंदी घातली आहे.

४. कलम २३ व २८ लहान बालकांना काम करण्यावर बंदी असून त्यांच्या कडून काम करून घेण्यास बंदी आहे

५. कलम ३० - बालकांचे शोषण करणार नाही व शोषणापासून संरक्षण देण्यात येते.

६. बालकांचे शोषण रोखल्या जावे त्यांचे संरक्षण व्हावे म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघाने विशेष प्रयत्न केले असून त्याचा स्विकार भारताने केला आहे.

    १. बालकांना सुदृढ आरोग्य व तपासणी व लसीकरण

२. बालकांना मोफत शिक्षण प्राप्त झाले आहे

३. बालकांना खेळण्याची व्यवस्था व मनोरंजनाची सोय आहे.

४. बालकांकरीता सकस आहार

५. अपंग व विशेष बालकांकरीता विशेष सेवा उपलब्ध

१३.८.६ बाल लैंगीक अत्याचार प्रतिबंध कायदा:

बालकांवरील लैंगीक अत्याचार रोखण्याकरीता बाल लैंगीक अत्याचार प्रतिबंध कायदा नोव्हेंबर २०१२ मध्ये पारीत करण्यात आला व बालकांवरील लैंगिक अत्याचारात वाढ होवू नये त्यांना संरक्षण प्राप्त व्हावे याकरीता १८ वर्षे वयाखालील बालकांना संरक्षण देण्यात आले.

१३.८.७ बाल हक्कांचे उल्लंघन:

बालक हा देशाचा कणा आहे. भारात बालकांची संख्या ४२ टक्कापेक्षा अधिक आहे बालक दुर्बल घटक असल्यामुळे त्यांच्यावर अत्याचार होत आहे. बालकांना शोषणापासून रोखण्याकरीता व संरक्षणाकरीता विविध कायदे करण्यात आले आहे. बालकांना जन्मतः मानवी अधिकार प्राप्त झाले परंतु मानवी अधिकाराचे व त्यांना प्राप्त झालेल्या हक्कांचे उल्लंघन झाल्याचे अद्यापपर्यंत लक्षात येत नाही.

१३.८.७.१ लैंगिक शोषण:

मुलांच्या प्रेमळ व साधेपणाचा फायदा समाजातील काही असामाजिक तत्वे घेत असतात. त्यांना आमिष देवून प्रेमाचे नाटक करून आपल्या मोहपाशात अडकून लैगिक अत्याचार केले जातात. बालकांना कायद्याचे पाठबळ असतांना सुध्दा त्यांच्या हक्कांना पायदळी तडवली जाते. बालकांवर लैंगिक अत्यावर झाल्यावर मुलाचा व कुटुंबाच्या बदनामीचा विचार करता तकार करीत नाही किंवा कोर्टाकडे धाव घेत नाही. बालकांचा विनयभंग कलम ३५४ व बालकांशी अनैसर्गिक संभोग कलम ३७७ या कलमांचा समावेश असतांना सुध्दा कायद्याचा उपयोग केला जात नाही. बालक ज्या ठिकाणी कामे करतांना तेथे बहुतांश बालकांचे लैंगिक शोषण केले जाते. एवढेच नव्हेव तर बालिकांचे लैंगिक शोषण झालेले आपण नेहमीच ऐकत असतो.

१३.८.७.२ कन्या भ्रूण हत्या:

स्त्रीच्या गर्भातील गर्भ कन्येचा असेल तर गर्भपात केला जातो. गर्भलिंग परिक्षण विरोधात कायदा असतांना सुध्दा गर्भाचे परिक्षण करून कन्या भ्रूणाची हत्या केली जाते. कायद्याचे पाठबळ असतांना बालकांच्या हक्काचे उल्लंघन केल्या जाते.

१३.८.७.३ घरकाम करणारी बालके:

कौटुंबिक दारीद्रय व बापाच्या वेसनाधिकतेमुळे अनेक बालक श्रीमंताकडे घर काम अल्प मोबदल्यात करतात. महिनाभर काम करून त्याचे पालक घर मालकाकडून त्याची मजूरी

घेवून जातात. लहान वय शिक्षण घेण्याचे असतांना त्याच्याकडून या वयात कामे करून घेतली जातात. येथे त्यांच्या शिक्षणाचा हक्क हिरावून घेतल्या जातो. कुटुंबामध्ये लहान भावंड असेल तर थोरल्याला त्याच्यावर लक्ष ठेवण्याकरीता घरीच थांबावे लागते. बहुतांश हे चित्र आदिवासी भागात दिसून येते.

१३.८.७.४ रस्त्यावरील बालक:

अन्याय, अपंग व कुटुंबातून पळून आलेली बालक रस्त्यावर कामे करतात. बस स्टॅण्ड, रेल्वे स्टेशन, इ. ठिकाणी बुट पॉलीश करणे, प्लॉस्टीक जमा करणे, वृत्तपत्र विकणे, भिक मागण इ. त्यामुळे बालक शिक्षणापासून वंचित राहतात. त्यांना त्यांच्या अधिकारापासून वंचित ठेवल्या जाते. पुढे हिच बालक लहान वयात वेसनाधिन होतात.

१३.८.७.५ बाल कामगार:

कायदयाने बालकांकडून काम करून घेण्यास बंदी असतांना सुध्दा कायदयाचे उल्लंघन करून शेतीवरील कामे, फटाक्याच्या कारखान्यातील धोकादायक कामे, काचेच्या बांगळयाच्या कारखान्यातील कामे इ. करून घेतल्या

१३.८.७.६ बालकांचे अपहरण व तस्करी:

बालकांकडून कामे करून घेण्याकरीता बालकांची तस्करी केल्या जाते. बालकांचे अपहरण करणे, कुटुंबातून पळवून नेणे, प्रवासामध्ये असतांना त्याचे अपहरण करणे इ. अशा अपहरण करून आणलेल्या बालकांकडून श्रमांची कामे करून घेतल्या जाते. आखाती देशामध्ये उंटाच्या शर्यतीमध्ये बालकांचा उपयोग केला जातो. उंट शर्यत जिकण्याकरीता बालकांना त्याच्या पोटाशी बांधतात व बालक जोरजोराने ओरडले की उंट जलद गतीने धावतो. अत्यंत वाईट व घृणास्पदरित्या बालकांच्या अधिकाराचे हनन केल्या जाते. बालकांना विविध अधिकार प्राप्त झाले आहे. याचा अर्थ तो सर्वच अधिकार वापरतात किंवा त्या अधिकाराचा उपभोग घेतात असा होत नसून अनेक वेळा त्यांच्या अधिकारांचे उल्लंघन होते. तेव्हा भारत सरकारने बाल हक्काच्या सनदेची घोषणा करून बालकांच्या विकासावर आपले लक्ष केन्द्रीत केले आहे. देशामध्ये सदृढ व जबाबदार बालक निर्माण झाला पाहिजे याकरीता अनेक कायदे पारीत केले आहे.

१) बाल अधिनियम २०००

२) बाल विवाह विरोधी कायदा १९२९

३) कामगार प्रतिबंद कायदा १९३८

४) मुंबई बाल सुधार कायदा १९४८

बालकांवरील अत्याचार या नावे व त्यांची योग्य काळजी घेण्याकरीता बाल न्याय अधिनियम २०१५ लागू करण्यात आला. या कायदयानुसार बालकांची विशेष काळजी घेवून सुविधा प्रदान करण्यात येते. बाल न्याय मंडळ, बाल न्यायालय निर्माण करण्यात आले आहे.

१३.९ बाल हक्क दिन साजरा करण्याचा उद्देश

भारतातील सर्व बालकांच्या वास्तविक मानवी हक्कांवर पुनर्विचार करण्यासाठी दरवर्षी २० नोव्हेंबर रोजी बाल हक्क दिन साजरा केला जातो. लोकांना त्यांच्या मुलांच्या सर्व हक्कांबद्दल जागरूक करण्यासाठी राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाद्वारे दरवर्षी २० नोव्हेंबर रोजी राष्ट्रीय असेंब्लीचे आयोजन केले जाते. २० नोव्हेंबर हा दिवस जगभरात जागतिक बालदिन (आंतरराष्ट्रीय बाल हक्क दिन) म्हणूनही साजरा केला जातो.बाल हक्क दिन साजरा करण्याचा उद्देश बालकांचे हक्क आणि सन्मान सुनिश्चित करण्यासाठी भारतात दरवर्षी बाल हक्क दिन साजरा केला जातो.

१३.९.१ बाल हक्क दिनाची गरज:

हा प्रश्न आपल्या सर्वांच्या मनात निर्माण होतो की, बाल हक्क दिनाची गरज काय आहे, पण तसे नाही, त्याच्या गरजेला स्वतःचे महत्त्व आहे. बालहक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी या दिवसाची स्थापना करण्यात आली. आजच्या काळात मुलांच्या आयुष्यात दुर्लक्ष, अत्याचाराच्या घटना खूप वाढल्या आहेत. स्वार्थापोटी बालमजुरी, बाल तस्करी असे गुन्हे करायला लोक मागेपुढे पाहत नाहीत.

अशा परिस्थितीत मुलांना त्यांच्या हक्कांची माहिती असणे अत्यंत आवश्यक आहे जेणेकरून ते त्यांच्यासोबत होणाऱ्या कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव किंवा अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठवू शकतील. यासोबतच बाल हक्क दिनाच्या या विशेष दिवशी शाळा, स्वयंसेवी संस्था आणि संस्थांकडून मुलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते, जसे की भाषण स्पर्धा, कला प्रदर्शन इत्यादी. जे हा संपूर्ण दिवस आणखी खास बनवण्याचे काम करण्यासोबतच मुलांच्या बौद्धिक विकासासाठीही उपयुक्त ठरते.

१३.१० वेठबिगार बालकामगार आणि आपली नैतिक जबाबदारी

या निमित्ताने वेठबिगार बालकामगार, बालकांची होणारी खरेदी-विक्री आणि आधुनिक काळातील गुलामगिरी या सगळ्या प्रश्नांवर सरकार आणि नागरिक म्हणून आपली नैतिक भूमिका काय असावी, याचा लेखाजोखा मांडण्याचा हा प्रयत्न. जागतिक स्तरावर बालकांच्या मुद्द्यावर काम करणारी युनिसेफ संस्थेने बालकामगारांचे तीन प्रकारच्या गटात विभाजन केले आहे, ज्यानुसार कौटुंबिक-मुले कोणत्याही प्रकारचा पगार न घेता कौटुंबिक कार्यात गुंतलेली आहेत. उदा. घरेलू काम करणाऱ्या महिलांसोबत त्याच्या मुली काम करतात. कुटुंबासह किंवा एकट्याने घराबाहेर राहून काम करणारे बालमजूर उदा. शेतमजूर, घरगुती मजूर, किरकोळ कामगार, वेठबिगारीसाठी पाठवलेली मुले. आपल्याकडे मेंढ्या सांभाळणे, शेतात काम करणे, मानवी मैला सफाईचे काम करणे, खाणी-खदानीमध्ये काम करणे, फॅक्टरीमध्ये काम करणे, सिल्क इंडस्ट्रीमध्ये काम करणारी मुले अशा कामात हजारो मुले वेठबिगार म्हणून अडकलेली आहेत. तसेच कुटुंबाबाहेरील कामांमध्ये उदा. हॉटेलमधे काम करणारी, चहा विकणारी, रसवंतीवर काम करणारी मुले. अशा अनेक प्रकारच्या कामात बालकांना मजुरीसाठी ठेवले जाते. मेंढ्याचा सांभाळ करण्यासाठी

वेठबिगारीच्या कामासाठी गेलेली मुलगी गौरीच्या निमित्ताने वेठबिगारीमध्ये अडकलेल्या बालकांचे प्रश्न पुन्हा एकदा समोर आले आहेत. नोव्हेंबर २०२१ मध्ये पालघर जिल्ह्यातील मोतीराम आणि मंजुळा पवार यांच्या तीन मुली कोळशाच्या खाणीवर कामाला होत्या. यात त्यांच्या दोन मुलीचा जीव गेला होता. लॉकडाऊनच्या काळात पायी चालत जाणाऱ्या मजुरांसोबत जामलो मकडूम नावाची अकरा वर्षांची मुलगी मिरचीच्या शेतात काम करत होती. उपाशीतापाशी पायी चालत येत असताना गावाच्या वेशीजवळ तिचा मृत्यू झाला. वेठबिगारीमध्ये अडकलेली मुले म्हणून पाहत असताना बहुतांश मुले ही आदिवासी समाजातील असल्याचे दिसते. कामासाठी सौदा करणारा दलाल आणि बालकांचे पालक यांच्यामध्ये आर्थिक व्यवहार ठरवला जातो. यातील वर्षभराची रक्कम पाच हजार ते चाळीस हजार इतकी असते. हा व्यवहार ठरला ही दलाल मुलांच्या पालकांना पैसे देतो आणि मूल त्याच्यासोबत कामासाठी घेऊन जातो. ठरलेल्या कामाच्या व्यतिरिक्त या मुलांकडून अन्य कामेही करून घेतली जातात. यामध्ये अडकलेल्या मुली बहुतांश वेळा लैंगिक शोषणाच्या बळीही ठरतात, ज्याची फारशी नोंद घेतली जात नाही. ही मुलं शिक्षणाच्या प्रवाहापासून कायम वंचित राहतात. चोवीस तास काम करत असताना दोन वेळचे जेवण म्हणून कपभर चहा आणि वडापाव अन् कधीतरी भाकर दिली जाते. या मुलांचे होणारे शोषण याचे वास्तव फार भयानक आहे.

कोणत्याही बालकाला वेठबिगारीसाठी जुंपले जाऊ नये म्हणून ठोस उपाययोजनांची गरज आहे. बालकांच्या विषयावर काम करण्यासाठी राज्यात महिला व बालविकास, बाल न्याय अधिनियम अंतर्गत बालकल्याण समिती, आदिवासी आयुक्तालय, बालहक्क आयोग अशा अनेक यंत्रणा काम करतात. या सगळ्या यंत्रणांनी एकत्रितरीत्या येऊन राज्यातील गरीब, वंचित आणि आदिवासी बालकांच्या विकासासाठी ध्येयधोरणे अमलात आणून राबवण्याची गरज आहे. आदिवासी समाज म्हणून पाहिले तर बहुतांश लोकांकडे मूलभूत दस्तऐवज जसे की, आधार कार्ड, रेशन कार्ड, जॉब कार्ड, आदिवासी दाखला उपलब्ध नाहीत. यामुळे योजनेचा लाभ मिळवण्यास अनेक अडचणी येतात. या सुविधा देण्यासाठी गावपातळीवर सेतू सुविधा केंद्रामार्फत शिबिरे लावून ग्रामसेवकाच्या मदतीने सुविधा उपलब्ध करून दिली गेली पाहिजे. तसेच बालसंगोपन योजनेसारखी योजना आदिवासी मुलांसाठी राबवता आली पाहिजे. आदिवासी वाड्या-वस्तीवरील प्रत्येक मूल शाळेत जाईल आणि शाळा सोडणार नाही यासाठी अशा शाळांमध्ये शालेय सामाजिक कार्यकर्त्यामार्फत सातत्याने मार्गदशन-समुपदेशन योजना कार्यान्वित केली पाहिजे. आदिवासी वाड्या-वस्तीवरील लोकांना मनरेगासारख्या योजनेत शाश्वत उपजीविका उपलब्ध झाली पाहिजे.

१३.११ सारांश

जगभरात झालेल्या विविध सर्वेक्षणातून आता सिद्ध झाले आहे की, जी मुले शाळेत जात नाहीत, ती कुठे ना कुठे बालकामगार म्हणून काम करत असतात. खेडोपाडयातच नव्हे तर मुंबई पुण्यासारख्या शहरांमध्ये गॅरेज, हॉटेल, कचराकुंडया, बांधकाम, वीटभट्टी, खाणकाम अशा अनेक ठिकाणी मोठया संख्येने अल्पवयीन मुले काम करत आहेत.

बालकामगारांना आळा घालण्यासाठी सर्वप्रथम समाजाचे मानसिक विचार सारणा बदलायला हवी. बाल कामगार संपवण्यासाठी सर्वप्रथम कुटुंबातील सदस्यांनी याची

जबाबदारी घ्यायला हवी आपल्या मुलांना कामावर न ठेवता त्यांना योग्य ते शिक्षण दिले पाहिजे. बालकामगार रोखण्यासाठी कठोर आणि कडक कायदे केले पाहिजे जेणेकरून कोणताही व्यक्ती बालमजुरांना कामाला ठेवण्यासाठी घाबरला पाहिजे. समाजातील कोणत्याही व्यक्तीला बालमजुरी काम करताना दिसल्या तर त्यांनी त्याची माहिती त्वरित जवळच्या पोलिस स्टेशनला द्यायला हवी. आपल्या समाजाला बालकामगार याबद्दल जागृत करण्यासाठी विविध कार्यक्रमाचे आयोजन करून संपूर्ण देशाला बालकामगार रोखण्यासाठी जागृत केले पाहिजे. गरीब कुटुंब आणि देखील मुलांना कामाला पाठवला त्यांच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले पाहिजे कारण सरकारने आता इयत्ता आठवी पर्यंत मुलांना मोफत शिक्षणाची सोय करून दिलेली आहे. बालकामगार रोखण्यासाठी सर्वप्रथम देशातील भ्रष्टाचार रोखायला हवा.

१३.१२ प्रश्न

१. बालकामगार म्हणजे काय ? ते सांगून बाल कामगार प्रथाचे विविध दुष्परिणाम लिहा.

२. बाल कामगार थांबवण्यासाठी सरकारने घेतलेले निर्णय स्पष्ट करा.

३. बालकांचे हक्क या बद्दल सविस्तर माहिती लिहा.

४. बाल हक्क दिन साजरा करण्याचा उद्देश स्पष्ट करा.

५. वेठबिगार बालकामगार आणि आपली नैतिक जबाबदारी या बद्दल तुमच्या शब्दात स्पष्टीकरण द्या.

१३.१३ संदर्भ

- Varandani G.(१९९४): "Child Labour and Women Worker, Ashish Publishing House, New Delhi. Page no. ५५.
- रोडे विजयकुमार (२०१३) “आर्थिक विकास एक चिंतन", चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. पृष्ठ क्र. ३१४.
- शिवचरण सिंह 'पिपिल'(२०१२). “आधुनिक भारत में बाल श्रमिक", तरुनम पब्लिकेशंस, नोएडा, पृष्ठ क्र. ०७. भारतीय जनगणना १९७१ ते २०११.
- मुजुमदार प्रमोद (२००२). “अस्तित्वाचे प्रश्न", अक्षर प्रकाशन, मुंबई, पृष्ठ क्र. ७२. पाठेकर रवी (२०१२).
- “भंडारा जिल्ह्यातील बाल कामगारांचा आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास", पीएच.डी. शोधप्रबंध, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर. पृष्ठ क्र. १७, १८.
- फडणवीस मुणलिनी, देशपांडे प्राची (२००२) “श्रम अर्थशास्त्र", पिंपळापुरे ॲन्ड कं. नागपूर. कुलकर्णी शालिनी (२००९).

- “भारतीय व पाश्चात्त्य शिक्षणतज्ज्ञ”, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्र. ८१.
- बोधनकर सुधीर, चव्हाण साहेबराव (२००८). "श्रम अर्थशास्त्र", श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- Chhina S.S. (२००९): "Child Labour Problem and Policy Implication",Regal Publications, New Delhi.
- बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, कुळकर्णी मृणाल (२०१४). “सामाजिक संशोधन पद्धती", श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर. गुप्ता लक्षता (२००६).
- “भारतीय समाज और शिक्षा”, वंदना पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
- त्रिपाठी मधुसूदन (२००८): “भारत में मानवाधिकार”, ओमेगा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली. १४.
- मंजु पाण्डेय (१९९८), "भारत में बालश्रमिक", मानक पब्लिकेशन्स, प्रा. लि. नई दिल्ली.
- यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे (२००९), “बालमजुरी निर्मलन प्रकल्प-संदर्भ साहित्य", बाल हक्क कक्ष-संशोधन व प्रलेखन विभाग.
- डॉ. वायदंडे शशिकांत, टि. म. विद्यापीठ, पुणे (एप्रिल २०११), “महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्रातील बालमजुरी निर्मुलनासंबंधी धोरणांचा चिकित्सक अभ्यास", विद्यावाचस्पती (समाजशास्त्र) पदवीसाठी प्रबंध, पुणे. पान नं.६ व ७, १८ ते २२.
- १६. Barman Bhupen' and Barman Nirmalendu? (Feb.२०१४), "A Study on Child Working Population in India", IOSR Journal of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume १९, Issue २, Ver. I, PP ०१-०५ e-ISSN: २२७९. ०८३७, p-ISSN: २२७९-०८४५. www.iosrjournals.org
- तुकाराम जाधव व महेश शिरापूरकर (जाने २०११), "भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया-खंड १”, युनिक ॲकॅडमी प्रकाशन, पान क्र.५४,५८,५९,७२.
- डॉ. वैद्य शांता (२००५), "बालकांचे हक्क", मराठी अनुवादीत पुस्तिका, युनिसेफ प्रकाशन.

*****

१४

उदारीकरणांचा प्रभाव

घटक रचना

१४.० उद्दिष्टे

१४.१ प्रस्तावना

१४.२ उदारीकरण म्हणजे काय?

१४.३ भारतातील उदारीकरण

१४.४ भारताने उदारीकरण स्वीकारण्याची कारणे

१४.५ उदारीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला झालेले फायदे

१४.५.१ १९९१ नंतर झालेले बदल

१४.५.२ उद्योग क्षेत्रात झालेले बदल

१४.५.३ करविषयक सुधारणा

१४.५.४ बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा

१४.५.५ विमा क्षेत्रातील सुधारणा

१४.५.६ अप्रत्यक्ष करातील सुधारणा

१४.५.७ विदेशी विनिमयातील सुधारणा

१४.५.८ कृषी क्षेत्रातील सुधारणा

१४.६ उदारीकरणातून अपेक्षाभंग

१४.७ उदारीकरण होऊनही भारत मागे का ?

१४.८ उदारीकरणाची वेळ आणली गेली का?

१४.९ उदारीकरण म्हणजे अनिर्बंध खासगीकरण नव्हे!

१४.१० १९९१ नंतरची अर्थिक उदारीकरणाची अमंलबजावणी

१४.११ उदारीकरणाचे परिणाम (प्रभाव)

१४.११.१ कृषी क्षेत्र/ शेती क्षेत्र

१४.११.२ उद्योगधंदेः (Industry)

१४.११.३ उदारीकरणाने विषमता वाढली?

१४.११.४ राजकोषीय सुधारणा

१४.११.५ चलन विषयक धोरण सुधारणा

१४.११.६ औद्योगिक सुधारणा

१४.११.७ कर सुधारणा

१४.१२ सारांश

१४.१३ प्रश्न
१४.१४ संदर्भ

१४.० उद्दिष्टे

- भारतातील उदारीकरण धोरणाचा मागोवा घेणे.
- उदारीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला झालेले फायदे स्पष्ट करणे.
- उद्योग क्षेत्रात झालेल्या सुधारणाचा आढावा घेणे.
- उदारीकरणांच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- उदारीकरण होऊनही भारत मागे का ? याचा उलगडा करणे.

१४.१ प्रस्तावना

भारताने १९९१ मध्ये नवीन अर्थिक कार्यक्रम सुरू केले. नवा अर्थिक कार्यक्रम नवा तसेच धाडसी मानला जातो. यामध्ये अर्थिक उदारीकरण या घटकाला महत्त्वाचे स्थान आहे. १९८० नंतर जगातील अनेक राष्ट्रांनी अर्थव्यवस्थेत शिथिलीकरण आणि जागतिकीकरण या संकल्पनांचा स्वीकार केला. उदारीकरण म्हणजे आपल्या देशाचा जगातील इतर राष्ट्रांशी खुला व्यापार असणे आणि देशांतर्गत खाजगी क्षेत्रावर कोणतेही बंधन नसणे होय. सीमाशुल्क आणि वाटप पद्धती नष्ट करणे हा शिथिलीकरणा मागचा हेतू आहे. उदारीकरणाची संकल्पना ही बाजार यंत्रणा आणि खुला(मुक्त) बाजार आणि मुक्त स्पर्धा यांवर आधारित आहे.

२४ जुलै १९९१ रोजी मा. पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव यांनी परमिटराज- समाप्तीची घोषणा केली आणि भारतात उदारीकरणाला सुरुवात झाली. उदारीकरणाला सुरुवात होऊन आता तीन दशकांचा काळ लोटतो आहे. या तीन दशकात आपण काय कमावलं आणि काय गमावलं याचा लेखाजोखा मांडला तर आपले चुकले कुठे आणि अजून काय केलं तर पुढील दशकात भारत एक सशक्त महासत्ता होऊ शकेल याचा उहापोह करण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

१४.२ उदारीकरण म्हणजे काय?

उदारीकरण ही संकल्पना व्यापक असल्याने त्याची नेमकी व्याख्या करणे अवघड आहे. ही संकल्पना अर्थव्यवस्थेतील व्यापक स्वरुपाच्या आर्थिक सुधारणांची प्रक्रिया आहे.

१) डॉ. व्ही. एम्. अत्री:

आर्थिक उदारीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की जिच्यामुळे निर्यातीस आणि आयातीस प्रतिबंध करणाऱ्या घटकांची तीव्रता कमी करण्यासाठी बाजाराधिष्ठीत किंमतयंत्रणेचा स्वीकार केला जातो.

२) डॉ. एस रामनजनेयुल:

आर्थिक उदारीकरण म्हणजे आयात, निर्यात आणि उत्पादक गुंतवणुकीवरील अनिष्ट निबंध, नियंत्रणे, परवाने शिथिल करणे होय. अर्थव्यवस्थेत निकोप स्पर्धा वाढीला लावण्यासाठी, बाजाराधिष्ठीत किंमत यंत्रणेचा स्वीकार, ही यंत्रणा म्हणजे मागणीपुरवठा यांच्या आधारे उत्पादन व उपयोग याबाबतचे निर्णय घेणारी यंत्रणा होय. ती अधिक सुलभ झाली तर अर्थव्यवस्थेची गती वाढते. त्यासाठी सरकारने बाजारव्यवस्थेतील आपला हस्तक्षेप क्रमाक्रमाने कमी करणे आणि खुल्या स्पर्धेला वाव देणे म्हणजे आर्थिक उदारीकरण होय.

उदारीकरण हा शब्द अर्थ व्यवस्थेच्या संदर्भात आपण वापरणार आहोत. अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत उदार धोरण स्वीकारणे म्हणजे उदारीकरण. उदार धोरण म्हणजे मुक्त अर्थ व्यवस्थेचे धोरण, खुल्या अर्थव्यवस्थेचे धोरण - थोडक्यात उदारीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्था खुली करणे. किंमतींवरचे सरकारी नियंत्रण काढून टाकणे, परवाने आणि लायसन्स ची पद्धत रद्द करणे, परकीय भांडवलाचे स्वागत करणे. उदारीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्था देशी आणि विदेशी खाजगी संस्थांसाठी खुली करणे. काही वेळेस काही देशांमध्ये देशी आणि विदेशी संस्थांसाठी वेगळे नियम लागू केले जातात. देशी संस्थांना संरक्षण देण्याचा मुख्य उद्देश त्यामधे असतो. या प्रक्रियेचा वेग किती ठेवायचा तेही संबंधित सरकारच ठरवते.

उदारीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील शासकीय हस्तक्षेप व नियंत्रण कमी करण्याकडे कल असणाऱ्या धोरणांचा अवलंब करणारी प्रक्रिया होय. या प्रक्रियेत अर्थव्यवस्थेमध्ये खासगी क्षेत्राला अधिक सहभागी करून घेण्यात येते. सामान्यपणे, या धोरणांमध्ये उद्योगधंद्यांच्या खासगीकरणावर भर देण्यात येतो. औद्यौगिक सुधारणा, राजकोषीय सुधारणा, कारसुधारणा, नियोजनातील सुधारणा, बँकिंग सुधारणा अशा विविध बृहतलक्षी सुधारणा राबवून भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठे संरचनात्मक बदल घडत आहेत, अशा बदलांमधून अर्थव्यवस्थेतील सर्व क्षेत्रावरील निर्बंध कमी केले जाता आहेत. याला उदारीकरण असे म्हणतात.

जागतिकीकरण हे लक्ष्य गाठण्यासाठी उदारीकरण ही एक दिशा आहे उदारीकरणाला शिथिलीकरण असाही एक पर्यायी शब्द आहे. २४ जुलै १९९१ मध्ये तेव्हाचे पंतप्रधान नरसिंह राव आणि अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांनी ऐतिहासिक अर्थसंकल्प सादर करून देशात उदारीकरणाचं रणशिंग फुंकलं. त्या निमित्ताने उदारीकरणाचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर नेमका काय परिणाम झाला, उदारीकरणाचे फायदे कोणते आणि तोटे कोणते? याचं विश्लेषण तज्ज्ञांकडून करून घेण्याचा बीबीसी मराठीचा हा प्रयत्न. १९४७ ते १९९१ केंद्र सरकारने अर्थव्यवस्था हाताळण्याचे धोरण "जे नियमबद्ध केलं होतं, ते मोकळं करण्याचा" निर्णय झाला. याला लिबरलायझेशन किंवा उदारीकरण असं म्हणतां येईल.

१४.३ भारतातील उदारीकरण

१९८० च्या दशकात जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे उदारीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरवात झाली. आज भारतात पेट्रोलियम, दूरचित्रवाणी, रेडीओ, दूरसंचार, वीजनिर्मिती, विमा इत्यादी क्षेत्रे खाजगी क्षेत्रासाठी खुली करण्यात आली.

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर लगोलग भांडवलाची कमतरता आणि पायाभूत सुविधांचाही अभाव असल्याने तत्कालीन बडे उदयोगपती टाटा, बिर्ला, बांगर यांनी BOMBAY PLAN द्वारे नेहरू सरकारला खाजगी क्षेत्राच्या विकासाकरिता सरकारने सरकारी क्षेत्राचा नियोजनपूर्वक विकास करून हस्तक्षेप करण्याचा आग्रह केला होता. भारतीय अर्थव्यवस्थेचं उदारीकरण नरसिंहराव सरकारने केलं आणि नियतीशी नेहरू सरकारने केलेल्या कराराला आमुलाग्र वेगळं वळण दिलं. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने स्वीकारलेल्या औद्योगिक धोरणामुळे सरकारी नियंत्रण आणि सरकारी उद्योगांना प्राधान्य देण्याचे धोरण स्वीकारले होते. परंतु त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत अनेक दोष निर्माण झाले परिणामी १९८० च्या औद्योगिक धोरणाने उदारीकरणाला मान्यता देण्यात आली. या धोरणानुसार मोठ्या उद्योगांच्या परवाना धोरणाबाबत शिथिलता आणि भारत सरकारने १९८६ मध्ये २३ उद्योगांना मक्तेदारी नियंत्रण, विदेशी विनिमय नियंत्रण कायद्यातून परवाना मुक्त केले. औद्योगिक परवान्याचे शिथिलीकरण करण्यात आले. जुलै १९९१ मध्ये नव्या औद्योगिक धोरणाने उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारले. जागतिक अर्थव्यवस्थेशी आपली अर्थव्यवस्था एकरूप होण्यासाठी उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारले तसेच प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीतील नियंत्रणे दूर केली. देशांतर्गत उद्योगांना मक्तेदारी नियंत्रण कायद्यातून मुक्त करण्यात आले. या औद्योगिक धोरणामुळे भारतात विविध आर्थिक सुधारणा सुरू झाल्या १९९३ मध्ये सरकारने सक्तीच्या परवाना पद्धतीमध्ये १८ राखीव उद्योगांपैकी अनेक राखीव उद्योग मुक्त केले. उदारीकरण प्रक्रियेत अर्थव्यवस्था मुक्त करता करता, आता मोकाट अर्थव्यवस्था होऊन देशाची परिस्थिती अधिक संकटग्रस्त झाली आहे काय? हा संदर्भ तपासावा लागेल.

१४.४ भारताने उदारीकरण स्वीकारण्याची कारणे

१) १९८८ ते ९१ या काळात सरकारला आयात-निर्याती मी करण्यात अपयश आले. त्यामुळे महसूलातील तूट तीव्रतेने वाढ लागली लागताच सरकारला सर्व बाजूंनी कर्ज घ्यावे लागले. कर्ज वाढल्याने देशा संकट आले. या आर्थिक संकटातून मार्ग काढण्यासाठी सरकारला उदारीकरण मार्ग अवलंबावा लागला.

२) आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्रात प्रगती होणे आवश्यक होते. भारतातील उद्योगधंद्यांवर सरकारी नियंत्रणे बरीच होती: ती शिथिल करून परवानामुक्त धोरण अवलंबिणे सरकारला अत्यावश्यक होते.

३) कृषी क्षेत्रातही बदल करणे आवश्यक होते. कारण देशातील कृषिमालाची निर्यात नगण्य होती. कृषी क्षेत्राला फारसे महत्त्वही दिले गेले नव्हते. त्यामुळे कृषी उत्पन्नावरील नियंत्रणेही दर करणे निकडीचे होते.

४) भांडवल बाजारातही कमालीचे औदासिन्य होते. सर्वसामान्य माणस शेअर बाजारापासून तसेच भांडवल बाजारापासून चार हात लांबच होता. त्यामळे उद्योगधंद्यातील गंतवणूकही अत्यल्प अशीच होती. भारत सरकारने परकीय भांडवलाच्या आयातीवर निर्बंध घातल्याने भारतीय उद्योगाच्या क्षेत्रात परकीय भांडवल विशेष गुंतलेले नव्हते. सरकारने उदारीकरणाचे धोरण अवलंबिले असते तरच गंतवणुकीतील निर्बंध शिथील झाले असते. जागतिक व्यापारवती करण्यावर भर देणेही

आवश्यक होते. कारण १९९१ पूर्वी भारताचा जागतिक व्यापार अत्यल्प होता, निर्यातीपेक्षा आयातीचे प्रमाण अधिक होते. निर्यातीत वाढ करावयाची असल्यास भारताला उदारीकरणाचे धोरण पत्करणे आवश्यक होते.

५) याशिवाय मंदगतीने असणारी भारतीय अर्थव्यवस्था अधिक गतिमान करणेही तितकेच निकडीचे होते. त्यासाठी काही ठोस पावले उचलणे आवश्यक होते. भारताची फारशी निर्यात होत नसल्याने त्याला व्यापारात सतत तूट सहन करावी लागत होती. तुटीमुळे परकीय चलन विशेष उपलब्ध होत नव्हते. परकीय चलन उपलब्ध नसल्यामुळे नवीन तंत्रज्ञान आयात करण्यासाठी भारताला अनेक अडचणीना सामोरे जावे लागत होते. त्यामुळे लवकरात लवकर उदारीकरणाची प्रक्रीया सुरू करणे भारताला आवश्यक होऊन बसले.

६) बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपली आगेकूच अधिक गतीने करीत होत्या. त्याच्यासमोर भारतीय कंपन्या टिकणे अशक्य झाले होते. ही स्पर्धा देशांतर्गत नसून आंतर्राष्ट्रीय स्वरूपाची बनल्याने उदारीकरण आवश्यक झाले होते. १९९१ पतप्रधान नरसिंहराव आणि अर्थमंत्री मनमोहनसिंग यांनी उदारीकरणाचे धार राबविण्यास मंजुरी दिली. १९९१ मध्ये (New Economic Policy) - धोरण सरकारने घोषित केले. त्यानुसार-

१) नवे औद्योगिक धोरण

२) नवीन शा व्यापार धोरण

३) विनिमय दर धोरण या गोष्टींवर आधारित १९९१-९२ चे केंद्रीय अंदाजपत्रक घोषित करण्यात आले व भारतात उदारीकरणाला प्रारंभ झाला.

१४.५ उदारीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला झालेले फायदे

३०- ३५ च्या तरुणांना हे वाचून कदाचित आश्चर्य वाटेल की १९९१ च्या पूर्वीच्या काळात स्कुटर म्हणजे बजाज, बूट म्हणजे बाटा, चारचाकी गाडी म्हणजे अँबॅसेडर किंवा प्रीमियर पद्मिनी, दूध म्हणजे सरकारी योजनेचे काचेच्या बाटलीत विविध रंगी बुचाचे झाकण असलेले, बँका म्हणजे सरकारी किंवा सहकारी बँका, विमा म्हणजे एलआयसी, विमानसेवा म्हणजे एअर इंडिया, टीव्ही म्हणजे दूरदर्शन, रेडिओ म्हणजे ऑल इंडिया रेडिओ म्हणजेच आकाशवाणी. तसेच रेशनच्या दुकानासमोर रांगेत उभे राहून मिळणारे गहू, तांदूळ, साखर इतकेच काय तर केरोसीन देखील तिथेच विकत घ्यावे लागायचे अशी भारताची स्थिती होती. खासगी क्षेत्र म्हणजे कामगारांचे शोषण करणारे, वाजवीहून अधिक नफा कमावणारे, समाजहिताच्या विपरीत काम करणारे देशद्रोही. नफा कमावणे म्हणजे गुन्हा-या विचारसरणीने देशाचे नेतृत्व भारून गेले होते.

१९९० च्या सुमारास भारताचा परकीय चलनाचा साठा इतका कमी झाला होता की पंधरवड्यानंतर लागणारे परकीय चलन सुद्धा रिझर्व्ह बँकेकडे शिल्लक नव्हते. आपल्याकडील ४७ टन सोन्याचा साठा जागतिक बँकेकडे तारण ठेवावा लागण्याची नामुष्की भारतापुढे ओढवली होती. अशा अगतिकतेच्या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी जागतिक बँकेकडून कर्ज घेणे भाग होते. त्यावेळी कर्ज देतांना आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोष

(IMF) आणि जागतिक बँकेने घातलेल्या अटी मान्य करण्यावाचून भारताला गत्यंतर नव्हते.

परमिट राज संपविणे, खाजगी क्षेत्रावरील निर्बंध उठवणे, उद्योगातील सरकारचा हस्तक्षेप कमी करणे, इतर देशांबरोबर व्यापार करतांना घातलेले निर्बंध कमी करणे, विदेशी गुंतवणुकीस प्रोत्साहन देणे अशा काही अटींवर भारताला त्यावेळी कर्ज पुरवठा झाला. राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव असून देखील अत्यंत नाईलाजाने भारतात नवी पहाट झाली असे म्हणणे गैर होणार नाही.

१४.५.१ १९९१ नंतर झालेले बदल:

समाजवादाच्या रुळावरून जाणारी गाडी रूळ बदलून दिशा बदलून जायला लागली. गाडी रूळ बदलते तेव्हा खडखडाट हा होतोच. पण तत्कालीन पंतप्रधान नरसिंहराव आणि अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांनी सरकार अल्पमतात असूनदेखील अत्यंत कुशलतेने ही परिस्थिती सांभाळली.

पुढील पाच वर्षे काँग्रेस पक्षातील आणि मित्र पक्षातील समाजवादी विचारसरणी असलेल्या पुढाऱ्यांना बाजूला सारून किंवा त्यांची समजूत काढून त्यांनी उदारीकरणाची प्रक्रिया चालू ठेवली आणि उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या रुळावरून भारताची घोडदौड सुरू झाली.

जीडीपी वाढीचा दर २-३ टक्क्यांवरून वाढून ६-७ टक्क्यांवर आला. पाच वर्षानंतर आलेल्या वाजपेयी सरकारनेही त्याच मार्गावरून वाटचाल केली किंबहुना त्यांच्या काळात या धोरणांना बळ प्राप्त झाले कारण त्यांचा पक्षच मुळी "उजव्या" विचारधारेचा असल्याने नरसिंहराव यांना जसा पक्षांतर्गत विरोधाचा सामना करावा लागला तसा वाजपेयींना करावा लागला नाही. पुढील दहा वर्षं युपीए सरकारने तोच मार्ग अवलंबला आणि सकल उत्पन्न वाढीचा दर २०१० साली चक्क ८.५% झाला. २०१४ साली भाजपचे सरकार आल्यावर तर नरेंद्र मोदी यांनी पंतप्रधान झाल्यावर जाहीरच केलं की सरकाराचे काम व्यापार / उद्योग करणे हे नसून त्यांना प्रोत्साहन देणे हे आहे -" Government has no business to do business." उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण मागील ७ वर्षांत जेवढे झाले तेवढे आधीच्या २३ वर्षांत झाले नाही असे दिसून येते. कोणत्या क्षेत्रात काय काय बदल झाले हे बघायचे झाले तर प्रामुख्याने औद्योगिक क्षेत्रातील बदल, आर्थिक क्षेत्रातील बदल, कर-प्रणालीतले बदल, परकीय चलन बाजारातील बदल, कृषी क्षेत्रातील बदल आणि विदेशी गुंतवणुकीस चालना देणारे बदल आणि त्यांचे परिणाम या विषयी जाणून घ्यावे लागेल.

१४.५.२ उद्योग क्षेत्रात झालेले बदल:

१९९१ पूर्वी उद्योग सुरू करण्यासाठी लायसन्स किंवा परवान्याची गरज असे. तो मिळवण्यासाठी तुम्ही कोणते उत्पादन घेणार, किती घेणार, कामगार किती ठेवणार, वगैरे तपशील दिल्यावर उद्योग निरीक्षक दहा खेटे घालायला लावणार, वीस आक्षेप घेणार आणि नशीब चांगले असले आणि निरीक्षकाला "खुश" करू शकलात तरच उद्योगास परवाना मिळत असे. परवाना कधी मिळेल, याची कोणीही खात्री देऊ शकत नसे. Ease of doing

business याची परिभाषा निरीक्षकास माहीत नव्हती. उद्योग हे केवळ सरकारी संस्थांनीच करायचे, खाजगी गुंतवणूकदारांना, उद्योजकांना अनेक उद्योग निषिद्ध होते. काही उत्पादने ही केवळ लघु उद्योगांसाठी राखीव होती. उत्पादनांची किंमत ठरवायची मुभा देखील अनेकदा उद्योजकांना नसे. १९९१मध्ये मनमोहन सिंग हे केंद्रीय अर्थमंत्री होते. १९९१ मध्ये नवे औद्योगिक धोरण जाहीर झाले आणि यामध्ये अमुलाग्र बदल झाला. अनेक निर्बंध हटविले गेले, "इन्स्पेक्टर राज" मधून मालकांची सुटका झाली, उद्योग परवाना न घेताही अनेक उद्योग सुरू करण्याची मुभा मिळाली.

१४.५.३ करविषयक सुधारणा:

आयकराचे दर कमी करण्यात आले. कॉर्पोरेट टॅक्स केवळ कमीच करण्यात आला असे नाही तर ३० टक्क्यांहून अधिक असलेला कर-दर टप्याटप्याने कमी होईल आणि तो २५% होईल अशी घोषणा अर्थमंत्रानी संसदेत केली आणि त्याबरहुकूम कॉर्पोरेट टॅक्स चे दर कमी केले देखील. वैयक्तिक आयकराचे दर पण कमी झाले, कर आकारणी सुलभ झाली. आपण आयकर भरतो याचा अभिमान वाटायला हवा अशी वागणूक त्यांना आयकर अधिकाऱ्यांकडून मिळायला हवी अशा स्पष्ट सूचना पंतप्रधानांनी दिल्या. या सर्वांचा परिणाम आयकर विवरण भरणाऱ्यांच्या संख्येत लक्षणीय अशी वाढ दिसून आली आणि कर संकलन देखील बरेच वाढले. असे जरी असले तरी याच काळात पूर्वलक्षी कर आकारणीच्या व्होडाफोन सारख्या केसेसने भारताची बदनामी झाली.

१४.५.४ बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा:

स्टेट बँक ऑफ इंडिया मध्ये इतर स्टेट बँकांचे विलीनीकरण करण्यात आले तसेच राष्ट्रीयीकृत बँकांची संख्या कमी करण्यात आली. बँकांचे विलीनीकरण झाल्याने अनुत्पादित खर्चात आणि अनुत्पादित कर्जात कमी होण्याची शक्यता आहे. विशेष म्हणजे बॅंकांमधील कम्युनिस्ट प्रणित कामगार संघटनांच्या विरोधाला न जुमानता सरकारने बँकांचे विलीनीकरण केले. दोन सरकारी बँकांची विक्री करण्याची घोषणा करण्यात आली आहे. आयडीबीआय बँकेतील हिस्सेदारी आधी कमी करून आता ती बँक पूर्णपणे खाजगी करण्याच्या हालचाली सुरू आहेत. महाराष्ट्र बँक, बँक ऑफ इंडिया, सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया आणि इंडियन ओव्हरसीज बँक या बँकांचे यथावकाश खाजगीकरण करून सरकार या बँकांमधील आपली हिस्सेदारी पूर्णपणे काढून टाकणार आहे. भारतीय बॅंकांमधील विदेशी गुंतवणुकीची मर्यादा ७४% पर्यंत वाढवण्यात आली तसेच नवीन शाखा विस्तारासाठी आता रिझर्व्ह बँकेची परवानगी लागत नाही.

१४.५.५ विमा क्षेत्रातील सुधारणा:

विमा कंपन्यांमधील विदेशी गुंतवणूकीची मर्यादा वाढवून ७४% करण्यात आली. सरकारी स्वामित्वाच्या साधारण विमा कॉर्पोरेशन (GIC) आणि न्यू इंडिया अशुरन्स कंपनी यांची शेअर बाजारात नोंदणी करण्यात आली. या वर्षीच्या शेवटच्या तिमाहीत एलआयसीचा आयपीओ (IPO) येऊ घातला आहे. त्या निर्गुंतवणुकीद्वारे सरकार रु. ८०,००० ते १,००,००० कोटी उभे करेल असे दिसते. ही आतापर्यंतची सर्वाधिक रकमेची प्रारंभिक विक्री होण्याची शक्यता आहे. एलआयसीची नोंदणी भांडवली शेअर बाजारात झाल्यावर

नोंदणी झालेल्या कंपन्यांमध्ये एलआयसीचे भांडवली बाजारमूल्य सर्वाधिक असण्याची शक्यता आहे. तसेच पुढील पाच वर्षांत सरकार एलआयसीतील आपली हिस्सेदारी २५ टक्क्यांनी कमी करणार आहे.

१४.५.६ अप्रत्यक्ष करातील सुधारणा:

"एक देश : एक कर" या तत्त्वानुसार जुलै २०१७ पासून जीएसटीची अंमलबजावणी करण्यात आली. पेट्रोलियम उत्पादने, दारू असे काही अपवाद वगळता सर्व वस्तू आणि सेवा चार दरात विभागण्यात आल्या असून त्यात सुसूत्रता आणण्यात आली आहे. त्यामुळे कर संकलनात भरीव वाढ होऊन आता दर महिन्याला १ लाख कोटीहून अधिक कर संकलन होत आहे. सध्या होत असलेल्या चार दरांऐवजी दोनच दराने आकारणी करणे गरजेचे आहे तसेच केंद्राने राज्यांचा वाटा वेळच्या वेळी राज्यांना देणे आवश्यक आहे. नजीकच्या काळात कुठल्याही अपवादाशिवाय सर्व सेवा आणि वस्तू जीएसटीच्या अंतर्गत आणणे गरजेचे आहे.

१४.५.७ विदेशी विनिमयातील सुधारणा:

१९९१ मध्ये रुपयाचे अवमूल्यन केल्याने विदेशी विनिमयातील तूट कमी झाली. रुपया - डॉलर चा विनिमय दर (Exchange Rate) पूर्वी नियंत्रित असे, तो बाजारमूल्याशी निगडित झाला. रिझर्व्ह बँकेचा विनिमयदरातील हस्तक्षेप कमी झाल्याने मोठ्या प्रमाणात शेअर बाजारात, म्युच्युअल फंडात, बँकात, विमा कंपन्यात, उद्योगात विदेशी गुंतवणूक होऊ लागल्याने १९९१ साली केवळ १५ दिवस पुरेल इतका परकीय चलनाचा साठा होता तो वाढून १८ महिने पुरेल इतका म्हणजे म्हणजे ६ बिलियन डॉलर वरून वाढून ६०० बिलियन डॉलर इतका झाला. निर्यातीवरील कर पूर्णतः काढून टाकल्याने १९९१ मध्ये असलेले ४ बिलियन डॉलर चे उत्पन्न वाढून १६५ बिलियन डॉलर इतके झाले. माहिती आणि तंत्रज्ञान क्षेत्राने तर दरवर्षी २१% चक्रवाढ दराने १५० बिलियन डॉलर इतके प्रचंड विदेशी विनिमय भारतात आणले.

१४.५.८ कृषी क्षेत्रातील सुधारणा:

राजकीय इच्छाशक्तीच्या अभावामुळे कृषी क्षेत्रातील बदल आणि कृषी कायद्यातील बदल लांबणीवर पडले. अनेक पुढाऱ्यांचे हितसंबंध गुंतले असल्याने कृषी कायद्यांतील सुधारणा करणे दुरापास्त झाले होते. पण विद्यमान सरकारने अत्यंत कुशलतेने या कायद्यांना होणार विरोध मोडून काढला आणि आता पंजाब आणि हरियाणा या केवळ दोनच राज्यांमधील शेतकरी आंदोलन करताना दिसताहेत.

१४.६ उदारीकरणातून अपेक्षाभंग

उदारीकरणाचा अभ्यास तौलनिकही करावा लागेल. आपण हे धोरण अवलंबलं तेव्हाच इतर देशही किंबहुना आपल्या आधी इतर देश या वाटेवरून गेले होते. चीनने उदारीकरणाच्या तीस वर्षांत जेवढी प्रगती केली त्याच्या निम्मीपण आपण करू शकलो नाही. रोजगार निर्मिती ज्या प्रमाणात व्हायला हवी होती, त्याहून खूपच कमी प्रमाणात रोजगार निर्मिती झाली. मोठे उद्योगधंदे सुरू झाले नाहीत. Ease of doing business या क्षेत्रात लक्षणीय

अशा सुधारणा झाल्या नाहीत. दरडोई उत्पन्न वाढलं असलं तरी ते अजून किमान दुप्पट वाढायला हवं होतं. या वर्षीच्या शेवटच्या तिमाहीत एलआयसीचा आयपीओ येऊ घातला आहे. कर प्रणालीत सुसूत्रता आणणे गरजेचे आहे. लोकांच्या मानसिकतेत बदल घडवणे जरुरी आहे त्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर संवाद साधायला हवा. "सरकारने बँका विकायला काढल्या आहेत," ही मानसिकता बदलून अशा सुधारणांची आवश्यकता आम जनतेला पटवून देणे गरजेचे आहे.

हळुहळू या मानसिकतेत बदल झालेला दिसून येतोय. एके काळी सिंगूर मधून टाटांना पळवून लावणाऱ्या बंगालच्या मुख्यमंत्री मा. ममतादीदींनी नुकतेच टाटांना बंगालमध्ये प्रकल्प सुरु करण्याचे आवाहन केले आहे. चीनने आपल्या आधी केवळ १२ वर्षं म्हणजे १९७८ पासून उदारीकणाला सुरुवात केली तेव्हा भारताचे आणि चीनचे दरडोई उत्पन्न जवळपास सारखे होते. आज चीनचे दरडोई उत्पन्न भारतातून ५ पटीहून अधिक आहे याचे कारण म्हणजे तिथे आर्थिक सुधारणा मनापासून करण्यात आल्या. कम्युनिस्ट शासन असल्याने विरोधाला वाव नव्हता. भारतात मात्र लोकशाही असल्याने व समाजवाद खोलवर रुजला असल्याने नव-विचाराला होणार विरोध मोडून काढणं कठीण जातं. शिवाय महत्त्वाचे म्हणजे आपण उदारीकरणाचे धोरण केवळ इष्टापत्ती होती म्हणून मान्य केलं, मनापासून नव्हे. एवढे असले तरी भारताचे सकल उत्पन्न जे स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा १० बिलियन डॉलर होते ते १००० बिलियन डॉलर व्हायला ६० वर्षं लागली मात्र उदारीकरणानंतर पुढचा हजाराचा टप्पा आपण केवळ ७ वर्षांत गाठला आणि करोनाने अर्थव्यवस्था मोडकळीस आली असतांना देखील पुढचा हजाराचा टप्पा २०२२-२३ मध्ये आपण गाठू आणि त्या पुढील हजाराच्या टप्प्यातील कालावधी झपाट्याने कमी होईल असे दिसते.

१४.७ उदारीकरण होऊनही भारत मागे का ?

मानवी विकासाच्या निर्देशांकात चीन पुढे आहे. भारतात उदारीकरण राबविण्यात भारतीय लोकशाहीने अर्थव्यवस्थेत मूठभरांची संपत्ती वाढविण्याचं काम केलं आणि बेसुमार विषमता निर्माण करणारी मोकाट अर्थव्यवस्था जन्माला घातली.

१४.८ उदारीकरणाची वेळ आणली गेली का?

१९९१ नंतर देशाची संपत्ती आणि जनतेची संपत्ती मूठभर भांडवलदारांना हस्तांतरित करण्याचं धोरण याला जनमान्यता कशी मिळू शकेल? भारतीय अर्थव्यवस्थेत Balance Of Payment आणि RBI कडे अपुरे परकीय चलन साठा या मुद्यावर आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बॅंकेकडून अत्यंत कठोर अटी स्वीकारत देशाच्या अर्थव्यवस्थेची सर्वांगीण पुनर्रचना करण्याचं मान्य करणं ही बाब उदारीकरणाची पूर्व अट बनली. मनमोहन सिंग सरकारने भारत सरकार उदारीकरण करीत असताना मानवी चेहऱ्याने ते राबविलं आणि भारत सरकार बॅंकामधील मालकी हक्क ५१ टक्के राखील तसंच सार्वजनिक क्षेत्रातील बॅंका अबाधित राहतील याची लोकसभेत ग्वाही दिली. युपीए सरकारने हे बंधन पाळलं. बॅंकाप्रमाणे सर्व सार्वजनिक क्षेत्रासाठी सरकारचं हे धोरण होतं.

उदारीकरण भारतीय अर्थव्यवस्थेत सरसकट वाईट असं मानण्यात चूक होईल. १९९१ नंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेतील परवाना राज, लाल फितीमध्ये अडकलेली यंत्रणा मोकळी होणे याच बरोबर नवीन उदयोग धोरण, आयात निर्यात धोरण आणि तंत्रज्ञाना वर आधारित उदयोग आणि सेवांचा विकास, भारतीय अर्थव्यवस्थेत उभारी आणणारं ठरलं.

१४.९ उदारीकरण म्हणजे अनिर्बंध खासगीकरण नव्हे!

३० वर्षांपूर्वी सुरू झालेला उदारीकरण आणि खासगीकरणाचा अपूर्ण अजेंडा आज मोदी सरकार देशाच्या दुर्दशेवर उतारा म्हणून सर्व सरकारी क्षेत्राचा लिलाव करू पाहत आहेत. मोदी सरकारचं हे उदारीकरण धोरण आणि अर्थव्यवस्थेला मुक्त करणे, डॉ. मनमोहन सिंग यांनाही अभिप्रेत नाही. केंद्र सरकारच्या हातात असे काहीही राहणार नाही, ही व्यवस्था भिकेला लावणारी असेल. १९९१ नंतर बँकासाठी नरसिंम्हन कमिटी, कर विमा व्यवसायासाठी मल्होत्रा कमिटीने हे व्यवसाय सरकारी नियंत्रणातून मुक्त करण्याच्या शिफारशी केल्या. ही उदारीकरणाची प्रक्रिया घातक आहे हे सरकारच्या लक्षात आलं. कारण जनतेचा चहूबाजूने विरोध आहे. भारतीय संसदीय लोकशाही १९५० च्या भारतीय संविधानावर चालते. आपल्या शेजारचा चीन पाहा. १९५० मध्ये माओंच्या नेतृत्वाखाली चीनच्या कम्युनिस्ट पक्षाची सत्ता आली. कॉम्रेड माओंच्या पतनानंतर कॉम्रेड डेंग यांनी १९८० मध्ये भांडवलशाहीची अर्थव्यवस्था चीनमध्ये कम्युनिस्ट पक्षाच्या नेतृत्वाखाली स्वीकारली आणि उदारीकरणाला मिठीच मारली.

चीनच्या उदारीकरणाची ४० वर्षं आणि भारतीय उदारीकरणाची ३० वर्षं ही तुलना अपरिहार्य आहे. चीनने जागतिकीकरण प्रक्रिया नाकारली आणि नंतर स्वीकारली. पण, आज चीनमध्ये ॲपलसहित सर्व अमेरिकन बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा व्यवसाय सर्वाधिक आहे. तरी चीनच्या कंपनीचं उत्पादन चीन आणि जगांतील सर्वच देशांमध्ये विकलं जातं. चीन आज अमेरिकेला आव्हान देत दुसऱ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था बनला आहे.

१९८०-८५ या कालखंडात कोणत्याही उद्योगाला आपली उत्पादन क्षमता २५% पर्यंत वाढविण्यात परवानगी देण्यात आली. भारतीय उद्योगांची स्पर्धा वृत्ती वाढविणे व उत्पादनातील कार्यक्षमता सुधारणे यासाठी उदारीकरणाचा निर्णय घेण्यात आला. १९८२ मध्ये मक्तेदारी प्रतिबंधक कायद्याअंतर्गत (MRTP Act) कंपन्यांना मागास भागात उद्योग सुरू करण्यासाठी परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला. विदेशी व्यापारी संबंधी उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारले. विदेशी सहयोगातून व विदेशी भांडवलातून औद्योगिकीकरण्यासाठी उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारले. त्यामुळे या कालखंडात उद्योगातील उत्पादन क्षमतेच्या वापरात ७३.२% पासून ७८.८% पर्यंत वाढ झाली. अर्थात, उदारीकरणामुळे आयात वाढल्याने व्यवहार शेषात तूट निर्माण झाली.

१९८५-१९९१ च्या कालखंडात अर्थव्यवस्थेतील कार्यक्षमता सुधारण्यास योग्य वातावरण निर्माण करण्याचा आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेशी समन्वय साधण्यासाठी संरचनात्मक बदल करण्याचे धोरण राबविण्यास सुरूवात झाली. उदारीकरणाच्या दृष्टीने काही महत्त्वाचे निर्णय घेण्यात आले. मागणी प्रमाणे उत्पादन करण्यासाठी उद्योगांना विविधीकरणाचे स्वातंत्र्य देण्यात आले. यामध्ये ऑटोमोबाईल उद्योग पेट्रोकेमिकल उद्योग,

औषध उद्योग निर्मिती इ.चा समावेश होता. १९८६-८७ मध्ये २७ उद्योगांना मक्तेदारी प्रतिबंधक कायद्याच्या कसे बाहेर आणले तसेच मक्तेदारी प्रतिबंधक कायद्यांतर्गत कंपन्यांच्या मत्तांची (Assets) मर्यादा २० कोटी रूपयांवरून १०० कोटी रुपयांवर वाढविण्यात आले. इलेक्ट्रॉनिक उद्योगात तंत्रज्ञान आयातीला पूर्ण परवानगी देण्यात आले. म्हणजे १९९१ पर्यंत आर्थिक उदारीकरणाबाबत समाधानकारक प्रगती झाल्याचे दिसून येते.

१४.१० १९९१ नंतरची अर्थिक उदारीकरणाची अमंलबजावणी

भारतामध्ये खऱ्या अर्थाने आर्थिक उदारीकरणाच्या धोरणाला चालना मिळाली ती पी.व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारच्या धोरणामुळे. त्यांनी औद्योगिक धोरण, व्यापारी धोरण, विनिमयदराचे धोरण आणि १९९१-९२ चे अंदाजपत्रक या विविध धोरणात्मक निर्णयातून आर्थिक उदारी करणाची अंमलबजावणी सुरू केली उदारीकरणासंबंधी सरकारने पुढील महत्त्वाचे निर्णय घेऊन त्यांची अंमल बजावणी केली.

१) औद्योगिक परवाना पद्धती नष्ट केली. राष्ट्रीय संरक्षणाच्या दृष्टीने आवश्यक उद्योगाव्यतिरिक्त सर्व उद्योग परवाना मुक्त केले.

२) विदेशी गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानात मुक्त प्रवेश दिला. भारतातील औद्योगिक आणि व्यवसायिक कंपन्यांचा समभागात ५१% किंवा त्यापेक्षा जास्त विदेशी गुंतवणूक दारांना परवानगी देण्यात आली. विशेषतः अनिवासी भारतीयांना गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन दिले.

३) मक्तेदारी व व्यापारी नियंत्रण कायदा, मर्यादा रद्द केली. १९८५ मध्ये या उद्योगांची मालमत्ता १०० कोटी रूपयांपेक्षा जास्त असेल तर ते उद्योग या कायदया खाली येतील असे जाहीर केले. तसेच उपभोक्त्यांना पुरेसे संरक्षण देण्याची तरतूद केली.

४) सार्वजनिक (सरकारी) क्षेत्र कमी केले. सरकारने १९५६ पासून सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखून ठेवलेल्या उद्योगांची संख्या कमी करून ती ५ वर आणली. तसेच प्रस्थापित उद्योगात नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यात आला. १९९७-९८ पर्यंत सरकारी क्षेत्रातील उद्योगांचे ११३६९ कोटी रू. एवढ्या किंमतीचे भागरोखे वित्त संस्थांना दिले. त्यामुळे खाजगी क्षेत्राचे महत्त्व वाढले.

५) पायाभूत क्षेत्र मुक्त करण्याचा निर्णय घेतला. पायाभूत क्षेत्रात म्हणजेच वीज, रस्ते, पूल, बंदर विकास या सारख्या मूलभूत सेवा क्षेत्रात विदेशी गुंतवणूक दारांना प्रवेश देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

६) विदेशी चलनाचे व्यवहार नियंत्रण मुक्त करण्यासाठी रूपया मुक्त करण्यात आला. म्हणजेच चालू खात्यावर रूपया परिवर्तनीय करण्यात आला.

७) 'फेरा' ऐवजी फेमा' असा कायद्यात बदल केला. म्हणजे विदेशी चलन व्यवहार नियंत्रण (फेरा) कायदा या ऐवजी नव्या उदारीकरणाच्या धोरणास सुसंगत अशा विदेशी विनिमय व्यवस्थापन कायदा(फेमा) असा बदल केला.

८) वित्तीय क्षेत्रात उदारीकरणाचा निर्णय घेण्यात आला. श्री. नरसिंहम समितीच्या शिफारशी स्वीकारून सरकारी बँकांचे खाजगीकरण, बँकांना निर्णय स्वातंत्र्य आणि व्याज दरावरील निर्बंध उठविल्याने बाजारातील व्याजाचे दर बाजाराधिष्टीत आहेत.

९) भारतीय कर पद्धतीत सुधारणाकरून कर पद्धती साधी आणि सोपी करण्यात आली. याबाबत राजा चेलिया समितीच्या ८५% शिफारशी सरकारने स्वीकारल्या.

१०) भांडवल बाजार व नाणे बाजारात सुधारणा केल्या. त्यामध्ये विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी विविध उपाय योजून पारदर्शकता आणली.

१४.११ उदारीकरणाचे परिणाम (प्रभाव)

भारताने १९९१-९२ पासून स्वीकारलेल्या उदारीकरणाच्या धोरणाचे कृषी उद्योग व व्यापारी क्षेत्रावर झालेले परिणाम पुढील प्रमाणे.

१४.११.१ कृषी क्षेत्र/ शेती क्षेत्र:

भारतीय कृषी क्षेत्राची दर हेक्टरी उत्पादकता खूपच कमी होती. शेतीवर आजही ७०% लोकसंख्या अवलंबून आहेत. औद्योगिक विकासाच्या मंद वेगाने आणि विस्तृत रोजगार संधीच्या अभावामुळे शेतीवरील ताण वाढतच होता. वारसाहक्कामुळे शेतीचे विभाजन आणि तुकडीकरण वाढत होते. या पार्श्वभूमीवर १९६० नंतरच्या दशकात शेतीबाबत स्वीकारलेल्या आधुनिक धोरणामुळे हरीत क्रांती घडून आली आणि अन्नधान्य उत्पादन प्रचंड प्रमाणात वाढले. या पार्श्वभूमीवर उदारीकरणाची शेतीवरील परिणामांची चर्चा करणे गरजेचे आहे. उदारीकरणाचा कृषी क्षेत्रावरही परिणाम झाला. उदारीकरणामुळेही भारतातून निर्यात होणाऱ्या अनेक कृषी उत्पादनावरील नियंत्रणे दूर झालीत.अन्नधान्याच्या स्वयंपूर्णतेने अन्नधान्याच्या निर्यातीला सरकारने प्रोत्साहन दिले. रासायनिक खतावरील अनुदान कमी केले. सरकारने धान्यांच्या खरेदी-किंमतीत वाढ केली. शेती क्षेत्राला पुरेसा वित्तपुरवठा व्हावा असा प्रयत्न करण्यात आला. मात्र उदारीकरणानंतर शेतीतील गुंतवणूक घटल्याचे दिसून आले.

अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी उदारीकरणाने भारतीय कृषी क्षेत्राला लाभ होण्याची शक्यता असल्याची प्रतिपादन केले. कृषी क्षेत्राचे नवे तंत्रज्ञान, सिंचन व्यवस्था, उच्च उत्पादन बियाणे, खते, किटक नाशके यांचा उपयोग केल्यामुळे भारताने अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबन प्राप्त केले. शेतीक्षेत्राशी पावसावरील अवलंबित्व कमी केले. १९९६-९७ मध्ये शेतीच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा २६% इतका होता. आजही कृषी क्षेत्राचा अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव आहे. १९९३ नंतर शेती उत्पादनात फळे, भाज्या यांची निर्यात करण्याचे धोरण स्विकारले. १९९६-९७ मध्ये शेतमालाची निर्यात २४२३९ कोटी रूपयापर्यंत वाढली. शेती क्षेत्राच्या प्रगतीला चालना मिळाली.

१४.११.२ उद्योगधंदे (Industry):

१९९१ च्या उदारीकरणाच्या धोरणाने औद्योगिक क्षेत्रात अनेक मूलभूत बदल घडून आले. उदारीकरणाच्या धोरणाने परवाना मुक्त धोरण राबविण्यास सुरवात झाली. विशेषतः

औद्योगिक परवाना पद्धत अत्यंत सुलभ केली. सार्वजनिक क्षेत्रातील राखीव उद्योगांची संख्या कमी करण्यात आली. खाजगी उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यात आले. सरकारी क्षेत्रातील उद्योगांच्या समभागांची अपगुंतवणूक करण्यात आली त्यामुळे खाजगीगुंतवणूकीला चालना मिळाली. विदेशी गुंतवणूकी बाबतही उदार धोरण स्वीकारण्यात आले. विदेशी उद्योजकांना देशात उद्योग सुरू करण्यासाठी पोषक वातावरण निर्माण केले. १९९१ मध्ये कायदेशीर परवाना पद्धत नष्ट केली. रूपयाचे चालू खात्यावर अंशतः परिवर्तन केले. १९९३ नंतर उद्योगात १००% गुंतवणूकीस विदेशी गुंतवणूकदारांना परवानगी दिली. १९९१-९५ काळात ३५१ अब्ज रूपयांच्या विदेशी गुंतवणूकीस मान्यता देण्यात आले. सर्वात जास्त गुंतवणूक २८.४% इतकीउर्जा क्षेत्रात होती. १९९१ च्या नव्या औद्योगिक धोरणामुळे अनेक चांगले परिणाम झाले. नोंदणी पद्धत रद्द केली. विदेशी तंत्रज्ञान आणि ५१% विदेशी भागभांडवलाला मान्यता दिल्यामुळे गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढले या धोरणामुळे उद्योगांची स्थापना, वाढ आणि विस्तार यावरील नियंत्रणे कमी केली. मक्तेदारी कायद्यात शिथिलता आणली. उद्योगांच्या आधुनिकरणासाठी कामगार कायद्यात बदल करण्यात आले. राष्ट्रीय नवाकरण निधी स्थापना करून १९९४९५ मध्ये २५२ कोटी रूपये व १९९५-९६ मध्ये २१७ कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली. आज अखेर १ लाख कामगारांनी स्वखुशीने निवृत्ती स्वीकारली. (स्वेच्छानिवृत्ती) लघु उद्योगांच्या विकासासाठी विदेशी गुंतवणुकीवरील २४% गुंतवणूकीची मर्यादा काढून टाकली. लघुउद्योगांचे विकासातील महत्त्व विचारात घेऊन धोरण आखले.

१४.११.३ उदारीकरणाने विषमता वाढली?:

उदारीकरण करताना निर्माण झालेली विषमता कमी करणे, लहान उद्योग मोठया उद्योगाने गिळंकृत करणे या प्रक्रियेत स्पर्धेतून मक्तेदारी निर्माण होणे किती धोक्याचे आहे याकडे सरकारचं दुर्लक्ष झालं. नवीन निर्माण झालेले रोजगार याची भलामण करताना किती बंद कंपन्यांमधील रोजगार विनाश झाला याची खबर ही न घेणे, उदारीकरणाचे समाजावरील दुषपरिणाम अधोरेखित करणारे होते. मानवी विकासाकरिता रोजगार, अन्न सुरक्षा, शिक्षण आणि आरोग्य यावर सरकारने किती कमी खर्च करावा आणि ही क्षेत्रं खाजगी भांडवल आधारिताच मोकळी ठेवणं यांत तीन दशकांच्या उदारीकरणांत मानव विकासांचे, सामाजिक न्यायव्यवस्थेचे प्रश्न पायदळी तुडविणे सुरू राहिले आहे. उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत देशाच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर सरकारने विदेशी भांडवलाला प्रवेश देणे हे देशाच्या सुरक्षेला नख लावणारे होत आहे. खनिजे, कोळसा, तेल, वायु, पाणी व संरक्षण कारखान्याचे महत्त्व बॅंका आणि विमा व्यवसाय सारखेच राष्ट्रीय महत्त्वाचे आहे.

उदारीकरण खासगीकरणाचा हा मार्ग देशाची सार्वभौम लोकशाही व्यवस्था कायम ठेवण्यात संविधानाने बजावलेली भूमिका कमकुवत करतो. या संदर्भात खासगीकरण हा 'नीजिकरण एक धोका है,' हे सिध्द होतं.

अशा उदारीकरणात भारतात यापुढे तंत्रज्ञानाच्या विकासाच्या टप्प्यात बॅंका आणि विमा, बंदरे आणि रेल्वे, तेल आणि वायु तसंच नैसर्गिक संपती मूठभरांच्या ताब्यात जाणे यांत लोकशाही व्यवस्थेलाच धाेका आहे. उदारीकरण करणाऱ्या शक्ती कोण? आणि उदारीकरणाचे उद्दिष्ट स्पष्ट असणे आवश्यक आहे.

१४.११.४ राजकोषीय सुधारणा:

१९९० पर्यंत भारताचा सार्वजनिक खर्च सतत वाढत होता. १९९० मध्ये महसुली खर्चाचे जीडीपी शी प्रमाण २३ %पर्यंत वाढले तर भांडवली खर्च ३०% पर्यंत वाढला. याला खर्चाचा विस्फोट असे देखील संबोधले जाते. १९८६ नंतर केंद्रात व काही राज्यांमध्ये शून्याधारित अर्थसंकल्प मांडले गेले. याचा उद्देश शासकीय खर्च कमी करणे असाच होता. रिझर्व बँकेने अतिरिक्त कोषागार बिले बंद केली याऐवजी शासनाला ९१ दिवसांची कोषागार बिले उभारण्याची परवानगी देण्यात आली. सार्वजनिक खर्चावर नियंत्रण ठेवण्याचा हा प्रयत्न होता. वर्तमान तसेच भविष्यातील राजकोषीय तूट कमी करण्यासाठी दीर्घकालीन उपाय योजने म्हणजे राजकोषीय द्रुढीकरण होय. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँकेच्या नियमावलीनुसार राजकोषीय तूट तीन टक्के किंवा त्यापेक्षा कमी असेल तर संकटापासून वाचता येते. अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा (Fiscal Responsibility And Budget management Act)२००३ हा कायदा ५ जुलै २००४ ला अंमलात आला.या कायद्यानुसार राजकोषीय व्यवस्थापन, कर्जांचे आदर्श व्यवस्थापन व राजकोषीय स्थैर्य या संदर्भात सरकारला वैधानिक आधार मिळाला. या कायद्यानुसार सरकारला अनुदानाच्या मागणी सोबत विवरणपत्रे संसदेत मांडणे अनिवार्य करण्यात आले.

१४.११.५ चलन विषयक धोरण सुधारणा:

रिझर्व बँकेने चलनविषयक धोरणात सुधारणा केली १९९९ मधील १५ टक्के रोख राखीव प्रमाण होते ते २०१३ मध्ये चार टक्के वर आणले. वैधानिक रोखता प्रमाण १९९१ मधील ३८.५ टक्के वरून ऑक्टोबर २०१८ मध्ये १९.५ टक्के वर आणले. १९९४ नंतर व्याजदर विनियंत्रित करण्यात आला. यामुळे बँकांना स्वतःचा व्याजदर निश्चित करण्याची मुभा मिळाली. या सुधारणांमुळे उदारीकरणाला मदत झाली. नियोजन सुधारणा – १५ मार्च १९५० रोजी स्थापन झालेल्या नियोजन आयोगामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत नियोजन आयोग केंद्रीय भूमिका बजावत असे. मात्र हळूहळू विकेंद्रीकरणाला सुरुवात झाली. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेपासून केंद्र व राज्यांच्या योजना वेगवेगळ्या करण्यात आल्या. १९९१च्या उदारीकरणानंतर खऱ्या अर्थाने विकेंद्रीकरण आला गती मिळाली. ७३ व ७४ व्या घटना दुरुस्तीच्या माध्यमातून स्थानिक स्तरावरील नियोजनाला घटनात्मक दर्जा मिळाला.१ जानेवारी २०१५ रोजी निती आयोगाची स्थापना करण्यात आली.विकास प्रक्रियेत योग्य दिशा व धोरणात्मक आदाने पुरविणे नीती आयोगाचे प्रमुख कार्य आहे.

१४.११.६ औद्योगिक सुधारणा:

१९९१ पूर्वी १७ महत्त्वाच्या उद्योगावर केंद्र सरकारचा एकाधिकार होता. १९९१ च्या नवीन औद्योगिक धोरणानुसार सध्या यातील दोनच क्षेत्रे म्हणजे अनु ऊर्जा आणि रेल्वे शासकीय नियंत्रणात आहेत. उर्वरित सर्व क्षेत्रात खाजगी उद्योग स्थापण्यास परवानगी आहे. उद्योगांच्या परवाना धोरणावर नियंत्रण ठेवणारा एमआरटीपी कायदा रद्द करण्यात आला. गुंतवणुकीस १९९९ मध्ये नवीन FEMA कायदा करण्यात आला.सध्या उद्योगावर नियंत्रण ठेवण्यात ऐवजी स्पर्धात्मकता वाढवण्यावर भर देण्यात आला आहे.२५ सप्टेंबर २०१४ ला मेक इन इंडिया अभियान सुरू करण्यात आले. १६ जानेवारी २०१६ ला स्टार्टअप इंडिया ही योजना नवीन उद्योगांसाठी सुरू करण्यात आली.

१४.११.७ कर सुधारणा:

१९९१ चे आर्थिक संकट त्यामागे मुख्य कारण वाढती राजकोषीय तूट हे होते. राजकोषीय तूट कमी करायची असेल तर महसुली उत्पन्न वाढविले पाहिजे. यासाठी कर रचनेत सुधारणा आवश्यक असते.विकसनशील देशांमध्ये एकूण करांमध्ये प्रत्यक्ष कराचे प्रमाण ५० ते ६५% असते. १९७४-७५ मध्ये करमुक्त मर्यादा ३५ हजार रुपये होती ती २०१४-१५ पासून २,००,००० आहे.

१ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त उत्पन्न असणाऱ्या वर २०१६-१७ पासून अधिभार दर १५ % करण्यात आला आहे. २०१७-१८ मध्ये आयकर दर १०%, २०%, ३०% वरून ५%, २०%, ३०% करण्यात आले. १९९०-९१ मध्ये निगम कर ५१% होता तो टप्प्याटप्प्याने कमी करत २०१७ १८ मध्ये ३०% व २५% करण्यात आला. सीमाशुल्क, उत्पादन शुल्क, सेवाकर, विक्रीकर या सर्वांचे विलीनीकरण १ जुलै २०१७ पासून GST मध्ये करण्यात आले. GST मुळे देशातील अप्रत्यक्ष कर सरळ आणि एकत्रित झाले. GST मध्ये 'एक वस्तू प्रकार एक दर' किंवा 'एक सेवा प्रकार एक दर' आहे.

१४.१२ सारांश

भारतातील आर्थिक उदारीकरणाची सुरुवात १९८४ आणि १९८५ च्या औद्योगिक धोरणाने झाली होती, परंतु या काळात ते पूर्णपणे स्वीकारले गेले नाही. भारतातील आर्थिक सुधारणांचे पहिले आणि सर्वात व्यापकपणे आढळणारे धोरण म्हणजे १९९१ चे औद्योगिक धोरण. या धोरणात आर्थिक सुधारणांच्या तीन प्रक्रियांचा उल्लेख करण्यात आला - उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण. आर्थिक सुधारणांच्या दिशेने उदारीकरण हे एक मोठे पाऊल आहे. मुळात याचा अर्थ अर्थव्यवस्थेतील सरकारी हस्तक्षेप कमी करून बाजार व्यवस्थेवरील अवलंबित्व वाढवणे.

१४.१३ प्रश्न

१. उदारीकरण म्हणजे काय सांगून भारतातील उदारीकरण स्पष्ट करा.

२. उदारीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला झालेले फायदे लिहा.

३. उदारीकरणामुळे १९९१ नंतर झालेले बदल लिहा.

४. उदारीकरण होऊनही भारत मागे का ? सविस्तर माहिती लिहा.

५. उदारीकरण म्हणजे खासगीकरण नव्हे स्पष्ट करा.

१४.१४ संदर्भ

- Social and Economic Problems in India, Naseem Azad, R Gupta Pub (२०११)
- Indian Society and Culture, Vinita Padey, Rawat Pub (२०१६)

- Social Problems in India, Ram Ahuja, Rawat Pub (२०१४)
- Faces of Feminine in Ancient, medivial and Modern India, Mandakranta Bose Oxford University Press
- National Humana rights commission-disability Manual
- Rural, Urban Migration : Trends, challenges & Strategies, S Rajagopalan, ICFAI- २०१२
- Regional Inequilities in India Bhat L SSSRD- New Delhi.
- Urbanisation in India: Challenges, Opportunities & the way forward, I J Ahluwalia, Ravi Kanbur, P K Mohanty, SAGE Pub २०१४)
- The Constitution of India, P M Bakshi २०११
- The Problems of Linguistic States in India, Krishna Kodesia Sterling Pub.

*****

१५

खाजगीकरण

घटक रचना

१५.० उद्दिष्टे

१५.१ प्रस्तावना

१५.२ खाजगीकरण म्हणजे काय

१५.३ खाजगीकरणांची आवश्यकता

१५.४ रोजगारासांठी एल्गार आणि खाजगीकरण

१५.५ बँकाचे खाजगीकरण

१५.५.१ खाजगीकरणाच्या मुख्य पध्दती

१५.५.२ बँकांचे खाजगीकरण देशहिताचे नाही!

१५.५.३ निकृष्ट दर्जाचे कर्जवितरण

१५.६ सरकारी क्षेत्र व खाजगी क्षेत्र

१५.७ शिक्षणाचे खाजगीकरण

१५.८ वीजेचे खाजगीकरण ?

१५.८.१ खाजगीकरण झाले तर कर्मचाऱ्यांचे काय होणार ?

१५.८.२ खाजगीकरणाला होतोय विरोध ?

१५.९ खाजगीकरण वारे

१५.१० खासगीकरणाचे दुष्परिणाम

१५.११ खाजगीकरण म्हणजे विकास ?

१५.१२ देशातील नोकरीचं खाजगीकरण: एक गंभीर बाब !

१५.१३ खाजगीकरणांचे वास्तव

१५.१४ सारांश

१५.१५ प्रश्न

१५.१६ संदर्भ

१५.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्हास:

१. खाजगीकरणांची संकल्पणा स्पष्ट करणे.

२. खाजगीकरणांची आवश्यकता समजून घेणे.

३. खाजगीकरणांचे परिणाम अधोरेखित करणे.

४. खाजगीकरणांचे वास्तव समजून घेणे.

१५.१ प्रस्तावना

१९९१ च्या नंतर आपल्या देशात सत्तेवर आलेल्या विविध सरकारांनी जागतिकीकरणाचे धोरण अवलंबले आहे. या जागतिकीकरणाचा अविभाज्य भाग म्हणजे सरकारी वा सार्वजनिक क्षेत्रांत असलेले उद्योग मोडून काढून त्याचे खाजगीकरण करणे होय. त्यात सरकारची जबाबदारी असलेल्या जनतेच्या आरोग्याचे खाजगीकरण करणे हेही क्षेत्र त्याला अपवाद राहिले नाही. सार्वजनीक उद्योग तोट्यात आहेत म्हणून ते आपली आर्थिक अडचण भागवण्यासाठी विकणे आणि खाजगीकरणला प्रोत्साहन देणे हा निर्णय विचार पूर्वक वाटत नाही.

१५.२ खाजगीकरण म्हणजे काय

एखादी इंडस्ट्री किंवा संस्था सार्वजनिक क्षेत्रातून खाजगी क्षेत्रात रूपांतरीत करण्याच्या प्रक्रियेला खासगीकरण म्हणतात. पब्लिक सेक्टर मधील कंपन्या सरकार मार्फत चालवल्या जातात. खाजगीकरणामध्ये सरकार प्रायव्हेट कंपन्या आणि संस्थांवरील बंधने शिथिल करते. यामुळे सरकारी कंपन्या/संस्था ई.ना एक पर्याय उभा राहतो. तसेच सरकारदेखील काही जबाबदाऱ्यांमधून मुक्त होते. जसे कि ऑइल इंडस्ट्री मधील खाजगीकरणाने अंबानी सारखा बिझनेसमॅन स्वतःचे पेट्रोल पंप टाकू शकतो. जेव्हा खाजगीकरण नव्हते (सुमारे १९९० च्या आधी) त्यावेळेस सर्व पेट्रोल पंप सरकारी कंपन्यांचे होते. तसेच शैक्षणिक क्षेत्रातील खाजगीकरणामुळे बऱ्याच खाजगी शाळा आणि खाजगी शैक्षणिक संस्थाना परवानगी मिळाली. यातून कॉम्पिटिशन होऊन काही प्रमाणात शिक्षणाची क्वालिटी सुधारली तसेच सरकारची जबाबदारी देखील थोड्या प्रमाणात कमी झाली.

खाजगीकरणानुसार भागधारकांच्या दृष्टिकोनातून फायदे अपेक्षित आहेत. एकदा खाजगी केले की, भागधारक थेट भागधारक असतात, जे कंपनीला धक्का देतात आणि अशाप्रकारे परिणामकारकता अपेक्षित आहे. याशिवाय, वाढीचा दर्जा वाढवता देखील लाभ म्हणून साजरा केला जाऊ शकतो एकदा खाजगी केले की, सापेक्ष प्रतिस्पर्धींच्या संख्येत वाढ झाल्यास स्पर्धा वाढली आहे. अन्य प्रतिस्पर्धीपेक्षा फायदे प्राप्त करण्यासाठी, खाजगी कंपनीने स्पर्धात्मक धोरणांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे ज्यायोगे त्याच्या स्पर्धात्मक स्थितीत सुधारणा होईल आणि त्यामुळे प्रभावी कार्यपद्धती अपेक्षित आहे.

१५.३ खाजगीकरणांची आवश्यकता

भारताच्या विकासात खाजगीकरणाचा मोठा वाटा असेल असे तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ. मनमोहनसिंग यांनी म्हटले होते पण त्यांना त्याचा वेग वाढवता आला नाही.

१९९१ साली भारतात समाजवादाचा अंत झाला आणि हळू हळू एक एक सेवा खाजगी व्हायला लागली. पूर्वी जसा समाजवादाने सगळे प्रश्न सुटतील असा भ्रम निर्माण करण्यात

आला होता, तसा आता खाजगीकरणाने सगळे प्रश्न सुटतील असा नवा भ्रम जोपासला गेला. म्हणजे पद्धत कोणतीही असो, विकासाची एक गुरुकिल्ली असते असा लोकांचा भ्रम आहे. प्रत्यक्षात तसे नाही. विचारसरणी किंवा अर्थव्यवस्था कोणत्याही प्रकारची असो ती अर्थव्यवस्था जादूची कांडी फिरवून बदल घडावा तसा बदल घडवू शकत नसते. पण लोक तशी अपेक्षा करतात. आताही नरेंद्र मोदी पंतप्रधान झाल्यापासून खाजगीकरणाची चर्चा वेगात सुरू झाली आहे. मात्र ती होत असताना त्याबाबतीत सुद्धा तारतम्य बाळगावे लागेल याचा विसर पडत आहे.

परिवहन, खाणकाम, वीज निर्मिती, रस्त्यांची निर्मिती या विविध क्षेत्रांमध्ये शेकडो खाजगी उद्योजक पुढे येत आहेत. त्यांच्याकडे पैसा आहे, पण इतके दिवस तो अशा कामात गुंतवला जात नव्हता आता त्यांना संधी आहे. आजवर ज्या सेवा केवळ सरकारच्या मालकीच्या होत्या त्या सेवा खाजगी उद्योजकांना देण्यात काहीही चूक नाही. कारण सरकारकडे पैसा कमी आहे आणि त्यामुळे सरकारला या सेवा अद्ययावत करता येत नाहीत आणि लोकांना चांगली सेवा देता येत नाही. या मर्यादेवर मात करण्यासाठी खाजगीकरण हाच उपाय आहे. मात्र लोकांना अशी भीती वाटते की, या सेवा खाजगीकरणात दिल्या की आपली लूट होईल. पण ही भीती निराधार आहे. कारण एखादे काम खाजगीकरणातून खाजगी उद्योगाकडे सोपवले तरी त्या क्षेत्रात तो खाजगी उद्योजक मनमानी करू शकत नाही. त्याला अनेक नियमांनी बांधलेले असते आणि तरीही त्याच्यावर सरकारचे नियंत्रण असते. दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे एखादी सेवा जेव्हा खाजगी होते तेव्हा त्या सेवेत सरकार आणि खाजगी गुंतवणूकदार यांच्यात स्पर्धा होते तसेच दोन खाजगी गुंतवणूकदारांतही स्पर्धा होते आणि जिथे स्पर्धा असते तिथे मनमानी करता येत नसते. आपल्या देशातला अनेक क्षेत्रातला अनुभव तसा आहे आणि जगातही खाजगीकरणाच्या बाबतीत असेच घडलेले आहे. उगाच खाजगीकरण म्हणजे लूट हा समज पसरविण्याची गरज नाही.

१५.४ रोजगारासांठी एल्गार आणि खाजगीकरण

कर्ज फक्त श्रीमंतांना मिळत होते. भांडवलशाहीचे तत्त्व असे कि बँकामध्ये पैसा जमा होतो तो श्रीमंत भांडवलदारांना द्यायचा म्हणजे ते उद्योग काढतील. त्यातून रोजगार निर्माण होईल व जनतेला चांगले जीवन मिळेल. हे सिद्धांत पूर्णपणे फसवे निघाले. तेव्हा गरीब बँकेकडे फक्त दुरून बघत होता. त्यांना स्वत: रोजगार निर्मिती करण्याची संधी नव्हती; तसेच, शेतकऱ्याला कर्ज मिळवून शेतीतून चांगले उत्पन्न काढण्याची संधी नव्हती. इंदिरा गांधीनी बँकांचे राष्ट्रीयकरण केले आणि गरिबांना बँका खुल्या झाल्या. शेतकऱ्यांना कर्ज मिळायला लागले. त्यामुळे हरित क्रांती देशात आली. शेतकऱ्याला चांगले दिवस आले. आमच्या मुलांना रिक्षासाठी कर्ज मिळाले. छोटी दुकाने घातली. मध्यम आणि छोटे उद्योग सुरु झाले. छोटे उद्योग सर्वात जास्त रोजगार निर्माण करतात. तर मोठे उद्योग नोकऱ्या कमी करतात. आधुनिक तंत्रज्ञान मोठ्या उद्योगात, माणसाचे महत्व कमी करते. म्हणूनच मोठ्या उद्योगांचा समाजाला उपयोग होत नाही. कारण ते नोकऱ्या कमी करतात. पैसे जास्त कमावतात.

ह्या जगात महाकाय MONSENTO सारखी कंपनी पूर्ण जगात बियाणे नष्ट करत आहेत आणि त्यांची बियाणे जगात शेतीवर प्रभुत्व निर्माण करत आहेत. ग्रामीण बियाणे व्यवस्था

संपली. पुन्हा पुन्हा त्याच कंपनीकडे बियाणे घेण्यासाठी जावे लागते. जसे BT COTTON हे GMO बियाणे. म्हणजेच जीनमध्ये बदल करून नवीन बियाणे निर्माण होते. युरोपमध्ये ह्याला बंदी आहे. पण आमच्या नेत्यांनी ते भारतात आणले.बँकेच्या राष्ट्रीयकरणामुळे हरित क्रांती आली आणि बऱ्याच प्रमाणात गरिबी कमी झाली. पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी १९९१ साली बँकांच्या खाजगीकरणाचे धोरण आणले. गरीब कर्ज परतफेड करत नाहीत हे कारण पुढे ढकलण्यात आले. सर्वात भयानक सरकारचे षड्यंत्र म्हणजे बँकांना विकून टाकण्याचे आहे. पैसे गरिबांना देण्याच्या ऐवजी श्रीमंतांची कर्जमाफी करण्यासाठी मोठ्या श्रीमंतांना दिले. त्यामुळे सरकारकडे गरिबांना देण्यासाठी पैसा कमी पडला. बँक खाजगी झाल्या कि लाखो नोकऱ्या नष्ट होतील. तंत्रज्ञानामुळे नोकऱ्या बंद व्हायला लागल्या. जसे ATM झाल्यामुळे बँकेतील लाखो लोक बेकार झाले. त्यात बँका खाजगी झाल्या तर शेतकरी कामगार, छोटे उद्योजक, व्यापारी उद्धवस्त होतील. विद्यमान सरकारने हेच धोरण बेछूटपणे सुरु केले आहे.

ह्या सर्व अपयशापासून लोकांचे लक्ष दूर नेण्यासाठी पुतळे पाडण्याचा धंदा सुरु झाला. त्यात लेनिन आणि पेरीयारचे पुतळे म्हणजे शोषणाविरुध्द लढणाऱ्याचे पुतळे पाडण्यात येत आहेत. हिंदुत्वाच्या नावावर दंगे पेटवण्यात येत आहेत. बॉम्बब्लास्ट, दहशतवादी हल्ले वाढत आहेत. बेकारीच्या बडग्यापासून लोकांचे लक्ष दूर खेचण्यासाठी पाकिस्तानचे भूत पुन्हा उभे करण्यात येत आहेत. देशावर एक जबरदस्त संकट येत आहे, बेकारीचे. युवक रस्त्यावर येत आहेत. MPSC विरुद्ध मोर्चे निघाले. रेल्वे नोकऱ्यासाठी रेल रोको झाले. ही तर सुरुवात आहे. ज्यांना रोजगार नाही ते हत्यारे घेतात. आज एक ठिणगी पडली तर आग लागेल अशी परिस्थिती आहे.

१५.५ बँकाचे खाजगीकरण

१५.५.१ खाजगीकरणाच्या मुख्य पध्दती:

१) शेअर वाटप खाजगीकरण. शेअर मार्केट वर शेअर विकायला ठेवले जातात

२) संपत्ती विक्री खाजगीकरण संपत्तीची गुंतवणूकदारांकडे विक्री मुख्यतः लिलावातून किंवा

३) व्हाउचर खाजगीकरण व्हाउचर जे की कंपनीची मालकी संबोधतात त्यांचे नागरिकांमध्ये मोफत वाटप किंवा खुप कमी किमतीत विक्री

४) व्यवस्थापनास किंवा नोकरास विक्री करुन खाजगीकरण कंपनीचे शेअर्स तिथल्या व्यवस्थापनास किंवा नोकरास मोफत किंवा कमी किमतीत विकणे.

सार्वभौम सरकारचीच हमी असल्याने राष्ट्रीयकरणानंतर लोकाचा बँक क्षेत्रावरील विश्वास वाढला त्यामुळे त्यांच्या ठेवी वाढल्या बँक अडचणीत आल्यास सरकार आपणास मदत करेल ही खात्री असल्याने बँकेतील कर्ज वाटप बेजबाबदार पणे वाढले त्यातून बँक व्यवहार तत्व बदलेल या बेजबाबदार पणास नैतिक धोका असे म्हणतात त्यातून हितसंबंध निर्माण झाले याची प्रचिती बँकांच्या थकित कर्जाच्या स्वरूपाने वारंवार आल्यामुळे या बँकांना सातत्याने भांडवल पुरवून सरकारही आत्ता थकले होते म्हणून सरकारला उशीरा सुचलेले

शहाणपण त्याच आपण स्वागत केले पाहिजे राष्ट्रीयकरणानंतर कोणत्याही सामाजिक, आर्थिक निकषांवर सार्वजनिक बँका फारशा यशस्वी झालेल्या दिसून येत नाहीत ग्रामीण शाखांचा विस्तार, कृषी आणि लघुउद्योगाना उपलब्ध झालेले कर्ज यांच्या आडून नेहमीच बँकांच्या राष्ट्रीयकरणाचे समर्थन करण्यात येते. प्रादेशिक ग्रामीण बँका विकसित करण्यात आल्या नाबार्ड चया माध्यमातून पुनवितत सुविधा उपलब्ध करून दिल्यानंतर संस्थात्मक कृषी पतपुरवठा वाढला आज कृषी पतपुरवठा वाढून सुध्दा कृषी क्षेत्रात भांडवली गुंतवणूक फारशी वाढलेली फारशी दिसून येत नाही वारंवार कृषी कर्ज माफ करावी लागते. कृती लघुउद्योग आणि निर्यात क्षेत्राचया गरजांसाठी असलेला पतपुरवठा हा अपुरा अवेळी व नोकरशाही युक्त असा आहे आजही केवळ ४२/टक्के लहान व सीमांत शेतकरयांना बँक कर्ज पुरवठा याचे लाभ मिळतात शिवाय पशूपालन व शेती. मासेमारी या क्षेत्राला अत्यल्प कर्ज पुरवठा होतो. समभाग, मालमत्ता परतावा, पर्याप्त भांडवल, ग्राहक समाधान, तंत्रज्ञान वापर या कार्यक्षमता निकषांवर या राष्ट्रीय कृत बँका खाजगी बँका पेक्षा मागे आहेत ठेवीदारांचे पैसे देण्याकरिता आणि दिलेल्या कर्जाच्या प्रमाणात सवताचे पर्याप्त भांडवल ठेवण्याकरिता या बँकांना आवश्यक ते भांडवल प्रवस्तक म्हणून सरकारला द्यावी लागते. १९९० चे दशकात २० हजार कोटी रुपये भांडवल देण्यात होते उच्च पदांवर असणारे यांच्या संगनमताने प्रभावी व मोठ्या कंपन्यांकडून कर्ज वसुली होत नाही याकरिता जलद उपाय म्हणून २०१६ मध्ये दिवाळखोरी कायदा करण्यात आला बँकिंग व्यवसाय धोक्याचा व्यवसाय असल्यामुळे बँकांनी दिलेली कर्जाची रक्कम व्यवसायिक कारणांमुळे बुडते त्यामुळे खाजगी बँकांची कर्जे बुडतता मात्र खाजगी बँकांच्या थकित कर्जाच्या तीन ते चार पट जास्त प्रमाणात थकित व कर्जाचे प्रमाण सार्वजनिक बँकांमध्ये आहे.प्रभावी कर्ज वसुली करण्यासाठी केलेल्या दिवाळखोरी कायद्यात तरतुदी कडक करण्याबाबत आर बी आय गव्हर्नर आणि सरकार यात मतभेद झाले यावरून हितसंबंध लॉबी किती प्रभावी आहे हे आपल्या ध्यानात आले यांना. शेतकरी. लघुउद्योग, ग्रामीण भाग सहज लपवता येते पण म्हणून खाजगीकरण केलयाणे अशा प्राथमिक क्षेत्राला कर्ज मिळणार नाही ही भीती निराधार आहे नियामक चौकट प्राथमिक क्षेत्र कर्ज पुरवठा करण्याकरिता पुरेशी आहे आवश्यक असेल तर त्यासाठी ती अधिक सर्वसमावेशक करता येते ठेवीवरील विमा सर्वच बँकाना लागू आहे आज खाजगी बँका कर्ज गरजा ४०/टक्के पूर्ण करत आहेत यात शेतकरी. लघुउद्योग, दुर्लभ घटक, निर्यातदार हे सर्व यात येतात.

१५.५.२ बँकांचे खाजगीकरण देशहिताचे नाही!:

निकृष्ट कर्जांमुळे बँकांचे नुकसान होत असते. या विषयाचा सर्वांगीण विचार करताना, ७० च्या दशकात इंदिरा गांधी यांनी खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करतानाचा त्यांचा राजकीय हेतू बाजूला ठेवूनच मूल्यमापन केले पाहिजे. राष्ट्रीयीकरणापूर्वी प्रामुख्याने शहरातच शाखा असलेल्या बँकांना नंतर खेडोपाडी- संपूर्ण भारतभर शाखा उघडणे भाग पडले. पण, त्यामुळे सर्वच बँकांचा शाखाविस्तार आणि व्यवसाय कैकपटींनी वाढून बँका सर्व जनतेपर्यंत पोहोचल्या. आम जनतेला बँकिंग सेवा प्रथमच उपलब्ध झाल्या, ज्याची खरी गरज होती. केंद्र व राज्य शासनाच्या सर्व आर्थिक सुधारणा आणि योजना केवळ बँकांमार्फतच राबविल्या जातात. कारण, बँकांची विश्वासार्हता व कार्यक्षमता सरकारी कार्यालयांपेक्षा नेहमीच गतिशील, तत्पर व पारदर्शी असते. सरकारी बँकांतील कारकुनाच्या जागाही उच्च अर्हताप्राप्त आणि स्पर्धात्मक परीक्षेद्वारा भरल्या जात असल्याने, त्यांची क्षमता जास्त

असते आणि अधिकारीवर्ग तर आयएएस व आयपीएसच्या बौद्धिक दर्जाचे असतात. त्यामुळे अशा तज्ज्ञ कर्मचाऱ्यांच्या भरवशावरच आज बँकांचे स्पृहणीय कार्य सुरू आहे, हे मानलेच पाहिजे. मात्र, या यंत्रणेतही अनेक दोष आहेत.

१५.५.३ निकृष्ट दर्जाचे कर्जवितरण:

ज्या कर्जांची नियमित वसुली होत नाही, त्यांची वर्गवारी करून, त्या वर्गवारीनुसार प्रत्येक कर्जखात्यातील रकमेनुसार एका विशिष्ट रकमेची तरतूद बँकांना आपल्या नफ्यातून करावी लागते. ज्या खात्यांना बट्टा खाते (Loss-Assets) म्हणतात. त्यातील संपूर्ण रकमेची तरतूद आपल्या नफ्यातून बँकांना करावी लागते. त्यामुळेच बँकांचे ताळेबंद पारदर्शी होत असतात. त्यासाठी ही व्यवस्था आवश्यकच असते. ही तरतुदीची रक्कम हजारो कोटी रुपयांची असते. कारण, बँकांची कर्जेसुद्धा लाखो कोटी रुपयांची असतात. अशा तरतुदी झालेल्या खात्यांना वेगळे काढून त्यांना Write off म्हणजे बट्टा खाते म्हणतात. विरोधी राजकीय पक्ष यास कर्जमाफी म्हणतात. ते पूर्णपणे चूक आहे. ही माफी नसते. बँकांना अशा खात्यांच्या वसुलीचे संपूर्ण कायदेशीर अधिकार असतात आणि तसे प्रयत्न नेहमीच सुरू असतात. मात्र, दैनंदिन कामाचा रेटा बघता शाखा प्रमुखांना हे वसुलीचे काम शक्य होत नाही. पुरेशा मनुष्यबळाच्या अभावी शाखास्तरावर ही वसुली कार्यवाही तत्परतेने होऊ शकत नाही. त्यासाठी स्वतंत्र, सक्षम प्रभावी यंत्रणा बँक स्तरावर राबविण्याचे दायित्व आता रिझर्व्ह बँकेनेच उचलले पाहिजे व त्यावर नियंत्रणही ठेवले पाहिजे. या वसुलीमुळे सर्व बँकांचा नफाही एकदम वाढणार आहे. आज त्याचीच गरज आहे. भारतासारख्या विस्तीर्ण प्रदेशात जेथे कोरोना आपत्तीमुळे अर्थव्यवस्थेत मंदी आहे तेथेही विकसित देशातील कर्जखात्यावरील तरतुदीचे नियम लागू केल्यामुळे, २०२१ मार्च व त्यापुढील काळात अनेक बँका तोटा दाखवतील. त्यामुळे हे कठोर तरतुदीचे नियम शिथिल करून वस्तुनिष्ठ बनवणे, ही प्राथमिक जबाबदारी रिझर्व्ह बँकेने पार पाडणे आवश्यक झाले आहे. ते दायित्व निभावण्याची नितान्त आवश्यकता आहे. सरकारी बँकांना आता ५० वर्षे झाली आहेत. त्यांनी स्वत:ची सर्वंकष यंत्रणा (Infrastructure) उभी केली आहे. सर्व सरकारी योजना व्यवस्थित राबवून, बँकांचा सर्व व्याप सांभाळून ग्राहकांचे समाधानही प्राप्त करण्यात सरकारी बँका यशस्वी ठरल्या आहेत. त्यामुळे केवळ एखाद्या वर्षीच्या आर्थिक परिणामांच्या आधारे (तोट्यामुळे) ही सर्व भक्कम यंत्रणा खाजगी भांडवलदारांच्या हातात देणे म्हणजे त्यांना आयता गुलाबजामून देण्यासारखे आहे. त्याची काहीही गरज नाही.

१५.६ सरकारी क्षेत्र व खाजगी क्षेत्र

देशातील साधन-सामग्रीचा विकास आणि त्यांचा सदुपयोग करण्याचे ध्येय तसेच सार्वजनिक हित व गतिशील औदयोगिक प्रगती साधण्याकरिता ज्या क्षेत्रातील उदयोगधंदे सरकारच्या मालकीचे असतात, ते सरकारी क्षेत्र होय. ज्या क्षेत्रात केवळ खाजगी मोठ्या उदयोगधंदयांना प्रवेश असतो, तसेच कमाल नफा मिळविणे, हाच प्रमुख उद्देश ठेवला जातो, ते खाजगी क्षेत्र होय. एकूण औदयोगिक उत्पादनाला गती देण्यासाठी वाहतूक व दळणवळणाची साधने, बँकिंग, लोखंड व पोलाद, वीज, कोळसा, सिमेंट, खनिज तेल यांसारख्या मूलभूत महत्त्वाच्या उदयोगांचा विकास करण्याच्या दृष्टीने त्यांचे उत्पादन शासनाला आपल्या अखत्यारीत घ्यावे लागते. तात्कालिक नफ्याचा विचार बाजूला ठेवून,

सार्वत्रिक आर्थिक विकासाची गरज जाणून, तसेच दीर्घकालीन नफ्याचा विचार लक्षात घेऊन सरकार या क्षेत्रात उतरते; हेच सरकारी क्षेत्र होय. देशातील साधनसंपत्तीचे सुयोग्य उपयोजन, मोठ्या व लहान उदयोगधंदयांचा समतोल विकास आणि विविध उदयोगांचे सम्यक प्रादेशिक विभाजन, हे सरकारी क्षेत्राचे ध्येय असते. सरकारी क्षेत्रामध्ये नवनवीन उदयोगधंदे स्थापण्याची जबाबदारी सरकार उचलते. उदा., संरक्षण साहित्य, यंत्रावजारे, ॲल्युमिनियम, प्रतिजैविक पदार्थ, खते यांचे उत्पादन इत्यादी. खाजगी क्षेत्रामध्ये वरील उदयोगांव्यतिरिक्त इतर उदयोग व पूर्वी चालू असलेले उदयोगही पुढे चालू ठेवण्यास सरकार मुभा देते. सरकारी मालकीच्या अथवा सरकारच्या ताब्यातील जमिनी, रस्ते, सार्वजनिक इमारती, लोकोपयोगी सेवाउदयोग तसेच इतर उदयोग-व्यवसाय यांना 'सरकारी मालकी'च्या असे संबोधिले जाते. एखादया देशातील जमिनी व साधनसंपत्ती ही अखेरीस त्या देशातील लोकांच्या मालकीची असते, म्हणजेच ती सरकारच्या मालकीची असते. हा सिद्धांत पूर्वीपासून चालत आला आहे. त्यावरूनच राज्यातील सर्व जमिनींवर राज्याची पूर्ण सत्ता असते, हा सिद्धांत म्हणजेच सरकारचा आपल्या राज्यातील वा सीमांतर्गत भागातील जमिनी व इमारती यांवर पूर्ण ताबा व मालकी असू शकते, हा यथा उपसिद्धांतर्थ ठरतो. पूर्वीच्या काळात सरकारची अनेक उदयोग-व्यवसायांवर मालकी असे व ते व्यवसाय वा उदयोग सरकार चालवीत असे. उदा., पाणी, करमणूक केंद्रे (चित्रपटगृहे, नाटयगृहे), स्नानगृहे इत्यादी. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांमध्ये सरकारी आस्थापनांद्वारा सार्वजनिक शाळापद्धती, सार्वजनिक महामार्ग व पूल, धरणे (भूसंपादनार्थ व वीज उत्पादनार्थ), वीज वितरणव्यवस्थापन तसेच विक्री आणि अशाच जनहिताच्या उदयोगांचे व्यवस्थापन पार पाडले जाते. टेनेसी खोरे प्राधिकरण हे सार्वजनिक मालकीचे एक नमुनेदार उदाहरण आहे. सार्वजनिक उपयुक्तता उदयोगांचे सामाजिक जीवनात केवढे महत्त्वाचे स्थान आहे, हे विविध नगरपालिकांव्दारे पाण्याचे नियोजन, गटारांची व्यवस्था, वीज वितरण, वाहतूक व्यवस्था, गॅस वितरण इत्यादींवर मालकी व त्यांचे व्यवस्थापन केले जाते, त्यावरून दिसून येते. यूरोपीय देशांमध्ये सरकारी मालकी अमेरिके-पेक्षा अधिक प्रमाणात विस्तृत व अधिक काळ प्रचलित असल्याने तिचा प्रसार रेल्वेचे जाळे, दूरसंचार सेवा, नभोवाणी व दूरचित्रवाणी, कोळसाखाण उदयोग व अन्य शक्तिसाधने आणि बँकिंग उदयोग येथपर्यंत पोहोचला आहे. दुसऱ्या महायुद्धोत्तर काळापासून अनेक पश्चिमी राष्ट्रांनी अनेक व्यवसाय संघटना व उदयोगांचे सरकारी निगमांच्या स्वरूपात व्यवस्थापन केले आहे. सोव्हिएट रशिया व अन्य साम्यवादी देश यांमध्ये सरकारी मालकी मोठया प्रमाणावर अस्तित्वात आहे. या देशांमधील सर्व जमिनी तसेच सर्वनैसर्गिक साधनसामगी, लोकोपयोगी सेवाउदयोग, बँकिंग, वाहतूक व बहुतेक सर्व उदयोगधंदे सरकारी महामंडळांमार्फत चालविण्यात येतात. अनेक विकसनशील देशांच्या अर्थव्यवस्थांमध्येही मोठया प्रमाणावर सरकारी मालकी, विशेषत: महत्त्वपूर्ण उदयोगधंदे व साधनसामगी यांवर दाखविली जाते आणि त्यांचे परिचालन व व्यवस्थापन केले जाते. लोकोपयोगी सेवाउदयोग, व्यवसाय तसेच शेती या क्षेत्रांमधील खाजगी उदयोगांकडून चालविण्यात येणाऱ्या विविध व्यवसायांवर दाखविली जाणारी सार्वजनिक मालकी व सरकारी नियंत्रण यांमध्ये फरक आहे. अमेरिकेत विविध प्रकारची कर्जे, थेट वित्तप्रबंध आणि निगमीय कार्य यांच्यावर विविध कायदेकानू करीत असलेले नियमन व नियंत्रण यांमध्येही मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे. यूरोपीय देशांत सरकारी क्षेत्रातील सेवा-उदयोगांनी अशा प्रकारच्या सेवा पुरविणे, ही जरी पद्धत असली, तरी अमेरिकेत खाजगी क्षेत्रातील उदयोगांनी (कंपन्यांनी) अशा प्रकारच्या सेवा काही कडक वैधिक

(कायदेशीर) नियम पाळून पुरविण्यास परवानगी देण्यात आलेली आहे. काही देशांमध्ये रेल्वे, कोळसाखाण उदयोग, लोखंड व पोलाद, बँकिंग, विमा यांसारख्या उदयोगांचे तात्त्विक कारणांकरिता राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. संरक्षणसाहित्य उत्पादन (शस्त्रास्त्रे, दारूगोळा इ.), विमाननिर्मिती ह्यांसारखे उदयोग संरक्षणात्मक दृष्टिकोनातून सरकारी क्षेत्रामध्ये अंतर्भूत करण्यात आले आहेत. साम्यवादी देशांत उत्पादनाचे बहुतेक सर्व प्रकार व्यापार व वाणिज्य तसेच वित्त व्यवहारांतर्गत उदयोग यांचा समावेश सरकारी क्षेत्रात करण्यात आला असून, स्वातंत्र्यप्राप्त अनेक नवीन तसेच अर्धविकसित देशांत सरकारी क्षेत्राचे अधिक प्राबल्य जाणवते.

सरकारी उदयोगांचा आणखी एक प्रकार म्हणजे सरकारी खाती- उदा., पोस्ट व टेलिगाफ, रेल्वे इत्यादी.

१५.७ शिक्षणाचे खाजगीकरण !

महाराष्ट्र राज्यात खाजगी विद्यापीठे स्थापन करण्यास परवानगी देणारे विधेयक विधिमंडळाने मंजूर करून शिक्षणक्षेत्रात एक पुढचे पाऊल टाकले आहे. हे 'स्वयं-अर्थसहाय्यित विद्यापीठ' स्थापन करण्यासाठी आताच अनेक बड्या उद्योगसमूहांनी रस दाखविला आहे. अलीकडच्या काळात शिक्षणक्षेत्राकडे व्यापारीवृत्तीने पाहणाऱ्यांची संख्या आपल्याकडे बरीच वाढली आहे. खाजगी शाळांचे फुटलेले पेव आणि त्यांची मनमानी हे त्याचेच द्योतक आहे. या शाळांच्या आर्थिक दडपशाहीला आळा घालणारा कायदा राज्य सरकारने नुकताच मंजूर केला असला, तरी खाजगी क्षेत्राकडून शिक्षणाचा कसा व्यापार केला जातो, हे त्यावेळीच प्रकर्षाने सामोरे आले होते. हा कायदा संमत होऊन काही दिवस उलटतात न उलटतात, तोच आता स्वयं-अर्थसहाय्यित विद्यापीठांना परवानगी देण्याचा कायदा मंजूर करण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या, शिकविण्याच्या विषयांत सातत्याने होणारी वाढ, ते शिकविण्यासाठी तज्ज्ञ आणि अनुभवी शिक्षकांची गरज, सुसज्ज प्रयोगशाळा अशा अनेक गोष्टींची निकड आता भासत आहे. सध्याच्या विद्यापीठांवरील ताण आणि त्यांचा कारभार पाहता त्यांच्याकडून या गोष्टी कितपत साध्य होतील, याची शंकाच आहे. सध्याच्या जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणाच्या काळात विद्यापीठीय शिक्षणाचेही खाजगीकरण करण्याची गरज आपल्याला भासावी, हे एका अर्थाने आपल्या विद्यमान शिक्षणव्यवस्थेचे अपयश आहे. त्या अपयशाचे पालकत्व कोणाकडे आहे, हा वादाचा विषय होऊ शकतो. मात्र खाजगी विद्यापीठांमुळे आजची निकड आणि उद्याच्या गरजा भागून उत्तम दर्जाचे शिक्षण एतद्देशीय विद्यार्थ्यांना मिळू लागले तर ती आनंदाचीच गोष्ट ठरेल. खाजगी विद्यापीठ स्थापन करण्यासाठी किमान किती जमीन आणि दाननिधी असायला हवा, याबाबतच्या स्पष्ट सूचना देण्यात आल्या आहेत. मुंबई किंवा मुंबई उपनगर जिल्हाक्षेत्रामध्ये असे विद्यापीठ उभारायचे असेल तर चार हेक्टर जागा असणे आवश्यक आहे; तर ग्रामीण भागात त्यासाठी ४० हेक्टर जागा गरजेची आहे. मुंबई आणि उपनगर जिल्हाक्षेत्रातील विद्यापीठासाठी दहा कोटीं रुपयांचा आणि या क्षेत्राबाहेरील विद्यापीठासाठी पाच कोटी रुपयांचा दाननिधी अनिवार्य आहे. अशी खाजगी विद्यापीठे स्थापन करण्यामध्ये काही नामवंत उद्योगसमूहांनी रस दाखविला आहे. मात्र आपण लक्ष्मीच्या नाही, तर सरस्वतीच्या दरबारात प्रवेश करणार आहोत, याचे भान त्यांना ठेवावेच लागेल. अन्यथा ही विद्यापीठे धनिक वर्गाचीच अंकित होण्याची भीती आहे. या विद्यापीठांना परदेशांतील

नामवंत विद्यापीठांशी शैक्षणिक करार करता येणार आहेत. मात्र युरोप-अमेरिकेतील सर्वच विद्यापीठे उत्तम आहेत, असे मानण्याचे कारण नाही. तिथेही डावे-उजवे करण्यासारखी स्थिती आहेच. त्यामुळेच करार करताना परदेशांतील शिक्षणसंस्थाही पारखूनच घ्याव्या लागतील. या विद्यापीठांमध्ये प्रवेश देताना 'धर्म, लिंग, वंश, जात, पंथ, वर्ग, मत, जन्मस्थान किंवा धर्मश्रद्धा' यांचा विचार न करता सर्वांना प्रवेश दिला जावा आणि 'विशेष तरतुदींद्वारे समाजातील दुर्बल घटक म्हणजेच स्त्रिया, गरीब, राज्यातील अल्प उत्पन्न गट व रहिवासी यांचा शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यासाठी आधारभूत योजना खाजगी विद्यापीठ तयार करेल आणि यासंदर्भात सकारात्मक कृती करेल' असे नमूद करण्यात आले आहे. हे स्वागतार्हच आहे. मात्र या तरतुदी प्रत्यक्षात येतील, याची काळजी घ्यायला हवी. या विद्यापीठांमध्ये राखीव जागा ठेवण्याची तरतूद नाही. तशी ती असावी, असा आग्रह राज्याच्या मंत्रिमंडळातील काहींनी धरला आहे. तशी तरतूद करता येईल काय, याचा तपास सरकारने करायलाच हवा. दुसरे असे की या विद्यापीठांतील फीवर कोणाचे नियंत्रण असणार आहे किंवा नाही, याबाबतही सरकारने खुलासा करण्याची आवश्यकता आहे. सरकारने आरक्षणाबाबत कायद्यात बदल केला तर उद्योगसमूहांना आज असणारा रस कायम राहील काय हा खरा प्रश्न आहे. तसा तो त्यांनी दाखविला तर शिक्षणातील मक्तेदारी मोडून काढण्यात उद्योगक्षेत्रही आपला वाटा उचलत आहे, असेच सिद्ध होईल आणि दीर्घकालीन वाटचालीसाठी ते उपकारकच ठरेल. या खाजगी विद्यापीठांमुळे आपल्या सध्याच्या विद्यापीठांना आमूलाग्र बदलावे लागेल. सध्याच्या कारभारामुळे अनेक गोष्टींत येणारी अनिश्चितता विद्यार्थ्यांचे मानसिक खच्चीकरण करून त्यांना नाउमेद करते. हे सर्व लागलीच थांबेल असे म्हणणे भाबडेपणाचे ठरेल. परंतु या विद्यापीठांमुळे निर्माण होणारी स्पर्धा लक्षात घेता आजची विद्यापीठेही खऱ्या अर्थाने 'विद्या'पीठे होतील, अशी आशा करता येते.

१५.८ वीजेचे खाजगीकरण का ?

केंद्र सरकारने राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांतील सरकारी वीजवितरण कंपन्यांच्या खाजगीकरणासाठी आदर्श निविदा संहितेचा मसुदा राज्यांना पाठवला आहे. निविदा संहितेच्या मसुद्यात १०० टक्के खासगीकरण आणि ७४ टक्के खाजगीकरण असे दोन आर्थिक पर्याय देण्यात आले आहेत. खाजगीकरणानंतर ७ वर्ष सरकारने खाजगी कंपनीला आर्थिक पाठबळ द्यावं असं मसुद्यात नमूद करण्यात आलं आहे. मुंबई सोडून राज्यभर महावितरण ही एकच सरकारी वीज कंपनी आहे. गुजरात, कर्नाटकसारख्या काही राज्यांनी आपल्या वीज कंपनीचे प्रदेशनिहाय वीजवितरण कंपन्यांमध्ये विभाजन केलंय. त्यामुळे काही राज्यांत ४ ते ५ सरकारी वीजवितरण कंपन्या आहेत. देशातील २२ राज्यांमध्ये एकूण ४१ सरकारी वीजवितरण कंपन्या आहेत. केंद्रशासित प्रदेशांतही सरकारी वीजवितरण कंपन्या आहेत.

विजवितरण कंपन्या कृषी,कमी वीज दरवाढ आणि कोरोडो रूपयांची थकबाकी यामुळे सरकारी वीज कंपन्यांवर आर्थिक बोजा येतो त्यामुळे खाजगीकरण हा एक पर्याय म्हणून सरकार पहात आहे. समजा वीजेचं खाजगीकरण झालं तर १०० टक्के खासगीकरण किंवा ७४ टक्के खासगी मालकी आणि २६ टक्के सरकारी मालकी असे दोन पर्याय सुचवण्यात आले आहेत. खासगीकरण करताना संबंधित कंपनीला २५ वर्षांसाठी वीजवितरण परवाना मिळेल. तसेच सरकारी वीजवितरण कंपनीच्या सर्व मालमत्ता नवीन खासगी कंपनीच्या

ताब्यात जातील. खासगी कंपनीला जमीन वापरता येईल, पण तिची मालकी मिळणार नाही, असे या संहितेच्या मसुद्यात म्हटले आहे.

१५.८.१ खाजगीकरण झाले तर कर्मचाऱ्यांचे काय होणार ?:

सरकारी कंपनीतील अधिकारी:

कर्मचारी नवीन खासगी कंपनीत गेल्यानंतरही त्यांचे निवृत्तीसमयीचे लाभ देण्याची जबाबदारी सरकारवर असेल. निविदा प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर ३२ आठवड्यांत म्हणजेच आठ महिन्यांत खासगीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण करावी, असे केंद्र सरकारने सूचवलं आहे. वीजक्षेत्रातील विविध तज्ज्ञांनी, संस्थांनी या संहितेबाबतच्या आपल्या हरकती आणि सूचना केंद्र सरकारला सादर केल्या आहेत.

१५.८.२ खाजगीकरणाला होतोय विरोध ?:

महाराष्ट्रातील विजवितरण कंपन्यातील कर्मचाऱ्यांनी या खाजगी करणाला तीव्र विरोध दर्शवला आहे. काही मोजक्या उद्योपतिंना फायदा देण्यासाठी खाजगीकरणाचा घाट असल्याचा त्यांचा आरोप आहे. चंडीगड या केंद्रशासित प्रदेशात खासगीकरणाची प्रक्रिया सुरू केली पण तेथील वीज कर्मचाऱ्यांच्या संघटनांनी त्याविरोधात उच्च न्यायालयात दाद मागितली.खरं तर येथे वीजकंपनी फायद्यात आहे. सरकारी वीजवितरण कंपनी तीन वर्षांपासून नफ्यात असताना आणि वीजगळतीचे प्रमाण १५ टक्के या आदर्श मर्यादेत असताना खासगीकरण कशासाठी, असा सवाल वीज कर्मचारी संघटनेने केलाय. त्याची दखल उच्च न्यायालयाने घेतली असून सुनावणीचे आदेश दिले आहेत केंद्र सरकारला हा एक झटका मानला जातो. कायद्याच्या मसुद्यात नेमकं काय म्हटलंय १०० टक्के खासगीकरण आणि ७४ टक्के खासगीकरणाचे पर्याय खासगीकरणानंतरही पाच ते सात वर्षे संबंधित राज्य सरकारने कंपनीला अर्थबळ द्यावे खासगीकरण करताना संबंधित कंपनीला २५ वर्षांसाठी वीजवितरण परवाना सरकारी वीजवितरण कंपनीच्या सर्व मालमत्ता नवीन खासगी कंपनीच्या ताब्यात खासगी कंपनीला जमीन वापरता येईल, पण तिची मालकी मिळणार नाही कर्मचारी खासगी कंपनीत गेल्यानंतरही त्यांच्या निवृत्ती लाभाची जबाबदारी सरकारवर निविदा प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर आठ महिन्यांत खासगीकरण प्रक्रिया पूर्ण करावी विजेच्या खाजगी करण्याबाबत जनता दलाचे नेते आणि अभ्यासक असलेले प्रताप होगाडे म्हणाले खाजगीकरण झालं तर त्याचा फायदा सामान्य ग्राहकाला होत असेल तर स्वागत आहे. पण सामान्य ग्राहक म्हणजेच कृषी विषयक ग्राहक, शेतकरी आणि सामान्य माणूस मात्र खाजगीकरणामुळे अडचणीत येईल. सरकारकडून शेतकरी बीपीएल धारक आणि घरगुती ग्राहकासाठी सबसिडी दिली जाते. हा तोटा औद्योगिक आणि उद्योगपती यांना वितरित होणाऱ्या वीजेच्या बिलामधून काढला जातो. खाजगीकरण झाले तर कंपन्यांवर कोणतेही निर्बंध राहणार नाही. उलट केंद्रात एक नवीन ऑथॉरिटी सरकार बनवत आहे आणि त्याचा थेट फायदा मोठ्या कंपन्यांना होणार असल्याचं होगाडे सांगतात. खाजगीकरण झाल्यानंतर ज्या कंपन्यांकडून वीज विकत घेतली जाणार आहे त्या कंपन्यांना शंभर टक्के पैसे मिळाले पाहिजेत अशी अट नवीन कायद्यात पाहायला मिळते. सध्या एमईआरसी ही नियंत्रण संस्था असताना वेगळ्या ऑथिरिटी ची गरज काय असा सवालही होगाडे उपस्थित करतात. खाजगीकरण आल्यानंतर खासगी कंपन्यांना गरीब

वर्गाचे काही देणेघेणे असणार नाही महाजनको कडून महावितरण वीज विकत घेते मुळात महाजनको कडून तयार होणारे वीच ही सात रुपये दराने महाजनको तयार करतात आणि महावितरणला मिळते महाराष्ट्रात जास्त किमतीत महावितरण वीज घेत आहे. गुजरात आणि इतर राज्यात मात्र तीन रुपये दराने वीज विकत घेतली जाते. त्यामुळे वीज वितरण कंपनी महाजनको अशा कंपनीच्या अकार्यक्षमता आणि भ्रष्टाचार यामुळे तब्बल सात हजार कोटींचे नुकसान सरकारला सोसावं लागतं असा प्रताप होगाडे यांनी सांगितले. सुधारित विद्युत कायदापास झाला तर कामगारांचे काय होणार विद्युत मडंळाचे विभाजन होवुन कंपनी म्हणजेच खाजगीकरण झाल्यामुळे दि.३१.३.२०१८ पर्यत वीज उद्योगाचा एकत्रित तोटा रु.३ लाख ३० हजार कोटी झालेला आहे, तो वाढत जाणार. पर्यायाने सरकारी वीज कंपन्या तोटयात जातील व नतंर त्या तोटयात आहे म्हणून बंद करण्यात येतील. त्यात काम करणारे १५ लाख कामगार व अभियंते व २० लाख कंत्राटी व आऊट-सोर्सिंग कामगार यांच्या नौकऱ्या जाणार. सरकारी वीज निर्मिती,वहन व वितरण करणाऱ्या कंपन्याचा तोटा वाढत जाऊन बंद करण्यात येतील.ज्या पध्दतीने आता उदा MTNL, BHEL, Jet, AIr india, BSNL चे झाले तसे होईल.खाजगी वीज निर्मिती कंपन्या तोटयात आहे. म्हणून त्याचे पूर्णजिवन करण्यासाठी हा नविन विघुत कायदा आहे. वीजेचे दर भरमसाठ वाढतील विजेच्या दरावर सरकारचे नियंत्रित राहणार नाही.खाजगी मालकाना ते अधिकारी राहील. सबसिडी बंद झाली व वीजेचे दर वाढल्यामुळे शेतकरी, गरीब वीज ग्राहक, छोटे उद्योजक, वाणिज्य व इतर वीज ग्राहक वीजेचा वापरु शकणार नाही. व वीज ही फक्त श्रीमंताची मक्तेदारी होईल. स्थायी कामगार भरती बंद करुन आऊट-सोर्सिंग व ठेकेदार पध्दतीने कामे करण्यात येणार. कार्यरत कामगार व अभियंते याचे पगार कमी करण्यात येवुन त्याना VRC घेण्यास भाग पाडतील. पाच वर्षाने होणारी पगारवाढ पध्दत बंद करण्यात येईल. खाजगीकरण झाल्यामुळे नोकरी व प्रमोशन मध्ये असलेले आरक्षण बंद करण्यात येईल. पदोऊन्नतीचे मार्ग बंद करण्यात येणार. कामगार कायदे बदल्लण्यात आल्यामुळे कामगार सघंटना निर्माण करण्याचे अधिकार कामगार याना राहणार नाही. कामाचे तासाचे बंधन रहणार नाही. प्रचंड प्रमाणात बेरोजगारीचा वाढेल. खाजगी भाडंवलदार हे खाजगीकरण केल्यानंतर जेव्हा ताबा घेतील तेव्हा कामगार व अभिंयते याना असलेले वेतन देणार नाही. ते ठरवतिल ते वेतन स्विकारावे लागेल. वीज कामगाराचे ज्येष्ठ नेते मोहन शर्मा यांच्या अध्यक्षतेखाली कामगारांची एक बैठकही झाली कायद्याचा विरोध करायचा असा निर्णय कामगार संघटनांनी घेतला आहे आणि तो देश पातळीवर आहे. उतरप्रदेश कायद्या पास होण्यापुर्वी अंमलबजावणी सुरु झालेली आहे. महाराष्ट्रात यापूर्वी औरंगाबाद येथे खाजगीकरण करण्याचा प्रयत्नं झाला होता पण तो फसला असं कामगारनेते कृष्णा भोयर यांनी सांगितलं. देशातील १३ राज्य सरकारने व पाच केंद्र शाषित प्रदेशाने सुधारित कायद्या-२०२० ला विरोध केला असताना उडीसा, उतरप्रदेश, आध्रंप्रदेश व पांडेचरी, दादर-नगर-हवेली व चंदिगड येथे खाजगीकरणाची प्रक्रिया सुरु केलेली आहे. तर दुसरीकडे कामगारांनीही विरोध करण्यासाठी दंड थोपटलं आहे.

१५.९ खाजगीकरण वारे

१९९१ मध्ये जेव्हा भारत आर्थिक संकटात सापडला होता तेव्हा तत्कालीन अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांनी परकीय गंगाजळी भारतात मोठ्या प्रमाणावर आणण्यासाठी वेगवेगळ्या

आर्थिक उपाययोजना केल्या. त्यामध्ये विविध सरकारी प्रकल्पांचे खाजगीकरण ही देखील एक महत्त्वपूर्ण उपाययोजना होती. त्यानंतर १९९७ ते २००२ अशी पाच वर्षे देशात माजी पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी प्रणित भाजप आघाडीचे सरकार केंद्रात सत्तेवर होते. मात्र काँग्रेस सरकारच्या काळात सुरू झालेला खाजगीकरणाचा रेटा हा एवढा प्रचंड होता की भाजपप्रणीत एनडीए सरकारलादेखील खाजगीकरणाचे प्रयोग देशभरात राबवण्याखेरीज पर्याय राहिला नाही. २००४ मध्ये पुन्हा काँग्रेसप्रणीत यूपीए सरकार केंद्रात सत्तेवर आले आणि २०१४ पर्यंत म्हणजेच दहा वर्ष हे सरकार देशावर राज्य करत होते. देशाच्या आर्थिक चक्राला गती द्यायची तर खाजगीकरण याशिवाय पर्याय नाही याची जाणीव काँग्रेस सरकारला सातत्याने होती त्यामुळेच जेव्हा जेव्हा केंद्रात काँग्रेस प्रणित सरकार सत्तेवर होते तेव्हा तेव्हा तत्कालीन केंद्र सरकारने खासगीकरणाचा पुरस्कार करणारेच निर्णय प्रमुख्याने घेतले आहेत. मात्र २०१४ साली देशात राजकीय क्रांती झाली आणि पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भाजप सरकार बहुमताने केंद्रात सत्तेवर आले.

गेली दीड-पावणेदोन वर्ष देश कोरोनासारख्या जीवघेण्या विषाणूशी लढत आहे. टाळेबंदीमुळे देशभरातील उद्योग कारखाने अक्षरश: दिवाळखोरीत निघत आहेत. विविध करांच्या रूपाने सरकारी तिजोरीत जमा होणारी गंगाजळीदेखील या काळात मोठ्या प्रमाणावर आटली आहे. असे असताना विकास कामे विविध प्रकल्प राबवण्यासाठी केंद्र सरकारला मोठ्या प्रमाणावर निधीची आवश्यकता आहे हे सत्य नाकारण्यात अर्थ नाही. कोणत्याही विचारसरणीचे सरकार आले तरी जर राज्याचा, देशाचा विकास करायचा असेल तर जनताभिमुख विकास योजना राबवायच्या तर त्यासाठी निधीची तरतूद असणे आवश्यक आहे. मात्र देशातील आर्थिक परिस्थिती चिंताजनक असताना अशा विकास प्रकल्पांकरिता निधी उभा राहणार कुठून असा यक्षप्रश्न केवळ केंद्र सरकारच नव्हे तर देशातील सर्वच राज्य सरकारांना पुढे आणि स्थानिक पातळीवर विचार करायचा झाल्यास अगदी महापालिका नगरपालिका यांच्या समोरही आ वासून उभा ठाकला आहे. त्यामुळेच जरी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांची स्वतःची विचारसरणी ही काँग्रेसची विचारसरणीपेक्षा भिन्न असली तरीदेखील देशाचा गाडा चालवण्यासाठी आज मोदींनाही खासगीकरणाचा आधार घ्यावा लागत आहे. त्यासाठीच आता सरकारी मालमत्तांच्या विक्रीतून केंद्र सरकार येत्या काही काळात सहा लाख कोटींचा निधी उभारणार असल्याची घोषणा केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी नुकतीच दिल्लीत केली. यामध्ये वाराणसी, बडोदा, भोपाळ, चेन्नई यासह देशातील २५ विमानतळ, देशभरातील तब्बल ४०० हून अधिक रेल्वे स्थानके, ९० प्रवासी रेल्वे, ७४१ किलोमीटरपर्यंत धावणारी कोकण रेल्वे त्यावरील १५ रेल्वे स्टेशन, चौदाशे किलोमीटर लांबीचा रेल्वे ट्रॅक, पंधरा रेल्वे स्टेडियम, १६५ रेल्वेचे गुड्स शेड, चार पर्यटनस्थळांवरील रेल्वे आणि काही ठिकाणी तर रेल्वे कर्मचाऱ्यांच्या निवासस्थानांचा अर्थात रेल्वे कॉलनींचाही या विक्रीमध्ये समावेश करण्यात आला आहे. भारतीय रेल्वे ही सध्या केंद्र सरकारकडे असणारी सर्वात मोठी पायाभूत दळणवळण व्यवस्था असलेली वाहतूक यंत्रणा आहे. केंद्रातील भाजप सरकारने तब्बल १.५२ लाख कोटीचा निधी या रेल्वेच्या मालमत्ता विक्रीतून उभारण्याचे निश्चित केले आहे. यामध्ये कोकण रेल्वेची मालमत्ता विकून केंद्र सरकारला तब्बल सात हजार २८१ कोटी इतकी रक्कम मिळणार आहे. तर केंद्र सरकार येत्या काही काळात ज्या सहा लाख कोटींच्या मालमत्ता विकणार आहे. त्यामध्ये एकट्या रेल्वेच्या मालमत्ता विकून केंद्र सरकारला या सहा लाख कोटींपैकी सर्वाधिक २६ टक्के

निधी यामधून प्राप्त होणार आहे. या बरोबरच देशातील महामार्गांची मालमत्ता विकून दीड लाख कोटी ऊर्जा क्षेत्रातून एक लाख कोटी गॅस पाईपलाईन मधून ५९ हजार कोटी तर टेलिकम्युनिकेशनमधून ४० हजार कोटी असा हा सहा लाख कोटींचा निधी केंद्र सरकार उभा करणार आहे. याबाबत केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी स्पष्टीकरण दिले आहे ते फारसे समाधानकारक नाही याचं कारण म्हणजे केंद्रीय अर्थमंत्री म्हणतात की, सरकारी मालकीच्या प्रकल्पांची विक्री होईल. मात्र केंद्र सरकारच्या मोनेटायझेशन धोरणानुसार जरी प्रकल्पांची विक्री झाली तरी जमीन मात्र खाजगी कंपन्यांना विकली जाणार नाही. जमिनीची मालकी केंद्र सरकारकडे राहील, असे अर्थमंत्री सांगत आहेत. हे कोणत्याही सुशिक्षित व अर्थसाक्षर व्यक्तीला फारसे पटण्यासारखे नाही. कारण घर विकायचे मात्र घराची जमीन विकायची नाही असेच केंद्र सरकारचे मोनेटायझेशनचे धोरण आहे असे म्हटल्यास ती अतिशयोक्ती ठरू नये. कोरोनामुळे देशासह जगभरात आलेली आर्थिक मंदी यामुळे त्याचा सगळ्याच पातळ्यांवर परिणाम झालेला आहे. भारताचीही त्यातून सुटका झालेली नाही. त्यामुळे विकास कामांसाठी आर्थिक निधी उभारण्याचे आव्हान सत्ताधाऱ्यांपुढे आहे.

१५.१० खासगीकरणाचे दुष्परिणाम

खाजगीकरणामुळे देश गुलामीत कसा जातो याचे उदाहरण म्हणजे इस्ट कंपनी व्यापाराच्या उद्देशाने भारतात आली आणि बघता बघता भारताला गुलाम बनवून कसे टाकले हेच कळाले नाही. बघता बघता संपूर्ण भारतावर इस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता स्थापित झाली. सांगायचे तात्पर्य गुलामीकडे जाण्याचा पहिले लक्षण म्हणजे खाजगीकरण होय. खाजगीकरणामध्ये मुलभूत हक्क व आधिकारांचे हनन होऊन, नागरिकांना फक्त गुलाम म्हणून बघितले जाते आणि तशी त्याला वागणूक दिली जाते. ज्यांच्याकडे दूरदृष्टी नाही वा ज्यांना राष्ट्राबद्दल आपुलकी नाही असेच लोक खाजगीकरणाचे जल्लोष करून आनंदाने स्विकार करतात. खाजगीकरण आणि सार्वजनिक अर्थात सरकारी यामध्ये काय फरक आहे ? हे सुशिक्षित लोकांना याची जाणीव नाही. म्हणून लोक खाजगीकरणाचा हसत हसत स्विकार करून सार्वजनिक मालमत्तेची हानी आणि देशाचे नुकसान करतात. आज सर्वच सार्वजनिक क्षेत्र खाजगीकरणामध्ये गेले आहे. बोटावर मोजण्या इतक्या लोकांना खाजगीकरण व त्याचे दुष्परिणाम माहिती आहेत बाकीच्या लोकांचे काय? खाजगीकरणाची झळ सोसत असताना सुद्धां खाजगीकरण फायद्याचे आहे की तोट्याचे आहे हे कळत नसेल तर याला काय म्हणावे? टेलिकॉम क्षेत्रात पाय ठेवताना जिओने एक वर्षे नेट फ्री देऊन ग्राहकांना आकर्षित केले. अनेक ग्राहक जिओशी जुळल्या गेले, लोकांना सवय झाली आणि आज जिओ सर्वात महाग आहे. भारतीय लोक कोणताच विचार करत नाहीत, काही दिवस वापरून सिम कार्ड फेकून देऊ इथपर्यंत विचारसरणी असलेल्या लोकांमुळे आज जिओ नंबर एक वर आहे. उद्योजक कोणतीही वस्तू वा सेवा कधीच मोफत देत उलट दिलेल्या च्या बदल्यात जास्त वसूल कसे करायचे याचे नियोजन अगोदरच असते. सुरवातीला हवे हवेसे वाटणारे आज खिशाला परवडणारे नाही. याचे कारण समोरचा विचार करण्याची मानसिक कुवत नाही. हीच परिस्थिती शिक्षण, नोकरी, वाहतूक, याविषयी झाली आहे. खाजगीकरण ही संकल्पना आली आणि देश अधोगतीकडे जायला सुरवात झाली. शिक्षणामध्ये खाजगीकरण आले. मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देण्याची जबाबदारी

सरकारची आहे. असा कायदा असताना सुद्धां मुलांना केजी, ज्युनिअर केजी, सिनिअर केजी यामध्ये हजारो रुपये देऊन प्रवेश घेतला जातो.

अशा प्रकारे खाजगीकरणाचा आपण हसत स्विकार केला तरी त्याचे दुष्परिणाम खूप भयावह आहेत. शाळेच्या फी वाढण्याचे, सरकारी नोकरी कमी होण्याचे, कमी पगारावर जास्त काम करण्याचे, दिवसातून फेरी परत टोलनाका अशा अनेक प्रकारे आपल्याकडून खाजगी सेवेच्या नावाखाली नागरिकांचे खिसे रिकामी करून खाजगीकरणाने देशाला आर्थिक मागास केले आहे. सरकारी तिजोरीत जाणारा पूर्ण पैसा खाजगी लोकांकडे गेला आणि भारत देशाची तिजोरी रिकामी करून देशाला कंगाल केले. राष्ट्रीय संपती कंपनीच्या हाती गेली. त्यामुळे देशातील जनता भिकेला लागली. म्हणून आज खाजगीकरणाचा आनंदाने स्विकार केल्यापेक्षा स्वाभिमानाने विरोध जर झाला तर राष्ट्रीय संपती राष्ट्राच्या मालकीची राहील आणि जास्त दुष्परिणाम बघायला मिळणार नाहीत.

१५.११ खाजगीकरण म्हणजे विकास ?

आज भारतामध्ये आपण बघितले तर सर्व सार्वजनिक सेवा खाजगी कंपनीच्या घशात चालल्या आहेत. रेल्वे, शाळा, विमान, दवाखाने, पर्यटन, महामंडळ, नोकऱ्या सर्वांचे खाजगीकरण केल्या जात आहे. भारतामध्ये शिक्षीतांचे प्रमाण जास्त असले तरी गुणवत्तेचे प्रमाण खुपच कमी आहे. म्हणून काही लोक स्वतः ला सुशिक्षित समजून ही विशिष्ट नेत्याची भक्ती करतात, अडाणी सांगेन तेच सुशिक्षित माणुस कोणतीही शहानिशा न करता मान हालवून ऐकुन घेतो. शिक्षीत लोकांचे प्रमाण वाढले असले तरी गुणवत्ता ढासाळली आहे म्हणून देश आज अधोगतीला गेलेला आहे.

खाजगीकरण करण्यामागचा सरकारचा एकच उद्देश आहे, तो म्हणजे देशाला दरिद्री बनवून देशाची सर्व सुत्रे एका कंपनीच्या हाती सुपुर्द करून मोकळे होणे. देशातील जनतेचे सर्व प्रकारचे शोषण करून भांडवलदारांचे पोषण करणे हे या व्यवस्थेला कयायचे आहे. आपण जर बारकाईने विचार केला तर खाजगीकरणाच्या माध्यमातून आपल्याला सरकारचा नाकर्तेपणा दिसतो. विमानसेवा नफ्या मध्ये, आरोग्य खाते नफ्यामध्ये नाही, शाळाते विद्यार्थी नाहीत असे कारणे सांगुन सरकार त्याचे खाजगीकरण करत आहे. जर सार्वजनिक सेवा ह्या नफ्यात नाहीत तर नफ्यात आणण्यासाठी सरकारने काय केले? आणि सरकारने काही केलेच नाही तर नफा कसा होईल? एखादे सार्वजनिक क्षेत्र नफ्यात कसे आणायचे हे जर सरकारला कळत नसेल तर सरकार कडे नियोजन आणि गुणवत्ता आहे असे कसे म्हणता येईल? याचा साधा विचार केला तर सरकारच्या अपयशाची मोठी यादीच तयार होते. स्वतः ला चालवता येत नाही म्हणून विकणे याला विकास म्हणायचे म्हणजे किती मानसिक परिपक्वता असायला पाहिजे. फक्त देशातील लोकांना धर्म आणि जाती विषयी गुंतवणूक ठेवणे, धर्म सर्वश्रेष्ठ सांगुन देशातील जनतेच्या समस्या वाढवणे एवढेच काम येथे प्रामाणिक पणे सुरू असल्याचे दिसत आहे. लोकांना गुवणत्ते शिक्षण मिळत नसल्यामुळे लोकांना विचार व तर्क करणे आज अवघड होऊन बसले. आज अनेक लोकांना स्वतः च्या समस्येची जाणीव नाही तर देशातील समस्येची जाणावी कधी होणार? खाजगीकरणामुळे देशातील जनतेचे देशाचे अतोनात नुकसान झालेले आहे. याची जाणीव प्रामाणिक भारतीयाने करणे गरचेचे आहे.

बँकेचे खाजगीकरण करण्यात येत आहे बँका त्याच ग्राहक तेच, जागा तीच मग बदल काय? सरकारचे व्याजदर बंद होऊन कंपनीचे व्याजदर सुरू होतील. रेल्वेचे, बँकेचे किंवा ईतर कोणत्याही क्षेत्राचे खाजगीकरण केले तर कंपनी ग्राहक कोठुन आणते? ग्राहक तेच असतात फक्त मालकी हक्क बदललो, आणि मालकी हक्क बदलल्याणे नागरिकांच्या समस्या वाढत जातात. भक्तांमध्ये कोणी जास्तच हुशार असते त्यांचे काही उत्तरे असतात खाजगीकरण झाल्याने रेल्वेत वाढ होईल जर रेल्वे फायद्यात असती तर सरकारने कशाला विकली असती? आणि तोट्यात आहे तर उद्योगपतीं का रेल्वे वाढवतील हा साधा विचार डोक्यात येत नाही. शिक्षणाचे खाजगीकरणच नाही तर बाजारीकरण सुद्धा केले आहे. सरकारी शाळा बंद करून खाजगी शाळेचा भरणा केला.

१५.१२ देशातील नोकरीचं खाजगीकरण: एक गंभीर बाब !

देशात खाजीकरणाचं वादळ सुरु झालं आहे. वीज, रेल्वे आणि तत्सम क्षेत्राचं आता खाजगीकरण झालं आणि आता शिक्षणक्षेत्रही खाजगी होवू पाहात आहे. ती अगदी जमेची बाजू आहे. कारण यातून त्या त्या क्षेत्राचा विकास होवू शकतो आणि देशाचाही. देशाला कराच्या स्वरुपात फायदा होचो. परंतू यामधून एक सर्वात मोठा दुष्परिणाम म्हणजे गरीबांची मुलं उच्च शिक्षण घेवू शकणार नाहीत. तसेच खाजगी नोकऱ्याही गरीबांच्या वाट्याला येणार नाही. जरी त्यांच्यात कौशल्य असले तरीही......बेरोजगारी वाढली आहे. देश चरणसीमेला पोहोचलेला आहे. लोकांना शिकावंसं वाटत आहे. लोकं शिकतात आहे. उच्च शिक्षण घेतात आहे. परंतू हे शिक्षण घेतात नोकरीच्या अपेक्षेनं. कोणीही साधा धंदा लावायचा विचार करीत नाहीत. त्यांना असं वाटतं की नोकरी करणे हे उच्च शिक्षण घेणा-यांचे काम आणि धंदा करणे हे निरक्षरांचे काम. मग मी जर निरक्षर नाही तर मी धंदा कशाला करु? शेवटी याच प्रश्नांच्या चक्रव्युहात फसून लोकं उच्च शिक्षण तर घेतात. परंतू नोकरी व्यतिरिक्त इतर कामे करायला धजत नाहीत. मग बेरोजगारी वाढणार नाही तर काय?अलीकडे नोकरीमध्येही स्पर्धा आहेत. नोकरी नोकरी करता करता वय निघून जातं. परंतू नोकरी मिळत नाही. तसेच नोकरी मिळवीत असतांना लाखो रुपये डोनेशन म्हणून द्यावं लागतं. शिवाय शिफारशीही भरपूर लागतात. शेवटी या कितीही शिफारशी असल्या तरी भागत नाही. जवळचा नातेवाईक व जवळची ओळखही असते नोकरी मिळवायला. ती नसल्यानेही नोकरी लागत नाही. आजच्या परिस्थितीत असा विचार केला तर नोकऱ्याच अलिकडे संपलेल्या आहेत. लोकं उच्च शिक्षण घेत आहेत. परंतू नोकरी न मिळाल्यानं ते आत्महत्याही करीत आहेत. कारण शिक्षण घेत असतांना घरी आलेली डबघाईची परिस्थिती.

अलिकडचं शिक्षण एवढं महाग झालं आहे की त्याचा विचारच आपण करु शकत नाही. कोणताही मुलगा सहजपणे दहावी बारावीपर्यंत शिकू शकतो. कारण तेवढं शिकायला तेवढा पैसा लागत नाही. परंतू पुढे मात्र भरपूर पैसा लागतो. कारण सर्व शैक्षणीक संस्था ह्या खाजगी आहेत. याचाच अर्थ असा की मालीक मौजाच्या आहेत. त्या संस्थेचे मालक विद्यार्थ्यांकडून अतोनात शुल्क गोळा करतात नव्हे तर शिक्षण देण्यासाठी व्यापार करतात. मग एवढा पैसा गरीबांजवळ कुठून? तरीही त्यांची मुलं उच्च शिक्षण शिकता यावं म्हणून शिकतात. त्यामुळं आलेली डबघाईची परिस्थिती. त्यातच मुलं शिकली की त्यांना वाटणारी लाज. उच्च शिक्षीत मुलांना कोणतेही काम करायला शरमच वाटते.

१५.१३ खाजगीकरणांचे वास्तव

भारतीय समाजाला गुलामगिरीच्या चक्रव्युहात ढकलणारी व्यवस्था म्हणजे खाजगीकरण होय. भारत देश जेव्हा पासून प्रजासत्ताक झाला तेव्हा पासून अलोकशाहीवृत्तीवादी भारताला स्वतःच्या मुठीत ठेवण्याचा प्रयत्न करत आहेत. पण भारतीय संविधानातील बळकटीमुळे राजकर्त्यांना तसे करता आले नाही. सन १९८५ पासून भारतीय राजनीती नव्या मोडवर आली आहे. बदलत्या युगाचे नवे स्थितंतरे आपल्या पाहायला मिळत आहेत. देशहीतपेक्षा स्वःहीत व पक्षहीत यामध्ये राजकारणी मशगुल असल्याने गरीब हा गरीब तर श्रीमंत हा श्रीमंत होत आहे. भ्रष्टाचारांचे नवे कुरण म्हणजे आजचे राजकिय क्षेत्र पाहायला मिळत आहे. सरकारी सेवावर कुटाराघात करून खाजगी मालकांचे नवे अर्थसम्राट निर्माण झाले आहेत. शिक्षणक्षेत्र, दुरसंचार क्षेत्र, बँक क्षेत्र, कमजोर झाले असून खाजगीकरणाचा उदो उदो सारीकडे वाढला आहे. आजचे वर्तमान केंद्र सरकार भांडवलधार्जिने असल्याने देशातील सर्व सरकारी क्षेत्र विकण्याचा सपाटा सरकारने लावला आहे.

सन १९९१ ते सन २०२१ या कालखंडात देशातील व विदेशी कंपण्यांनी अब्जो रूपयांचे द्रव्यनिःसारण केले आहे. करोडो कामगाराचे शोषण करून गडगंज संपत्ती कमावली आहे. या कमाईवर सरकारला टेकू देऊन देश गुलाम केला आहे. आज लोकशाहीचे लक्तरे वेशीवर टांगवले जात आहे. नव्या कायद्याने भारतीय कामगार व शेतकरी वर्गाला दास्य व गरीबीच्या अंधकारमय आभासी जगात लोटले आहे. नवा भ्रम मेंदूत तयार करून खरे वास्तव लपवून ठेवले आहे. सरकार शेतकऱ्यांचे आंदोलन दडपण्यासाठी नवी रणनीती आखत आहे. तरी शेतकरी स्वतःची जमीन व देश वाचवण्यासाठी जीवाची बाजी लावत आहेत. न्यायालयातील न्यायधिशांनी आरक्षण समाप्त करण्याविषयी सुतोवातन केले आहे. कायद्यानी सत्यता सांगणाऱ्या न्यायधिशांनी असे वक्तव्य करून स्वतःचे पूर्वग्रहदूषितपणाची भावना जाहीर केली आहे. त्याच्या बोलण्यांनी आरक्षणाविषयी भ्रम निर्माण झाला आहे .तर आरक्षणाचे खरे वास्तव जनतेपासून डोळेझाक होत आहे. आरक्षण समाप्त करता येत नसल्याने सर्व सरकारी विभागाचे खाजगीकरण करून व प्रतिआंदोलन करून आरक्षण कमकूवत करणे हे त्यांचे वास्तव आपण समजून घेतले पाहिजे. आज कोविड-१९ च्या महामारीने सारे क्षेत्र प्रभावित झाले आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्था ऋण अवस्थेत पोहचली आहे. अनेकांची आयुष्य उध्दवस्त झाली आहेत. अशा कठीण काळात केंद्र सरकारने सरकारी सेवा क्षेत्राचे खाजगीकरण करण्याचा कपटी डाव आखला आहे. खाजगीकरणातून देशहीत असल्याचा भास निर्माण करून स्वतःच्या मित्रांचा फायदा करण्याचा हा डाव दिसून येत आहे. वित्तमंत्री यांनी अर्थसंकल्पात खाजगीकरणाचा आगाज केला आहे. बँक व विमा क्षेत्र, अनेक सरकारी क्षेत्रात खाजगीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे.

१५.१३ सारांश

फायद्यात चालणाऱ्या सरकारी उद्योगांचे खाजगीकरण करावे अशी मागणी विविध उद्योगपतींकडून सतत होत असते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणूनच खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळते.

१९९१ साली नरसिंहराव सरकारने खाजगीकरणाच्या धोरणाची सुरवात केली. त्यानंतर १९९८ ते २००४ या काळात सत्तेवर असलेल्या भाजपप्रणित आघाडीच्या सरकारने वेगाने हे धोरण पुढे नेले. त्यानंतर सत्तेमध्ये आलेल्या काँग्रेस आघाडीने हे धोरण तसेच चालू ठेवले आहे. फक्त त्याचा वेग काही प्रमाणात कमी केला आहे.

मोठ्या उद्योगांना खाजगीकरणामुळे फायदा झाला आहे. फायद्यात चालणाऱ्या मोठ्या सरकारी कंपन्या त्यांच्या ताब्यात येत असल्यामुळे त्यांची ताकद वाढते आहे. मूलभूत साधने त्यांच्या हाती येत आहेत. सरकारची जबाबदारी कमी होते आणि गुंतवणुक कमी होते. सरकारकडे निधी उपलब्ध होतो. त्यामुळे या प्रक्रियेत सरकारचाही फायदा आहे. इतर महत्त्वाच्या विकास कामांसाठी सरकारच्या हाती पैसा येतो असा सरकारचा दावा असतो. खाजगीकरणामुळे शासनाची मक्तेदारी संपून स्पर्धा वाढते त्यामुळे उत्पादनाचा दर्जा वाढतो किंमतींवरही नियंत्रण येते, ग्राहकांना विविध सेवा आणि वस्तूंची निवड करण्याची संधी मिळते आणि त्यामुळे अंतिमतः ग्राहकांचा फायदा होतो असा खाजगी उद्योजकांचा दावा आहे.

१५.१४ प्रश्न

१. खाजगीकरण म्हणजे काय ?

२. खाजगीकरणांची आवश्यकता का आहे ? नमूद करणे.

३. बँकाच्या खाजगीकरणांचे दुष्परिणाम स्पष्ठ करणे.

४. शिक्षणाच्या खाजगीकरणांचे परिणाम स्पष्ट करणे.

५. वीजेचे खाजगीकरण झाले तर कर्मचाऱ्यांचे काय होणार ?

६. देशातील नोकरींचे खाजगीकरण एक गंभीर बाब आहे सविस्तर लिहा.

१५.१५ संदर्भ

- कराडे जगन :-'जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने' डॉयमण्ड पब्लिकेशनसदाशिव पेठ, पुणे-३०.
- गायकवाड मुकुंद :-'जागतिकीकरण शाप नव्हे वरदान' कॉन्टीनेटल प्रकाशन,विजय नगर, पुणे-३०.
- जाधव अपेक्षा :-'भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नियोजन, निराली प्रकाशन, शिवाजी नगर, पुणे.
- दत्त गौरव, महाजन अश्विनी :- 'भारतीय अर्थव्यवस्था' एस चन्द ॲण्ड कंम्पनी प्रा. लि. रामनगर, नई दिल्ली-११००५५
- भागवत ॲण्ड ॲडमिरल :- 'जागतिकीकरण नविन गुलामगिरी' समता प्रकाशन, समता सैनिक दल, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उड्डाण पूल-लष्करी बाग, नागपूर-१६

- जिभकाटे, शास्त्री :- स्थूल अर्थशास्त्राचे सिध्दान्त-१ विश्व पब्किास ॲण्ड डिस्टीब्यूटर्ट्स नागपूर-४४००३२
- म्हारेके राहूलः-अर्थसंवाद त्रैमासिक, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, खंड ४४ अंक १ भारतीय, मृद्रणालय, शाहपुरी, कोल्हापूर-४३१२०४
- साठे मधुसूदनः-'जागतिक अर्थकारण, नव्या जगाचे अर्थकारण' डायमण्ड पब्लिकेशन्स पुणे-३०
- साठे मधुसूदन :-'भारताच्या आर्थिक समस्या भाग-५, आर्थिक सुधारणा आणि वाढ' डायमण्ड पब्लिकेशन्स, पुणे-३०
- साठे मधुसूदन :-'जागतिक अर्थकारण : आशियातील अर्थव्यवस्था' डायमण्ड पब्लिकेशन, सदाशिव पेठ, पुणे-३०
- वावरे अनिलकुमार, :-'आंतरराष्ट्रिय अर्थशास्त्र' एज्युकेशनल पब्लिशर्स घाटगे लालासाहेब ॲण्ड डिस्टिब्यूटर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
- लोकमत ई - पेपर मुंबई १२/०६/२०२०
- www.bbc.com.in> १० mar २०२०
- www.bbc.com.in> india.५१८९८२७९१५mar २०२०,
- M. dailyhunt.in> india> marathi> b.... १८ Dec २०१६ नवी दिल्ली : वृत्तसंस्था
- www.bbc.com.India. ५३९७५७४६
- Musselburgh co-op in crisis as privatisation bid fails
- The Pursuit of Reason: The Economist १८४३–१९९३. Harvard Business School Press. p. ९४६. ISBN ०-८७५८४-६०८-४.
- Compare Bel, Germà (२००६). "Retrospectives: The Coining of 'Privatisation' and Germany's National Socialist Party". Journal of Economic Perspectives. २०

*****

१६

जागतिकीकरण

घटक रचना

१६.० उद्दिष्टे

१६.१ प्रस्तावना

१६.२ जागतिकीकरणाचा अर्थ (Meaning of globalization)

१६.३ जागतिकीकरण संकल्पनेची सुरुवात

१६.४ जागतिकीकरणांची वैशिष्ट्ये (Distinctive Characteristics of Globalization)

१६.४.१ जागतिक अर्थव्यवस्थेची निर्मिती

१६.४.२ जागतिक व्यवस्थेची निर्मिती

१६.४.३ उदारीकरण व खाजगीकरण या प्रक्रियांना चालना

१६.४.४ विविध माध्यमे

१६.४.५ विकसित राष्ट्रांचे प्रभुत्त्व

१६.४.६ गतिशिलतेत वाढ

१६.४.७ आमूलाग्र बदलाची प्रक्रिया

१६.५ जागतिकीकरण आणि जागतिक भांडवलशाही (Globalization and world Capitalism)

१६.५.१ अर्थव्यवस्थेचा अर्थ व व्याख्या

१६.५.२ अर्थव्यवस्थेचे प्रकार

१६.६ जागतिकीकरणाचे फायदे आणि तोटे (Advantages (benifits) and Disadvantages of Globalization)

१६.६.१ जागतिकीकरणाचे फायदे

१६.६.१.१ औद्योगिकीकरणास चालना

१६.६.१.२ बाजारपेठांचा विस्तार

१६.६.१.३ परकीय व्यापारात वृद्धी

१६.६.१.४ उपभोक्त्यांचा फायदा

१६.६.१.५ रोजगार वृद्धी

१६.६.१.६ सेवाक्षेत्राचा विस्तार

१६.६.१.७ साजाजिक-सांस्कृतिक संबंधात वाढ

१६.६.२ जागतिकीकरणाचे तोटे

१६.६.२.१ स्थानिक उद्योगास मारक

१६.६.२.२ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी

१६.६.२.३ बेरोजगारीत वाढ

१६.६.२.४ विषमतेत वाढ

१६.६.२.५ विकसनशील राष्ट्रांची लूट

१६.६.२.६ कर्जबाजारीपणात वाढ

१६.६.२.७ पर्यावरणाची समस्या

१६.६.२.८ समाजवाद व कल्याणकारी धोरणास सोडचिठ्ठी

१६.६.२.९ सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रावर अनिष्ट प्रभाव

१६.६.२.१० पायाभूत सुविधांकडे दुर्लक्ष

१६.७ जागतिकीकरणांचे भारतीय क्षेत्रावर पडलेले परिणाम

१६.७.१ जागतिकरणांचे शिक्षण क्षेत्रावरील परिणाम

१६.७.१.१ शिक्षणाच्या मूळ उद्देशाकडे दुर्लक्ष

१६.७.१.२ ज्ञान व समाजधारणा यात तफावत

१६.७.१.३ सामाजिक सांस्कृतिक विविधता नष्ट झाली

१६.७.१.४ वंचितांना शिक्षणाच्या फायदयापासून दूर ठेवणे

१६.७.१.५ पॅरा शिक्षकांचा शोध

१६.७.१.६ नव्या शैक्षणिक धोरणाचे परिणाम

१६.७.१.७ शिक्षणातील खाजगीकरण

१६.७.१.८ केंद्रीय सर्वोच्च संस्थांचे खच्चीकरण

१६.७.१.९ परदेशी विद्यापीठांना भारतात मुक्त प्रवेश

१६.८ जागतिकीकरणांचे कृषी विभागांवर पडलेले परिणाम

१६.९ जागतिक अर्थव्यवस्थेचा सहकारी चळवळीवरील परिणाम (Impact of Global Economy on cooperative movement)

१६.९.१ भाग भांडवल

१६.९.२ उत्पादन खर्च

१६.९.३ बाजारपेठ विस्तार

१६.९.४ शासकीय मदत व अनुदाने

१६.९.५ चळवळीचा गुणात्मक विकास

१६.९.६ व्यवस्थापनात सुधारणा

१६.९.७ संघटनात्मक परिणाम

१६.९.८ ग्राहकांचे समाधान

१६.९.९ ग्रामीण विकास

१६.१० सारांश

१६.११ प्रश्न

१६.१२ संदर्भ

१६.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्हास:

- जागतिकीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करता येईल.
- जागतिकीकरणाची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.
- जागतिकीकरण व जागतिक भांडवलशाही यांच्यातील संबंधाचे आकलन होईल.
- जागतिकीकरणाचे फायदे व तोटे यांचे आकलन होईल.

१६.१ प्रस्तावना

जागतिकीकरण ही सद्यःकालीत प्रक्रिया असून ती जगभर सुरू आहे. औद्योगिकीकरण, पाश्चिमात्त्यकरण व आधुनिकीकरण या प्रक्रियांचा विस्तारीत असा पुढचा टप्पा म्हणजे जागतिकीकरण होय. १९८० नंतर इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी देशात आर्थिक सुधारणेचे वा पुनर्रचनेचे जे कार्यक्रम सुरू झाले, त्यातून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. जागतिकीकरण ही संपूर्ण जगाची एकच बाजारपेठ निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे. किंवा जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे ती मूलतः आर्थिक प्रक्रिया ठरते. तथापि, या प्रक्रियेस आर्थिक पैलूबरोबरच राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, पर्यावरणविषयक असे अनेक पैलू आहेत. म्हणून ती एक सर्वस्पर्शी व संकीर्ण अशी प्रक्रिया आहे. अशा या प्रक्रियेचे स्वरूप आपण या पहिल्या घटकात समजावून घेणार आहोत. त्यासाठी या घटकाचे चार विभाग पाडले आहेत. पहिल्या विभागात जागतिकीकरणाचा अर्थ, दुसऱ्या विभागात त्याची प्रभेदक वैशिष्ट्ये, तिसऱ्या विभागात जागतिकीकरण व जागतिक भांडवलशाही व चौथ्या विभागात जागतिकीकरणाचे फायदे व तोटे यांचे विवेचन केलेले आहे.

१६.२ जागतिकीकरणाचा अर्थ (MEANING OF GLOBALIZATION)

जागतिकीकरण चा शाब्दिक अर्थ म्हणजे स्थानिक किंवा प्रादेशिक वस्तू किंवा घटनांचे जागतिक स्तरावर रूपांतरण करण्याची प्रक्रिया. याचा उपयोग एका प्रक्रियेचे वर्णन करण्यासाठी देखील केला जाऊ शकतो ज्याद्वारे जगभरातील लोक एकत्र येऊन एक समाज तयार करतात आणि एकत्र काम करतात. ही प्रक्रिया आर्थिक, तांत्रिक, सामाजिक आणि राजकीय शक्तींचे संयोजन आहे. जागतिकीकरणाचा वापर बऱ्याचदा आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो, म्हणजेच राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांमध्ये व्यापार, परदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवली प्रवाह, स्थलांतर आणि तंत्रज्ञानाचा प्रसार याद्वारे एकत्रीकरण.

जागतिकीकरण ही अत्यंत संकीर्ण व मानवी जीवनाच्या विविध पैलूशी संबंधित असणारी अशी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करणे सोपे नाही. वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी जागतिकीकरणाच्या व्याख्या वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून केलेल्या आहेत. त्यापैकी काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. दिपक नय्यर:

एखाद्या राष्ट्राचे आर्थिक व्यवहार त्याच्या भौगोलिक व राजकीय सीमेच्या बाहेर विस्तारीत करण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.

२. श्रवणकुमार सिंग:

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करून तेथे जगातील साधनसामग्रीचे व भांडवलाचे सुलभ अभिसरण निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

३. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या पश्चिम आशियासाठी असलेल्या आर्थिक व सामाजिक आयोगाच्या मते - वस्तू, भांडवल, सेवा, आणि श्रम यांचा प्रवाह सुलभ करण्यासाठी राष्ट्रांच्या सीमांमधील अडथळे काढून टाकणे वा कमी करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

४. जागतिक बँक - जागतिकीकरण म्हणजे:

अ) उपभोग्य वस्तूंच्या सर्व वस्तूंच्या आयातीवरील नियंत्रण समाप्त करणे.

ब) आयात शुल्काचे दर कमी करणे.

क) सार्वजनिक उद्योगांचे खाजगीकरण करणे होय.

वरील चारही व्याख्या या आर्थिक दृष्टिकोनातून केलेल्या आहेत. काही विद्वानांनी जागतिकीकरणाची व्याख्या वेगळ्या दृष्टिकोनातून केलेली आहे.

५. ॲन्थनी गिडेन्स:

जगातील विविध लोकांमध्ये व क्षेत्रामध्ये वाढत असणारी पारस्पारिकता व परस्परनिर्भरता म्हणजे जागतिकीकरण होय. ही पारस्पारिकता आर्थिक व सामाजिक संबंधातील तसेच स्थळकाळातील अंतर मिटवून टाकते.

६. एम. अल्ब्रो आणि ई किंग:

ज्या प्रक्रियेद्वारे जगातील लोक एकाच समाजात एकत्रित होतात, त्या प्रक्रियेस जागतिकीकरण असे म्हणतात.

७. बायलिस आणि स्मिथ:

जगातील वेगवेगळया प्रदेशातील लोकांमध्ये वाढत जाणारे आर्थिक, सामाजिक, औद्योगिक, व्यापारी व सांस्कृतिक संबंध दर्शविणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.

८. गीलपीन:

प्रभुत्त्वशाली राष्ट्रांनी विकसनशील राष्ट्रांवर आपली अर्थव्यवस्था व संस्कृती लादण्याचा केलेला प्रयत्न म्हणजे जागतिकीकरण होय.

९. चंद्रकांत खंडागळे:

जगातील विविध लोक, राष्ट्रे वा समाज यांच्यामध्ये असलेल्या भौगोलिक व राजकीय सीमांचे उल्लंघन करुन त्यांना जागतिक स्तरावर आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व्यवहार मुक्तपणे करण्यास वाव देऊन एकच जागतिक व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

१६.३ जागतिकीकरण संकल्पनेची सुरुवात

१९८० च्या दशकापासून "जागतिकीकरण" हा शब्द अर्थशास्त्रज्ञांनी वापरला आहे, जरी तो १९६० च्या दशकात सामाजिक शास्त्रांमध्ये वापरला गेला होता, परंतु १९८० आणि १९९० च्या दशकापर्यंत ही संकल्पना लोकप्रिय झाली नाही. जागतिकीकरणाच्या सर्वात जुन्या सैद्धांतिक संकल्पना अमेरिकन उद्योजक-मंत्री बनलेल्या चार्ल्स टेझ रसेल यांनी लिहिल्या होत्या, ज्यांनी १८९७ मध्ये 'कॉर्पोरेट जायंट्स' हा शब्द तयार केला होता. जागतिकीकरणाकडे शतकानुशतके चालणारी प्रक्रिया म्हणून पाहिले जाते, मानवी लोकसंख्या आणि सभ्यतेच्या विकासाचा मागोवा घेत आहे, ज्याने गेल्या ५० वर्षांमध्ये नाट्यमयपणे वेग घेतला आहे. जागतिकीकरणाचे सर्वात जुने प्रकार रोमन साम्राज्य, पार्थियन साम्राज्य आणि हान राजवंशाच्या काळात सापडतात, जेव्हा चीनमध्ये सुरू झालेला रेशीम मार्ग पार्थियन साम्राज्याच्या सीमेवर पोहोचला आणि पुढे रोमपर्यंत विस्तारला. इस्लामिक सुवर्णयुग हे देखील एक उदाहरण आहे, जेव्हा मुस्लिम शोधक आणि व्यापाऱ्यांनी जुन्या जगात सुरुवातीच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेची स्थापना केली, परिणामी पीक व्यापार, ज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचे जागतिकीकरण झाले; आणि नंतर मंगोल साम्राज्याच्या काळात, जेव्हा रेशीम मार्गावर तुलनेने जास्त एकीकरण होते. व्यापक संदर्भात, १६ व्या शतकाच्या समाप्तीपूर्वी स्पेन आणि विशेषतः पोर्तुगालमध्ये जागतिकीकरणाची सुरुवात झाली.

१६.४ जागतिकीकरणांची वैशिष्ट्ये (DISTINCTIVE CHARACTERISTICS OF GLOBALIZATION)

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे वेगळेपण समजण्यासाठी तिची प्रभेदक किंवा व्यवच्छेदक वैशिष्ट्ये अभ्यासणे आवश्यक ठरते. एखाद्या वस्तूचे प्रभेदक वैशिष्ट्य म्हणजे असे वैशिष्ट्य की जे फक्त त्याच वस्तूचे वैशिष्ट्य असते व अन्य वस्तूंचे नसते. किंवा असेही म्हणता येईल की एखादी वस्तू तिच्या ज्या वैशिष्ट्यामुळे इतर वस्तूपासून वेगळी ठरते किंवा ती वस्तू व इतर वस्तूंमध्ये भेद करता येतो त्यास प्रभेदक वैशिष्ट्य असे म्हणतात. जागतिकीकरणाची अशी कांही वैशिष्ट्ये आहेत की ज्यांच्यामुळे ही प्रक्रिया इतर प्रक्रियांपासून वेगळी आहे हे लक्षात येते. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया व इतर प्रक्रिया यांच्यात भेद दर्शविणारी जागतिकीकरणाची जी वैशिष्ट्ये आहेत त्यांना जागतिकीकरणाची प्रभेदक वैशिष्ट्ये असे म्हणता येते. जागतिकीकरणाची काही ठळक अशी प्रभेदक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१६.४.१ जागतिक अर्थव्यवस्थेची निर्मिती:

संपूर्ण जगासाठी एकच अर्थव्यवस्था म्हणजेच जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हे जागतिकीकरणाचे पहिले वैशिष्ट्ये आहे. या प्रक्रियेत जागतिक व्यापारावरील निर्बंध दूर करून विविध राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्था ह्या जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकात्म करणे अभिप्रेत आहे. जागतिकीकरणात विविध राष्ट्रांतील भांडवल, तंत्रज्ञान, बाजारपेठा, श्रम, वस्तू व सेवा इत्यादींचे एकीकरण करून विशाल आकार असलेल्या जगाचे प्रत्यक्ष व्यवहार करण्यासाठी एका लहान खेड्यात रूपांतर होणे अपेक्षित आहे. या प्रक्रियेत देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडल्याने कोणत्याही देशातील उत्पादीत वस्तू जगात कोठेही विक्रीसाठी उपलब्ध होऊ लागली आहे. त्यामुळे संपूर्ण जगासाठी एकच बाजारपेठ तयार होऊन जग हे जणू एक खरेदीविक्रीचे संकुल (Shopping Complex) बनले आहे. भारतासारख्या विकसनशिल देशांच्यादृष्टीने जागतिकीकरण म्हणजे परकीय कंपन्यांना भारतात विविध क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यासाठी सोईसुविधा उपलब्ध करून देणे, भारतीय कंपन्यांना परकीय कंपन्यांच्यासहकार्याने उद्योग उभारण्यास परवानगी देणे, जकात व आयात शुल्क कमी करून आयातीच्या उदारीकरणाचे कार्यक्रम राबविणे, परकीय भांडवल, तंत्रज्ञान व कुशल मनुष्यबळ यांचे स्वागत करणे होय. अशाप्रकारे जागतिक बाजारपेठ किंवा अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हे जागतिकीकरणाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट आहे.

१६.४.२ जागतिक व्यवस्थेची निर्मिती:

साधारणतः जागतिकीकरण ही एक आर्थिक प्रक्रिया मानली जाते. तथापि, आधिक व्यापक दृष्टीने विचार केल्यास ती एक सामाजिक प्रक्रिया आहे हे लक्षात येते. कारण या प्रक्रियेत जगातील विविध समाजांचे एकीकरण करून एक जागतिक व्यवस्था (World or global system) निर्माण करणे अपेक्षित आहे. यासंदर्भात जार्ज मॉडेलस्की म्हणतात की ही जगातील विविध समाजांना एका जागतिक व्यवस्थेत आणणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेने लोकांना जगात कोठेही मुक्तपणे स्थलांतर करण्याचे स्वांतत्र्य मिळवून दिले आहे. वाहतुकीची प्रगत साधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध झाल्याने असे स्थलांतर वाढत चालले आहे. व्यापार, उद्योग, नोकरी, पर्यटन इत्यादीच्या निमित्ताने लोक जगात कोठेही स्थलांतर करु लागले आहेत. त्यांची जीवनशैली एकसारखी बनत चालली आहे. त्यांच्या आकांक्षा, सवयी, मूल्ये यांच्यात समरूपता येऊ लागली आहे. संप्रेषण माध्यमे व माहिती-तंत्रज्ञानाचे जाळे यामुळे विभिन्न राष्ट्रांतील लोकांमध्ये त्वरीत आंतरक्रिया होऊ लागल्या आहेत. जगात कोठेही घडलेल्या घटनेचा प्रभाव संपूर्ण जगावर पडू लागला आहे. एका देशात वा समाजात उद्भवलेली समस्या ही संपूर्ण जगास आपली समस्या वाटू लागली आहे. याचा परिणाम म्हणून विभिन्न समाजातील वा देशातील लोकांत आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित होऊन ते वाढू लागले आहेत. लोकांच्या मानसिक कक्षा रुंदावून त्यांच्यावर असणाऱ्या भौगोलिक व राजकीय सीमा नष्ट होत आहेत. स्थळकाळाचे अंतर कमी होऊन _ “विश्वची माझे घर' हा दृष्टिकोन प्रत्यक्षात साकारू लागला आहे. परिणामी, जागतिक व्यवस्था निर्माण होण्यास चालना मिळाली आहे.

१६.४.३ उदारीकरण व खाजगीकरण या प्रक्रियांना चालना:

जागतिकीकरणात उदारीकरण व खाजगीकरण यांना मोठी चालना मिळाली आहे. जागतिक बँकेच्या मते तर आर्थिक उदारीकरण करणे व सरकारी उद्योगांचे खाजगीकरण करणे म्हणजेच जागतिकीकरण होय. उदारीकरण व खाजगीकरण या दोन जागतिकीकरणाशी संलग्न असणाऱ्या प्रक्रिया आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विविध राष्ट्रांना आर्थिक उदारीकरणाचे व खाजगीकरणाचे धोरण स्वीकारणे भाग पडले आहे. कारण या दोन प्रक्रियांशिवाय जागतिकीकरण होणे शक्य नाही. म्हणून या दोन प्रक्रियांचे स्वरूप थोडक्यात समजावून घेऊ.

उदारिकरण:

उदारिकरण म्हणजे एखाद्या गोष्टीवरील निबंध वा नियंत्रणे काढून टाकणे किंवा कमी करणे होय. आर्थिक उदारीकरण म्हणजे आर्थिक प्रक्रियेवरील निबंध वा नियंत्रणे काढून टाकणे वा कमी करणे होय. चंद्रकांत खंडागळे यांच्या मते उत्पादन, वितरण, विनिमय, उपभोग, गुंतवणूक, श्रमपुरवठा इत्यादी आर्थिक प्रक्रियांवर असलेले अनावश्यक शासकीय निर्बंध, नियंत्रणे व नियमने अधिकाधिक शिथील किंवा कमी करणे म्हणजे उदारीकरण होय. एम. रामनजनेयुल यांच्या मते आर्थिक उदारीकरण म्हणजे गुंतवणूक, आयात व उत्पादन यावर असलेले अनावश्यक निर्बंध, नियंत्रणे व परवाने मोडीत काढणे होय. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विविध राष्ट्रांनी आर्थिक प्रक्रियांवर असणारे अनिष्ट निर्बंध एकतर शिथील केले आहेत किंवा काढून टाकले आहेत. उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत उद्योगांना परवाना मुक्त करणे, परकीय गुंतवणूकीस परवानगी देणे, निर्यातीवरील निबंध उठवून आयात मुक्त करणे, परकीय चलनाचे व्यवहार नियंत्रण मुक्त करणे, विदेशी बँकाना प्रवेश देणे, करपध्दती साधी व सोपी करणे, भांडवल व नाणेबाजारात पारदर्शकता आणून त्याद्वारे परकीय गुंतवणूक आकर्षित करणे इत्यादी तरतुदी केल्या जात आहेत.

खाजगीकरण:

संकुचित अर्थाने खाजगीकरण करणे म्हणजे शासकीय (सार्वजनिक) उद्योगाची मालकी खाजगी क्षेत्राकडे देणे तर व्यापक अर्थाने खाजगीकरण करणे म्हणजे शासकीय उद्योगाच्या मालकीहक्कात बदल करून किंवा बदल न करताही त्याचे व्यवस्थापन व नियंत्रण खाजगी क्षेत्राकडे देणे होय. चंद्रकांत खंडागळे यांच्या मते खाजगीकरण म्हणजे सार्वजनिक उद्योगाची मालकी खाजगी क्षेत्राकडे किंवा त्याच उद्योगातील कर्मचाऱ्यांकडे देणे किंवा तो उद्योग भाडेपट्टीने खाजगी क्षेत्रास चालविण्यास देणे होय. डी. आर. पेंडसे यांच्या मते देशाच्या आर्थिक व्यवहारातील शासनाचा किंवा सार्वजनिक क्षेत्राचा सहभाग कमी करणे म्हणजे खाजगीकरण होय. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विविध राष्ट्र खाजगीकरणाचे धोरण राबवू लागली आहेत. १९७० पूर्वीच इंग्लंडमध्ये अराष्ट्रीयकरण (Denationalization) या नावाने खाजगीकरणास सुरुवात झाली. मार्गारेट थैचर (इंग्लंडच्या तत्कालीन पंतप्रधान) यांनी इंग्लंडमध्ये अनेक सरकारी उद्योग खाजगी क्षेत्राकडे सोपविले. १९८० नंतर फ्रान्स, ऑस्ट्रेलिया, जपान, तुर्कस्थान या देशानी तर मिखाईल गार्बोचेव्ह यांनी रशियात हे धोरण राबविले. पुढे इतरही साम्यवादी राष्ट्रांनी (पोलंड, रुमानिया, बल्गेरिया इ.) सरकारी उद्योगाचे खाजगीकरण केले. आज जागतिकीकरणात सहभागी झालेल्या बहुतेक

विकसनशिल राष्ट्रांनी खाजगीकरणास सुरुवात केली आहे. थोडक्यात उदारीकरण व खाजगीकरणाचे धोरण स्वीकारणे हे जागतिकीकरणाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट आहे.

१६.४.४ विविध माध्यमे:

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही विविध माध्यमांच्याद्वारे गतीमान झालेली आहे. ही माध्यमे पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) आंतरराष्ट्रीय संघटना: उदा. जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी.

ब) प्रादेशिक संघटना: उदा. अमेरिकन राज्य संघटना, आफ्रिकन ऐक्य संघटना, युरोपियन मुक्त व्यापार संघ, सार्क इत्यादी.

क) बहुराष्ट्रीय महामंडळे: उदा. पाँड्स, युनिलिव्हर, पेप्सी, कोका-कोला इ.

ड) बिगरशासकीय संघटना: उदा. अम्नेस्टी इंटरनॅशनल, रेडक्रॉस, स्काऊट्स अँड गाईड्स, मानवी हक्क आयोग इ.

ई) जनसंप्रेषण साधने: उदा. वृत्तपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट, इंटरनेट, इत्यादी. वरील विविध माध्यमांमुळे जगातील विविध राष्ट्रांत वा समाजात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक संबंध मोठया प्रमाणात निर्माण होऊन त्या संबंधात सतत वाढ होत आहे. तसेच राष्ट्राराष्ट्रातील व समाजासमाजातील परस्परावलंबनही वाढत चालले आहे. याचा परिणाम म्हणून सर्व राष्ट्र व समाज हे एकाच जागतिक व्यवस्थेत सामील होऊ लागले आहेत. थोडक्यात विविध माध्यमांच्याद्वारे जागतिकीकरणास चालना मिळाली आहे.

१६.४.५ विकसित राष्ट्रांचे प्रभुत्त्व:

जागतिकीकरणात सर्व जगाची एकच किंवा सामाईक अशी आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवस्था निर्माण होत आहे. तत्त्वतः या नव्या जागतिक व्यवस्थेत सर्व राष्ट्रांचा समान सहभाग अपेक्षित आहे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र सर्वांचा समान सहभाग आढळत नाही. अमेरिका, फ्रान्स, इंग्लंड, जर्मनी, जपान, इटली, कॅनडा व रशिया या आठ विकसित राष्ट्रांचे जागतिकीकरणात प्रभुत्त्व वा वर्चस्व (Dominance) निर्माण झालेले आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघ (UNO) जागतिक बँक (WB) आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (IMF) जागतिक व्यापार संघटना (WTO) इत्यादी.

आंतरराष्ट्रीय संघटना या या आठ विकसित राष्ट्रांच्या प्रभावाखाली आहेत. त्यामुळे ही विकसित राष्ट्र आपली आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक ध्येयधोरणे व मूल्ये इतर राष्ट्रांवर लादत आहेत. इतर राष्ट्रे ही विकसनशिल असल्याने ती त्यांच्या विकासासाठी या विकसित राष्ट्रांवर व आंतरराष्ट्रीय संघटनावर मदतीसाठी अवलंबून आहेत. त्यामुळे त्यांना विकसित राष्ट्राचे वर्चस्व स्वीकारावे लागत आहे. थोडक्यात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विकसित राष्ट्रांचे विकसनशिल राष्ट्रांवर प्रभुत्त्व निर्माण झाले आहे. त्यामुळे नव्या जागतिक व्यवस्थेत असमतोल आढळतो.

१६.४.६ गतिशिलतेत वाढ:

जागतिकीकरणात व्यक्तिची व्यावसायिक व भौगोलिक गतिशीलता मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत वाहतूकीच्या व दळणवळणाच्या प्रगत साधनांचा मोठा विस्तार घडून आला आहे. परदेश प्रवासावरील निर्बंध शिथील झाले आहेत तसेच हा प्रवास स्वस्तही झाला आहे. त्यामुळे व्यापार, व्यवसाय, शिक्षण, पर्यटन, नोकरी इत्यादीच्या निमित्ताने व्यक्ती जगात कोठेही स्थलांतर करु लागली आहे. राज्यदेखील व्यक्तीला त्यासाठी मदत व प्रोत्साहन देत आहे. तसेच उच्च गुणतत्तेच्या परकीय व्यक्तींना विविध राष्ट्रे आमंत्रित करु लागली आहेत. काही राष्ट्रांनी तर दुहेरी नागरिकत्त्व देणे सुरू केले आहे. याचाच अर्थ असा की, पूर्वी व्यक्तीचा विचार एका विशिष्ट राष्ट्राचा नागरिक म्हणून होत असे. आज मात्र जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्तिचा विचार हा अखिल मानव समुदायाचा सदस्य म्हणून होऊ लागला आहे. त्यामुळे व्यक्ती ही अधिक गतिशील (Mobile) व अधिक जागतिक (Global) बनली आहे. याचाच परिणाम म्हणून कुटुंब, गाव, प्रांत, राष्ट्र इत्यादीबाबतचे प्रेम निष्ठा व बांधिलकीची भावना शिथील होत चालली आहे. थोडक्यात व्यक्तीच्या गतिशीलतेत वाढ होणे हे जागतिकीकरणाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य ठरले आहे.

१६.४.७ आमूलाग्र बदलाची प्रक्रिया:

जागतिकीकरण ही संपूर्ण मानव समाजात आमूलाग्र बदल घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत उद्योग, व्यापार, शेती, वित्त, श्रमपुरवठा, तंत्रविद्या, दळणवळण, स्थलांतर, जीवनमान, शासनव्यवस्था, शिक्षणव्यवस्था, विवाह, कुटुंब, कला, क्रीडा, मूल्ये, भाषा, संस्कृती, पर्यावरण अशा सर्वच क्षेत्रात वेगाने बदल घडून येऊ लागले आहेत. त्यामुळे जगाचा कायापालट होऊ लागला आहे.

१६.५ जागतिकीकरण आणि जागतिक भांडवलशाही (GLOBALIZATION AND WORLD CAPITALISM)

जागतिकीकरणाचा अर्थ व वैशिष्ट्ये अभ्यासल्यानंतर आता तुम्ही जागतिकीकरण व जागतिक भांडवलशाही यांचा अभ्यास करणार आहात. आर्थिकदृष्ट्या जागतिकीकरण ही प्रक्रिया देशाची अर्थव्यवस्था ही जगाच्या अर्थव्यवस्थेशी एकात्म करण्याची प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत जागतिक व्यापारावरील निर्बंध दूर करून संपूर्ण जगासाठी एकच अर्थव्यवस्था म्हणजेच जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करणे अभिप्रेत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत ही जी जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करावयाची आहे ती भांडवलशाही या प्रकारची अर्थव्यवस्था आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की जागतिकीकरण ही संपूर्ण जगात भांडवलशाही अर्थव्यवस्था पसरविण्याची प्रक्रिया आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा जगभर प्रसार व प्रचार किंवा वाढ व विस्तार करणे हे जागतिकीकरणामध्ये अभिप्रेत आहे. त्यामुळे जागतिकीकरण व भांडवलशाही यांच्यातील संबंध समजावून घेणे या ठिकाणी आवश्यक ठरते. त्यासाठी प्रथम अर्थव्यवस्था म्हणजे काय व अर्थव्यवस्थेचे विविध प्रकार थोडक्यात समजावून घेऊ.

१६.५.१ अर्थव्यवस्थेचा अर्थ व व्याख्या:

मानव आपल्या विविध गरजा भागविण्यासाठी नैसर्गिक साधनसामग्रीचा उपयोग करीत असतो. पण मानवाच्या गरजा अमर्याद असून त्या भागविण्याची साधने मात्र मर्यादित असतात. अमर्याद गरजा व मर्यादित साधने यांचा मेळ कसा घालावयाचा हा मानवापुढील महत्त्वाचा प्रश्न असून या प्रश्नास आर्थिक प्रश्न असे म्हणतात. हा प्रश्न सोडविण्यासाठी मानव जे वर्तन किंवा क्रिया करतो त्यास आर्थिक वर्तन किंवा आर्थिक क्रिया म्हणतात. आणि या आर्थिक वर्तनाचे किंवा क्रियांचे संघटन, नियमन व नियंत्रण करण्यासाठी मानवाने जी व्यवस्था निर्माण केली आहे तिलाच अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. अर्थव्यवस्थेचा अर्थ अधिक स्पष्ट होण्यासाठी तिच्या काही व्याख्या पाहू.

१) चंद्रकांत खंडागळे:

मानवी गरजांच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक असणाऱ्या वस्तू व सेवा यांचे उत्पादन, वितरण, विनिमय व उपभोग यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या संरचनांची व प्रक्रियांची व्यवस्था म्हणजे अर्थव्यवस्था होय.

२) रूथ बुनझेल:

मानवाच्या भौतिक अस्तित्वाशी संबंधित असणाऱ्या समस्यांच्या संदर्भात मानवाच्या एकूण वर्तनाचे केलेले संघटन म्हणजे अर्थव्यवस्था होय.

३) जॉन क्यूबर:

ज्या व्यवस्थेत समाज त्यांच्या श्रमविभाजनाचे व परस्परावलंबनाचे संघटन घडवून आणतात तिला अर्थव्यवस्था असे म्हणतात.

१६.५.२. अर्थव्यवस्थेचे प्रकार:

जगातील प्रत्येक समाजाची किंवा देशाची स्वतःची अशी अर्थव्यवस्था असते. जगातील विविध अर्थव्यवस्थांचे तीन प्रकार पाडलेले दिसतात.

अ) भांडवलशाही अर्थव्यवस्था (Capitalist economy):

ज्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादन साधनांवर खाजगी व्यक्तींची मालकी व नियंत्रण असते तसेच त्यांचा उपयोग खाजगी नफा कमावण्यासाठी केला जातो त्या अर्थव्यवस्थेस भांडवलशाही अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. प्रा. लॉक यांच्या मते मानवनिर्मित आणि निसर्गनिर्मित भांडवलावर खाजगी मालकी असणे व त्याचा उपयोग खाजगी नफा कमावण्यासाठी करणे ही वैशिष्ट्ये असलेल्या आर्थिक संघटन व्यवस्थेस भांडवलशाही म्हणतात. भांडवलशाहीची वैशिष्ट्ये:

१) भांडवलशाहीत उत्पादन साधने ही खाजगी मालकीची असतात.

२) प्रत्येकास खाजगी मालमत्ता धारण करण्याचा, ती वारसाहक्काने संक्रमित करण्याचा व तिची विल्हेवाट लावण्याचा हक्क असतो.

३) उत्पादन हे जास्तीत जास्त नफा मिळविण्यासाठी केले जाते.

४) उपभोक्ता (ग्राहक) हा सार्वभौम असतो. म्हणजे उपभोक्त्यांच्या आवडीनुसार उत्पादन केले जाते.

५) किंमत यंत्रणेद्वारे आर्थिक व्यवहाराचे नियंत्रण होत असते.

६) या अर्थव्यवस्थेत व्यापार चक्र (तेजीमंदीचे चक्र) आढळते.

७) मागणी पुरवठ्याच्या तत्त्वानुसार उत्पादन होते.

८) आर्थिक व्यवहारात शासकीय हस्तक्षेप नाकारला जातो.

९) समाजात आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात असते इत्यादी.

१६.६ जागतिकीकरणाचे फायदे आणि तोटे (ADVANTAGES (BENIFITS) AND DISADVANTAGES OF GLOBALIZATION)

जागतिकीकरणाचा अर्थ, वैशिष्ट्ये व जागतिकीकरण व जागतिक भांडवलशाही यांचा संबंध इत्यादींचा अभ्यास केल्यानंतर आता तुम्ही जागतिकीकरणाचे फायदे व तोटे अभ्यासणार आहात. काही अभ्यासकांच्या मते जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही नवीन नाही. ॲडम स्मिथ या इंग्रज अर्थशास्त्रज्ञाने आर्थिक विकासास चालना देण्यासाठी उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरणाचा पुरस्कार केला. स्मिथच्या शिफारसीची अंमलबजावणी करून इंग्लंडने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेची सुरुवात केली होती. तथापि, १९८० नंतर जगात जागतिकीकरणाचे वारे जोरदारपणे वाहू लागले. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू होऊन आज सुमारे ३५ वर्षे उलटली आहेत. या ३५ वर्षाच्या अनुभवाच्या आधारे आपणास जागतिकीकरणाचे फायदे व तोटे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१६.६.१ जागतिकीकरणाचे फायदे:

१६.६.१.१ औद्योगिकीकरणास चालना:

जागतिकीकरणामुळे विकसनशिल राष्ट्रांत औद्योगिकीकरणास मोठी चालना मिळाली आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उद्योगाची कार्यक्षमता व स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी अनेक इष्ट निर्णय घेण्यात आले आहेत. उदा. परवाना पध्दतीचे निर्मूलन करणे, सार्वजनिक क्षेत्रातील राखीव उद्योगांची संख्या कमी करणे, परकीय गुंतवणूकीस वाव देणे, मक्तेदारी कायद्यात सुधारणा करणे, कर व्यवस्था सुधारणे इत्यादी. या सर्व उदार निर्णयांमुळे नवीन उद्योग उभारणे, जुन्या उद्योगांचे विस्तारीकरण करणे.

१६.६.१.२ बाजारपेठांचा विस्तार:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत परकीय भांडवल, तंत्रज्ञान, तंत्रज्ञ, व्यवस्थापन इत्यादींना एका राष्ट्रातून दुसऱ्या राष्ट्रात सहज प्रवेश मिळू लागला आहे. तसेच प्रत्येक राष्ट्रातील उद्योजकांना परकीय बाजारात भांडवल उभारण्यास व त्यांची उत्पादने परकीय बाजारपेठेत निर्यात करण्यास परवानगी दिल्याने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत निकोप स्पर्धा

निर्माण होण्यास चालना मिळाली आहे. अशाप्रकारे जागतिकीकरणामुळे देशी उत्पादनांच्या दृष्टीने बाजारपेठा विस्तारीत झाल्या आहेत.

१६.६.१.३ परकीय व्यापारात वृद्धी:

जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रांना आपला परकीय व्यापार मुक्त करावा लागत आहे. त्यामुळे आयात-निर्यातीवरील निर्बंध दूर झाले आहेत. तसेच आयात करात कपात करावी लागली आहे. तसेच आपले चलन परिवर्तनीय करावे लागले आहे. या उपायांमुळे राष्ट्रांचा परकीय व्यापार वेगाने वाढला आहे.

१६.६.१.४ उपभोक्त्यांचा फायदा:

जागतिकीकरणामुळे उपभोक्त्यांचा (ग्राहकांचा) फायदा होत आहे. जागतिकीकरणामुळे आयात दर कमी झाल्याने एखाद्या राष्ट्रात म्हणजेच स्थानिक बाजारपेठेत परदेशातील विविध दर्जेदार वस्तू (उदा. वस्त्रे, खेळणी, बॅग्ज, पादत्राणे, दुचाकी-चारचाकी वाहने, टी.व्ही सेट, वॉशिंग मशिन, फ्रिज, मोबाईल हँडसेट, संगणक, लॅपटॉप इ.) विपूल प्रमाणात योग्य किंमतीत उपलब्ध झालेल्या आहेत. त्यामुळे लोकांना आपल्या आवडीच्या वस्तू खरेदी करता येऊ लागल्या आहेत त्यामुळे ग्राहक हा बाजाराचा राजा बनला आहे.

१६.६.१.५ रोजगार वृद्धी:

जागतिकीकरणामुळे लोकांना विशेषतः उच्चशिक्षीतांना व कुशल व्यक्तींना रोजगाराच्या नवनवीन संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. उद्योग, व्यापार, व्यवस्थापन, वाहतूक, संप्रेषण, माहिती-तंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रात असंख्य नोकऱ्या उपलब्ध झालेल्या आहेत. अशा रोजगार वा नोकऱ्यासाठी आवश्यक असणारे शिक्षण देणाऱ्या विविध शिक्षणसंस्थाही सुरू झाल्या आहेत. विकसनशिल राष्ट्रातील उच्चशिक्षीत तरूणांना देशोविदेशात आकर्षक वेतन देणारे रोजगार मिळू लागले आहेत.

१६.६.१.६ सेवाक्षेत्राचा विस्तार:

जागतिकीकरणामुळे सेवाक्षेत्राचाही मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला आहे. वाहतुकीच्या क्षेत्रात खाजगी गुंतवणूक सुरू झाल्यान रस्ते व महामार्ग यांची स्थिती सुधारली आहे. हवाई वाहतुकीतही खाजगी व परकीय कंपन्यांनी गुंतवणूक केल्याने हवाई वाहतुकीची सुविधाही सुधारली आहे. लोहमार्ग व जलमार्ग सुविधांमध्येही लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. जागतिकीकरणात जगातील नामांकित शिक्षणसंस्थांना इतर राष्ट्रात आपल्या शाखा उघडण्यास परवानगी मिळाल्याने तेथील विद्यार्थ्यांना उच्च दर्जाचे शिक्षण घेण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. शिवाय या परकीय शिक्षणसंस्थाशी होणाऱ्या स्पर्धेत टिकण्यासाठी स्थानिक शिक्षणसंस्थांना आपला शैक्षणिक दर्जा सुधारणे भाग पडत आहे. यातून शिक्षणक्षेत्रातील सुधारणांना गती मिळत आहे. थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे सेवाक्षेत्र विस्तारले आहे व त्यामुळेही रोजगार वृद्धी झाली आहे.

१६.६.१.७ साजाजिक-सांस्कृतिक संबंधात वाढ:

जागतिकीकरणामुळे विभिन्न राष्ट्रातील लोक परस्परांच्या राष्ट्रांना भेटी देऊ लागल्या आहेत. शिक्षण, रोजगार, पर्यटन, इत्यादीच्या निमित्ताने जगात कोठेही स्थलांतरीत होऊ

लागले आहेत. परिणामी जगातील विविध लोक व राष्ट्रे यांच्यात केवळ आर्थिक सहकार्याचेच नव्हे तर सामाजिक-सांस्कृतिक सहकार्याचेही संबंध वाढत चालले आहेत. या संबंधावरील राजकीय व भौगोलिक सीमा दूर झाल्या आहेत. त्यामुळे जग खूप जवळ आले आहे. राष्ट्राराष्ट्रातील या सहकार्यामुळे संपूर्ण जग हे जणू एक खेडे बनले आहे. जागतिकीकरणामुळे जागतिक खेड्याचे (Global village) स्वप्न प्रत्यक्षात उतरण्यास चालना मिळाली आहे.

१६.६.२ जागतिकीकरणाचे तोटे:

जागतिकीकरणाचे तोटे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१६.६.२.१ स्थानिक उद्योगास मारक:

जागतिकीकरण हे स्थानिक उद्योगास मारक ठरत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उत्तम गुणतत्तेच्या परकीय वस्तू मुबलक प्रमाणात व वाजवी दरात स्थानिक बाजारपेठेत उपलब्ध होत आहेत. स्थानिक वस्तूंला या परकीय वस्तूंशी स्पर्धा करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे स्थानिक उद्योगात मंदी येऊन ते आजारी पडत आहेत. काही स्थानिक उद्योजकांनी तर आपले उद्योग परकीय कंपन्यांना विकून टाकले आहेत. परकीय कंपन्यांनी जाहिरातीच्या जोरावर स्थानिक बाजारपेठा काबीज केल्याने स्थानिक उद्योगधंद्यांची विशेषतः लघुउद्योगांची स्थानिक बाजारपेठेत पिछेहाट झाली आहे.

१६.६.२.२ बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी:

जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची अनेक क्षेत्रात मक्तेदारी निर्माण होत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अमेरिका, पश्चिम युरोपियन राष्ट्र, जपान इत्यादीमधील अनेक कंपन्यांनी विकसनशील राष्ट्रातील महत्त्वाचे उद्योग आपल्या ताब्यात घेऊन स्थानिक उद्योजकांना बाजारपेठेतून हुसकावून लावले आहे. प्रचंड भांडवल, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान, उत्तम व्यवस्थापकीय कौशल्य, आकर्षक जाहिरातबाजी इत्यादीच्या जोरावर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जागतिक बाजारातील मोठा हिस्सा काबीज केला आहे.

१६.६.२.३ बेरोजगारीत वाढ:

अनेक विकसनशिल राष्ट्रांत मुळातच रोजगाराच्या संधी कमी आहेत. त्यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाणे बरेच आहे. जागतिकीकरणामुळे बेरोजगारीचे हे प्रमाण वाढण्यास हातभार लागला आहे. परकीय वस्तूंशी स्पर्धा करू शकत नसल्याने अनेक स्थानिक उद्योग आजारी किंवा बंद पडून त्यातील कामगार बेरोजगारी (बेकार) बनले आहेत. खाजगीकरणाच्या धोरणामुळेही कामगार कपात होऊन अनेक कामगार बेकार झाले आहेत. लघुउद्योगांची पिछेहाट झाल्यानेही बेकारीत वाढ झाली आहे.

१६.६.२.४ विषमतेत वाढ:

जागतिकीकरणामुळे आर्थिक तसेच सामाजिक विषमता वाढली आहे. जागतिकीकरणामुळे ज्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत त्यांचा फायदा केवळ उच्च शैक्षणिक

पात्रताधारक व्यक्तींना होत आहे. बडे शेतकरी, उद्योजक व व्यापारी या प्रक्रियेत मालामाल होत आहेत. त्यांच्या तुलनेत लहान शेतकरी, शेतमजूर, अकुशल कामगार, दलित, आदिवासी इत्यादी दुर्बल घटक जागतिकीकरणाच्या फायद्यापासून वंचित राहिलेले आहेत. त्यामुळे श्रीमंत वर्ग अधिक श्रीमंत तर गरीब वर्ग अधिक गरीब होत आहे. श्रीमंत वर्ग चैन करू लागला आहे तर गरीब वर्गास मूलभूत गरजा भागविणेही अवघड झाले आहे. परिणामी, आर्थिक व सामाजिक विषमता वाढत आहे.

१६.६.२.५ विकसनशील राष्ट्रांची लूट:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विकसित देश उदा. अमेरिका व युरोपियन राष्ट्रे ही विकसनशील राष्ट्रांची लूट करीत आहेत. रॉयलटी, नफा, कर्जावरील व्याज इत्यादी रूपाने विकसनशील देशात मिळविलेले उत्पन्न आपल्या देशात पाठवून विकसित राष्ट्रे ही लूट करीत आहेत.

१६.६.२.६ कर्जबाजारीपणात वाढ:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विकसनशील राष्ट्रांच्या कर्जबाजारीपणात वाढ झाली आहे. जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीकडून कर्ज घेताना विकसनशील राष्ट्रांना उदारीकरणाचे व खाजगीकरणाचे धोरण स्वीकारणे भाग पडते हे धोरण राबविताना परकीय भांडवल, तंत्रज्ञान, वस्तू व सेवा यांची आयात करावी लागते. आयात वाढल्याने कर्ज फेडण्यासाठी पुन्हा कर्ज काढावे लागते. परिणामी, ही राष्ट्र कर्जाच्या विळख्यात अडकली आहेत. उदा. मेक्सिको, ब्राझील, चिली, अर्जेंटिना यांचा कर्जबाजारीपणा वाढला आहे.

१६.६.२.७ पर्यावरणाची समस्या:

जागतिकीकरणामुळे पर्यावरणाची समस्या अधिक गंभीर बनली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या व उद्योगपती हे जास्तीत जास्त फायदा वा नफा मिळविण्याच्या हेतुने नैसर्गिक साधनसामग्रीचा स्वैरपणे वापर करीत आहेत. पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्याऐवजी हवा, पाणी, भूमी, ध्वनी यांचे प्रदूषण वाढवित आहेत, जंगलतोड करीत आहेत. त्यामुळे तापमान वृद्धीची समस्या उग्र बनली आहे.

१६.६.२.८ समाजवाद व कल्याणकारी धोरणास सोडचिठ्ठी:

जागतिकीकरणामुळे विकसनशील राष्ट्र समाजवादी व कल्याणकारी धोरणास सोडचिठ्ठी देऊ लागली आहेत. विकसनशील राष्ट्रांना या अटींचे पालन करणे भाग पडत आहे. त्यातूनच कामगार कपात करणे, कंत्राटी पध्दतीने कामगार भरती करणे, पेन्शन व विमा सुविधा बंद करणे, अन्नधान्य, गॅस, खनीज तेल इत्यादीवरील अनुदान बंद करणे इत्यादी उपाय योजना केल्या जात आहेत. त्यामुळे या राष्ट्रांतील गरीबांना आता कोणीच वाली राहिलेला नाही. महत्त्वाची म्हणजे इतरांना अर्थव्यवस्था मुक्त करण्यास व अनुदाने बंद करण्यास सांगणारी अमेरिका स्वतःमात्र आपल्या उद्योगांना संरक्षण व शेतकऱ्यांना अनुदाने देत आहे. ही दुटप्पी नीती अन्यायकारक आहे.

१६.६.२.९ सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रावर अनिष्ट प्रभाव:

जागतिकीकरणाचा विकसनशील राष्ट्रांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रावर अनिष्ट प्रभाव पडत आहे. या राष्ट्रांतील लोकांचे आचारविचार, श्रद्धामूल्ये, सवयी, अभिवृत्ती, जीवनपध्दती इत्यादीत अनिष्ट परिवर्तन होत आहे. व्यक्तीवाद, उपभोक्तावाद, उपयुक्ततावाद या मूल्यांचा प्रभाव वाढत आहे. त्यामुळे समष्टीवाद सामाजिक बांधिलकी, राष्ट्राचे हित, स्वसंस्कृती अभिमान, इत्यादींचा प्रभाव घटत आहे. या राष्ट्रातील नवीन पिढी ही तेथील हवामानास प्रतिकूल ठरेल अशा खाण्यापिण्याच्या व पोषाखाच्या आहारी जात आहे. विकसित राष्ट्रातील वस्तूंचे व चालिरीतीचे अंधानुकरण होऊ लागले आहे. इंग्रजी भाषाचे प्रभुत्त्व वाढून देशी भाषांचे महत्त्व तरुण पिढीस वाटेनासे झाले आहे.

१६.६.२.१० पायाभूत सुविधांकडे दुर्लक्ष:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना पायाभूत सेवांमध्ये (वीज, पाणीपुरवठा, रस्ते वाहतूक, संप्रेषण इत्यादी) गुंतवणूक करण्यास परवानगी दिली आहे. तथापि, या कंपन्या पायाभूत सेवासुविधांमध्ये गुंतवणूक करण्याकडे दुर्लक्ष केले आहे. त्याऐवजी चैनीच्या वस्तूंचे (उदा. वॉशिंग मशिन, टी.व्ही सेट, कॉम्प्युटर, लॅपटॉप, मोटार सायकली, मोटार इत्यादी) उत्पादन करण्यावर भर देत आहेत. त्यामुळे गरिबांचा फायदा होण्याऐवजी श्रीमंतांचे चैनीचे चोचले पुरविले जात आहेत.

१६.७ जागतिकीकरणांचे भारतीय क्षेत्रावर पडलेले परिणाम

१६.७.१ जागतिकरणांचे शिक्षण क्षेत्रावरील परिणाम:

जागतिकीकरण ही एक बहुआयामी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेमुळे शिक्षणव्यवस्थेवर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिणाम पडून येत असल्याचे दिसत आहेत. यामुळेच उच्च शिक्षणात खाजगी संस्था स्थापन होत आहेत. उच्च शिक्षणाची संधी, समान न्याय, वित्तप्रबंध व गुणवत्ता यासंबंधी आव्हाने उभी राहिली आहेत. याशिवाय राष्ट्राचे सार्वभौमत्व, सांस्कृतिक वैविध्य, दारिद्र्य व टिकावू विकासाचे प्रश्नही निर्माण होत आहेत.युनोस्कोच्या २००३ च्या अहवालामध्ये असे म्हटले आहे की, शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे शिक्षण या सेवाक्षेत्राचा वापर बाजारतंत्राप्रमाणे होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. यामुळे शासनाचे उच्चशिक्षणावरील नियंत्रण कमी झाले आहे. त्यामुळे दुर्बल घटक व गरीब यांच्यावर प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता वाटते.

१६.७.१.१ शिक्षणाच्या मूळ उद्देशाकडे दुर्लक्ष:

जागतिकरणाच्या प्रक्रियेमुळे शाळा या गोष्टीची व्याख्या बदलून सरकार पर्यायी “अनौपचारिक शिक्षण केंद्र” अशी करु पाहत आहे. विद्यार्थ्यांना विचार करायला प्रवृत्त करणे, त्यांच्यात संवेदन क्षमता आणि माणूसपणाचा विचार रुजविण्याचा प्रयत्न आजच्या शिक्षणव्यवस्थेत होताना दिसत नाही. तसेच त्यांच्यात कौशल्यवृध्दी व्हावी यासाठीही जाणिवपूर्वक प्रयत्न होत नाहीत. प्रत्यक्ष हाताने काम करण्याच्या अनुभूतीशिवाय ज्ञानाची समज पक्की होणार नाही. परंतु हा विषय आज अभ्यासक्रमात नाही. विद्यार्थ्यांना संपूर्ण आकलनाऐवजी स्मरणशक्तीला महत्वाचे स्थान दिले आहे. यामध्ये त्यांच्या आकलनाची

इतर अंगे समग्रविचार, तर्कसंगती, विश्लेषण, परस्परसंबंध जोडणे यांना पूर्णपणे फाटा दिला आहे. प्रचलित परीक्षा पध्दतीने तर शिक्षणाच्या बाजारीकरणाच्या प्रक्रियेला आणखीनच बळकटी आणली आहे. मूल्यमापन पध्दती आधीच ठरलेली असल्यामुळे मुलांना काय शिकविले जाणार, काय प्रश्न विचारले जातील याचा साचा अगदी बालवाडीपासूनच पक्का होऊ लागला आहे. बोर्डाच्या परीक्षांना असलेल्या महत्वामुळे कुठलाही शाळा शिक्षणात नवनवीन प्रयोग करण्याचे धाडस करु शकत नाही.

१६.७.१.२ ज्ञान व समाजधारणा यात तफावत:

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शिक्षणाचे बाजारीकरण झाले आहे, यात बाजारव्यवस्था मजबुत करण्याचे साधन म्हणून मुलांकडे पाहिले जाते. त्यावरुनच त्यांची किंमत ठरविली जाते. सुसंस्कृत मानवी समाज निर्माण व्हावा असा समग्र दष्टीकोन नाकारला जात आहे. जागतिकीकरणाला आवश्यक तेवढेच शिक्षण महत्त्वाचे मानल्याने समाजाच्या गरजा बाजुला सारल्या जातात आणि जागतिक बाजारव्यवस्थेत ज्याला किंमत आहे अशाच शिक्षणक्रमांना व संशोधनाला आर्थिक मदत मिळ शकते. शिक्षणाच्या शाखा, उपशाखा अगदी कंपन्यासुध्दा ज्यांना बाजारमूल्य नाही त्या टिकून राहणं अवघड आहे. उदा. मानवविद्या, इतिहास, समाजशास्त्र इ.

१६.७.१.३ सामाजिक सांस्कृतिक विविधता नष्ट झाली:

जागतिकीकरणाला सामाजिक सांस्कृतिक विविधता सोयीची नाही. विविध ठिकाणी विविध प्रकारची रहाणी खाणेपिणे, सौदर्य कल्पना असतील तर त्या त्या ठिकाणी स्थानिक पातळीवरच उत्पादन बाजारात असेल ते सर्व नष्ट करुन सर्वानी एकाच प्रकारचे खाणपिणं घ्याव म्हणजे पैसा एकत्रितपणे ओढून घेता येतो. मात्र दुस-या बाजूला धर्म, जाती, भाषा, लिंग या गोष्टी तशाच रहाव्यात याकडे जाणीवपूर्वक लक्ष दिले आहे. विषमतेची उतरंड आबाधित राहणं बाजारव्यवस्थेला सोईची आहे. उदा. स्त्रियांचा जाहिरातीतील वापर, इंग्रजीतून ज्ञानाचा प्रसार ठराविक आर्थिक गटांना मागास ठेवण्यास उपयोगी ठरतो

१६.७.१.४ वंचितांना शिक्षणाच्या फायदयापासून दूर ठेवणे:

पंचतारांकित खाजगी शाळापासून ते कमी पैशात चालणा-या वस्तीशाळांपर्यंत त्या त्या आर्थिक गटांच्या मुलांसाठी त्या त्या दर्जाच्या शाळा अशी विषम व्यवस्था उभी राहिली आहे. समान अभ्यासक्रम समान परीक्षा असुनही शिक्षणातील दर्जात तफावत असलयामुळे कमी आर्थिक गटातील मुले १० वी पर्यंत पोहोचणे देखिल अशक्य झाले आहे. याशिवाय उच्च शिक्षणावरील खर्च कमी करुन शालेय शिक्षणाकडे वळवावा असे जामतीन परिषदेत ठरले आहे. त्यामुळे उच्च व तंत्रशिक्षणाचे व्यापारीकरण झाले आहे. त्यामुळे कनिष्ठ मध्यमवर्ग व वंचित गटातील लोकांना शिक्षणाच्या प्रक्रियेपासून दूर ठेवले जाईल. उच्चवर्गीयांच्या हातात ज्ञानाचे फायदे राहतील व संपूर्ण शिक्षणव्यवस्थेचा कल भोगवादाकडे राहिल.

१६.७.१.५ पॅरा शिक्षकांचा शोध:

जागतिकीकरणामुळे शिक्षणक्षेत्रात पॅरा-शिक्षक नावाची नवीन प्रजाती निर्माण झाली आहे. वेगवेगळया राज्यात वेगवेगळया नावानी ओळखल्या जाणा-या या प्रजातीचा शोध कल्याणकारी योजनावरचा खर्च कमी करण्यासाठीच आहे. भारतातील सरकारी शिक्षणाला स्थायी स्वरुपाचा, प्रशिक्षित योग्य वेतनश्रेणी असलेल्या शिक्षकांपासून वंचित करुन खाजगी शिक्षणाला बाजारात अनुकूल शिक्षकवर्ग निर्माण करणे हे जागतिकीकरणाचे उद्दिष्ट आहे. जागतिक बँकेच्या कर्जावर चालणारे शिक्षण जसजसे पुढे जाईल तसतसे देशातील बालकांना सुयोग्य शिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट दूरदूर जाईल. या अभिनयातून एक शिक्षकी शाळांसारख्या नवनवीन चमत्कारीक कल्पना पुढेआल्या आहेत. या शाळेत एक शिक्षक एक ते चार इयत्तांना शिकवेल. अशाप्रकारचे प्रशिक्षणही त्यांना देण्यात आले आहे. भारतासारख्या गरीब देशांत एका इयत्तेसाठी एक शिक्षक मिळू नये यासाठी केलेल्या युक्तीचे हे गोंडस नांव आहे.

१६.७.१.६ नव्या शैक्षणिक धोरणाचे परिणाम:

जागतिकीकरणाच्या आणि व्यापारीकरणाच्या युगांत शिक्षण ही एक विकावू वस्तू अगर सेवा बनली आहे. या पार्श्वभूमीवर आपल्या देशात २००२ मध्ये अंबानी - बिर्ला या कार्पोरेट मंडळींनी एका अहवालाव्दारे शिक्षणव्यवस्थेच्या खाजगीकरणाच्या धोरणाचा पाठपुरावा केला आहे. या मंडळींनी गुणवत्ता हाच निकष ठरवून शिक्षण धोरणांत आमूलाग्र बदल सुचविले आहेत. मोफत व सक्तीचे शिक्षण २००४ च्या मसुद्यात प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणात पुढील त्रुटी आढळतात.

i) भारतीय घटनेने मांडलेल्या समानता आणि समाजातील सर्व घटकांना विकासासाठी देऊ केलेली संधी या मसुद्यात नाकारली आहे.

ii) १९८६ च्या घटनादुरुस्ती कायदयाने शासन प्राथमिक शिक्षणासाठी लागणा-या आर्थिक जबाबदारीतून मुक्त होणार आहे.

iii) गुणवत्ता हाच निकष ठरवितांना सामाजिक न्याय आणि समान शिक्षण पध्दती या समाजातील सर्व घटकांसाठीच्या शिक्षणपध्दतीपासून शासन अलिप्त होत आहे.

iv) ६ ते १४ वयोगटातील मुलांना सक्तीचे शिक्षण करतांना ४ ते ६ या शिशुगटातील बालकांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले आहे.

v) सक्तीच्या शिक्षणातील सरकारने आपली वैधानिक व आर्थिक मुक्तता करुन घेतली आहे. ग्रामीण ठ दुर्बल घटकांतील मुलांच्या शिक्षणातील जबाबदारी सरकारने नाकारली आहे व एक शिक्षकी शाळा सुचविल्या आहेत.

vi) अपंग व मतिमंद मुलांकडे दुर्लक्ष केले आहे.

vii) बालकामगारांसाठी वेगळी शिक्षणपध्दत सुचवितांना समान शिक्षणपध्दतीकडे दुर्लक्ष केले आहे.

viii) शिक्षण ही विकावू वस्तू अगर सेवा या विचाराला कायदेशीर मान्यता देतांना या संदर्भात निर्माण होणा-या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक बाबींचा विचार केलेला नाही.

१६.७.१.७ शिक्षणातील खाजगीकरण:

सरकारी भागीदारी अकराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये खाजगी सरकारी भागीदारीमध्ये शिक्षण देण्याचे मॉडेल आणले आहे. म्हणजेच जनतेचा पैसा वापरुन शिक्षणाचे खाजगीकरण व्यापारीकरण करण्याचा हा मार्ग आहे. कोणतीही कंपनी २५ शाळा सुरु करु शकेल. जर ना नफा कंपनी असेल व आधीचा शाळा चालविण्याचा कंपनीला अनुभव असेल तर २५ लाख डिपॉझिट भरावे लागेल. मात्र चांगल्या खाजगी शाळांसाठी इमारत, मैदान, प्रयोगशाळा इ. सोई असाव्या लागतील. यामध्ये वंचित गटातील मुलांच्या फी च्या रुपाने सरकारकडून प्रचंड मोठा खजिना खाजगी शाळांकडे पाठविला जाणार आहे. अशा शाळांना नफ्याचे अमर्याद स्वातंत्र्य आहे. अशा शाळांवर सरकारचा ताबा नाही. फक्त वंचित घटकांतील १००० विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशाची एकमेव अट त्यांच्यावर राहिल. याचा परिणाम असा होणार आहे की, शिक्षणात नफा कमवू नये असे असतानाही नफ्याला उत्तेजन मिळणार आहे. हे एकप्रकारचे खाजगीकरण किंवा व्यापारीकरण आहे यासाठी जनतेचाच पैसा वापरला जाणार आहे.

१६.७.१.८ केंद्रीय सर्वोच्च संस्थांचे खच्चीकरण:

केंद्रसरकारचे नवीन शैक्षणिक धोरण फारच भयानक आहे. यु.जी.सी., ए.आय.सी.टी.ई., आय.एम.सी., एन.सी.टी.ई. इ. भारतातील सर्वोच्च केंद्रीय शिक्षण संस्था आज शिक्षणातील विविध क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. वरील सर्व संस्थांच्या जागी एकच सर्वोच्च केंद्रीय संस्था म्हणून राष्ट्रीय उच्च शिक्षण व संशोधन आयोग (एन.सी.एच.ई.आर) आणण्याचे धोरण अवलंबिले जात आहे. हे धोरण फारच घाईगडबडीने व भविष्यातील परिणामांची चिंता न करता विचारशून्य पध्दतीने आखले आहे की भविष्यात शिक्षणामध्ये या मूठभर लोकांची सत्ता राहिल. सध्याच्या सर्वोच्च संस्थांमधील काही अधिकारी भ्रष्ट असल्याने मानव संसाधन मंत्र्यांनी घाईगडबडीने निर्णय घेण्याचे ठरविले आहे.

१६.७.१.९ परदेशी विद्यापीठांना भारतात मुक्त प्रवेश:

२००५ साली भारताच्या संसदेने खाजगी विद्यापीठाचा कायदा मंजूर केला. या बिलांने भारतात विदेशी विद्यापीठांना प्रवेश करणे शक्य झाले. यामुळे विदेशी विद्यापीठांना फीरचना, प्रवेश प्रक्रिया ठरविण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असेल. मागासलेल्यांना कोणतेही आरक्षण नसेल. जर खाजगी व विदेशी विद्यापीठांना भारतीय शिक्षण क्षेत्रात मक्त कार्यप्रणाली राबवायला मुभा दिली तर शिक्षण ही एकप्रकारची क्रमवस्तू बनून विविध पदवी व पदविका प्रमाणपत्रांना किमतीचे लेबल लावावे लागेल. त्यामुळे शिक्षणाचे कंपनीकरण, व्यापारीकरण होऊन राष्ट्र उभारणीसाठी उच्च शिक्षण हा उद्देशच बाजूला पडेल.भारतामध्ये शिक्षणव्यवस्थेत येणा-या या विदेशी विद्यापीठांना कोणीच हरकत घेऊ शकणार नाहीत. ही खाजगी व विदेशी विद्यापीठे भारतातील गर्भश्रीमंतांनाच आपल्या पदव्या देतील. त्यामुळे

मोठया पगाराच्या नोक-या श्रीमंतांनाच मिळतील. गरीब व मध्यमवर्गीय यापासून वंचित राहतील.

आज जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये पाच तथाकथीत तत्वानी धुडघुस घातला आहे. त्यामध्ये:

१) कायम विनाअनुदानित तत्व

२) खाजगी-सार्वजनिक भागीदारी

३) फी देण्याची पात्रता

४) अनुदान कमी करण्याचे तत्व आणि

५) बाजारु शिक्षणपध्दती

या तत्त्वामुळेच शिक्षणव्यवस्थाच पोखरली गेली आहे. या सर्व परिस्थितीचे कारण म्हणजे या जागतिकरणाच्या प्रक्रियेत शिक्षणपध्दतीमध्ये निश्चित असा विचार नाही. जी व्यवस्था परस्पर बनत आहे तिलाच आपण आपली व्यवस्था मानतो. अभ्यासक्रमाबाबतही गोंधळ आहे. त्यामुळे महागडया कोचिंग क्लासेसचे पीक वाढत आहे. या सर्व स्थितीमुळे विद्यार्थी परीक्षार्थी बनतात व शिक्षण ही विक्रीची वस्तू व खरीदण्याची वस्तू बनली आहे.

१६.८ जागतिकीकरणांचे कृषी विभागांवर पडलेले परिणाम

जागतिकीकरणाच्या स्वीकारामुळे भारतीय शेती क्षेत्रावर अनेक बरे-वाईट परिणाम झाले आहेत. जागतिकीकरणाच्या स्वीकारावेळी भारतवासीयांना, येथील अर्थतज्ञाना आणि समाज्यातील विविध विचारवंत मंडळींना असे वाटत होते की, जागतिकीकरणामुळे आपणाला चांगले दिवस येतील म्हणजे

१) भारतीय शेती उत्पादनाची निर्यात वाढेल.

२) शेती मालाला भारतीय बाजारपेठेतील किंमतीपेक्षा आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत जास्त किंमती मिळतील.

३) शेतमालाच्या निर्यातीचे प्रमाण वाढुन परकिय चलन मिळेल. त्यामुळे शेती, शेतकरी यांचा विकास होईल परिणामी देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकास होईल. जागतिकीकरणातन विदेशी मालांनी आपली बाजारपेठ भरून येईल, श्रीमंताच्या गरजेच्या वस्तुची भरभराट होऊन मुक्त चलन व्यवस्था, उद्योगांचे जाळे, नोकरीच्या असंख्य संधी, याबरोबरच भारताचा चेहरा मोहरा बदलुन जाईल असे वाटत होते. या विचारधारेमध्ये शेतकऱ्याचे नेते, शेतकरी संघटनेचे प्रणेते (शरद पवारांपासून ते शरद जोशीपर्यंत) अशी बतावणी करत होते की, जागतिकीकरण भारताच्या हिताचे आहे. परंतु एनरॉन प्रकल्प येण्यापूर्वी आपले वीजमंडळ नफ्यात होते ते जागतिकीकरणानंतर तोट्यात गेल्याने जागतिकीकरणाची वाहवा करणाऱ्याचे पितळ उघडे पडले आहे.

जागतिकीकरणाच्या स्वीकारामुळे अपेक्षीत असे काहीच घडले नाही तर जागतिकीकरणाच्या स्वीकारामुळे वस्तुवर आयात कर न लावता त्यावर असलेले निर्बंध दुर केले. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना शेतीमध्ये गुंतवणूक करण्यास परवानगी दिली तर याविरोधी शेतीला पुरक व्यवसाय असणाऱ्या दुग्ध व्यवसायामध्येही गळचेपी धोरणे राबविले गेल्याची दिसते ते म्हणजे :

१) दुग्धजन्य पदार्थांच्या निर्यातीवरील अनुदानामध्ये कपात करण्यात आली.

२) आयात केलेल्या दुग्धजन्य पदार्थावरील आयात कर संतुलीत ठेवण्याऐवजी कमी करण्यात आले या विविध नियम व अटीमुळे भारतीय शेतकरी व शेतीसमोर अरिष्ठ निर्माण झाले. या अरिष्टाला सामोरे जाताना येथील शेतकऱ्यांनी आंदोलने केली. तर जिथे शेतकरी वर्ग असंघटीत आहे तेथे शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली. सुतगिरण्या, साखर कारखाने बंद पडण्यामुळे तेथील कामगार व सभासद शेतकरी शेतमजुर आज बेकार व कर्जबाजारी झाले आहेत. शेतकरी कर्जबाजारी झाल्यामुळे ते बँकांची थकबाकी परत करू शकत नाही. परिणामी ते कोणत्याही सहकारी संस्थाकडील कर्ज घेण्यास अपात्र ठरतात.

अशा परिस्थितीमुळे शेतकऱ्यांना आपला उदरनिर्वाह करण्यासाठी खासगी सावकारांकडून कर्ज घेणे भाग पडते आणि ते कर्ज परत करण्यामध्ये शेतकरी आपले आयुष्य वेचत आहे म्हणजेच आज जागतिकीकरणामुळे शेतीवर गंडातर येऊन शेतकऱ्यांना आत्महत्या करण्याशिवाय दुसरा पर्याय शिल्लक राहिला नाही. भारतीय शेतीवर जागतिकीकरणाच्या परिणामासंदर्भात विचार करता असंख्य बदल झाल्याचे दिसून येतात. जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार साधारणपणे २५% वाढला. जगातल्या अविकसित देशामध्ये साधारपणे २०% लोक राहतात, जागतिककरणामुळे झालेल्या व्यापार वाढीतून मिळालेल्या लाभाचे वितरण समन्यायी पद्धतीने झाले नाही. २५% वाढलेल्या व्यापारातील नफ्यामध्ये अविकसित देशाचा वाटा ०.३% आहे. तर २०% विकसीत देशाचा वाटा या नफ्यामध्ये ८६% आहे. यावरून जागतिकीकरणाच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणामाचे चित्र स्पष्ट होते. दुसऱ्या बाजूला जागतिकीकरणामुळे आपल्याला शेती विकासाच्या असंख्य शक्यता निर्माण झाल्या. कारण आपण पडिक जमीनी वहिवाटी खाली आणु शकतो, उपलब्ध पाण्याचा पर्यांत वापर भुगर्भातील जलसाठ्याचे पुनर्भरण होण्यासाठी ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन तसेच पावसाचा पाण्याचे संचयन करण्याच्या पद्धतीचा अवलंब करू शकतो. त्यासाठी जैन तंत्रज्ञानाची मदत होईल.

१६.९ जागतिक अर्थव्यवस्थेचा सहकारी चळवळीवरील परिणाम (IMPACT OF GLOBAL ECONOMY ON COOPERATIVE MOVEMENT)

जागतिक अर्थव्यवस्था एक वर्तमान वास्तव आहे. आणि हे वास्तव दिवसेंदिवस गडद होत जाणार आहे. म्हणजेच जागतिकीकरणांची प्रक्रिया सधन व सुदृढ होत जाणार आहे. भारतातील सहकारी चळवळ जागतिकीकरणाच्या परिणामांपासून दूर राहू शकत नाही.

१६.९.१ भाग भांडवल:

सहकारी संस्थांची स्थापना समाजातील आर्थिक दृष्टया दुर्बल व्यक्तींकडून केली जात असल्याने त्यांच्याकडे भांडवलाची कमतरता असते. जागतिकीकरणाच्या या काळात सहकारी संस्थांना बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागते. या कंपन्यांकडे प्रचंड भांडवल आहे व त्यांच्याकडून अदयावत तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला जातो. भ्रष्टाचार व अकार्यक्षमतेमुळे सहकारी संस्थांची विश्वासहता लयाला गेली आहे. त्यामुळे त्यांना आवश्यक असणारे भांडवल उभे करणे कठीण आहे.

१६.९.२ उत्पादन खर्च:

बहुराष्ट्रीय कंपन्या व देशांतर्गत मोठे उदयोग आधुनिक तंत्राचा वापर करुन प्रचंड प्रमाणात वस्तूंचे उत्पादन करतात. त्यामुळे वस्तुंचा उत्पादन खर्च कमी होऊन दर्जा उंचावतो. परंतु सहकारी संस्था मात्र परंपरागत व श्रमप्रधान तंत्राचा वापर करतात. ज्यामुळे उत्पादन खर्च आधिक राहून वस्तूंचा दर्जादेखील कनिष्ठ असतो. जागतिकीकरणानंतर निर्माण झालेल्या तीव्र स्पर्धेत निभाव लागत नाही.

१६.९.३ बाजारपेठ विस्तार:

बहुराष्ट्रीय कंपन्या दर्जेदार वस्तूंचे कमी खर्चात उत्पादन करतात. त्यांच्या उत्पादनात वैविध्य असते. तसेच त्या कंपन्या जाहिरातीवर प्रचंड खर्च करतात. म्हणून त्यांच्या वस्तूंच्या बाजारपेठेचा सतत विस्तार होत आहे. सहकारी संस्था बहुतेक वेळा आपल्या वस्तू स्थानिक बाजारपेठेत विकतात. परंतु जागतिक अर्थव्यवस्थेत त्यांना स्थानिक बाजारपेठही टिकवून ठेवणे कठीण बनत चालले आहे.

१६.९.४ शासकीय मदत व अनुदाने:

सहकारी चळवळीच्या उदयापासून शासन संस्थांना विभिन्न प्रकारे मदत करत आले आहे. शासन सहकारी संस्थांचे भाग खरेदी करते. तसेच त्यांच्या कर्जरोख्यांची हमी शासन घेते. शिवाय या संस्थांना शासनाकडून करात सूट व अनुदाने दिली जातात. परंतु जागतिकीकरणा नंतर ही अनुदाने व सवलती एक तर बंद केली जातील किंवा त्यात कपात केली जाईल.

१६.९.५ चळवळीचा गुणात्मक विकास:

स्वातंत्र्योत्तर काळात शासनाने दिलेल्या प्रोत्साहन व मदतीमुळे व सहकारी क्षेत्रातील नेत्यांनी केलेल्या प्रयत्नांमुळे सहकारी चळवळीचा मोठया प्रमाणात संख्यात्मक विकास झाला. चळवळीचा गुणात्मक विकास मात्र दुर्लक्षितच राहिला. परंतु मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेल्या स्पर्धेमुळे चळवळीच्या गुणात्मक विकासाची गरज निर्माण झाली आहे.

१६.९.६ व्यवस्थापनात सुधारणा:

बहुराष्ट्रीय कंपन्या कुशल, प्रशिक्षित, तज्ज्ञ व्यवस्थापनांकडून चालवल्या जातात. परंतु सहकारी संस्था मात्र अकुशल व अप्रशिक्षित कर्मचा-यांकडून चालवल्या जातात. त्यामुळे

त्यांच्या व्यवस्थापनाचा दर्जा कनिष्ठ आहे. सध्याच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेत व स्पर्धात्मक बाजारपेठेत कुशल व प्रशिक्षित कर्मचा-यांची नेमणूक केल्याशिवाय सहकारी संस्थांचा या स्पर्धेत निभाव लागणे अशक्य आहे...

१६.९.७ संघटनात्मक परिणाम:

सहकारी संस्था आर्थिकदृष्टया कमकुवत आहेत. शिवाय त्यांच्या उत्पादनाचे प्रमाणही अल्प आहे. परंतु बहुराष्ट्रीय कंपन्या आर्थिकदृष्टया बळकट आहेत. शिवाय त्यांच्या उत्पादनाचे प्रमाण प्रचंड आहे. त्यामुळे कुठलीही एकटी सहकारी संस्था प्रचंड आकाराच्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करु शकत नाही.

१६.९.८ ग्राहकांचे समाधान:

स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्थेत ग्राहक राजा असतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्या वस्तूंसाठी कमी किंमती आकारुन व चांगल्या वस्तू पुरवून ग्राहकांना आकृष्ट करण्यात यशस्वी होतात. त्यामुळे सध्याच्या स्पर्धात्मक बाजारपेठेत टिकण्यासाठी सहकारी संस्थांनी देखील कमी किंमतीत चांगल्या दर्जाच्या वस्तू ग्राहकांना पुरविल्या पाहिजेत.

१६.९.९ ग्रामीण विकास:

साधारणतः गेल्या शंभर वर्षापासून सहकारी चळवळ ग्रामीण भागाच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. परंतु मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे सहकारी चळवळीचे अस्तित्वच धोक्यात आले आहे. प्रचंड भांडवल, उदयावत तंत्रज्ञान, दर्जेदार व्यवस्थापन, जाहिरातीवरील प्रचंड खर्च, कार्यक्षमता, इत्यादी बाबींमुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची स्थिती सहकारी संस्थांपेक्षा उत्तम आहे. सध्याच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेचा सहकारी चळवळीवर विपरित परिणाम घडून आला तर त्याचा ग्रामीण विकासावरही विपरित परिणाम घडून येणार आहे.वरील विवेचनावरुन मुक्त अर्थव्यवस्थेचा सहकार चळवळीवर अनिष्ट परिणाम होत आहे हे स्पष्ट होते. तरीही उदारीरकण, खाजगीकरण, जागतिकीकरणाची प्रक्रिया थोपवणे शक्य नाही. या बदलत्या आर्थिक परिस्थितीत निभाव लागावा म्हणून सहकारी चळवळीने आपल्यात बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. व्यावसायिकता, स्पर्धात्मकता, पारदर्शकता, कार्यक्षमता, इत्यादी तत्वांचा सहकारी संस्थांनी अंगीकार करावा.

१६.१० सारांश

जुलै १९९१ मध्ये भारताने नवीन आर्थिक धोरणांचा स्वीकार केला. उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण हे या धोरणाचे प्रमुख आधारस्तंभ आहेत. उदारीकरणाच्या प्रक्रियेदवारे, अर्थव्यवस्थेला सरकारी बंधनातून मुक्त केले जाते. खाजगीकरणादवारे सार्वजनिक क्षेत्रातील अकार्यक्षम उदयोगाचे भाग खाजगी व्यक्ती व संस्थांना विकून त्यांना व्यवस्थापनात सहभागी करुन घेतले जाते. जागतिकीकरणादवारे देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी संलग्न केली जाते. या आर्थिक बदलांमुळे बाजारपेठेतील स्पर्धेत मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे. सहकारी संस्थांना खाजगी बडया कंपन्या व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागत आहे. नवीन आर्थिक धोरणातून उदयास आलेल्या

जागतिक अर्थव्यवस्थेचा सहकारी चळवळीवर परिणाम होणे अपरिहार्य आहे. सहकारी संस्थांनी आपल्या कार्यप्रणालीत बदल करुन आधुनिक व्यवस्थापन व विक्री तंत्र आत्मसात करुन, अधिक भांडवल उभारुन, आत्मनिर्भर बनून अकार्यक्षमता झटकून आपली स्पर्धात्मकता सिदध केली पाहिजे. आणि बदललेल्या आर्थिक परिस्थितीत सहकार चळवळ सक्षमपणे उभी राहिली पाहिजे. असेच सर्व समाजातील सर्व घटकांना वाटते. आजही सभासद, ग्राहक, शासन, समाज, कर्मचारी यांच्या सहकार चळवळीकडून मोठया अपेक्षा आहेत. या अपेक्षांची पूर्तता सहकारी चळवळीला पूर्ण करता यावी म्हणून बदललेल्या व्यवस्थेशी मुकाबला करण्याचे सामर्थ्य सहकारी चळवळीने प्राप्त केले पाहिजे.

१६.११ प्रश्न

१. जागतिकीकरण म्हणजे काय सांगून वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

२. जागतिकीकरणांचे फायदे आणि तोटे स्पष्ट करा.

३. जागतिकीकरणांचे शिक्षण क्षेत्रावरील पडलेले परिणाम स्पष्ट करा.

४. जागतिकीकरणांचे शेती क्षेत्रावर पडलेले परिणाम थोडक्यात लिहा.

५. जागतिकीकरणांचे अर्थव्यवस्थेच्या सहकारी चळवळीवरील परिणाम सविस्तर लिहा.

१६.१२ संदर्भ

- बेडकीहाळ किशोर, प्रा. एन. डी. पाटील : व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व, सातारा, २००५.
- सावंत दत्तात्रय, दक्षिण महाराष्ट्रातील शेतकरी आंदोलन, एम. फिल. अप्रकाशित शोधप्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, २००९.
- प्रा. जगन कराडे, जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड प्रकाशन, २००९
- नीरज जैन - जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी लोकायत प्रकाशन
- कॉ. गोविंद पानसरे - व्दिवर्ण शिक्षणव्यवस्था भारतीय कम्युनिष्ट पक्ष _
- आंदोलन शाश्वत विकासासाठी - अंक जाने. फेब्रु. २०१२
- भाई वैद्य - संपूर्ण शिक्षण, समाजवादी अद्यापक सभा
- प्रबोधन प्रकाशन ज्योती - दीपावली विशेषांक - ऑक्टो. २००७
- Vasant Desai-Rural Devlopement In India-Past, present and future, ___Himalaya publication, New Delhi,
- Prakash B.A.- The Indian economy since १९९१, Peason publication, Delhi.
- The Indian Economic Survey २०१५-१६.

- डॉ. जयप्रकाश मिश्र कृषी अर्थव्यवस्था,साहित्यभवन पब्लिकेशन. आया,
- ए. बी. सवदी - कृषी भूगोल. निराली प्रकाशन, पुणे.
- रुद्र, दत्त सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था', नई दिल्ली.
- योजना मासिक, 'जागतिकीकरण आणि भारतीय शेतीपुढील आव्हाने',जानेवारी-२०१०.
- संपा. राराविकर, 'यशवंत गोडबोले वि.ज.बर्जेस, जॉन्सन, 'डायमंड अर्थशास्त्र कोश', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे-२००८.
- पंडित, नलिनी., 'जागतिकीकरण आणि भारत', लोकवाङमय गृह, मुंबई-२००३
- शिंदे, एन., 'अर्थसंवाद', खंड-२७, अंक-२, जुलै-सप्टेबर-२००३
- टकले, एस.आर., कृषी अर्थशास्त्र'.
- खांदेवाले, श्रीनिवास, महाराष्ट्रातील शेती-एक दुर्लक्षित प्रश्न', किसान सभा,२०१०.
- 'समाजप्रबोधन पत्रिका', २००३.
- जरांडे जगन, 'जागतिकीकरण व भारतासमोरील आव्हाने'

*****